

पृ	प	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
७	१२	प्रक्षत्रा निर्दे	प्रक्षत्रानिर्देशात्
		प्रात	
८	२०	कुर्छो *	कुर्छो
२६	११	स्थलादायव्यून*	स्थलादीयव्यून
२७	१६	अन्वधाशुक्ति	अन्वधा शुक्ति
३०	११	स्मर्तरेन्यो	स्मर्तरेन्यो
३०	१२ १३	भेदजनकत्व	भेदजनकत्व
३२	१६	स्मृति र्ति *	स्मृतिर्त्ता
३२	२४	द्वयोर्द्वय *	द्वयोर्द्वय
३६	२४	तदज्ञान	तज्ज्ञान
३८	२२	प्रवृत्ति	प्रवृत्ति
४४	† टि	अन्त करण	अन्त करण
४७	२०	आकारे	आकार
६८	† टि	व्यास मू	व्यासमू
७१	२८	स्वच्छत्वाच्च	स्वच्छत्वाच्चै
७६	१	सिध्यत् *	सिध्येत्
८०	१५	चणे	चजे
८३	२५	प्रवृत्ते *	प्रवृत्ते
८५	१६	योगनयोगाग *	योगनयोगाग
८६	२०	कारीयादभ्यो *	कारीयादिभ्यो
८५	७	सम्बध्यत इति	सम्बध्यतइति
८६	२५	शुक्तिस्तत्वा	शुक्तिस्तत्वा
१०४	१५	अधिष्ठाद्विज्ञात	अधिष्ठाद्विज्ञात
१०६	१७	वस्यत्यत्र	वस्येत्यत्र
१०८	२०	विचारयितव्या	विचारयितव्या
१०६	१५	छोर्छे *	छोर्छे
१११	७	मीमासाऽनर्ण	मीमासाऽनर्णव्यात्
		व्यात	
११२	२८	नित्यप्राप्त	नित्यप्राप्त
११३	१७	निवृत्तये	निवृत्तये
११८	५	मयवोप्याऽपि	मयवोप्याऽपि
१२३	१७	मारचित	मारचित
१२६	५	प्रवृत्त	प्रवृत्ते

पृ	प	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१२८	१८	पर्यवसायत्व	पर्यवसायित्व
१३२	१७	प्रयनादे	प्रयेनादे
१३७	७	निवृत्ते	निवृत्ते
१३७	२२	त्वदाव	त्वदीय
१३८	२७	अस्मत्पत् *	अस्मत्पत्ते
१४७	२	सामर्था	सामर्थ्या
१५७	८	द्यात्यते	द्यात्यते
१५७	१८	शब्देन *	शब्देन
१६०	१४	नेमिधि	नेमिति
१६१	१८	विधिद्विषन्तीति	विधिद्विषन्तीति
१६६	१५	मश्वतया	मश्वतया
१७०	११	सताटा	सतीद्या
१७४	१४	नेनेति	नेनेति
१७६	२८	तयोर्वधेक	तयोर्वधेक
१७७	गिर (Head pg)		
		यत्याति *	यत्याति
१८३	१	अभ्युपय	अभ्युपेय
१८३	१८	क्षेदना *	क्षेदना
१८४	२४	सति *	सति
१८६	३	छिदिक्रियावदिति	छिदिक्रियावदिति
१८७	२६	योत्रे शब्द *	योत्रे शब्द
१८५	२०	जिज्ञास्य	जिज्ञास्ये
१८८	८	गोचरत्पनाश	
		मायय	माययत्वेनाप्रापय
२०४	‡ टि	सामञ्जस	समञ्जस
२०५	२४	वपयेष्येऽ	वपयेष्ये
२१४	† टि	असङ्गतारे	असङ्गतार
२१७	१८	आत	आत
२२२	४	शङ्कुनीयम	शङ्कुनीयम
२२२	११	प्रक्ष	प्रक्ष
२२५	८	व्यपदेश इतोष्ट	व्यपदेश इति । इष्ट
२३६	१७	विशेषस्थोपा *	विशेषस्थोपा
२५१	६	जन्यसकारा *	जन्यसकारा

एष्ट कुपु १३० अङ्गस्थाने २३० प्रमादात् धत्तित स १३० ज्ञातव्य ।

* एतत्स्विन्दाङ्किता अशुद्धयो मुद्रणकाले चराणा स्मरणनादिना केपु वित् ।

॥ श्रीः ॥

भूमिका ।

अथ तावदारभ्यते निखिलवेदान्तार्थप्रकाशनपरः प्राचीनविविधदु-
र्वादिमतोपमर्दनपरो ऽपि प्राञ्जलतया सुबोधो विवरणोक्तविषयाणां वैश-
द्येन बोधको विवरणप्रमेयसंग्रहनामको ग्रन्थो मुद्रयित्वा प्रकाशयितुम् ।

अस्य किल प्रणेता पूर्वग्रामे माधवाचार्यनाम्ना माधवामात्यनाम्ना
या प्रसिद्धो विद्यारण्यमुनिरिति निश्चीयते । तथा हि । पञ्चदशीग्रन्थारम्भे
निजगुरोः शङ्करानन्दस्य 'नमः श्रीशङ्करानन्दगुरुपादाम्बुजन्मने' इति
यथा नतिर्विहिता तथैवाचापि 'श्रीशङ्करानन्दपदं हृदये विभ्राजते तद्य-
तयो विशन्ति' इति मङ्गलाचरणं दृश्यते । किं च वेदभाष्यारम्भे—

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्यो ऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

इति विद्यातीर्थनतिरुपलभ्यते । एवमत्र ग्रन्थान्ते—

अद्विद्यातीर्थेगुरवे शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ।

अस्त्वेषा भक्तियुता श्रीविद्यातीर्थपादयोः सेवा ॥

इति विद्यातीर्थाय ग्रन्थसमर्पणमुपलभ्यते । अयं च विद्यातीर्थय-
तिभारतीतीर्थयतेर्गुरुरासीदिति

प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम् ।

वैयासिकन्यायमाला श्लोकैः संगृह्यते स्फुटम् ॥

इति वेदान्ताधिकरणमालादौ भारतीतीर्थकृतमङ्गलाचरणात् प्रती-
यते । भारतीतीर्थपतिश्च विद्यारण्यगुरुरिति

स भव्याद् भारतीतीर्थयतीन्द्रचतुराननात् ।

कृपाभव्याहतां लब्ध्वा परार्थप्रतिमो ऽभवत् ॥

इति जैमिनीग्रन्थमालाविस्तरारम्भे ७ श्लोकदर्शनादवसीयते ।

एवं च विद्यारण्यगुरुभारतीतीर्थस्तस्य च गुरुर्विद्यातीर्थ इति विद्या-
रण्यस्य परमगुरुर्विद्यातीर्थ इति सिध्यति । प्रथमतो विद्यातीर्थाद् विद्या-
मधिगम्य ब्रह्मभूयं गते तस्मिन् तच्छिष्याद् भारतीतीर्थादयं विद्यामधिगत-
वान्वेति कल्पने विद्यातीर्थाऽस्य साक्षाद्गुरुरपि * सिध्यति । गुरुः परमगु-
रुर्वा भवतु विद्यातीर्थाऽस्य परमाराध्य आसीदित्यत्र तु न विवादाय-
सरः । तथा चेतद्वन्त्ये यन्यान्तरघद् विद्यातीर्थादरकरणाद् विद्यारण्य-
कृतत्वमस्य पर्यवस्यति । तथा सर्वदर्शनसंग्रहयन्यान्ते “सर्वदर्शनशिरो-
मणिभूतं शाङ्करदर्शनमन्यत्र निरूपितमित्यत्रोपेक्षितं” मिति लेखदर्शनात्
पञ्चदश्यादियन्यानां शाङ्करदर्शनसारमात्रत्यादयमेव स ग्रन्थ इति प्रतीयते ।
अत एव च सर्वदर्शनसंग्रह एतद्वन्त्यरचनोत्तरं निर्मित इत्यपि शक्यते
कल्पयितुम् । किं चेतद्वन्त्ये अध्ययनविधेर्नित्यत्यादिविचारे यादृशाकाराः
पङ्क्तय उपलभ्यन्ते तादृश्य एव पराशरमाधवग्रन्थेऽप्युपलभ्यन्ते । एतदपि
ग्रन्थद्वयस्य समानकर्तृकत्वं प्रकटयति । अपि च काशिकराजकीयसंस्कृत-
पाठालयस्य पुस्तकालयपुस्तके प्रतिधर्षकमन्ते ‘विद्यारण्यमुनिविरचिते’ इति
प्राचीना लेखोऽपि प्रकृतमयमुपोद्धलयति । एवं चेदानीं प्रकृते। ग्रन्थो
विद्यारण्यमुनिप्रणीत इत्यत्र विवादास्पदमंशो नापशिष्यते ।

अयं च विद्यारण्यमुनिः पूर्वोक्तमे माधवाचार्यनाम्ना प्रसिद्धं गत
इति तु लोके प्रसिद्धमेव । अस्य च पिता मायणो, जननी श्रीमती, सोद-
रभ्रातरौ सायणभोगनाथौ, मूलं बोधायनं भारद्वाजं गोत्रं याजुषी च
शाखेति

श्रीमती जननी यस्य मुनीर्तिर्मायणः पिता ।
सायणो भोगनाथश्च मनोमुहो महोदरो ॥
बोधायनं यस्य मूलं शाखा यस्य च याजुषी ।
भारद्वाजं यस्य गोत्रं सर्वज्ञः स हि माधवः ॥

इति पराशरमाधवीयारम्भग्रन्थोक्ताभ्यां निरचीयते ।

अयं काश्यपमालानागतप्राचीननेत्रमान्नायां ४४ लेखे विजयभूषतिपीर-
युक्तनृपतिपौत्रः १६१८ शके (1416 A. D.) हम्पदायैय चेट्टुपेटाय्यं ग्रामं

प्रददावित्यर्थके विजयभूपतेः १३३८ शके स्थित्यवगमात् तत्पितामहस्य
धीरबुक्कनृपतेः स्थितिसमयः १३ शकाभ्यन्तरे सिध्यति । अत एव तन्म-
न्त्रिणो माधवाचार्यस्यापि १३ शकाभ्यन्तरे एव जन्मकालः सिध्यति * । एवं
ताम्रपत्रे १३१३ प्रजापतिनामसंवत्सरे वैशाखकृष्णपक्षे अमायां सूर्यग्रहणे वैदि-
कमार्गप्रवर्तकश्रीमन्माधवाचार्येण कुच्चरसंज्ञकयामस्य स्वनाम्ना माधवपुरमिति
नाम निधाय चतुर्विंशतिसंस्थेभ्यो ब्राह्मणेभ्य उदकपूर्वकं दत्तमिति लेखद-
र्शनादपि पूर्वोक्तशकाभ्यन्तरेऽस्य जन्मेति स्थिरीभवति † । अयं धीरबुक्कम-
हीपतिमन्त्री सन् कियन्तमपि कालं राजाज्ञया जयन्तीपुरे राज्यमकरोतस्मि-
न्नेव च समये गोवानामिकां कोङ्कणराजधानीं जित्वा यवननृपैरुन्मूलितानां
सप्रनाथादिदेवानां प्रतिष्ठां करोदित्यादि च ज्ञायते ‡ । अयं च पूर्वाश्रमे
राजकार्यधुरन्धरो भूत्वा ऽनितरसाध्यनानाविधप्रबन्धरचनेर्बेदशास्त्राणि प्रति-
ष्ठाप्य संसाराद्विरक्तस्तुर्यमाश्रमं परिगृह्य विद्यारण्यनाम्ना प्रसिद्धः शृङ्गेरीमठे
श्रीमद्भगवत्पादशङ्कराचार्यपट्टमवापेत्यपि तन्मठस्याचार्यपरम्परालेखाद्विनि-
श्चेतुं शक्यम् । अस्य च कुलनाम सायण इत्याशीदिति

श्रीमत्सायणदुग्धाब्धिकौस्तुभेन महौजसा ।

क्रियते माधवाचार्येण सर्वदर्शनसंग्रहः ॥

इति सर्वदर्शनसंग्रहारम्भे श्लोकदर्शनाद्, माधवीयधातुवृत्तावादिम-
श्लोकेषु—

‘अस्ति श्रीसंगमक्षमापः पृथ्वीतलपुरन्दरः’ ।

‘तस्य मन्त्रिशिखारत्नमस्ति मायणसायणः’ ।

इति पितुर्मायणस्यापि सायणत्वेनेल्लेखादवगम्यते । अस्य भ्राता सा-
यणाचार्यश्च कुलनाम्नेव प्रसिद्धिं गत इति ‘सायणो भोगनाथश्चे’ति पारा-
शरव्याख्यादौ दर्शनात्, तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये कलिकाताराजधान्याम्
१८६० ई० वर्षे मुद्रिते पाठभेदेषु ‘अदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने’

* जैमिनीयन्यायमालाविस्तरस्यानन्दाश्रमपुस्तकाधलीमुद्रितस्य भूमिकायां ४-५ पृष्ठे
द्रष्टव्ये ।

† आनन्दाश्रममुद्रितरुद्रभाष्यस्य भूमिकायां ३ पृ० द्रष्टव्यम् ।

‡ आनन्दाश्रममुद्रितरुद्रभाष्यभूमिकायां ३ पृ० द्रष्टव्यम् ।

इत्येतदुत्तरं 'स ह्याह नृपतिं राजन् सायणायै ममानुजः' इत्यादिदर्शनाच्च कल्पते । अत एव केचिद् ग्रन्थेषु 'सायणमाधवीये' इत्यादिलेखे संगच्छते कुलनाम्ना निर्देशः । यत्र च "सायणाचार्यविरचिते माधवीये" इति लेखो दृश्यते तत्र माधवाचार्या सायणाचार्यविरचिते इत्यर्थेन न कोपि दोषः । प्रसिद्धिश्च कुलनाम्ना तद्भातुर्नास्वर्यास्पदम् । अद्यात्वे ऽपि केषां चित्कुलनाम्ना देशनाम्ना वा प्रसिद्धेरुपलम्भात् । यथा भांडारकर, आप्टे, इत्यादिदाक्षिणात्येषु, पाठकजी शुक्लजी इत्यादि गौडेषु, यथा वा ह्वाइट इत्यादि पारवात्येषु । आलमधुना प्रसक्तानुप्रसक्त्या प्रकृतमनुसरामः ।

तदनेन महानुभावेन प्रणीतो ऽयं ग्रन्थः क्रीदृश इत्यत्र ग्रन्थकृन्नामेव निर्णयायामिति नास्त्यत्र विशेषवर्णनापेक्षा । अस्य किल ग्रन्थस्य नाम भाष्यटीकाविवरणं तन्निबन्धनसंग्रहः ।

व्याख्यानव्याख्येयभाष्येगहानाय रच्यते ॥

इति ग्रन्थकर्तृप्रतिज्ञाश्लोकात्, तदनुसारेण प्रतिवर्णकमादर्शपुस्तकेषु विवरणप्रमेयसंग्रहे इति लेखदर्शनाच्च विवरणप्रमेयसंग्रह इति प्रतीयते । क्वचित् पुस्तके विवरणोपन्यास इत्यपि दृश्यते तदेतन्नामान्तरं स्यादिति शक्यं सम्भाषयितुम् ।

अस्मिंश्च ग्रन्थे प्रतिपाद्यविषयाणामकारादिक्रमेण सूचीपत्रं पृथग् विस्तरेण निर्मितमस्ति तथापि आपाततस्तज्जिज्ञासूनामुपकाराय संक्षेपतस्तो प्रदर्श्यन्ते ।

तत्र तावदस्मिन् ग्रन्थे प्रथमसूत्रे चत्वारि वर्णकानि, द्वितीये एकं, तृतीये द्वे, चतुर्थे द्वे, इत्येवं संकलनया नव वर्णकानि । तत्र प्रथमे वर्णके—प्रथमतः अथर्वस्य विधित्वं व्यवस्थाप्य ब्रह्मविचारस्य कर्तव्यत्वोपपादनपुरस्सरमध्यासस्य सूत्रसूचितत्वं युक्तिसिद्धत्वं चोपपाद्य भाष्यरूपाद्यानस्याध्यासोपादानत्वोक्तिपुरस्सरमद्यानस्य भाष्यरूपत्वं संसाध्याध्यासं लक्षयित्वा तत्र भूतान्तराणि प्रदर्श्य तांश्च निराकृत्याऽधिष्ठानस्य सद्रूपतामुक्त्वा ऽधिद्याया अनादित्वं स्थिरिकृत्याऽऽत्मनः स्वप्रकाशानुभवरूपत्वं समुपपाद्याहङ्कारस्येदमनिदमात्मकत्वं व्यवस्थाप्य ब्रह्मणो निष्पन्नत्वं प्रतिष्ठाप्याऽ-

ध्यासनिवृत्तेः परम्परया शास्त्रप्रयोजनत्वं प्रदर्श्य वेदान्तविचारशास्त्रस्य ब्रह्म विषयो ऽनर्थनिवृत्तिः फलमिति स्थिरीकृत्य विषयप्रयोजनसद्भावाच्छास्त्रारम्भः करणीय इति सन्निर्भरमुपपादनं प्रसङ्गागता अन्येपि बहवो विषयाः प्रतिपादिताः ।

द्वितीये तु वर्णके पूर्वतन्त्रोक्तान् विषयान् संक्षेपतः प्रदर्श्य पूर्वतन्त्रेणागतार्थत्वाद् ब्रह्मविचारस्य कर्तव्यत्वं व्यवस्थाप्य ब्रह्मजिज्ञासासूचतात्पर्यविधिबिषये विपुलं विचारं कृत्वा पूर्वतन्त्रस्य धर्ममात्रविचारपरत्वमुपपाद्या तेनागतार्थत्वाद् ब्रह्मविचारशास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तः ।

तृतीयवर्णके हि सूचगतपदव्याख्यामुखेन शास्त्रारम्भदृढीकरणाय पदार्थविचारं प्रतिज्ञाय तन्निरूपणावसरे ऽध्ययनविधेरक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायित्वमुपनयनस्य नित्यत्वनिरूपणपुरस्सरं तदङ्गस्याध्ययनस्यापि नित्यत्वमुपपाद्याद्यशब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वमधिकारिसमर्पकत्वं चाभिधाय सत्यां विरक्तौ सकलाश्रमकर्माधिकृताऽनधिकृतसाधारण्येन संन्यासं व्यवस्थाप्य ब्रह्मविचाराधिकारिणो निरूप्यातःशब्दस्य हेत्वर्थत्वं जिज्ञासाशब्दस्य विचारलक्षकत्वं चाख्याय संबन्धविषयप्रयोजनसद्भावाद् ब्रह्मविचारशास्त्रमारम्भणीयमिति परान् बहून् विषयान् गभीरकृत्योपसंहारः ।

चतुर्थे ऽपि वर्णके पूर्ववर्णकोक्तानां संबन्धविषयफलानामाक्षेपपूर्वकं साधनं प्रतिज्ञाय विचारविषयस्य ब्रह्मण आत्मरूपत्वेन प्रसिद्धिं प्रदर्श्य देहाद्यात्मवादिमतनिरासपुरस्सरमात्मनो जडादिरूपतां निरस्येश्वरस्यैवात्मरूपत्वमुक्त्वा ऽऽत्मनो विपरीतरूपेण ज्ञाने प्रत्यवायं दुर्लोकप्राप्तिं चाभिधाय ब्रह्मज्ञानेन तत्त्वज्ञाननिष्पत्तौ मोक्षरूपफलस्य सत्त्वाद् ब्रह्मविचारः कर्तव्य इति सिद्धान्तः ।

अथ पञ्चमे वर्णके द्वितीयसूचं ब्रह्मलक्षणत्वेनावतार्य सूचगतस्यास्येत्यस्य यत इत्यस्य च पदस्य जगत्कारणपरत्वं यथाक्रममुपन्यस्य ब्रह्मणि प्रपञ्चनिरूपितं निमित्तकारणत्वमुपादानकारणत्वं च स्थिरीकृत्य नानावादिमतेन प्रपञ्चविभागं निरूप्य स्वमते तस्य नामरूपात्मकत्वमुक्त्वा ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणं चोपन्यस्य तस्य परिणामं निरूप्य माया-

पदार्थे निर्दिश्य मायाया मायाविशिष्टब्रह्मण एव वा मतभेदेन प्रपञ्चोपादानत्वमुक्त्वा स्वभाववादं निराकृत्य सत्यं ज्ञानमित्यादिश्रुतीनां ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकत्वं प्रतिष्ठाप्य विज्ञानस्वभावानन्दस्वरूपरूपतटस्थलक्षणसमन्वयो ब्रह्मणीत्युपसंहारः ।

यष्टे ऽथ वर्णके तृतीयसूत्रे ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वे हेतुरुच्यते इति तदवतार्य वेदानां पौरुषेयत्वनिरासेनापौरुषेयत्वं स्वतः प्रामाण्यं च व्यवस्थाप्य सर्ववेदोपादानतया ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वसाधनम् ।

सप्रमे च वर्णके 'द्वितीयसूत्रे लक्षणमभिधायानेन सूत्रेण प्रमाणं प्रतिज्ञायते इति पदान्तरमुपन्यस्य जगज्जन्मादिनिमित्तोपादानकारणस्य ब्रह्मणः शास्त्रैरुपसमधिगम्यत्वं द्वितीयतृतीयसूत्राभ्यां सिद्धमिति सिद्धान्तः ।

अथाष्टमे वर्णके वेदान्तानां ब्रह्मणि न प्रामाण्यमित्याद्येपे सूत्रं चतुर्थमवतार्य वेदान्तानामखण्डेकरसब्रह्मप्रतिपादकत्वं संसाध्य वैदिकवाक्यानां स्वतः प्रामाण्यं निरूप्य वेदान्तानां विधिपरत्वं निराकृत्य ब्रह्मण्येव प्रामाण्योपपादनम् ।

नवमे किल वर्णके गुरुप्रतेन वेदान्तानां कार्यशेषतया ब्रह्मप्रतिपादकत्वमाशङ्क्य विधेयनियोगयोरशक्यनिरूपणत्वात्तन्निरस्य जीवब्रह्मयोरैक्यमुपपाद्य भेदाभेदवादिमतमुपमर्द्य ज्ञानस्य क्रियातो विलक्षणं प्रदर्श्य शरीरसंबन्धस्याविद्याकृतत्वं तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वं चोपपाद्य विध्यसमवाद् ब्रह्मण्येष वेदान्तसमन्वयसिद्धान्तः । प्रतिवर्णकं प्रसङ्गायाता अन्ये ऽपि विषयाः सूचीपवात् संक्षेपेणाकलय्य यन्थाञ् छातव्याः ॥

सोऽयमुत्तमोत्तमो गन्धः परमादरणीयो ऽप्यद्यत्वे द्विषाणामपि पुस्तकानां दुर्लभतया घञ्जयतीव यीडयतीव च रसिकजनचेतांसीति तत्सौलभ्याय तत्प्रकाशने प्रवृत्तिः कथंकारं श्लाघ्यतमा न भवेत् प्रकाशकमहाशयानाम् । मुद्रणावसरे च तत्संशोधनायादिष्टो ऽहमर्वाचीनलिपिलिखितप्रथमवर्णकं प्राचीनमेकं पुस्तकं, * द्वितीयं च काशिकराजकीयसंस्कृतपुस्तकाल-

* इदं च पुस्तकमतिदुर्लभं महता परिश्रमेण काशीस्थराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षपण्डितविन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिवकलितम् । एतदन्ते 'संघत् १५७१ वर्षे भायणमुद्रि रयौ अदेवधीनगरे महाराणाधराय सोउदिशिंहविजयराज्ये' इति लिखितमस्ति ।

यस्यं शुद्धप्रायं प्राचीनं मध्ये मध्ये खण्डितमाद्यन्तखण्डितं च, तृतीयं च प्रथमवर्णकहीनं शुद्धतमं प्राचीनमन्तिमपचविकलं * चेति पुस्तकत्रयमादर्शत्वे नावलम्ब्य निवेश्याधस्तत्पुस्तके समुपलब्धान् पाठभेदान्, ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्तरसंवादस्थले तदाकरान् प्रायशः समुपलब्धान् प्रदर्श्य टिप्पणीरूपेण, महता परिश्रमेण संशोध्य मुद्रणावसरे ऽन्तिमपचं मद्भ्रातृचरणमहामहोपाध्याय श्री ६ गङ्गाधरशास्त्रिभ्यः प्रदर्श्य तत्संमत्या सममुद्रयममुं ग्रन्थम् । मुद्रणोत्तरमपि पुनर्निर्ध्याय समुपलब्धा अशुद्धीः परिशोध्य समसाधयं शुद्धिपचं, प्रादर्शयं च ग्रन्थोक्तान् विषयान्वर्णक्रमेण पृथङ्मुद्रिते सूचीपचे ।

तदेवं महता ऽऽयासेन सावधानं संशोधिते ऽप्यस्मिन् पुस्तके यदि मदीयमतेरपाठवेन दृग्दोषेणाक्षरयोजकादिदोषेण वा क्व चिन्नयनगोचरीभवेयुश्चेत् स्थलितानि तर्हि तानि सद्यं मर्षयित्वा प्राथमिके ऽस्मिन् मुद्रणे गुणदृष्टिमेव पुरोधाय समनुभवन्तु वेदान्तपयोधिसमुद्भूतं परमानन्दसुधाधारारसं रसिकवरा इति सप्रश्रयमभ्यर्थये बुधवरान् याचे च जगदीश्वरं मदीयं परिश्रमं फलेयर्हि विधातुमिति । शुभम् ।

आश्विनसुदि १० शनैः } काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालायां साहित्य-
संघत् १९४६ ॥ } शास्त्राध्यापको मानवल्लभपाण्डितैलङ्कारमशास्त्री ।

वर्णक्रमानुसारिसूचीपत्रम् ।

अक्षरपरिणामोऽध्ययनविधिविचारस्तु कृतविधिप्रयुक्त	पृ ८
अङ्कुरोत्पत्तिरुच्छृणुनत्वपूर्विका उच्छृणोत्युत्पत्तिस्तु सहाकारिनिधिसाध्येति मतान्तरनिरास	१४५ । ६
अज्ञानफल यस्तुविषय प्रमाणजन्य ज्ञान, जन्यफल यस्तुनिरपेक्ष पुरुषेच्छाप्रयत्नमात्रजन्य	८१ । १२
ध्यानमिति ज्ञानध्यानयो विषयत कारणात्तच्च महद्द्वैतसंशयम् । तथा चापुरुषतन्त्र	
तथा ऽशक्यानुष्ठानं प्रज्ञानज्ञानं न विधियोग्यमिति आत्मा वा शरीरे द्रष्टव्य इत्यत्र तद्व्यप्र	
त्ययोऽर्होऽर्थ इति सिद्धान्त	२५६ । १३
अज्ञानतत्कार्यसंस्काराच्छरीराद्यनुवृत्तिप्रसङ्गाच्च तत्त्वज्ञानाध्यवृत्तौ तत्र शरीरे	
पात । अत एव जीयन्मुक्त्युपपत्ति	१०४ । ७
अज्ञानस्य उदयपत्या प्रत्यक्षेण च भावरूपत्वसाधनम्	१६ । १३
अज्ञानस्य जीवावच्छेदोपाधित्वे ऽपि सुषुप्तावज्ञानमात्रावच्छिन्नस्य जीयस्य स्वप्न	
दशायामीपत्त्यष्टव्यवहारोपान्तं कारणस्योपाधित्वं जगत्तरे च स्पष्टव्यवहाराव	
स्थूलशरीरस्योपाधित्वम् ।	६६ । ६
अज्ञानस्य प्रकृतत्वान्नभासहेतुत्वम्	२९ । १४
अज्ञानस्यात्माशयत्वे विषयरूपाचार्यं (सुरेश्वराचार्यं) स्याद	४६ । १२
अज्ञानस्यानात्माशयकत्वे आक्षेप	१८ । १०
अज्ञानस्यानादित्वम्	१८ । ७
अज्ञानस्यानिर्द्वन्द्वनीयत्वम्	१८ । ५
अज्ञानस्यानुमानेन भावरूपत्वसाधनम्	१७ । १६
अज्ञानस्यैवाध्यासोपादानत्वसिद्धान्त	१६ । १२
अज्ञानान्तं कारणयोरेकात्मसम्बन्धादेव सामानाधिकरण्यप्रतीतिर्न त्वन्तं कारण	
स्याज्ञानाशयत्वम्	४८ । ६
अणुपरिमाणस्य मनस एव सुषुप्तं खादिनिमित्तकारणत्वं न तु तस्मादतिरिक्तं योदा	
न्यभिमतमन्तं कारणमस्तीति निर्यायिकमतापवादपुनरुत्तरमन्तं कारणसाधनम्	६३ । ६
अथशब्दस्य क्रमार्थत्वनिरास	१६५ । १
अतः शब्दस्य हेत्वर्थत्वम् । तदुपादानप्रयोजनप्रदर्शनपूर्वकं कर्मणामनित्यत्वसाधनम्	१०९ । १३
अथशब्दस्य क्रमनियमाशयत्वनिरास	१६८ । १३
अथशब्दस्य चत्वारोऽर्थः प्रसिद्धा	१३४ । ७
अथशब्दस्य प्रकृतार्थादर्शननिराशत्वशङ्का तन्निवाराकरणं च	५४७ । ४
अथशब्दस्य महत्त्वार्थत्वशङ्का तन्निवाराणश्च	१५७ । १८
अथशब्देनानन्तर्यामिधानमुख्येनाधिकारिसमर्पणम्	१३५ । २३
अथातो धर्मजिज्ञासेत्याथशब्दस्याध्वन्यार्थत्वम् न तस्याधिकारिविशेषण	
त्वसम्भव	१५७ । १८
अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रे ऽथशब्दार्थो ऽतः शब्दार्थश्च	६ । ६
अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रस्य विधायकत्वम्	६ । १०

	पृ. पृ.
अद्वितीये प्रवृत्तिः सम्यक्दादिरूपेणोपास्तिक्रियाया अनयसरः	२४४ । २
अधिकारविधिः	१०६ । १६
अधिकारविधिशेषणं चतुर्धा शास्त्रे प्रसिद्धम्	१६६ । ५
अधिकारी	१ । १४
अधीतस्याध्यायस्य पुंसो नानाविधाः सन्देहाः	५ । १६
अध्ययनविधायाच्चेष्टविरासश्च	१५२ । ७
अध्ययनविधेरध्यापनविधिप्रयुक्तत्वोपपादनम्	१४९ । ३
अध्ययनविधेरधिकार्यनपेक्षापामनध्ययनप्रसङ्गे प्राभाकरपरीहारस्तत्रिरासश्च	१४० । १७
अध्ययनविधेरर्थावबोधकामाधिकारियत्त्वोपपादनम् (पू.)	१३६ । १८
अध्ययनविधेरनित्यत्वं-संक्षेपेण	१ । ७
अध्ययनस्य स्वविधिप्रयुक्तत्वम्	१४४ । ११
अध्ययनस्यान्तरपक्षमेव फलं नार्थावबोधः	१३७ । १२
अध्यापनविधेः साधिकारित्वम् (प्राभाकरमते)	१४२ । १६
अध्यापनस्यानित्यत्वम्	१४५ । १०
अध्यापने उत्पत्त्यधिकारविध्यसम्भवः । अध्यापने गुणविध्यभावोपपादनम्	१५१ । १०
अध्यापने विध्यभावोपपादनम्	१५० । ८
अध्यासनिवृत्तेः पृथक् शास्त्रप्रयोजनत्वोक्त्यानुपपत्तिः	६६ । १८
अध्यासनक्षणे ऽप्यातिवादमतनिराकरणम्	२८ । २२
अध्यासनक्षणे स्मृतिसमानशब्देन कारणत्रयजन्यत्वं विवक्षितम्	५३ । २
अध्याससिद्धये लक्षणसमाधेयनाश्रमाणनिरूपणप्रतिज्ञा	२४ । २४
अध्यासस्य द्विविध्यम्	२६ । १
अध्यासस्यानिर्वचनीयभायरूपाज्ञानमुपादानम्	१४ । २६
अध्यासस्यापेक्षिकत्वाक्षेपः	६ । ३
अध्यासापत्तापस्यायुक्तत्वसिद्धान्तः	२४ । २२
अध्यासः प्रथममूत्रमूचित इति शास्त्रप्रवृत्तिसिद्धिः	६ । २
अध्यासः	२४९ । ७
अनधिष्ठाने दोषरहिते आत्मनि अहङ्काराध्यासासम्भवप्रवृत्तयः	४५ । १४
अनात्मनो ऽनृतत्वम्	१४ । १०
अनात्मन्यध्यासस्य प्रत्यक्षानुमानार्थापत्त्यामगमशङ्केः सिद्धिः	९४ । १०
अनात्मनिर्याज्यभावरूपाज्ञानस्यैव जायत्यमुषोर्ग्रहणतत्त्वानयभासहेतुत्वम्	८६ । ५
अनिर्दरूपो ऽप्यात्मा स्वस्मिन्नध्यस्ते ऽहङ्कारे प्रतिविम्बितो ऽहंत्वग्रहणयोग्यः सन्	२३ । २०
अहमिति प्रत्यये ऽध्यक्ष्यमानाहंकारमिबतया ऽवभासमानो ऽहंप्रत्ययविषयः	७० । ३
त्येनोपचर्यते इति तत्राध्यासः सम्भवत्येव	५७ । १५
अनुभव इव चित्रप्रकाश इति पलनिरासः	...
अनुभवचक्षुरालोकानां घटादिव्यञ्जकत्वेन साम्ये ऽपि पञ्चाक्रमं चित्रप्रकाश- त्वेन जडप्रकाशत्वेनाज्ञातकारणत्वेन च येषम्यसम्भवप्रदर्शनम्	५६ । १८
अनुभवस्यात्मगुणत्वं, दृश्यरूपत्वं, कर्मरूपत्वं चाङ्गीकुर्वतां तार्किकप्राभाकर- सांख्यभाट्टानां मतनिरासः	५७ । १७

	पृ. पं.
अनुभवेषु स्वरूपतो भेदप्रतीत्यभावः . .	५८ । ६
अन्तःकरणस्य सात्त्विकेन्द्रियसाधनम्	६३ । १७
अन्तःकरणशुभ्रतकर्तृत्वाभिष्यक्तियोग्यस्वरूपनिरूपणम्	७१ । २४
अन्तःकरणप्रितत्त्वमेवाज्ञानस्य घटतो भास्करस्य मतनिरासपूर्वकमत्र नस्या त्माश्रयत्वसिद्धान्तः	४८ । २०
अन्यथाख्यातिवादनिराकरणारम्भः	३३ । ५
अन्यस्यान्यात्मतायभास इत्यस्य मिथ्यासम्भेदानवभास इत्यर्थः	५३ । ३
अस्थिताभिधानवादिनाऽपि अन्यस्थितिव्याप्यं प्रत्यक्षसामर्थ्यमङ्गीकृतव्यं न कार्यान्वितस्याद्यै इति सनिर्भरमुपपादनेन वेदान्तानां प्रत्यक्षबोधकत्वसिद्धान्तकालम् २५८ । ६	
अस्थिताभिधानवादिनाभाकरमतसिद्धपदाश्रयित्वं सार्धक्रिया प्रदर्श्य वेदान्तानाम् नात्मबोधकत्वपूर्वपक्षः	३३७ । २०
अपरोक्षज्ञानस्यैव सूत्रे दृष्यमाणतया निर्देशः	१७४ । २
अपरोक्षज्ञानोत्पत्तिक्रमः	१०२ । २२
अपुरुषेच्छातन्त्रस्य ज्ञानस्य क्रियातो घनचतुष्टयम्	२४८ । ११
अभिहितान्वयवादिभाट्टमतेन तन्मतप्रसिद्धार्थज्युत्पत्तिप्रक्रियाप्रदर्शनपुरस्सरम् क्रियार्थत्वाद्देवान्तानां नात्मस्वरूपबोधकत्वमित्यालोच्य निराकरणम् । तन्मते स्वार्थमात्रे शब्दमामध्ये न कार्यान्विते इत्युपपादनम्	५७ । १
अभिहितान्वयान्विताभिधानवादयोः शेषप्रदर्शनम्	२५० । १
अमृतस्य नाम न मोक्ष किं तु तत्तत्तलोके विरमयस्थानम् (तयोर्धर्ममायन्नमतत्वं मेतौत्यादिवाक्येषु)	२४६ । २२
अयं पुरुष स्वयं ज्योतिरस्मैव स ज्योतिरित्यादिश्रुतिषु आत्मेऽयं ज्योतिरात्मा तिरिक्तः न ज्योतिरिति विवक्षितम्	४३ । २
अक्षिरादिमार्गेण निर्गच्छता न निर्गुणब्रह्मवाप्तिः	२४७ । ८
अर्थाध्यासनिरूपणम्	७६ । २
अथक्षुभोऽप्यारोपापपादनम्	१४ । ३
अजस्तुविषये ऽध्यासे पुरुषप्रकृतौ प्रतिबन्धकाभावः	२५५ । ८
अविद्याया अनादित्वम्	४८ । १६
अविद्याया आत्माच्छादनसामर्थ्यापपादनम्	५० । ११
अविद्याया जगदाकारेण विधत्ते । अविद्याविवर्तस्यान्तःकरणस्य घटश्चात्र रा षस्तिरुचनम्	७१ । १४
अविद्याया जीवप्रत्यविभागहेतुत्वे पुराणसंवादप्रदर्शनम्	४८ । १६
अविद्यवृत्तापाधिरात्मा	५ । २०
अष्टमये प्रेक्ष्यमाणमुपनीतत्यत्र ब्राह्मणव्यवदष्टवर्षत्वस्य नाध्ययने ऽवयवः । अत्र एव नयमवपाददार्ढ्यं नाध्ययनसमाम्निगमद्	१४४ । २०
अस्येत्यनेन द्वितीयनृत्तगतेन कृत्स्न जगदभिधीयते	१८५ । १३
अससर्गादष्टौ नाऽविवेकः	२८ । १२
अद्वयतार आत्मेऽयं न त्विदमनिदं रूपं इति सिद्धान्तप्रदर्शनपुरःसा निपुटोपपत्त्य यादिशाभाकरमतनिरूपणोपसंहारः	५६ । १०

अहंकारस्य तत्त्वज्ञानाविद्यते। कर्तृत्वादिनियन्त्रिराधिके	...	६८ । ५
अहंकारस्यानात्मरूपत्वव्यवस्थापनपुरस्सरं प्राभाकरमतनिरासः	...	५६ । १९
अहंकारस्यापादाननिमित्तस्यरूपप्रमाणकार्याणां सपुत्रावभावे हेतुः प्रदर्शनम्	...	६२ । १७
अहंकारोपाधिवशाज्जीवस्य प्रथमप्रतिविम्बत्वोक्तिः	...	६६ । ५
अहं नाहमित्यात्मानात्मव्यवहारस्याहङ्कारोपाधिकत्वम्	...	४० । २०
अहंकारो नामा	...	५८ । २१
अहमिति प्रतीत्येव देहादिव्यतिरिक्तत्वसिद्धौ मनुष्यत्वाभिमानो योऽयं स न मिथ्येति पृथक्प्रतिपादकणपुत्रकं सिध्दार्थमव्यवस्थापनम्	...	५१ । १३
अहमिदं समेदमित्यादिप्रत्ययानामध्यासत्वम्	...	४३ । २५
अहमुपलभे इत्यत्रात्मनो ज्ञानकरणत्वं हेतुव्यावभासः	...	५३ । १०
अहं प्रत्ययस्येदमनिर्द्वयत्वे प्राभाकराद्येपरम्भः । तन्मते अहंकार इत्यात्मा तस्य च सविदाद्यवत्येवापरोक्षम्	...	५३ । २०
अहं प्रत्ययस्येदमनिर्द्वयमात्मकत्वम्	...	५३ । ५
अहं प्रह्नास्मीत्यादिशब्दस्य जीवप्रज्ञैवपरत्वावहङ्कारपुरस्सरं संपदध्यासिक व्यायोगसंस्कारान्यतमपरत्वपूर्वपक्षः	...	२४९ । ९
अहं प्रह्नास्मीत्यादिशब्दस्य संपदध्यासिकनिरासेन जीवप्रज्ञैवपरत्वसिद्धा न्तराख्यम्	...	२४९ । १५
अहं मनुष्य इति भ्रान्तिरेव जायतस्य प्रयोगप्रसक्तत्वावभासहेतुरिति भेदाभेदया द्विमतयवधानम्	...	३२ । २
अहं मनुष्य इति प्रत्ययस्य प्राभासिकत्वम्	...	५२ । ३६
आकाशस्य सासुप्त्यं भाट्टसंपादकमते । तत्त्वयदने च	...	८५ । २२
आगमाद् प्रथमो निमित्तापादानरूपोपकारणत्वोक्तिः	...	१६७ । ३
आगमादेषात्मन एकात्म्यस्य सर्वगतत्वस्यैकात्म्यस्यैव साधनम्	...	१८६ । ९
आचार्यः	...	१४९ । १५
आचार्यसङ्ख्यानन्तरम्	...	१४९ । १८
आचार्यसङ्ख्यम् । पूर्वमीमांसाशास्त्रस्य आर्यनिष्ठयेदभागपरत्वेन चक्षुसत्वनिष्ठत्वाभावाद्यगमार्थत्वादनुसृत्यनिष्ठयेदभागविद्याराधोतरमीमांसारम्भसिद्धान्तक रणपुत्रकं प्रथमसूत्रद्वितीयवर्षाक्रममाह	...	१३२ । ६-३३ । १७
आत्मव्याप्तिवादनिराकरणारम्भः	...	३४ । १४
आत्मव्याप्तिवादिर्वागममतोत्थापनम्	...	३४ । ३
आत्मा ज्ञानकर्मेति भाट्टमतनिरासः	...	५४ । १०
आत्मनः स्वयंत्वोक्तिप्याद् व्याप्त्यन्तमवभासः	...	४३ । २३
आत्मनि अविद्याख्यदेवस्य भुतेः बुतार्थापनेश्चाद्यगमादधिष्ठानत्वोपपादनम्	...	४५ । १६
आत्मनो भ्रमाधिष्ठानत्वासम्भयप्रदर्शनपुत्रकं तदस्यैकपक्षव्याख्यासङ्ख्यानपक्षे तस्माधानं च	...	४३ । ४
आत्मनो मानसप्रत्ययवादिताकिंक्रमतनिरासः	...	५४ । ७
आत्मनः सत्यत्वम्	...	१४ । ८
आत्मनः स्वप्रकाशत्वेनापरोक्षत्वं न नित्यानुमेयत्वम्	...	८२ । २०

	पृ. प.
आत्मनः स्वप्रकाशत्वे विग्रहमानानां मतनिरासः	८५ । ३
आत्मनः स्वप्रकाशानुभवरूपत्वोपपादनम्	४७ । १६
आत्मन्यनात्मभूतानां करणेन्द्रियदेहतद्वाह्यविषयतत्त्वमीशानाध्यासोपपादनम्	८९ । ८
आत्मन्यधिष्ठाप्यदेहसत्त्वादात्मचेतन्यस्याधिष्ठापकत्वादनान्दिसंसारे पूर्वपूर्वा ध्याससंभवात्कारणत्रयजन्यस्वरूपतदस्यसदृशसमन्वयः	४२ । २२
आत्मनोऽन्ययाज्ञाने मष्ट्रपापं दुर्लोकप्राप्तिश्च	९८७ । ९७
आत्मानामपदाघां लौकिकी	८ । १५
आत्मानात्मनोऽन्योन्याध्यासे द्वयोरप्यध्यासात्वेनाधिष्ठानत्वेन चापादितयोर्मि थ्यास्यसामान्यावभासयोर्निर्धारणम्	८४ । २०
आत्मानात्मनोरुभयोर्निष्ठस्वप्रकाशत्वपक्षनिरासः	४७ । ८
आत्मानं करणयोर्ज्ञानाध्यासोपादानत्वमिरासः	९४ । २९
आत्मा स्वप्रकाशः इति घटान्तपक्षस्यायोगिकत्वग्रहणाद्वा	४६ । ६
आधुनिकभाषाभारतम् द्रव्यगुणकर्मसंज्ञासमवाय (विशेषः) * शक्तिव्याख्यासू त्रयानि प्रपञ्च	३०९ । ६
आध्यासिकानामपि ब्रह्मसादीनामप्रामाण्याभावाद्ब्रह्मस्यैव व्यवहारोपादान त्वम्	८८ । १६
आनन्तर्यार्थस्यायमशब्दस्य मोक्षकामाधिकारिसमर्पकत्वव्यवस्थापनपुरस्सरः यः स्वस्य सर्वोपधिकारत्वमिरासः	९३६ । ९
आनन्द इत्येकविधप्रज्ञारूपमिति निर्णयः	२९६ । १२
आनन्दावाप्तेः शास्त्रप्रयोजनत्वे ऽपि पुरुषाकाङ्क्षाविषयत्वाच्च एतत्कं प्रयोजनत्वेन निर्देशः	८६ । १३
आनैक्यत्वज्ञातीयानपेक्षस्यानुभवस्य चित्तप्रकाशत्वम्	४६ । २२
आलोकाभायस्तम् इति तार्किकाः	९० । २२
आवरणस्वरूपम्	२० । २९
आह्वयनीयादीनां शास्त्रवशान्मुक्तिर्दार्शनिकरूपं ज्ञानं न पुरुषप्रपञ्चतन्त्रम्	२५९ । ९८
एवं रजतमित्यत्र न स्मर्यमाणं रजतं किं तु तत्सदृशमेव	२७ । १०
एवं रजतमित्यत्र रजतं स्मर्यमाणमेव न ॥ तत्सदृशमित्यख्यातयादिमतनिरूपणारम्भः	२६ । ५
इन्द्रादिदेवतानां नापलापः	२३३ । २३
इन्द्रियाणां गौतमकल्पस्यार्थादिमुगतमतस्य तच्छक्तिकल्पस्यवादिमीमांसकमतस्य च निराकरणपूर्वकम् इन्द्रियाणामप्युपलब्धे पाप्मे तेषां गौतमकल्पतिरिक्तत्वमिद्वान्तः	९८५ । १६
इन्द्रियाणां तर्कादौचित्यस्य साध्यता तार्किकाणां मतनिरासेनागमादेव तथा तत्साधनम्	९८६ । १७
इन्द्रियाणां देहेन्द्रियसंघातस्य च भोग्यत्ववादिभोकापत्तेरुद्देशितमतनिरासः	९८५ । १९
इन्द्रियाणां सत्यगतत्ववादिप्राग्विमतोपमर्दपुरस्सरः तेषामसङ्गतत्वोपपादनम्	९८७ । ८
इन्द्रियाणां साध्योक्तस्याद्भुतकार्यत्वस्य तिरस्कारः	९८६ । १५

इन्द्रियाणामग्राह्यकारित्व कल्पयता मुमताना भक्त्यपहनेन प्राप्यकारित्वसाधनम्	१८७ । २०
इन्द्रियाण्यपारमेति मतान्तरम्	१ । १ । १३
इष्टसाधनता लिङादीनामर्थो न नियोग	१०६ । १
इष्टमिच्छिक रमते प्रसन्नैकमेव स्वाविद्यया जगदाकारेण जिवन्ततइति सिद्धान्त	२२ । १
इष्टाभुवायेकफलभोग्यशिराम	१६६ । ६
ईश्वर एव प्रत्यगात्मेति पारमार्थिकी स्थिति	१६१ । ७
ईश्वर एव प्रत्यग्यदेनेन्द्रियवान विचार्यतइति भास्करपञ्चरसितेव	१६० । १
ईश्वराद्वीकारिणा येनैविक्रयोगवेद्याधिकाना मते छेद	१६६ । ४४
उत्पत्तिविधि	१०६ । १६
उत्पत्त्य दिवसुर्विधफलस्य मोक्षे तु सहादस्यातदन्यस्य क्रियाफलस्याभावात्	
विज्ञानस्यैव मोक्षो मोक्षरो न क्रियाया	२४६ । १
उत्पत्त्यादिविधिप्रत्यक्षभावादर्शनम्	११६ । २४
उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य न श स्व निषेधे नापि यथेष्टाश्चरणासङ्ग	२६३ । २२
उत्तरमोमासाशास्त्रानारम्भो पञ्चापचष्टर	१७३ । १७
उत्पत्त्यविधेयलक्षणम्	१८० । २१
उपशान्त्युक्तिमूलकमूल्येण वेदान्तसाधनप्रद्वयनार्थमेव द्वितीयमूलकम्	३४४ । १२
उपनयनप्रदध्ययनस्थाकरणे प्रत्यवाय	१४७ । ३३
उपनयनाध्ययनस्थास्य नित्यत्वम् ।	१४४ । २१
उपनयनाध्ययनयोर्नित्यपुनरेवादनविधिप्रैषतया नित्यत्वब्रह्मा तद्विराजम्	१४८ । ७
उपनयनस्याध्ययनाद्वैत्ते चात्रैपलक्षिरासम्	१४६ । १३
उपक्रमादीना तात्पर्यलिङ्गत्वव्यापस्यापनन तद्व्यवस्था दत्तान्ताना प्रत्यक्षि समन्य	
प्रदर्शनम्	२२८ । २१
उपक्रमोदय	२७१ । १
उपशान्तिविधिपरिचयान्तेष्टमाद्यमोक्तनिराकरणम्	१७२ । १०
उपोक्षातत्वेनाध्यासविषयसूत्रप्रत्ययश्रुता	८ । १६
उपशान्त	८ । २०
यज्जलमध्यस्तम्	१४ । २४
कर्तृत्वभोग्यत्वादीना धर्माणामात्मनि स्वप्रकाशत्वानिना सादृश्याभावात्	
मत्तिनाद्य	६८ । ८
कर्तृत्वादीनाप्रनादित्वम्	१३ । २७
कर्मणा ज्ञानसाधनत्वान्नदीकर्मणा मोक्षसाधनस्य च सेवामद्वीमुद्यता तदुदयया	
दिवा च मत्तिनिरासन ज्ञानहेतुत्वमिद्वान्त	१६२ । ७
कर्मणा ज्ञानतिकर्तव्यस्य ज्ञानसाधनस्य च	१६० । १७
कर्मणा सत्कारकत्वम् । नित्यकर्मणा प्राप्तज्ञानेति कर्तव्यता	११६ । १६
कार्यामुपादाननिमित्तोपपन्नस्य इति वज्रव्या विवर्तितमिति प्रतिपादनमनुमानेन	१६६ । १
कार्यान्वितस्यायं शब्दार्थकिरिति मुख्यतस्तु कार्यशेषतयेव प्रत्ययदानी प्रतिपाद्य	
तदिति प्राप्तिर्युद्धवृत्त्यास्मिन्त्यर्थक निरास इति प्रतिज्ञापुरस्सरं चतुर्थमूत्र	
द्वितीयपद्यकारणा	२३४ । १

कार्यान्वितस्यार्थे शब्दसामर्थ्याद्गीकारे ऽपि वाक्यानां भूतार्थसमन्वयस्यावश्याद्गीकारं व्यत्यस्यम् । प्राप्नोति ॥ हन्तव्यं ह्यत्यादौ हननाभावस्य नञर्थत्वम्	५ ५ २६० । २१
कृण्वपापिनामपनम	१५१ । २२
कूटस्थस्य नित्यत्वसाधनपूर्वकं नित्यानित्यवस्तुविशेषसाधनेन तत्कार्यभूतस्य मुमुक्षुत्वान्तर्धर्मरूपापस्य साधनम्	१७० । ४४
क्रियायां प्रत्यक्षसिद्धायां सधेयविभागाद्यतिरिक्तत्वोपपादनम्	२४६ । १२
क्रियायां नित्यानुमेयतायादिप्राभाकरनिराकरणम्	२१० । १
क्रियायोग	२४१ । १०
क्षणिकत्वादित्ये ऽर्थक्रियायां दुर्निरूप्यत्वम्	७८ । २६
क्षणिकत्वादित्येऽप्यसहस्रारस्तत्रासारम्भश्च	८१ । २४
क्षणिकत्वादित्येऽसिद्धप्रक्रियाप्रदर्शनपूर्वकमर्थक्रियायां दुर्निरूप्यत्वोक्तिः	७६ । १६
क्षणिकवित्तानाद्यादित्येऽप्यमर्त्यपुरस्सरं कूटस्थनित्यचेतन्ये सर्वमप्यध्यस्ततया प्रतीयते इति चेदन्तर्हिदानोपसंहारः	८२ । १७
क्षपणरूपे जीवाशोकाद्यप्रसवनिर्जरधन्यमोक्षरूपतां प्रपञ्चस्य	२०० । २४
गुरुमतेन प्राप्तस्य विधिपरत्वपूर्वपक्षस्य निराकरणे चेदन्तर्हि विधेयस्याशङ्कनिकपक्षत्वेऽप्यपादनम्	२३६ । ४
गुरुमतेन व्युत्पत्तिप्रकारोपसंहारं पुरस्सरं चेदन्तानां विधिपरत्वपूर्वपक्ष	२३१ । ४
गुरुवद्वयम्	१६६ । ११
गीणशब्दा	१३४ । २४
गन्धकस्याप्रतिज्ञाश्लेषः	१ । ३
घटस्य विधेयकत्वम्	२६ । २३
घटादीनामनुमानेन विषयाऽप्येवैवापत्तापिसौत्रान्तिं मतस्य वदन्म	४४ । १६
घटादिषु क्षणिकत्वनिराकरणम्	७८ । १४
चित्प्रतिबिम्बगर्भितस्येदमनिदमात्मकत्वेन धस्तुतो निरूप्यमाणस्याप्यष्टादशस्य धामरायामष्टप्रत्ययकषेणानुभवः	६१ । १७
चिन्मात्राश्रितमज्ञान जीवप्रवृत्तिप्रतिस्थापनीयाश्रितमित्युच्यते	४८ । १६
चेतनमानो देह आत्मेति शास्त्रसंस्काररक्षितानां मतम्	१८१ । ८
चेतन्यस्य सर्वगतत्वे प्रतिकर्मव्यवस्थाऽसिद्धास्येपसत्परिहाराश्च	७२ । १३
चेतन्यस्य विशिष्टविषयेपरत्वाकारेण जन्मत्वम्	४३ । १
चेतन्यस्याणुपरिमाणत्वनिरासः	४० । २२
चेतन्ये ऽद्वकाराध्यासे ऽपि मतशार्कर्याभावोपपादनम्	७४ । ४
चेदनाप्रकार्यं	१२८ । ६
जगत्कारणस्य सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वोपपादनम्	२०१ । १६
जगज्जन्मादिकारण सर्वज्ञं ब्रह्म शास्त्रैरुपगम्यमिति द्वितीयकृतीयसूत्राभ्यां सिध्यति	२२४ । १३
जडेषु आधारणानङ्गीकारे दोषाभावोपपादनम्	२० । १७
जनमध्यगताधोमुखश्चर्चप्रतिबिम्बस्य तीरस्थयुवान्तिरिक्तत्वात्तत्र जनगतत्वाधोमुखत्वयोरध्यासोपपादनम्	६७ । २१
जातिर्गशादिशब्दाद्यैः वैदिकमते व्यति साध्यमते, तदुभय विषाकरणये, आरुतिराहतादिमते, त्रितयं नेयाधिकमते	१८१ । ३

कार्यान्वितस्यार्थे शब्दसामर्थ्याद्गीकारे ऽपि वाक्यानां भूतार्थसमन्वयस्यावश्याद्गीकारं व्यत्यस्यम् । प्राप्नोति ॥ हन्तव्यं ह्यत्यादौ हननाभावस्य नञर्थत्वम्	५ ५ २६० । २१
कृण्वपापिनामपनम	१५१ । २२
कूटस्थस्य नित्यत्वसाधनपूर्वकं नित्यानित्यवस्तुविशेषसाधनेन तत्कार्यभूतस्य मुमुक्षुत्वान्तर्धर्मरूपापस्य साधनम्	१७० । ४४
क्रियायां प्रत्यक्षसिद्धायां सधेयविभागाद्यतिरिक्तत्वोपपादनम्	२४६ । १२
क्रियायां नित्यानुमेयतायादिप्राभाकरनिराकरणम्	२१० । १
क्रियायोग	२४१ । १०
क्षणिकत्वादित्ये ऽर्थक्रियायां दुर्निरूप्यत्वम्	७८ । २६
क्षणिकत्वादित्येऽप्यसहस्रारस्तत्रासारम्भश्च	८१ । २४
क्षणिकत्वादित्येऽसिद्धप्रक्रियाप्रदर्शनपूर्वकमर्थक्रियायां दुर्निरूप्यत्वोक्तिः	७६ । १६
क्षणिकवित्तानाद्यादित्येऽप्यमर्त्यपुरस्सरं कूटस्थनित्यचेतन्ये सर्वमप्यध्यस्ततया प्रतीयते इति चेदन्तर्हिदानोपसंहारः	८२ । १७
क्षपणरूपे जीवाशेषाद्यसंशयनिर्जरधन्यमोक्षरूपतां प्रपञ्चस्य	२०० । २४
गुरुमतेन प्राप्तस्य विधिपरत्वपूर्वपक्षस्य निराकरणे चेदन्तर्हि विधेयस्याशङ्कनिकपक्षत्वेऽपपादनम्	२३६ । ४
गुरुमतेन व्युत्पत्तिप्रकारोपसंहारं पुरस्सरं चेदन्तर्हि विधिपरत्वपूर्वपक्ष	२३१ । ५
गुरुवद्वयम्	१६६ । ११
गीणशब्दा	१३४ । २४
गन्धकरणप्रतिज्ञाश्लेषः	१ । ३
घटपक्षस्य विशेषकत्वम्	२६ । २३
घटादीनामनुमानेन विषयाऽप्यदेहापत्तापिसौत्रान्तिं मतस्यवहनम्	५४ । १६
घटादिषु क्षणिकत्वनिराकरणम्	७८ । १४
चित्प्रतिबिम्बगर्भितस्येदमनिदमात्मकत्वेन वस्तुतो निरूप्यमाणस्याप्यष्टादशस्य धामरायामष्टप्रत्ययकषेणानुभवः	६१ । १७
चिन्दावधारितमज्ञानं जीवपक्षपातित्वाज्जीवावधारितमित्युच्यते	४८ । १६
चेतनमानो देह आत्मेति शास्त्रसंस्काररहितानां मतम्	१८१ । ८
चेतन्यस्य सर्वगतत्वे प्रतिज्जन्मव्यवस्थाऽसिद्धास्येपसत्परिहाराश्च	७२ । १३
चेतन्यस्य विशिष्टविषयेपरत्वाकारेण जन्मत्वम्	५३ । १
चेतन्यस्याणुपरिमाणत्वनिरासः	४० । २२
चेतन्ये ऽद्वकाराध्यासे ऽपि मतशार्कर्याभावोपपादनम्	७५ । ४
चेदनाप्रकार्यं	१२८ । ६
जगत्कारणस्य सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वोपपादनम्	२०१ । १६
जगज्जन्मादिकारणं सर्वज्ञं ब्रह्म शास्त्रैरुपगम्यमिति द्वितीयकृतीयसूत्राभ्यां सिध्यति	२२४ । १३
जडेषु आधारणानङ्गीकारे दोषाभावोपपादनम्	२० । १७
जनमध्यगतधोमुखश्चर्मातिबिम्बस्य तीरस्थयुवानतिरिक्तत्वात्तत्र जनगतत्वाधोमुखत्वयोरध्यासोपपादनम्	६७ । २१
जातिर्गशादिशब्दाद्यैः वैदिकमते व्यति साध्यमते, तदुभय विषाकरणये, आरुतिराहतादिमते, त्रितयं नेयाधिकमते	१८१ । ३

ए ष

तम प्रकाशयेतिरोपपादनम्	..	१० । २९
तादात्म्यैक्येयार्थिकोपपादनम्		१४ । २९
तार्किकमतेन उत्पत्तय संशुप्तिकात्तोनात्मतत्सुप्रयो परामर्शभावोपपादनम्		५६ । १५
द्वितीयार्थकोक्तानां विषयानामाद्येष्टपूर्वक निरूपणप्रतिज्ञा, प्रथमवर्णने आध्यास		१०६ । १
माधित्य माधित्यानामेवा तदाद्येष्टपूर्वक साधनप्रतिज्ञा । चतुर्थवर्णनकारम्भ		२१८ । १
द्वितीयसूत्रावतरणम्		२२४ । १
द्वितीयसूत्रेण प्रमाणप्रतिज्ञेति व्याख्यानंतरारम्भपूर्वक द्वितीयसूत्रद्वितीयवर्णनकारम्भ		१४ । १९
द्वेष्टामनोरमुभयत एकत्वाध्यास इव व्यग्रद्वारातस्तु तादात्म्याध्यास		२०२ । १
द्वितीयसूत्रगतपञ्चदशेनैव सर्वज्ञत्व सर्वशक्तित्व च विवक्षितम्		१६४ । २०
द्वितीयसूत्रप्रतिपाद्यप्रतिपादनम्		२०७ । ३
द्वितीयसूत्रपौञ्जना		१६४ । १
द्वितीयसूत्रावतरणम् ।		२१८ । ३
द्वितीयसूत्रे सुतिपुक्तिभ्यां प्रक्षेत्रं सर्वज्ञत्वसाधने ऽपि पुनर्दृष्टे करणाय तृतीयसूत्रेण		२१८ । ३
तत्साधनप्रतिज्ञा		२१४ । २३
द्वितीयसूत्रे मिलनविहितवेदान्तवाक्यप्रदर्शनम्		२६१ । २९
धर्मप्रक्षेत्रयोर्भेदादेव पूर्वोत्तरमीमांसयोर्भेदः		२१३ । ८
धर्मप्रक्षेत्रयोर्वैषम्यप्रदर्शनम्		६२ । २९
धर्माध्यासनिरूपणम्		१६७ । १
धर्मत्वयोधानन्तर प्रक्षेत्रयोध इति भास्करमतनिरासः		१२ । १४
धर्मिणोस्तादात्म्याध्यासासिद्धेरध्यासानङ्गीकारपूर्वपक्ष		१०७ । १६
धात्वर्थव्यर्थयोः साध्यसाधनभावावयवमेव मताम्नरेण प्रकारान्तर तत्त्वपटनं च		२५४ । १३
ध्यानस्य न वस्तुविषयत्वम्		२५२ । २३
ध्यानस्त्वर्थलक्षणोपपादनम्		२५२ । १
ध्यानस्यानुभवतत्त्वत्वनिरासः		२६३ । ६
ध्यान मनोराज्यमिति लाक प्रसिद्धम्		१५७ । २५
न धर्मविचारानन्तर्यार्थत्वमवश्यव्यवस्थ		२३४ । ६
नित्यप्राप्तस्य प्रक्षेत्रं प्राप्तेः नित्यनिवृत्तस्य च ससारस्य परीक्षारे हेतुभूत तत्त्वज्ञान		१६६ । ८
जनयता वेदान्तानामवगुह्यार्थत्वशङ्कानुपशान्त्य		२०४ । १२
नित्यानित्यवस्तुविषयक	.	२०६ । १०
निरवयवस्यपि परिणामवाटस्तनिरासः		२०९ । ७
निरवयवस्य प्रक्षेत्रा न परिणाम किन्तु विद्यते इति सिद्धान्तः		३९ । १
नेयाधिकरणे ये दशपदार्थानां प्रपञ्चत्वम्		२०६ । १
पदानां स्वसम्बन्धार्थस्मारकत्वमिति मतस्य बाह्येनङ्गीकारः	-	२०० । ८
परमाणूनां जगदुपादानत्वं परमाणुवादिमते		१६७ । ३
परिणामवादस्यासिद्धित्वम्		१४९ । ७
परिणामवादनिरासः		६२ । १६
पाटकाधमा	.	
पुत्रभार्यादिविषयेऽप्याहमाभिमानस्याध्यासिकत्वम्	..	

पूर्यमीमांसाद्वितीयमूत्रस्यापि वेदेरुदेशार्थविचारपरत्वम् । तत्र प्राभाकरवार्तिककार-

१२७ । १

मतप्रदर्शनम्

...

पूर्यमीमांसायां प्रत्यध्याये प्रतिपाद्यविषयाणां संक्षेपेण सङ्ग्रहपूर्वकमध्यधिकाराङ्का-
निरासाद्येतरमीमांसाशास्त्रारम्भोचित्यपूर्यपक्षस्तत्समाधानं च

१०८ । २३

पूर्यमीमांसाप्रथममूत्रस्य धर्ममात्रविचारपरत्वोक्तिस्तदर्थनिरूपणाच्च ...

१२६ । ४

पूर्यमीमांसाप्रथममूत्रस्य धर्ममात्रविचारपरत्वसाधनेन प्राभाकरमतनिरासः

१३० । २५

पूर्यमीमांसाशास्त्रस्य धर्मविचारमात्रपरस्य न क्तव्येदार्थविचारपरत्वम्

१२३ । १५

पूर्यमीमांसाशास्त्रानारम्भपूर्वपक्षे सिद्धान्तः

...

१२४ । १४

पूर्यप्रत्ययस्योत्तरतत्तानरूपतया मनस्त्वमभ्युपगच्छतां शास्त्रानां मतखण्डनम्

१२८ । १४

पूर्वाक्तमतवस्तुष्टयस्यापि सिद्धान्तत्वोक्तिपुरस्सरं सूतीयमूत्रोपसंहारः ..

२२५ । ४

प्रकृतिर्भाषा

...

४६ । २१

प्रतिरुमथ्यस्यायां मतान्तरेणाद्येपस्तत्परिहारश्च

...

७३ । १६

प्रतिबिम्बाभाषाद्यनिरासः

...

६७ । १५

प्रतिबन्धनिरासिने प्रह्लादविचारस्य प्रह्लादनिर्णयेतुत्वाद् प्रह्लादविषयत्वोपपत्तिः

...

१३८ । ८

प्रत्यभिज्ञानिरूपणम्

...

७६ । १३

प्रत्यक्षस्य सृष्टिमिव्यात्ये मानस्यम्

...

१६८ । १६

प्रथममूत्रवृत्तीयवर्णरूपसमाप्तिः

...

१७५ । १८

प्रथममूत्रस्य शास्त्रान्तर्गतत्वम्

...

१७५ । १३

प्रथममूत्रे मुख्यता विषयव्ययोजनयोगमूत्रेणैव तयैरर्थस्तुत्रितत्वम्

...

१७५ । १६

प्रधानं जगदुपादानमिति स.इ.छ.मतप्रदर्शनम्

...

२०८ २२

प्रधानमेव जगत्कारणं न तु परमेस्वररधिष्ठिता विद्येति सांख्यमतनिराकरणम्

...

६३ । १

प्रमादुत्थादिव्यवहारे तादात्म्याध्यासस्यैव हेतुत्वम्

...

८६ । १७

प्रमादुत्थादिव्यवहाराणां वेदान्तिमते कथञ्चित्संभवप्रदर्शनम्

...

७१ । १३

प्रमादुत्थादिव्यवहाराणां वेदान्ते साध्यत, किंशदिव्यादिमते दुरुपपादतया

...

७२ । २५

■ पूर्वपूर्वाद्भूतप्रमादुत्थादिसंस्कारेण चेतन्यस्य सविक्त्यपत्त्यम् इति

...

७० । १०

पूर्वपक्षः

...

२४ । २१

प्रमाणस्य संभाव्यपूर्वकत्वे न्यसंज्ञादः

...

८७ । २७

प्रमाणानां न परतः प्रामाण्यम्

...

१२२ । ८

प्रवाजादिदृष्टान्तेन वेदान्तानामुभयार्थपरत्वस्यासम्भ्रः

...

१०६ । १८

प्रयोगविधि

...

२०१ । ४

प्राचीनप्राभाकरमते द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषपरतन्वयशक्तिनियोगानां प्रपञ्चत्वम्

...

२४६ । १

प्राभाकरमतेन नञर्थस्य प्रतिषेधत्वे आक्षेपस्तत्तिरासश्च

...

१३० । १७

प्राभाकरमतेन पूर्वमीमांसायाः क्तव्येदार्थविचारपरत्वोपपादनेन कर्तव्यतामुपपाद्य

...

१२६ । २२

ततो वेदान्तशास्त्रानारम्भपूर्वपक्षः

...

६ । १७

प्राभाकरमतेन पूर्वमीमांसाशास्त्रानारम्भपूर्वपक्षः

...

	पृष्ठ
प्राभाकरोक्तस्य मतान्तरचोदपरीहारस्य परीहार	२३२ ग। १४
फलतः सर्वोपधिकार आस्त्रमिति पक्षप्रतिपक्षे	१३६ । ११
फलम्	६ । २१
यन्मस्यापारमार्थिकत्वम्	७ । १८
यन्मस्याविद्यारूपत्वम्	८ । ६
यन्मो दुःखम्	७ । १८
आधपदाद्यं । आधान्मिच्छात्वनिरवयव	३६ । १०
आधपलापपूर्वपक्ष	३८ । ६१
विम्बप्रतिविम्बयोर्भेदाभावोपपादनम्	६५ । २०
विम्बस्यानीधु प्रहृष्ट मायाशक्तिमत्कारण जीवाश्च प्रत्येकमयित्वानुबन्ध इति केचित् । अत्र पक्षे माया विद्ययोर्भेदो ग्रहणश्च न प्रतिविम्बता	२२४ । १५
इति धात्वर्थानुगमेन प्रहृष्टशब्दस्य महत्त्वाद्यर्थोपक्रमश्च न देशतः कान्तो यानु तश्चान्तशून्यस्य धात्व्यशब्दस्यापुरुषार्थत्वादिवरादित्यर्थोपक्रमश्च कठिगशास्त्राज्ञातिजीवकमलासनादौ वृत्ति	१७६ । १३
क्षौद्रमतनिरास	३९ । २०
प्रहृष्टचारिणो ऽपि सत्या विरक्ताः सम्यासव्यवस्थापनेन अणुत्रयापाकरणायात्र जन्मनि कर्मपेक्षाभावोपपादनम्	१६३ । २२
प्रहृष्टजिज्ञासापदे प्रहृष्टो जिज्ञासेति पठ्यतेमासे । न चतुर्थोऽसमासः	१७३ । १
प्रहृष्टजिज्ञासासूत्रावतरणम्	६ । ४
प्रहृष्टज्ञानस्य पुरुषार्थत्वम्	१७२ । २०
प्रहृष्टस्य स्वरूपतदस्यनक्षणे	१६४ । २५
प्रहृष्टि अखण्डैकरसत्वसाधनं नानाविधाक्षेपनिरासेन	२४० । १०
प्रहृष्टि क्रियापूर्वकालाप्तपक्षत्वभावोपपादनम्	२४८ । १०
प्रहृष्टो जिज्ञास्यत्यङ्गिज्ञानकारणपुरस्सरमेतद्विचारशास्त्रस्यैव मोक्षप्राप्त्युपायत्वप्रदर्शनम्	१६९ । २४
प्रहृष्टो जिज्ञासेति सम्यग्ब्रह्मसामान्ये पठ्यते न कर्मणीति पूर्वपक्षे मतान्तरनिरासः पूर्वज्ञ स्वमतन कर्मणि पठ्यतेसाधनम्	१७३ । १६
प्रहृष्टो ऽपुरुषार्थत्वशङ्कापुरस्सरमजिज्ञास्यत्वपूर्वपक्ष	१६९ । १९
प्रहृष्टो ब्रह्मस्वनिरासेन न निर्गुण ब्रह्मान्तरमस्तीति भेदाभेदयादिमतनिरासः पृथक् विज्ञानस्यभाष्य आनन्दो प्रहृष्टेति स्वरूपनक्षणस्य योतत्वसाधनं द्वितीय सूत्रावतरणश्च	२९७ । ४
प्रहृष्टो ऽद्वितीयत्वोपपादनम्	२९५ । १४
प्रहृष्टा निरवयवत्वसाधनम्	२०६ । ३
प्रहृष्टो निर्गुणत्वम्	२९७ । २
प्रहृष्टो निष्पञ्चत्वोपपादनम्	६७ । २४
प्रहृष्टो धेदोक्तादप्यधिकृतत्वाविरतिश्च सर्वज्ञत्वम्	२९८ । २१
प्रहृष्टः कूटस्थत्वाच्च परिणाम कूटस्थस्य च निरवयवत्वात्	२०४ । ३

प्रक्षयिचारे धर्मविचारयदधीतस्याध्यायस्य चैत्रार्किकमात्रस्यानधिकारात् साधन- घटुष्टपसंपन्नत्यनवगम्यधिकारिविशेषणं प्रापयितुमानन्तर्यवाचको ऽयमर्थः प्रयुक्तो नारम्भार्थविषयस्येति सिद्धान्तः	...	१५६ । १४
प्रक्षयिदाप्नोति परमित्यादिभुतेरविद्यानियुक्तौ स्वरूपभूतग्रन्थाभिध्यक्तिविषयस्यम् प्रक्षयिद्याप्राप्तिशब्दार्थः	...	२४६ । १२
प्रक्षयिद्यायान्तर्कषेत्तस्ये ऽपमिद्धान्तप्रसङ्गनिराकरणम्	...	६६ । २२
प्रक्षयशब्देन जातिजीयक्रमनासनादिशब्दार्थभिधेयत्वमाशङ्क्य तत्त्विवारणाय कृतस्य पुनिकृतं प्रकाशस्य दीपध्यापदानम्	...	१०२ । १६
प्रक्षयसिद्धिकार (सुरेश्वराचार्य) मते जीया एव स्वायिद्यया प्रयज्जाकारेण प्रक्षयि विभाष्यन्ति प्रक्षयं तु मायाविशिष्टं विम्वरूपं प्रतिविम्वरूपं वा न जगत्कारणं स्वरूपेणाधिष्ठानमयेत्येव प्रक्षयणो जगत्कारणत्वव्यपदेश इति सिद्धान्तः	...	१०३ । ८
प्रक्षयस्वरूपस्य विचारणास्तद्विषयस्ये आलोपस्तत्र च सिद्धान्ताभिर्ज्ञमन्यपरिहारपुर- स्सरमालोपद्वितीकरणम्	...	२२४ । २१
भट्टमते घेदान्तानां प्रक्षयपरत्वस्य पूर्वमीमांसया प्रतार्यत्वस्य च साधनम् भावरूपाध्यानस्यानन्तर्यामिन्वावरणपूर्वकविशेषजनकत्वसामानि त्यावरणपूर्वकाधार- सजनकत्वम्	...	१२६ । २१
भायना तन्मेदाश्च	...	२३ । २२
भावकपायारण्यरूपने आलोपसमाधाने	...	१८७ । १०
भावकपायिद्याव्यसामव्यङ्गीकारादध्यामसाधनम्	...	२९ । १०
भेदाभेदयोर्दास्तद्वत्त्वादनिरासपूर्वकमद्वैतदर्शनेन द्वैतवाधसाधनम्	...	१३ । २१
भूतार्थविषयस्यापि धेद्विकवचसो निरपेक्षप्रामाण्योपपादनम्	...	२४४ । ६
भूम्युदकादिसप्तकारिणो श्रीआख्ये कारणे उच्छ्रुततात्पर्यं विविधं जनयन्ति तस्य बीज मद्भुताख्ये कार्ये शक्तिमिति क्षणिकवाद्यैरुद्देशिमत्तनिरासः	...	२३२ । १८
भूलाकवाचिनां शरीरं चाधिष्ठमेवेति निष्पादिकमतनिराकरणम्	...	८९ । ४
भ्रमस्याधिधेयत्वम्	...	१८३ । १३
भ्रान्तिज्ञानस्य वृत्तीपस्याङ्गीकर्तव्यत्वोपपादनम् । अख्यातिश्रदिमतनिराकरणस- माप्तिः	...	४९ । ७
मङ्गलाचरणम्	...	३३ । ४
मतभेदेन मायाविशिष्टप्रक्षयणो मायाया एव बोधादानस्य ततश्च जगत्कारणत्व रूपतटस्थलक्षणं ज्ञानानन्दादिकपक्षरूपलक्षणेन विमुक्तग्रन्थसिद्धिः	...	९ । १
मतान्तरण शास्त्रारम्भसाधन तत्त्विरासश्च	...	२०७ । १४
मतान्तरैकस्य बोधस्य प्राभाकरकृत. परीक्षारः	...	१११ । ८
मनशास्त्रवादिनाकापतैरुद्देशिमत्तनिरासारम्भः । तत्र तार्किकमतसिद्धिनित्यत्व- निरवयवत्वाणुपरिमाणत्वादिनिरासपूर्वकं तस्य साधयवत्वसाधनम्	...	२३२ ग । १४
मनसो द्रव्यान्तरत्वप्रत्यक्षनिरासः	...	१८८ । ३
मनःसंयुक्तात्मसमवेता प्रमितिः संयुक्तसमापसंशब्धेन ज्ञानान्तरणत्वमेति तार्किक क्रमतस्य विषयनिष्ठा प्राज्ञाख्या प्रमितिः संयुक्ततादात्म्येनान्यथेवेति भाट्टमतस्य च निरासपूर्वकं प्रमितेः स्वप्रकाशत्वसाधनम्	...	६४ । ७
	...	५५ । ३

मायापदार्थनिरूपणम्	५ ५
मायाविद्ययोरेक्योपपादनम् । उपाधिभेदान्भेदो सौके	२०६ । १६
मायाविद्ययावृत्तिविश्रित जगत्कारण विशुद्धब्रह्मात्मतत्त्वानम्यन् जीवाश्चाविद्या	३० । ९
सुषुप्ता इति मतान्तरम् । अत्र मायाविद्यायोर्भेदो ब्रह्मणश्च प्रतिविम्बता	२२४ । १०
मिथ्याज्ञानस्य कर्मभिर्न निवृत्ति	२३६ । ॥
मोक्षस्याद्यन्त-न्यूनम्	२३६ । ९
मोक्षस्यानित्यत्वनिराकरणम्	२४० । १८
यत इति सूत्रपदस्य कारणप्रस्तावो न तु शुद्धम्	१६५ । १८
विगिरा शब्दा	१३४ । २०
रजतस्य पारमार्थिक्यनिरास	३८ । ७
रजतस्य मायामयत्वसिद्धान्त	३६ । २३
रजतावभासप्रकारप्रदर्शनम्	३५ । १८
रात्रिसञ्चयाय	११७ । १७
रुद्धशब्दा	१३४ । १६
रूपदर्शनाभायस्तम् इति प्राभाकरा	१० । २३
सत्त्वपरस्य धूर्तमीमांसाद्वितीयसूत्रस्यापि धर्मविचारपरस्यसाधनम् प्राभाकरमत	१३९ । १७
निरास	१३९ । १७
सत्त्वसम्भाजनयोः प्रमाणात् पार्थक्येन दत्तव्यत्वम्	१५ । १
साक्षिणशब्दा	१३४ । २३
निहादेरिष्टसाधनसार्थक्येपि ज्योतिष्टोमेन यजेतस्यच श्रुतीयोपपत्ति	१०७ । १६
साक्षात्पतमते शरीरस्यैव जेतव्यम्	६८ । ८
वार्तिङ्गकारीयमते षष्ठस्य दृष्ट्यगुण-समामान्यरूपत्वम्	२६० । २९
विकारावृत्तिं ब्रह्म प्राप्तयत्ना ब्रह्माण्डादुपरि न निरुद्धशरीरश्रियम्	२४८ । ३
विचारवृत्तेश्चताया प्रथमभूतेण निर्णय ।	७ । ४
विचारवृत्तेश्चताया शाल्यप्रवृत्तिहेतुत्वम्	॥ । २६
विचारशाल्यस्य ब्रह्माशक्तिरूपत्वमिच्छासम	१७६ । ७
विचारस्य प्रतिबन्धनिरासहेतुत्वे मतान्तरेण आद्येयमतसमाधानं च	१७८ । १३
विज्ञानमयामिति विज्ञानशक्तिम्	१८७ । ५
विज्ञानरूपेण विद्यमानपरोक्षशक्तिविज्ञानशक्तिमतनिरास	५४ । २५
विधित् सर्वोपकार आस्त्वमिति पक्षनिरास	१३७ । ३
विनियोगविधि	१०८ । १६
विधित्तस्य ब्रह्मशब्दाद्यस्य निश्चितप्रसिद्धिप्रदर्शनम् विषयत्वसाधनम्	१८० । १७
विद्यतेवाडाभिप्रायेण युक्तं ब्रह्मणा द्विविधकारणाख्यापपादनम्	२०० । ८
विविदितावसे अपि कर्मणा ब्रह्मज्ञानोपयोगित्वनिर्हणम्	१६९ । ७
विद्येकनामपि साक्षिज्यद्वार आध्यात्मिकं यम् ।	८८ । २४
विद्येकनामपि शास्त्रोपपत्त्यद्वारस्याध्यात्मिकत्वमिच्छा	८९ । ६
विद्येकना शास्त्रोपपत्त्यद्वारस्याध्यात्मिकस्य आद्येय	८८ । १३
विद्येकस्याय	११७ । १८

	पृष्ठ
वेदान्तेषु नियोगस्य दुर्निर्दिष्टम् . .	२३७ । १४
वेदोपादानस्य प्रत्यक्ष उपाध्याय्येनसंशयाचामर्जस्त्वदोषावकाश	२३३ । ५
वैशेषिकादिमतोक्तानुमानाप्रतिष्ठानेषु ब्रह्मसम्भावनासुद्धिजनकतया युक्तय उपोद्ग लक्षता भजन्ते	२९२ । ३
वैशेषिकमते द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाना प्रपञ्चता	२०० । २४
व्युत्पत्त्यञ्जकयोश्चैतन्यान् करणयोरैक्याध्य'सादन्योन्यस्मिन्नन्योन्यधर्मव्यवहा रोपपत्ति	७२ । ॥
व्युत्पत्तिनिरूपणस्य मतान्तरेण प्रतिष्ठेय	२३२ ग । १०
शक्तस्य सहकायपेक्षा	८१ । ३
शक्तिमता यदानामर्थेषु स्मृतिजनकत्वोपपादनम्	३२ । २
शास्त्रभाष्ये ऽध्ययनविधिद्विधारेहेतुत्वमुक्त तत्र परम्परया हेतुत्वमवगन्तव्यम्	११५ । १०
शब्दार्थव्युत्पत्तिनिरूपणपुरस्सर सिद्धार्थे शब्दशक्तिमङ्गीकृत्य प्रश्नणि वेदान्तप्रामाण्यया सम्बन्धशङ्कानिराकरणम्	२३२ ख । १६
शमादीनामप्यधिकारिविशेषणत्वनिरूपणम्	१७० । ४
शमदमार्गसिद्धाधनसप्त	१६६ । १०
शब्दस्वार्थप्रमितिहेतुस्य तात्पर्यवेधोपश्लु प्रतिबन्धनिरासोत्पद्युपगमेन तात्पर्यवेधेतो र्विचारस्यापि प्रतिबन्धनिरासित्वादुपचारेण प्रत्यक्षिदयत्वम्	१७६ । १०
शरीरमात्मैति भूतचतुष्टयमात्रतत्त्ववादिनो लोकायता	१८१ । १०
शरीरादिसव्यवस्थितत्वज्ञाननिवर्त्य	२०४ । २६
शरीरविशेषे ऽध्यासस्य निहूशरीरविशेषेण नियामक	८७ । १३
शरीरसम्बन्धो न कर्मनिमित्त किञ्चित्पदानिमित्त	२६२ १७
शरीरस्य तत्त्वज्ञानादये ऽपि आरब्धकर्मशेषसमाप्तिपर्यन्त शुक्ता स्थित्यवगमाच्च सद्य पातशङ्का	२६३ । १
शरीरस्य पञ्चभूतात्मकत्वे ऽप्रत्यक्षत्वपक्षङ्कादिवैशेषिकमतनिरास	१८३ । २९
शरीरस्य भोक्तृतायादिलोकायतमतनिराकरणम्	१८४ । ४
शरीरादिव्यतिरिक्त स्यामी बहारी कर्ता भोक्ता आरमेत्यपरे, तन्मतेन स्यादित्वादिसा धन च	१८२ । १६
शरीराद्याधार मन इत्यात्मा सञ्चारादि तु करणमिति मतान्तरम्	१८२ । ४
शब्दज्ञानस्य तत्त्वज्ञानस्य वा नापरोक्षानुभवाकारणतया विधेयत्वसम्भ्र	१२१ । १६
शास्त्रानारम्भपूर्वपक्षनिराकरणारम्भ	१२३ । १२
शास्त्रारम्भादौकरणाय भूतपदार्थविचारप्रतिज्ञापुरस्सर वृत्तीयार्णकारम्भ	१३४ । १
शास्त्रारम्भ पूर्वपक्षात्म्भ	१०६ । ६
शून्यमेवात्मतत्त्वमिति माध्यमिका	१८२ । ६
शून्यवादिनोपि साधात्पूर्वे सदृक्काधिष्ठाने मिथ्यायस्त्वयभासाङ्गीकारावश्यक्यो	४३ । ३
पपादनसमाप्ति' . . .	२०६ । ३
शून्य जगदुपादानमिति शून्यवादिमतम् .	२०६ । ३
शेषमते कार्यकारणपेनविधिदु खान्तशब्दवाच्याना जगदीश्वरसमात्रनिवृत्तिवध	२०६ । ४
व्युत्पानमोक्षाणा प्रपञ्चत्वम् . . .	२०६ । ४

	पृष्ठ
सष्टिमिथ्यात्वस्यार्थोपपत्तिप्रामाण्येनोपपादनम्	११६ । १४
सष्टिमिथ्यात्वस्यानुमानेन व्ययस्यापनयम्	११६ । ३
सष्टेर्मिथ्यात्वोपपादनम्	११८ । ७
सष्टर्मिथ्यात्वश्रुतिस्मृतिप्रमाणप्रदर्शनम्	११८ । १५
मुख्यमहत्त्वस्याप्यसिद्धिः परामर्शायवताहमुल्लेखस्योपपत्तिः	११९ । १७
मुमुक्षुत्वहङ्कारस्य नानुभवो न चोत्थितस्य तत्स्मरणमिति सिद्धान्तः	११९ । १५
मुमुक्षुत्वानुभूतस्य आनन्दोत्पत्तिर्भावरूपज्ञानत्रयस्योत्थितेन स्मरणसिद्धान्तः	१२० । ६
मुमुक्षुत्वहङ्काराद्यभास उत्थितस्य च तत्स्मरणमिति शङ्का	५६ । १
मुमुक्षुतां ज्ञानाभासस्यैव ब्रह्मसत्त्वानवभासहेतुत्वमिति भेदाभेदादिमतनिरासपूर्वकं	
मज्ञानस्य भावरूपत्वव्ययस्यापनयम्	१२२ । ५
मूत्रकारण धर्मजिज्ञासोपक्रमे कार्यान्वितस्वाच्यं शब्दसामर्थ्यस्योक्तस्येऽपि न सिद्धार्थं	
सामर्थ्याभावाभिप्रायेण तदुक्तिः	१२० । १०
मूत्रकारणस्य धर्मविचारो बुद्ध्याकूटो न श्रमादय इति भास्वरौक्तिकनिराकरणम्	१२१ । ४
मूत्रभाष्यादावधिकारिनिरूपणश्लोकाः ।	१ । ५
साऽहमिति प्रत्यभिज्ञयाऽत्मनः सिद्धिः	७७ । ५
सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञाविषयतयाऽत्मनः सिद्धौ विप्रतिषेद्यमानस्य प्रमाकारस्य	
मत्तनिरासः	७७ । ११
सौपुप्तबुद्ध्याभासज्ञानाभासयोरर्थापत्त्याऽप्यसिद्धिः	११९ । ८
सव्याभिमतस्यात्मानुमानस्य निराकरणम् (प्रमाकारमतेन)	५४ । ३
सन्धासगार्हस्थ्ययोः कर्मानधिष्ठानाभ्युपगमादिविषयत्वतदधिकारिविषयत्वेन व्ययः	
स्यावा निरासः	१६३ । १८
सन्धासगार्हस्थ्ययोर्विरक्ताविरक्तविषयभेदेन व्ययस्याः	१६३ । १६
सन्धासिन्धो नित्यकर्मोपधीतादीनां त्यागसिद्धान्तकरणपुरस्सरं तदनङ्गीकर्तुर्भासः	
सत्यं मत्तनिरासः	१६४ । १८
सव्ययार्थस्तदुदाहरणं च	२४९ । ३
सम्भाषणा सव्ययपूरिका	२५ । २४
सप्रतिजम्	१४८ । १६
सप्रयोगसत्काराभ्यां जन्यस्यैकस्य मिथ्याज्ञानस्य इत्यनीयस्यम्	३६ । ३
सप्रयोगदृष्टान्तनिराकरणपरिणामानुमाननिरासः	२०५ । १८
सर्वादिदं शक्यमनादित्यं च	५८ । ३५
सर्वादिदा सत इय भेदस्य परापाधि विना श्रुतीतिथादिना सीगतानां पक्षनिरासः	५८ । ११
सद्यदनस्यैव प्रमाणस्य तत्कनस्य चेति यादिन सीगतस्य मत्तनिराकरणम्	५६ । १
ससगार्हस्थास्य ज्ञानाध्यासस्य च निराकरणपुरःसरमध्यासानङ्गीकारपृथक्त्वः	१२ । ३३
सत्कारः	२४९ । १३
सत्कारपक्षे कर्मणा ब्रह्मज्ञानोपयोगसिद्धान्तः	१६९ । ८
सत्कारविधिविद्यापक्षयोर्भेदोपपादनम् । कर्मद्वारा ब्रह्मज्ञानस्य पूर्वतन्त्रापेक्षाऽयं	
ह्लादुदोकरणेन तदानन्तर्धार्म्यमप्ययदस्य युक्तमिति पृथक्पक्षोपपत्त्यास्तत्पक्षः	
भारमभयः	१६२ । ३५

शक्तिवर्धनं प्रकृतिमुखाधानस्यसंस्कारासम्भवः	...	५० ४
शक्तिर्मेधातिथ्यस्य ज्ञातुमुमानिमित्तस्य मिथ्यास्य सौवर्षादनपुरःसरमा	...	२४८ । ११
सम्यक्ज्ञाननिमित्तं यमुन्वाद्यारेण इति स्मरौकरणम्	...	६९ । २३
स्मरणसमस्याधिमानयोर्भेदः	...	३० । १२
स्मरणस्यापि विषयस्यम्	...	२६ । २४
स्मृतिज्ञानमपि संस्कारोद्भाषार्थं न पुरुषव्यवधानम्	...	२४९ । १३
स्मृतिः	...	२४३ । १३
स्मृत्पुण्यव्याप्यधेयत्वमधिष्ठानम्	...	३६ । २४
स्मृत्काशस्य निरंशस्याप्यात्मनो अभिमानतिरोहितस्येन प्रकृतत्वाभ्यासादृष्टादानी		
भेदासामान्यविशेषादहङ्कारो सम्भव्यधिष्ठानम् । अत एव स्वकृतस्यसङ्गतिः		४२ । १६
स्मृत्काशस्याविद्याविषयस्यसम्भवद्वयम्	...	४६ । २३
स्याभावाकारणस्यादिष्टाव्यवधानाकारणपूर्वमुमानेन सर्वज्ञं सर्वशक्ति		
रीत्यरं यत् प्रकृतवदव्यो जगत्कारणस्येन सूत्रे निर्दिष्ट इत्युपपादनम्		२९० । १८
द्विरावर्गः पशुपतिश्च जगदुपादानमिति यथायथं योगश्रेयसे	...	२०६ । ४

विवरणप्रमेयसंग्रहः ।

स्वमाश्रयानन्दयदत्र जन्तून्सर्वात्मभावेन तथा परत्र ।

यच्छङ्करानन्दपदं हृदत्रे विभ्राजते तद्यतयो विचिन्ति ॥ १ ॥

भाष्यटीकाविवरणं तन्निबन्धनसंग्रहः ।

ध्याख्यानव्याख्येयभावकेशहानाय रच्यते ॥ २ ॥

नित्यस्वाध्यायविधितो ऽधीत्य वेदान्तमस्य ये ।

संशेरते ऽर्थे ते सूत्रभाष्यादिष्वधिकारिणः ॥ ३ ॥

नित्यो हि स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिः । "ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः पङ्क्तौ वेदो ऽध्येयो ज्ञेयश्चेति" वचनात् । काम्यस्य हि वेदाध्ययनस्यान्योन्याश्रयता । अर्थावबोधे सति कामना कामनायां सत्यां पङ्क्तौ-पेतवेदाध्ययनप्रवृत्तस्यार्थावबोध इति । अतः सर्वो ऽपि नित्यविधिबलादेव पङ्क्तुसहितं वेदमधीत्यार्थं जानाति । कश्चित्पुण्यपुञ्जपरिपाकवशान्निरतिशयपुरुषार्थप्रेष्यायां तदुपायं वेदे ऽन्विष्येदमवगच्छति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीत्यात्मशेषतयेवान्यस्य सर्वस्य प्रियत्वात्तेरात्मव्यतिरिक्तात्म-वैस्माद्विरक्तो ऽधिकारी । आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विज्ञातमित्युपक्रम्येतावदरे खल्वमृतत्वमित्युपसंहारात्परमपुरुषार्थभूतस्यामृतत्वस्यात्मदर्शनेनापयत्यं प्रतिपाद्य दर्शनस्य चापुरुषतन्त्रस्याधिधेयत्वादात्मना वा अरे द्रष्टव्य इत्यात्मदर्शनमनूद्य तदुपायत्वेन श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्यङ्गाभ्यां सह अघणं नामाङ्गि विधीयतइति । ननु पङ्क्तौपेतवेदाध्यायिनः सत्यपि वेदार्थावगमे विचारमन्तरेण तात्पर्यानवगमाच्च तेनावगतोऽर्थः श्रुत्यभिप्रेतो भवितुमर्हतीति चेद् मेधम् । यतच्छ्रुतितात्पर्यस्यैव पुराणेषु प्रतिपादितत्वात् । तथा हि ।

श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

ज्ञात्वा च* सततं ध्येयं गते दर्शनहेतवः ॥

तत्र तावन्मुनिश्रेष्ठाः श्रवणं नाम केवलम् ।
 उपक्रमादिभिर्लिङ्गैः शक्तितात्पर्यनिर्णयः ॥
 सर्ववेदान्तवाक्यानामाचार्यमुखतः प्रियात् ।
 वाक्यानुशाहकन्यायशीलनं मननं भवेत् ॥
 निदिध्यासनमेकाग्र्यं श्रवणे मनने ऽपि च ।
 निदिध्यासनसंघं च मननं च द्वयं बुधाः ॥
 फलोपकारकाङ्गं स्यात्तेनासम्भाषना तथा ।
 विपरीता च निर्मूलं प्रविशत्यति सतमा † ॥
 प्राधान्यं मननादस्मिन्निदिध्यासनतो ऽपि च ।
 उत्पत्ताद्यन्तरङ्गं हि ज्ञानस्य श्रवणं बुधाः ॥
 तटस्थमन्यध्यापृत्या मननं चिन्तनं तथा ।
 इतिकर्तव्यकोटिस्थाः शान्तिदान्त्यादयः क्रमात् ॥
 ततः सर्वाङ्गनिष्ठस्य प्रत्यग्रह्यैक्यगोचरा ।
 या वृत्तिर्मानमी शुद्धा जायते वेदयावत्ततः ॥
 तस्यां या चिदभिव्यक्तिः स्थितः सिद्धा च शाङ्करी ।
 तदेव ब्रह्मविज्ञानं तदेवाज्ञाननाशनम् § ॥
 प्रत्यग्रह्यैक्यरूपा या वृत्तिः पूर्णा ॥ ऽभिजायते ।
 शब्दलक्षणसामय्या मानसी सुदृढा भृशम् ॥
 तस्याश्च दृष्टृभूतश्च ¶ प्रत्यगात्मा स्वयंप्रभः ।
 स्वस्य स्वभावभूतेन ब्रह्मभूतेन ** केवलम् ॥
 स्वयं तस्यामभिव्यक्तस्तद्रूपेण मुनीश्वराः ।
 ब्रह्मविद्यासमाख्यस्तदज्ञानं †† चित्प्रकाशितम् ॥
 प्रतीत्या केवलं सिद्धं दिवाभीतान्धकारघत् ।
 अभूतं वस्तुगत्यैव स्यात्प्रमना यसते स्वयम् ॥

* फलोपकारकाङ्गं स्यादिति पाठः केवल्यखे ।

† एते त्रैलोक्या मानवोपपुराणे ४ अध्याः के. २० का. दि. सु. १ खण्डे १८८३ ।

‡ मननादस्तीति पा. के. २० ।

§ नाशकमिति पाठः । एते त्रैलोक्याः पराशरोपपुराणे १४ अ. के. २ का. दि. सु. ४ खण्डे ।

॥ वृत्तिः पूर्णाति पाठः पा. के. २० ।

¶ तस्यां च दृष्टृभूतस्त्विति पा. के. २० ।

** तस्य स्वभूततेन प्रत्यग्रह्यैक्येति पा. के. २० ।

†† विद्यासमाख्यं तदज्ञानमिति २ पु. पा. । विद्यासमाख्यः स्यादिति पा. के. २० ।

स्यात्मना ऽज्ञानतत्कार्यं प्रसन्नात्मा स्वयं बुधाः ।

स्यपूर्णब्रह्मरूपेण स्वयमेवावशिष्यते ॥

गर्भरूपावशेषस्तु स्थानुभूत्येकगोचरः ।

येन सिध्यति विप्रेन्द्रास्तद्धि विज्ञानमैश्वरम् * ॥

नन्वेवमपि श्रवणस्य विधिर्नोपपद्यते । तथा हि । स किं ज्योतिष्ठा-
मादेरिवापूर्वविधिः उतावघातादिवन्निर्यमविधिः किं वा यज्ञं यज्ञनखा
भक्त्या इत्यादिषु परिसंख्याविधिः † । नाद्यः । वेदान्तश्रवणादीनां
दृष्टफलब्रह्मज्ञानं प्रति साधनत्वस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धत्वात् । प्रसिद्धं
हि लोके वैद्यशास्त्र ‡ श्रवणस्य तद्विषयावगमं प्रति साधनत्वम् । न द्वि-
तीयः । नियमादृष्टस्य कल्पकाभावात् । अवघातादौ तु नियमादृष्टजन्यपर-
मापूर्वमेवेतत्कल्पकम् । न च ब्रह्मज्ञानमदृष्टजन्यं केवलव्यतिरेकाभावात् ।
न हि वेदान्तश्रवणादौ सत्यपि नियमादृष्टाभावापराधेन ब्रह्मज्ञानानुत्पत्ति-
र्दृष्टवरी । ज्ञानस्य कथं चिददृष्टजन्यत्वे ऽप्ययं विधिर्भाष्यविरुद्धः । सम-
न्वयसूचक्याख्याने महता प्रयत्नेन विधिनिराकरणात् । अन्यथा वेदान्तानां
विधिपरत्वं ब्रह्मपरत्वं चेति धात्र्यभेदप्रसङ्गः । नापि तृतीयः । यज्ञनखाप-
यज्ञनखभक्षणयोरन्यतः प्राप्तावन्यपरिवर्जनवदात्मसाक्षात्कारस्योपनिषदतिरि-
क्तात् प्राप्यसंभवात् । तस्मान्नास्ति श्रवणविधिरिति । अत्रोच्यते । दृष्टफल-
स्यापि धर्मज्ञानस्य साधने ऽध्ययने नियमविधिस्तावदङ्गीकृतं यद्य । यदा
त्वर्धाचीनपुरुषार्थे परोक्षे धर्मज्ञाने ऽप्येवं तदा किमु यत्तत्त्वं परमपुरुषार्थ-
ब्रह्मसाक्षात्कारसाधने श्रवणे नियमविधिः § रिति । यद्यध्ययने नियमादृष्टजन्यं
यागीयापूर्वं तत्कल्पकं स्यात् तर्हि श्रवणे ऽपि ब्रह्मज्ञानं तत्कल्पकमस्तु ।
ब्रह्मज्ञानस्य सर्वादृष्टजन्यत्वात् ॥ सर्वे कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत-
इति स्मरणात् । अथ हि प्रसिद्धयागादीनेषापेक्ष्य सर्वगहणमिति भ्रमं व्युद्-
स्य श्रवणादेरपि संग्रहायेषाखिलमित्युक्तम् । अन्यथा पेनहन्यात् ।

* मानयोगपुराणे ४ अध्या- के- २- का- द्वि- सु- १ श्रवणे १८८३ ।

† किं वा परिसंख्याविधिरित्येव २ पुस्तके पाठः । ‡ वैद्यकशास्त्रेति १ पुस्तके पाठः ।

§ साक्षात्कारसाधनव्यवधिपरिति ३ पु- पाठः ।

यो ऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यव * कुरुते अमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः † ॥

इत्यकरणे प्रत्ययायमपेक्ष्य विध्यङ्गीकारे प्रकृते ऽपि तथा ऽस्तु ।

नित्यं कर्म परित्यज्य वेदान्तश्रवणं विना ।

घर्तमानस्तु संन्यामी पतत्येव न संशयः ‡ ॥

१५. इति प्रत्ययायस्मरणात् । ननु ब्रह्मज्ञाने श्रवणादीनामन्वयव्यतिरेका-
दिना § नास्ति साधनभावप्राप्तिः निर्विशेषस्य ब्रह्मणो वेदान्तैकसमधि-
गम्यत्वात् तत्कथं नियमसिद्धिः । मैवम् । ब्रह्महीनबहन्तीत्यत्र शास्त्रैक-
गम्यापूर्वोपब्रह्मिष्यन्यतो दलनाद्यप्राप्यपि अवघाते यथा नियमस्तथा
श्रवणे ऽपि पाक्षिकत्वमन्तरेणैव नियमो ऽस्तु । अथ ब्रह्मिषासमाधारा-
कारेण प्राप्तिमपेक्ष्य तत्र नियमः तदत्रापि समानम् । विषयज्ञानमात्रसाधार-
णाकारस्य सुवचत्वात् । अथावघाते ऽपूर्वविधिरेव सफलतो नियम इति
व्याग्रह्यते श्रवणे ऽपि तथा भविष्यति निश्चयं च भाष्यविरोधः । दर्शनवि-
धेरेव तत्र निराकरणात् । दर्शनविधाने हि "प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्ययार्थं सह
ब्रूतः प्राधान्येनेति" न्यायेन प्रत्ययार्थस्य नियोगस्यैव प्राधान्याद् दर्शनस्य
प्रकृत्यर्थतया गुणभूतत्वेन तद्विशेषणस्य ब्रह्मणो ऽपि सुतरां गुणभावः
स्यात् ततो न वेदान्तैर्ब्रह्म सिध्येत् । फलत्वेन प्रधानं ब्रह्मदर्शनमुद्विश्य
श्रवणविधाने तु न को ऽपि दोषः । वाक्यभेदश्च किमेकदेशिना ऽऽपाद्यते
किं वा तान्त्रिकेण । नादाः । वेदान्ते ऽप्यवान्तरवाक्यभेदेन विविदिषन्ति
यच्चेनेत्यत्र ज्ञानसाधनत्वेन यच्चादिविध्यङ्गीकारात् । न द्वितीयः । प्रेता-
ग्निहोत्रप्रकरणे अधस्तात्समिधं धारयन्ननुदवेदित्यधोधारणं विधायोपरि
हि देवेभ्यो धारयतीति पठितम् । तत्र दैविकमुपरिधारणमन्यप्रकरण-
मध्ये श्रुतमपि विधेयमिति विधिस्तु धारणे ऽपूर्वत्वादित्यधिकरणे
निर्णीतत्वात् । अथ कथं चिदेतदधिकरणं प्रमाकरो नाङ्गीकुर्यात्तथापि
दर्शपूर्णमासप्रकरणे तिस्रो रात्रीर्ब्रतं चरोदिति रजस्वलाया व्रतकलाप-
विधिमङ्गीकरोत्येव । तस्माद् ब्रह्मप्रकरणे ऽपि श्रवणं विधीयतां का

• वेदान्तव्रतेति २ गु० पाठः । † मनुस्मृति २ अध्याये १६८ श्लोकः ।

‡ भाष्योत्पुत्राये १-अध्याये । कं. = का. वि. सु. = लण्डे १८८३ ।

§ यथं दिना प्रत्ययव्यतिरेकादीनामिति २ गु० पाठः ।

तत्र हानिः । अथ व्रतकलापस्य प्रकरणान्वयासंभवादगत्या वाक्यभेदाश्रय-
णम् । इह तु तद्व्यप्रत्ययस्याहार्थत्वेनाप्यन्वयसंभवान्न तद्युक्तमिति तत्रापरि-
तोषः तर्हि तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्येत्यादिवक्तुं श्रवणा-
दिविधायकमस्तु । तस्यानारभ्याधीतत्वेनाक्तविरोधाभावात् । आपाततः श्रव-
णाद्यप्रतीतावपि वाक्यपर्यालोचने वाक्यस्य श्रवणादि * विधिपरत्वात् । सूत्र-
कारेणैव सहकार्यन्तरविधि † रिति सूत्रे पाण्डित्यवात्ययोः श्रवणमननरूपत्वेन
विधिं सिद्धवत्कृत्य अथ मुनिरिति वाक्यशेषे निदिध्यासनरूपत्वेन मौनस्य
विधित्वप्रतिपादना ‡ दसाम्प्रदायिकत्वं दूरापास्तम् । नन्वेवमपि अधीत्य
स्याध्यायेनाधगतस्य § श्रोतव्य इत्यस्य श्रवणविधेरनुपपत्तिस्तदवस्येवेति चेद्
न । तद्व्यप्रत्ययस्य विधावपि स्मरणात् । तद्विनिष्ठासत्वेत्यादिषु समानप्रकर-
णेषु श्रुत्यन्तरेषु श्रवणस्य ॥ श्रवणं वाक्यभेदेन विधेरङ्गीकर्तव्यतया त्वदपरि-
तोषस्य निरवकाशत्वात् । न चैकस्यामेव शाखायां श्रोतव्यः पाण्डित्यं निर्वि-
द्येति श्रवणविधिद्वयं पुनस्तुतमिति वाच्यम् । एकत्र विधायापरत्र विधिमनूय
विशेषक्यतात् । अथ वा यथा द्विर्भेदीब्राह्मणमपुनस्तुतम् एकस्योपसंहाररूप-
त्वात् तथा द्विः श्रवणविधिर्भवतु । तस्मादुपपद्यतएव श्रोतव्य इति विधिः ॥
तत्र श्रवणं नाम वेदान्तवाक्यानि विचार्योपक्रमदिभिर्लिङ्गैर्वाक्यता-
त्यर्थनिर्यय इति पुराणवचनेनाक्तम् । तथा च विरक्तेनाधिकारिणा ऽमृतत्व-
साधनभूतात्मदर्शनाय वेदान्तवाक्यविचारः कर्तव्य इति । एवं तावदधीत-
स्याध्यायः पुमान्वेददेवाधगतस्य पश्चादेवं संदिग्धे । किं वैराग्यमात्रमधिका-
रिधिशेषणम् उतान्यदप्यस्ति नानाविशेषणेषु तद्विगिष्टाधिकारिणि च किं
प्रमाणम् वेदान्तवाक्यविचारश्च धर्मविचारेणैव गतो न वा कथं वा वेदा-
न्तवाक्यानि विचार्याणि किंलक्षणमात्मतत्त्वं तस्मिंश्च किं प्रमाणम्
तस्य च प्रमाणस्यास्ति केन चिद्विरोधो न वा तत्त्वगोचरज्ञानं च किं
कर्मेभिः समुचित्यामृतत्वसाधनम् उत केवलमेव केवलस्य साधनत्ये वा
किं प्रमाणम् कीदृशममृतत्वं किंप्रमाणकं चेति । तद्वन्ते संदेहा अन्येष्वेवं-

* श्रवणाद्यप्रतीतावपि पर्यालोचने वाक्यश्रवणादि-इति १ पु. पाठः ।

† ध्यामन् ३ अ. ४ पा. ४३ सू. ।

‡ विधिप्रतिपादनादिति २ पु. पाठः ।

§ अधीतस्याध्यायमध्ये ऽधगतस्येति २ पुस्तके पाठः । ॥ श्रवणस्येति २ पुस्तके नास्ति ।

विधा नानाविधैर्न्यायैर्निर्णेतव्याः । तांश्च न्यायान्परमकृपालुर्भगवान्वादरा-
 यणः सूचयितुकामः प्रथमतः श्रोतव्य इति वाक्ये प्रतिपन्नमधिकारिविषय-
 फलाख्यानुबन्धवयोपेतं विधिं न्यायेन निर्णयंस्तदर्थभूतविचारकर्तव्यतां
 घट्यमाणकृतस्त्रशास्त्रप्रवृत्तिहेतुत्वेनोपोद्घातभूतां सूचयामास-अथातो ब्रह्म-
 जिज्ञासेति ॥ तत्रात्मनस्तु कामायेति वाक्ये विरतयुपलक्षितसाधनचतुष्टय-
 संपन्नो य एवाधिकारी प्रतीयते स एवाथशब्दार्थः । अमृतत्वस्य तु नाश-
 स्ति वित्तेनेति वाक्ये वित्तोपलक्षितलौकिकवैदिककर्मभिरमृतत्वं नास्तीति
 यदुक्तं तदेवातःशब्देन हेतूक्रियते । आत्मनि खल्वित्यादिना वाक्येनामृत-
 त्वसाधनात्मदर्शनाय वेदान्तवाक्यविचाररूपं श्रवणं कर्तव्यमित्युक्तं तत्सर्वं
 ब्रह्मजिज्ञासापदेनावगन्तव्यम् * । नन्वेतस्मूचं विधायकमनुषादकं वा ।
 नाद्यः । लिङ्गोद्गतव्याप्त्ययानामदर्शनात् । नेतरः । अप्रयत्नेनानेन श्रवण-
 विध्यसंग्रहप्रसङ्गात् । मेघम् । कर्तव्येत्यध्याहार्यत्वात् । घानेच्छयोर्यस्तु-
 तन्वयोः कर्तुमशक्यत्वात् अध्याहृतेन जिज्ञासापदं नान्वियादिति चेत्
 तर्ह्यनयोवानुपपत्त्या जिज्ञासापदेनानुष्ठानयोग्यो विचारो लक्ष्यताम् । अविना-
 भायसम्बन्धश्च संदर्शन्यायप्रसारात् सुसंपादः । संद्रष्टो हि घानेच्छाभ्यां
 विचारः । प्रथमत इच्छायां सत्यां विचारे सति यश्चादेव घानोत्पत्तेः । न
 च घातं लक्षणायां विचाराख्यो विषयानुबन्ध इव सिध्येद् न ब्रह्मज्ञानाख्यः
 फलानुबन्ध इति । अजहल्लक्षणाया म्यार्थेन्यापि म्योक्तत्वात् । ब्रह्मज्ञान-
 जनकत्वान्यथानुपपत्त्या विचारस्य वेदान्तवाक्यविषयत्वं लभ्यते । न ह्यन्य-
 विचारकाणां ब्रह्मज्ञानमुपलभामहे । फलत्यान्यथानुपपत्त्या ब्रह्मज्ञानस्य
 मोक्षसाधनत्वमिद्विः । अधिकारिभिरिष्यमाणं हि फलम् । अथ हि साधन-
 चतुष्टयसंपन्ना अधिकारियो निःशेषदुःखोच्छित्तिनिरतिशयानन्दायाप्री तत्मा-
 धनं च विहाय नान्यदिच्छन्ति । तस्यज्ञानस्य दुःखोच्छेदानन्दायाप्रिहृष-
 त्यासंभवेन परिशेषात्तत्साधनत्वम् । तदेवं साधनचतुष्टयसंपन्नस्य कर्ममि-
 मोक्षमिद्वेमोक्षसाधनब्रह्मज्ञानाय वेदान्तवाक्यविचारः कर्तव्य इति श्रुत्यर्थः
 समग्रो ऽपि भूवे संगृहीतः । । एवं गाम्प्रवृत्तिहेतुस्य च विचारकर्तव्य-

* जिज्ञासापदे लक्षणत्वमिति २ पु० पाठः ।

† सूत्रेण संगृहीत इति २ पु० पाठः ।

तायाः अन्वयव्यतिरेकसिद्धम् । सति ह्यनुबन्धप्रयोगेते विधौ पुरुषाः प्रवर्तन्ते ज्योतिष्टोमादौ तथा दर्शनात् । असति तु न प्रवर्तन्ते मण्डोपा वसुमतीत्यादौ प्रवृत्त्यदर्शनात् । सा च विचारकर्तव्यता वक्ष्यमाण-
शास्त्रप्रवृत्तिहेतुभूता प्रथमसूचेणानेनेत्यं निर्णीयते । विमतं शास्त्रमारम्भ-
णीयं सम्भावितविषयप्रयोजनत्वात् कृप्यादिवदिति । न च सूचे विषयप्रयो-
जनानुपादानाच्चायं विषयः सूचसिद्धः * इति शङ्कनीयं मुख्यतोऽनुपादाने
ऽप्यर्थात्सूचितत्वात् । सूचस्य हि सूचनमलङ्कारो न तु दोषाय । तच्च ताव-
ज्जन्माद्यस्य यत् † इत्यादिशास्त्रेण विचार्याणां वेदान्तानां स वा अयमात्मा
ब्रह्मेत्यादिभ्युत्तिप्रसिद्धं ब्रह्मात्मैकत्वं विषयः । तच्चेकत्वमखण्डेकरसद्यस्तुप्रति-
पादकेन ब्रह्मशब्देन सूचे सूचितम् ‡ । तरति शोकमात्मवित् ब्रह्मविदा-
प्रोति परमित्यादिभ्युत्तिप्रसिद्धं दुःखोच्छेदब्रह्मप्राप्ती प्रयोजनम् । ते च तत्सा-
धनभूतब्रह्मज्ञानं निर्द्वैशात्सूचिते एव । न केवलं सूचकारो विषयप्रयोजने
सूचितवान् किं तु तयोरुपादानं चैवमभिप्रेषाय । विमतं शास्त्रं सम्भावि-
तविषयप्रयोजनम् अविद्यात्मकबन्धग्रस्त्यनीकत्वात् आगद्वोधवदिति । न
च बन्धस्याविद्यात्मकत्वमसूचसूचितमिति वाच्यम् । बन्धस्य ज्ञाननिवर्त्य-
त्वाङ्गीकारेणैव तत्सूचनात् । तथा हि । नि शेषदुःखनिवर्तकत्वं तावद्
ब्रह्मज्ञानस्य फलत्वसिद्धये सूचकारेणाङ्गीकृतम् । प्रमातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वा-
दिवन्धश्च सर्वोऽपि दुःखबीजत्वाद् दुःखमेव । तच्च विचारणीयं किमयं
बन्धः पारमार्थिकः स्यादपारमार्थिको वेति । आद्ये ब्रह्मज्ञानान्न निव-
र्तत । ये त्वेकदेश्यादयः पारमार्थिकस्यैव ज्ञानान्निवृत्तिमङ्गीकुर्युस्ते प्रष्ट-
व्याः ज्ञानं स्वविषये वा निवृत्त्याख्यमतिशयं जनयति स्यान्मये वा ।
आद्येऽपि म्यविषयं संसारिणमात्मानमेव निवर्तयेद् उत तद्गतं धर्म-
मात्रम् अथ वा स्वबोध्याखण्डेकरसत्त्वविरोधिन एव कर्तृत्वादीन् किं
वा विषयगतानयबोधमेव । न तावत्प्रथमद्वितीयतृतीयाः । न हि नानावर्णे
चूतादिफले नीलभागज्ञानं स्वविषयं वा तत्समवेतरसादिकं वा विरोधिनं
पीतिमादिगुणं वा निवर्तयति । चतुर्थे त्वस्मन्मतापत्तिः । आश्रयाति-

* नेत्रे विषयप्रयोजने सूचसिद्धे इति २ पु. पाठः ।

† व्याससू. १ अ. १ पा. २ सू. । सूचेण सूचितमिति २ पु. पाठः ।

गयपक्षे ऽपि किमाश्रयनिवृत्तिः किं वा तद्गुणानाम् उताश्रयविषयोभ्य-
 संवन्धिधर्माणाम् । नादाः । प्रतिलक्षणमात्मविनाशापत्तेः । न द्वितीयः ।
 घटज्ञानेनात्मगतधर्मादिगुणानिवृत्तेः । न तृतीयः । स्वदेहाज्ञानेन देहा-
 त्मसंबन्धादानिवृत्तेः । 'तमेव विदित्वा ऽतिमृत्युमेतीति' श्रुतत्वाद्वास्तवो
 ऽपि बन्धो ज्ञाननिवर्त्य इति चेद् न । श्रुतेर्वन्धसत्पत्त्वासत्पत्त्वयो-
 स्तादस्य्यात् । अस्माभिस्तु श्रुतोपपत्त्यर्थं बन्धस्या * विद्यात्मत्वं कल्प्यते ।
 यथा ज्योतिष्प्रोमादीनां श्रुतस्य स्वर्गसाधनत्वस्योपपत्त्यर्थमपूर्वं भवद्भिः
 कल्प्यते तद्वत् । अथ तत्र क्षणिकानां कर्मणां कालान्तरभाविफलसाधन-
 त्वाभायव्याप्तिनियमः कल्पको ऽस्ति तर्हीहापि ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति
 व्याप्तिनियमः कल्पको ऽस्तु । अतो ऽपारमार्थिकत्वमवशिष्यते बन्धस्य † ।
 तदेवं ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यस्य बन्धस्याज्ञानात्मकत्वं सूचयेव सूचितम् ॥
 नन्वेवं तदविद्यात्मकत्वं ‡ सूचकारेण मुख्यत एव धर्मेणीयं विषयप्र-
 योजनसाधनद्वारा कृत्स्नशास्त्रारम्भसमर्पकत्वात् । मुख्यतो ऽप्रतिपादने ता-
 त्पर्यप्रसङ्ग इति चेत् तर्हि धर्मेण तमेवेतन्मुखतो द्वितीयाध्याये तद्गुणमा-
 रत्वाऽदित्यादिसूचे । सूचस्य चायमर्थः । आत्मने देहोत्क्रान्तिपरलोकागत्येत-
 ल्लोकागतीनां श्रुतत्वात्सर्वगतत्वं विरुद्धमिति चेद् बुद्धिगुणमारन्यात् ।
 पुद्गलात्मनोरितरेतरतादात्म्याध्यासेन बुद्धिगुणेष्वेवात्क्रान्त्यादिषु मर्धगत-
 म्यात्मने ऽभिमानमात्रं जायते । तच्च श्रुत्या ऽनूद्यते निजस्वरूपबोधनाये-
 ति । तर्हि कृत्स्नशास्त्रारम्भं प्रत्युपोद्घातत्वात्प्रथममेवाध्यासविषयं सूचं प्रये-
 तव्यम् । उपोद्घातश्च प्रतिपादयमर्थं बुद्धौ संगृह्य प्रागेव तदर्थमर्थान्तरध-
 र्शनमिति चेद् न । प्रतिपादने प्रवृत्तेन सूचकारेण विरोधपरिहारसूचस्य प्रथ-
 मतो वक्तुमशक्यत्वात् । प्रतिपादयं मुख्यतः प्रतिज्ञाय पश्चात्तत्सिद्धिहेतुप्रद-
 र्शनं प्रतिपादनम् । तथा च प्रथमेनाध्यायेन ब्रह्मणि वेदान्तसमन्वयं प्रदर्श्य
 तदुपपादको विरोधपरिहारः पश्चात्कर्तव्यः । प्रथम ॥ मप्रदर्शिते पुनः सम-
 न्वयविशेषे तद्विरोधाशङ्का तन्निराकरणं च निर्विषयं स्यात् । नन्वेवमादावध्या-

* बन्धस्येति = पु. नास्ति ।

† अपारमार्थिकत्वं परिशिष्यते इति = पु. पाठः । बन्धस्येत्येतदन्ते न दृश्यते ।

‡ नन्वेतदविद्यात्मकत्वमिति = पु. पाठः । ॥ व्यासमृ. = अ. २ पा. २२ सू. ।

॥ प्रथममिति = पु. नास्ति ।

सानुक्तौ विषयप्रयोजनासिद्ध्या शास्त्रप्रवृत्तिर्न स्याद् मेवम् । प्रथमसूत्रेऽध्यासः
सावादनुक्तोऽप्यर्थात्सूचित इत्युपपादितत्वात्सिध्यत्येव शास्त्रप्रवृत्तिः ॥

४/ ननु सूत्रसूचितोऽप्यध्यासो न युक्तिसहः । तथा हि । आत्माना-
त्मानावितरेतरतादात्म्याध्यासरहितो क्वापीतरेतरमापरहितत्वात् तमः-
प्रकाशवत् । न च हेत्वसिद्धिः । विमतो तादात्म्यशून्यो विरुद्धस्वभावात्त्वा-
तमःप्रकाशवत् । न चासिद्धो हेतुः । विमतो विरुद्धस्वभावो युष्मदस्मत्प्रत्य-
यगोचरत्वाद् देशदत्ततद्वैरिषत् । न च बाध्यं देशदत्तस्य स्वशरीरादिसं-
घातेऽस्मत्प्रत्ययस्तत्रैव तद्वैरिणो युष्मत्प्रत्ययः । न च तत्र विरोधो
ऽस्ति । एवं तद्वैरिण्यपि प्रत्ययव्यत्यासेन योजने दृष्टान्तः साध्यधिकलः
स्यादिति । न हि भिन्नाश्रययोः प्रत्यययोर्विषयो दृष्टान्तत्वेन विषय्येते किं
तर्हि समानाश्रययोरिति । न हि प्रत्येकाकारो दृष्टान्तत्वेन विषय्येते किं
तर्हि देशदत्तप्रतीत्या तद्वैरिप्रतीत्या च सिद्धः समुदायाकारो दृष्टान्त इति ना-
क्तदोषः) स्यादेतत् किमत्र लोकप्रसिद्धायात्मानात्मनो रक्षीक्रियेते किं
वा प्राभाकरादिसिद्धौ उक्तं वेदान्तिसिद्धौ । नाद्यः । द्वयोरनुमानयोः सिद्ध-
साधनत्वात् । तृतीयानुमानस्यानुभवविरोधात् । लोके हि देहादिचेतन्या-
न्तसंघात आत्मा पाषाणादिरनात्मा । न च तयोरैक्याध्यासैक्ये वेदान्त्य-
भिमतम् । नापि तयोर्नियतो विरोधोऽनुभूयते । न द्वितीयः । प्राभाकराद-
यो हि प्रमातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादाश्रयं जडमात्मानमाहुः इन्द्रियदेहाद्यधि-
लपपञ्चमनात्मानम् । तत्र वेदान्तिमते प्रमातृत्वादाश्रयोऽहङ्कारो जाड्यं च
तत्कारणमज्ञानमित्युभयमप्यनात्मन्येवान्तर्भवति । तथा घानात्मन गक-
कोटेरध्यासतादात्म्यविरोधानङ्गीकारात्पूर्वोक्तमेव दोषद्वयं स्यात् । न
तृतीयः । वेदान्तिनो हि सर्वोपपावरहितं विज्ञानघनमात्मानमाहुस्तद्वृत्ति-
रिक्तं च सर्वमनात्मानम् । तत्र किमेकस्मिन् प्रत्ययद्वयगोचरत्वं हेतुत्वेन
विषयितम् उतात्मन्यस्मत्प्रत्ययगोचरत्वम् अनात्मनि चेतरेदिति । आद्ये
स्वरूपासिद्धिर्द्वितीये भागासिद्धिः । देहेन्द्रियान्तःकरणप्राणादिस्थनात्मसु
युष्मत्प्रत्ययाभावात् । व्यसहारदृष्ट्या तदभावेऽपि शास्त्रदृष्ट्या चिद-
यभास्यो युष्मदर्थ इत्येतल्लक्षणानुसारेणास्त्येव तत्र युष्मत्प्रत्यय इति
चेद् गम्यमपि स्वप्रकाशे चिदात्मनि वेदान्तिनामस्मत्प्रत्ययाभावात्

दोषस्तदयस्यः । तस्मान्नानुमानसिद्धिरिति । अत्रोच्यते । वेदान्तन
 प्रत्यक्ष्येवानुमानसिद्धिः । न चात्मनि भागासिद्धिः । स्वप्रकाशस्याप्यह-
 ङ्कारे स्फुटतरव्यवहारयोग्यत्वेनास्मत्प्रत्ययगोचरत्वस्योपचरितुं शक्यत्वात् ।
 न चेवं मन्तव्यं देहद्वयसाक्षिणोऽश्वेतन्ययोरन्योन्यं गुप्पदस्मदर्थत्वे ऽपि
 विरोधाभावादनेकान्तिक इति । चैतन्यस्य चिदवभास्यत्वलक्षणलक्षित-
 गुप्पदर्थत्वाभावात् । तादृश एव चात्राभिप्रेतो न तु लौकिकगुप्पदर्थः ।
 तथा ऽप्येतेनानुमानेन प्रत्ययद्वारा विरोधसिद्धिर्न तु स्वहृत्पेति चेत् तर्ह्ये-
 वमस्तु । आत्मानात्मानौ विरुद्धस्वभावौ विषयिविषयत्वाच्चेष्टरूपचदिति ।
 ननु चिद्रूपस्यात्मनो जडरूपमनात्मानं प्रति साधकत्वेनानुकूल्यमनुभूयते
 ऽतो यध्यघातकभावलक्षणस्य सहायस्थानसामर्थ्याभावलक्षणस्य वा विरो-
 धस्य च प्रातिकूल्यस्य प्रसाधने ऽनुभवविरोधः तथा दृष्टान्तश्च साध्यवि-
 कल इति चेद् मेवम् । भावाभाववत्परस्परतासामर्थ्याभावलक्षणस्य
 विरोधस्येह विवक्षितत्वात् । कथं तर्हि मध्यानुमाने तमःप्रकाशयोर्दृष्टा-
 न्तत्वं तयोः सहायस्थानसामर्थ्याभावलक्षणविरोधस्य प्रसिद्धत्वादिति चेद्
 मेवम् । मन्दप्रदीपे वेश्मनि तमसो दीपेन सहायस्थानात् । अन्यथा
 स्फीतालोकप्रदेशवदेषापि स्पष्टरूपदर्शनेनप्रसङ्गात् । तमःप्रकाशशब्दाभ्यां तदेक-
 देशभूतेऽपि छायातणवुपलक्ष्येते इति चेत् तथापि छायायामेकविधयां तारत-
 म्येनोपलभ्यमानमौष्ण्यं स्वधर्मिण आतपस्यापि अवश्यमवस्थानं सूचयतीति
 सहायस्थानं दुर्वारम् । एवंमेव तमःप्रकाशशब्दाभ्यां लक्षितलक्षणां छाया-
 तपस्ययोः शैत्योष्णयोः स्वीकरे ऽपि सहायस्थानं सुसंपादम् । तस्माज्जा-
 तिष्यतयोर्गथा तादात्म्यसामर्थ्यं नैवं तमःप्रकाशयोरित्ययमेव तयोर्विरोधः ।
 ननु तमःप्रकाशदृष्टान्ते भावाभावरूपेणमुपाधिः । आलोकाभायस्तम
 इति तार्किका रूपदर्शनाभायस्तम इति प्राभाकरा इति चेद् मेवम् । उप-
 घयापघयाद्यस्याभेदधन्वेनोपलक्ष्यमाणस्याभायत्यायोगात् । नीलरूपत्वेन
 तमःप्रतीतिः । बहलालोकेन निवृत्त्यङ्गीकारात् । सहायस्थानं तु मन्दालो-
 केनैव पूर्वमुक्तमिति चेद् न । गोलकान्तर्वर्तितमसः प्रतीत्युपपत्तेः । न
 नेवस्तान्तर्धनिघस्तुयादकृत्यासम्भवः । पिहितकर्षस्यान्तराष्ट्रयाहकृत्यदर्श

नात् । न चेदं गोलकान्तरस्थाञ्जनादेरपि निमीलितनयनेन ग्रहणप्रसङ्गः । तमेव्यतिरिक्तरूपिण आलोकसहकृतचक्षुर्ग्राह्यत्वनियमात् । अथ मतं द्रव्य-
त्वे सति तमस आलोकविनाशितस्यालोकाणामे कटिति नोत्पत्तिः । कार्य-
द्रव्याणां ह्यणुकादिकमेणैवारम्भादिति । तन्न । विवर्तवादिनां क्रमानुव-
यात् । कारणं तु मूलाविशेष । अथापि तमो न रूपवद्द्रव्यं स्पर्शशून्य-
त्वादाकाशवदिति चेद् न । वायुर्न स्पर्शवान् रूपशून्यत्वादाकाशवदित्या-
भासेन समानत्वात्* प्रत्यक्षविरोधस्य तुल्यत्वात् । अथालोकाभावे समारो-
पितं नीलरूपं गोचरयतीति तमःप्रत्यक्षस्यान्यथा गतिरुच्यते एवमपि हेतुर-
नेकान्तिकः । रूपवद्द्रव्यस्यैव धूमस्य चक्षुःप्रदेशादन्यत्र स्पर्शशून्यत्वात् ।
तत्र विद्यमान एव धूमस्पर्शोऽनुद्वुत इति चेत् तर्हि तमःस्पर्शोऽपि
सन्नेव सर्वशानुद्वुत इति हेत्वसिद्धिः स्यात् । न च सतः सर्वशानुद्वुतो
ऽसम्भावितः । आकरजे सुवर्णादौ सत एव स्वपरप्रकाशकभास्वरूपस्योष्ण-
स्पर्शश्च सर्वशानुद्वुतदर्शनात् । तदेवं भावरूपतमोवादे न कोऽपि दोषः ।
नन्वभावादेऽपि तथा । उपचयाद्युपस्थानां प्रतियोग्यालोकोपाधिरुत्वाद्
नीलरूपस्यारोपितत्वादिति चेद् मेघम् । दुर्निरूपत्वात् । तथा हि । किमालोक-
मात्रभावास्तमः उत्तैकैकालोकाभावः सर्वालोकाभावो वा । प्रथमद्वितीयपक्षयोः
प्रागभाव इतरेतराभावेः प्रथमसंभावो वा तम इति दुर्भेदम् । सचितृकरस-
तते देशे प्रदीपजन्यमनः प्राप्या जाते वा प्रदीपे दीपनाशे वा तमोबुद्ध्यभावात् ।
तृतीये सर्वालोकसंनिधानमन्तरेश न निवर्तते । रूपदर्शनाभावस्तम इत्य-
प्युक्तम् । बहलान्धकारसंश्लेषवरकमध्यस्थितस्य बहोरूपदर्शनान्तस्तमो-
दर्शनयोर्गुणपदेव भावात् । तस्मान्नाभावस्तम इति दृष्टान्ते नास्त्युक्तोपाधिः ॥
नन्वेवमप्यन्योन्यतादात्म्यसामर्थ्याभावाप्यो भवदीयो मूलहेतुरने-
कान्तिकः । इदं रजतमित्यत्र भ्रान्तिस्थले पुरोयार्तिरजतयोर्विधित्तयो-
स्तादात्म्यसामर्थ्याभावेऽपि तादात्म्यसंदर्शनादिति चेद् न । तत्र सामर्थ्य-
सद्भावेन हेत्ववृत्तेः । तत्सामर्थ्यं च सम्यग्रजतम्यले पुरोयार्तिरजतयो-
र्यस्तघतादात्म्यदर्शनादयगन्तव्यम् । न चेवमात्मनात्मनोरपि क्व चिद्वा-
स्तघतादात्म्ये सति तत्सामर्थ्यसम्भवादसिद्धो हेतुरिति याच्यम् । वास्त-

घटादात्म्यस्य तयोः क्वापि दुःसंपादत्वात् । तथा हि । किं द्रष्टुं दृश्यता-
दात्म्यमुच्यते दृश्यस्य वा द्रष्टृतादात्म्यम् । आदौ ऽपि न तावत्स्वा-
भाविकं चिदेकरसे द्रष्टरि दृश्यांशसम्भवादन्यथा कर्मकर्तृभावेन तादा-
त्म्यानुपपत्तेः । आगन्तुकत्वे ऽपि किं द्रष्टा स्वयमेव दृश्यांशकारेण
परिणमते उत हेतुबलात् । उभयमप्यसङ्गतं द्रष्टुर्निरवयवत्वात् । न
हि निरवयवमाकाशं स्वतो या कारणान्तराद्वा सावयवकारेण परिणममानं
द्रष्टुम् । दृश्यस्य धर्मिणो द्रष्टा प्रतियोगिना तादात्म्यमित्यस्मिन् द्वितीये ऽपि
पक्षे द्रष्टृत्वस्य स्वाभाविकत्वे दृश्यत्वं हीयेत । अंशतो दृश्यत्वमपि स्वस्या-
स्तीति चेत् तर्हि कर्मकर्तृत्वविरोधः । आगन्तुकत्वे ऽपि किं दृश्यं स्वय-
मेव चिद्रूपेण परिणमते उतात्मचेतन्यं स्यस्मिन्संक्रामयति । नाद्यः । जड-
जन्यस्य कार्यस्य चिद्रूपत्वासम्भवात् । न हि जडायामृदः परिणमो घटः
चिद्रूपो द्रष्टुः । न द्वितीयः । आत्मचेतन्यस्य सर्वगतस्य यस्तुतः प्रवेश-
योगात् । तदेषं क्वाप्यत्यन्तदुःसंपादयतादात्म्ययोश्चिद्विचिन्तो * स्वेत्सा-
मर्थ्यासम्भवेन हेतुसिद्धेर्मध्यानुमानं सुस्थम् । ततो मूलानुमानसिद्धेरध्या-
साभावः सुस्थितः । १/२ भा भूद्वर्मिणोस्तादात्म्याध्यासः । तथाप्यात्मधर्माणा-
मात्मनि संसर्गाध्यासो ऽस्तु । न च चिदेकरसस्यात्मनो धर्मासम्भवः ।
आनन्दविषयानुभवनित्यत्वादीनां सत्त्वात् । यद्यपि एते स्वरूपभूता रथा-
त्मनः तद्याप्यन्तःकरणवृत्त्युपाधौ नानेयायभासन्तश्चित्ते तेषां धर्मस्थमुपचर्यते ।
न च धर्मिणं विहाय धर्माणां स्वातन्त्र्येणाध्यासासम्भवः । जपाकुसुम-
संनिधौ लोहितः स्फटिक इत्यादौ धर्ममात्राध्यासदर्शनात् । १/२ नेतस्मारम् ।
धर्माणां स्वातन्त्र्यायोगात् । स्फटिके ऽपि प्रतिबिम्बितजपाकुसुमाश्रितमेव
लोहित्यं प्रतीयते न तु स्वातन्त्र्येण । तस्मान्नास्ति धर्माणामप्याश्रयव्यत्यासेन
संसर्गाध्यासः । धर्मधर्मिणोरर्थयोरध्यासे निराकृते तदविनाभूतो घाना-
ध्यासो ऽपि निराकृत एव । तस्मान्न युक्तिसिद्धो ऽध्यास इति ।

अत्रोच्यते । किं युक्तिविरोधादयमुत्पत्त्यसम्भवापत्तौ किं वा यमु-
त्पत्त्यसम्भवापत्तौ । नाद्यः । अनिर्यचनीययादिनामस्माकमध्यासस्यायमु-

* अत्यन्तदुःसंपादो वास्तवतादात्म्ययोश्चिद्विचिन्तो इति १ पु० पाठः ।

† चिद्विचिन्तो न युक्तौ न दृश्यते ।

त्वयुक्तिविरोधयोरिष्टत्वात् । विरुध्यते ह्यात्मानात्माध्यासे युक्तिभिरित्येवा-
निर्वाच्यत्वमङ्गीक्रियते । अन्यथा तस्य * वस्तुत्वमेवाभ्युपेयं स्यात् । ननु तर्हि
अपलपाम एवाध्यासम् । नास्त्येवात्मानात्मनोरध्यासः । तत्सामय्यभावात् ।
लोके हीदं रजतमयं सर्प इत्यादावधिष्ठानाध्यस्यमानयोगुणावयवकृतं सादृ-
श्यमध्याससामग्री न चासाववास्ति । आत्मनो निर्गुणत्वान्निरवयवधत्वाच्च ।
न च वाच्यं लोहितः स्कटिक इत्यत्रास्त्येवोक्तसादृश्ये ऽस्त्यध्यास इति ।
तत्र सोपाधिकभ्रमत्वेन सादृश्यानपेक्षणात् । लोहित्याश्रयभूतं संनिहितं
जपाकुसुममुपाधिस्तस्य स्कटिके लोहित्यावभासनिमित्तत्वात् । नन्वेवं कर्तृ-
त्वादाश्रयं संनिहितमहङ्कारमुपाधिं कृत्वा ऽऽत्मनि कर्तृत्वादिकमध्यसितुं
शक्यमिति चेत् तर्ह्यस्तु कथं चित्कर्तृत्वादाध्याससम्भवस्तथाप्यात्मन्यह-
ङ्कारादिशरीरान्तधर्म्यध्यासे निरुपाधिको न सम्भवत्येव सादृश्याभावादिति
चेत् † तदेतदसारम् । गुणैरवयवैश्च शून्यस्यापि गन्धस्य केतकीगन्धसदृशः
सर्पगन्ध इत्यादौ यथा सौगन्ध्यधर्मेण सादृश्यं तथा ऽऽत्मनो ऽपि पदार्थत्व-
धर्मेण सादृश्यसम्भवात् । चेतन्येकरसे धर्मः को ऽपि वस्तुतो न सम्भवतीति
चेत् तर्हि मा भून्निरुपाधिकभ्रमं प्रति सादृश्यस्य सामयीत्वम् । सादृश्यम-
न्तरेणैव पीतः शङ्ख इति निरुपाधिकभ्रमदर्शनात् । अथ तत्र रागपित्तोद्रेक-
काचकामलादि सामय्यन्तरमस्ति अस्त्येव तर्ह्यत्राप्यविद्याख्या सामयी ।
ननु ज्ञानाभावत्वेन भावरूपत्वेन च विप्रतिपन्नाया अविद्यायाः सामयीत्वा-
ङ्गीकाराद्वरमध्यासापलाप एवेति चेद् मेवम् । प्रत्यगात्मसत्त्वमात्रमुपजीव्य
तदीयचिदानन्दाच्छादकत्वेन व्यवस्थितस्यानादेः प्रत्यक्षस्यापलापायोगात् ।
अन्यथा प्रत्यगात्माप्यपलप्येत ॥

कार्यस्याध्यासस्यानादित्वमयुक्तमिति चेद् मेवम् । आत्मनि ताव-
त्कर्तृत्वभोक्तृत्वरगादिदोषसंयोग एवाध्यासः । तत्र भोक्तृत्वाध्यासः कर्तृत्वा-
ध्यासमपेक्षते अकर्तृभोगाभावात् । कर्तृत्वं च रगादिदोषसंयोगाध्यासमपेक्षते
रागादिरहितस्य कर्तृत्वाभावात् । दोषसंयोगश्च भोक्तृत्वमपेक्षते अनुपभुक्ते
ऽनुपभुक्तजातीये वा रागादानुत्पत्तेः । तथा च बीजाङ्गुरयत्प्रवाहरूपेण कर्तृ-
त्वादीनामनादित्वम् । एतेनेतद्व्यपलाप्तं प्रपञ्चस्य प्रतीतिः सत्यामारोप आरोपे

च प्रतीतिरिति परस्परान्वयत्वमिति । अनादित्वे सति पूर्वपूर्वाध्यासोपदर्शितस्य देहादेः संस्काररूपेण स्थितस्योत्तरोत्तराध्यासहेतुत्वात् ।

(५) न च देहादेरवस्तुत्वादनादौ इति वाच्यम् । प्रतीतिमात्रेणारोप्यत्वविद्वो वस्तुसत्ताया अप्रयोजकत्वात् । इदं रजतमित्यादौ हि सत्यानृतयोः शुक्तिरजतयोस्तादात्म्यमध्यस्थते । न च दूरस्थवनस्पत्योः सत्ययोरेव तादात्म्यमध्यस्थतइति वाच्यम् । तत्रापि सत्येव वृक्षद्वये ऽधिष्ठाने ऽनृतस्यैवेकत्वधर्मस्याध्यासात् । अन्यथा वस्तुनोर्गुणगुणिनोरपि तादात्म्यस्याध्यस्तत्वप्रसङ्गात् ।

(६) यद्यप्यात्मानात्मनोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यतादात्म्याध्यासः समानस्याप्यात्मनः संसृष्टरूपेणैवाध्यासो न स्वरूपेणेति सत्यत्वम् । अनात्मनस्तु स्वरूपेणाप्यध्यास इत्यनृतत्वम् । न च तयोः सत्यानृतयोस्तादात्म्ये गुणगुण्यादाविषभेदाभेदाधभासेन शोभ्यमानं पट इन्विष्टेहेन्द्रियादिमानहमिति वा ममेदं देहादीति वा प्रत्ययः शङ्कनीयः । इह तत्त्वमत्यन्तैकत्वमाशब्दाध्यासस्वीकारात् । तर्हि तादात्म्याध्यास इति न वक्तव्यं किं त्वेकत्वाध्यास इत्येव वाच्यमिति चेद् न । पटस्य शोभ्यमिति वन्त्यम देह इति भेदव्यवहारस्य दर्शनात् । न चेवं सति भेदग्रहेण भेदाऽग्रहे व्यापके निवृत्ते तद्व्याप्यो ऽध्यासो ऽपि निवर्ततेति वाच्यम् । भेदग्रहस्यानङ्गीकारात् । न हि लौकिका मद्देह इति भेदं व्यवहरन्तो ऽपि शास्त्रसंस्कारमन्तरेण देहाद्विन्नमात्मानं गृह्णन्ति । तस्मादनुभवत एकत्वाध्यास एव । व्यवहारतस्तु तादात्म्याध्यास इत्यपि व्यपदेयुं शक्यते । देहात्मनोरहमित्यभेदव्यवहारस्य मद्देह इति भेदव्यवहारस्य च सद्भावात् । न चैकत्वमेव तादात्म्यमिति वाच्यम् । भेदाऽभेदसहमन्योन्याभावविरोधि तादात्म्यं भेदविरोध्येकत्वमिति तयोर्वैधित्तत्वात् । जीवब्रह्मणोरप्येकत्वमेव वस्तुतो ऽपि द्याकल्पितभेद* मपेक्ष्य तादात्म्यमिति व्यपदिश्यतइत्यविरोधः । न च जीवब्रह्मेक्ययदात्मदेहेक्यमनुभूयमानमपि वास्तवं भवितुमर्हति । सत्यानृतरूपेणात्यन्तविधित्तयोर्वास्तवैक्यस्यायोगात् । तस्मादध्यस्तमेवेकत्वम् ॥

(७) तस्य चाध्यासस्यानाद्यनिर्वचनीयमाधरूपादानमुपादानम् । तस्मिन्सत्यध्यासोदयादसति चानुदयात् । नन्वेतावन्वयव्यतिरेकायध्यासप्रतिघन्यक-

भावदुपादानस्याध्यासोपादानत्वम् । आत्मान्तःकरणयोर्ज्ञानाध्यासोपादानत्वनिरासः ।

तत्त्वज्ञानाभावविषयतया ऽप्युपपन्नमिति चेद् न । तत्त्वज्ञानस्य प्रति-
बन्धकलक्षणरहितत्वात् । सति हि पुष्कलकारणे कार्थेत्यादिविरोधितया
जायमानं प्रतिबन्धकं तत्त्वज्ञानं त्वसत्येव काचकामलादिदोषास्ये ऽध्या-
सपुष्कलकारणे जायतइति लक्षणरहितं तथापि तत्त्वज्ञानस्याध्यासवि-
रोधितया विरोधिसंसर्गाभावविषयत्वेनापि तावुपपत्त्येते इति चेद् न ।
कार्यस्य तावदुपादानापेक्षा प्रथममुत्पद्यते पश्चाद्विरोधिसंसर्गाभावापेक्षा
तथा चान्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलवदिति न्यायेनान्तरङ्गोपादानधिषय-
त्वमेव तथैवाध्यासः । प्रध्वंसधदुपादानापेक्षैव मा भूदिति चेद् विमतं
सोपादानं भावत्वे सति कार्यत्वाद् घटव * दित्यनुमानात् । ननु षट्गुणे
रूपे ऽनैकान्तिको हेतुः । न हि तस्योपादानं संभवति । तस्य किं षट्
षडोपादानं द्रव्यान्तरं वा । नाद्यः । सव्येतरयोर्विषाणयोरिव युगपदुत्प-
न्नयोः कार्यकारणभाषानुपपत्तेः । द्वितीये द्रव्यान्तरगतत्वेन षट्गुणत्वहानि-
रिति । मेघम् । तार्किकमते तावदुत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणं तिष्ठतीति न्यायेन
योगपद्याभावात् षट्स्येषोपादानत्वसंभवः । वेदान्तिमते तु तन्तूनामुपा-
दानत्वे ऽपि कार्यकारणयोरभेदात् षट्गुणत्वं न ह्रीयते । न च काचादि-
दोषाणामुपादानत्वसंभवे ऽपि किमनेनाज्ञानेनेति वाच्यम् । अध्यासतदुपादान-
योरेकाग्रयत्वनियमात् । इह त्वध्यास आत्माश्रितो दोषाश्चेन्द्रियाद्याश्रिता †
इति नोपादानत्वं तेषाम् । ननु रजसाध्यासः शुक्त्याश्रितः ‡ प्रतीयते तदु-
पादानं त्वज्ञानमात्माश्रितमिति त्वन्मते ऽपि नैकाग्रयत्वसिद्धिः । मेघम् ।
आत्माश्रितस्येवाध्यासस्य शुक्तिसंसर्ग इत्युपपादयिष्यमाणत्वात् ॥

ननु तर्हि अर्थाध्यासस्याज्ञानमुपादानमस्तु ज्ञानाध्यासस्य त्वात्मा
ऽन्तःकरणं चोपादानं भविष्यति । सम्यग्ज्ञानेषु मतभेदेन तयोरुपादानत्वादिति
चेद् मैवम् । आत्मनो ऽपरिणामित्वात् । अन्तःकरणस्य चेन्द्रियसंयोगलि-
ङ्गादिसापेक्षत्वात् । न ह्यत्र संयोगादिः संभवति । मिथ्यापदार्थस्य प्रत्ययमा-
त्रशरीरस्य प्रत्ययात्प्रागसिद्धेः केनेन्द्रियं संयुज्येत । इन्द्रियान्वयव्यतिरेको तु
भ्रान्तिज्ञानस्याधिष्ठानज्ञानविषयतया ऽन्यथासिद्धेः । न चाधिष्ठानज्ञानसं-
-

* घटादिघटिति २ पु. पाठः । † दोषाश्चेन्द्रियाद्याश्रिता इति २ पु. पाठः ।

‡ शुक्तादिगत इति २ पु. पाठः ।

योगादेव भ्रान्ति * ज्ञानोत्पत्तिसिद्धिः । मिथ्यार्थसंप्रयोगाभावे तत्प्रतीत्यनु-
पपत्तेः । न च संस्कारोपनीततया सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञायां
तत्तांशवत्तत्प्रतीतिः । तद्वदेवाभ्रान्तत्वापत्तेः । न चाधिष्ठानसंसर्गांशस्या-
सत्त्वाद् भ्रान्तत्वम् । तर्हि तस्यासत्त्वेन संप्रयोगाऽयोग्यस्यारोप्यस्यापरोक्षत्वा-
भावप्रसङ्गात् । ननु मिथ्यार्थेऽन्तःकरणमिन्द्रियसंप्रयोगं नापेक्षते । विनापि
तेन स्वप्रज्ञानदर्शनादिति चेत् तथाप्यन्तःकरणस्य ज्ञानाकारपरिणामे
ज्ञातृत्वशून्यत्वाद् मिथ्यार्थव्यवहारो न सिध्येत् । अथान्तःकरणमेव जड-
मपि ज्ञानकर्तृत्वाकारेण परिणंस्यते आत्मा वा ज्ञाता भविष्यतीति
मन्येथाः एवमपि भ्रान्तिसम्यग्दर्शनबन्धनिवृत्तीनामेकाग्रत्वनियमादन्तः-
करणस्य भ्रान्तत्वे तस्यैव सम्यग्दर्शनबन्धनिवृत्ती प्रसज्येयाताम् । इष्यते
त्वात्मन एव भ्रान्तत्वादिकं तच्चात्माश्रिताज्ञानोपादानत्वपक्षे सिध्यति
नान्यथा । तस्मादज्ञानमेवोपादानं परिशिष्यते ॥

(न चाज्ञाने विषदितव्यम् । अहमज्ञो मामन्यं च न जानामीति प्रत्यक्षेण
जडात्मिकाया अविद्याशक्तेरात्मानमाश्रित्य बाह्याध्यात्मिकेषु व्याप्राया अनु-
भूयमानत्वात् । ननु ज्ञानाभावविषयोऽयमनुभवः । तन्न । अहं सुखीतिषदप-
रोक्षानुभवत्वात् । अभावस्य च यदुपमाणगम्यत्वात् । प्रत्यक्षाभाववादे तु
धर्मिप्रतियोगिनोरात्मज्ञानयोः प्रतीतो मयि ज्ञानं नास्तीति यतादृशं ज्ञानाभाव-
प्रत्यक्षं व्याहृत्येत । तयोरप्रतीतो च हेत्वभावादेव तत्प्रत्यक्षानुत्पादः † । ननु
सर्वत्र व्यवहारो ज्ञानस्य फलत्वेन लिङ्गं भवति । तल्लिङ्गाभावेन ज्ञानाभावो
ऽनुमीयते इति चेद् न । तदापि धर्म्यादिप्रतीत्यप्रतीत्योरुक्तदोषात् । यदुमानगम्यो
ज्ञानाभाव इति भट्टमतेऽपि अयमेव दोषः । अस्मन्मते तु साक्षिवेद्यो
ज्ञानमात्राभावः । ज्ञानविशेषाभावस्तु व्यवहारे भट्टनयइत्यभ्युपगमेन यदुमान-
गम्यः । यदा तु महो घटत्वं घटतः कपालिका कपालिकाचूर्णरजस्ततो
ऽणुरिति पुराणमतमाश्रित्याभावपदार्थे एव नाङ्गीक्रियते तदा न कापि चिन्ता ।
ननु भावरूपाज्ञानस्यापि ज्ञाननिवर्त्यत्वाङ्गीकारादहमज्ञ इत्याद्याश्रयविषय-
प्रतीतिगर्भितमज्ञानप्रत्यक्षं व्याहृतमेव । मेवम् । आश्रयविषयाज्ञानानि बीज्यपि
एकेनैव साक्षिणाऽयमास्यन्ते । तथा चाश्रयविषयो साधयत्तयं साक्षी तद्व-

देवाज्ञानमपि साध्यत्येव न तु निवर्तयति । तन्निवर्तकं त्वन्तःकरणवृत्तिज्ञानमेव । तच्चात्र नास्तीति कथं व्याहृतिः । नन्वहं घटं न जानामीत्यज्ञानव्याप्यतेको घटो न तावत्संबन्धरहितेन साक्षिणा प्रत्येतुं शेत्यः । बाह्यविषयसिद्धेः * स्वसंबन्धप्रमाणायतत्वात् । नापि प्रमाणेन प्रमाणनिवर्त्यत्वादज्ञानस्येति चेत् सत्यम् । केवलस्य घटस्य साक्षिवेद्यत्वाभावे ऽपि ज्ञातत्वधर्मविशिष्टस्याज्ञानद्वारा संबन्धवता साक्षिणा प्रतीतिसुपपद्यतएव । न च बाह्यं केवलस्य साक्षिवेद्यत्वाभावे विशिष्टस्यापि तदनुपपन्नं रसादेश्चाद्युपद्रव्यविशिष्टस्यापि चाद्युपत्वादर्थनादिति । परमाणोः केवलस्य मानसप्रत्यक्षत्वाभावे ऽपि † परमाणुमहं जानामीति ज्ञानविशेषणतया मानसप्रत्यक्षविषयत्वस्य परैरङ्गीकारात् । लोके ऽपि राहोः केवलस्याप्रत्यक्षत्वे ऽपि चन्द्राद्युपरक्तस्य प्रत्यक्षत्वदर्शनात् । परमते ऽपि घटमहं न जानामीत्यज्ञानाभावविशेषणस्य घटस्य प्रतीत्यप्रतीत्योर्दूषणस्याभिहितत्वात् । तस्मात्सर्वे वस्तु ज्ञाततया ऽज्ञाततया वा साक्षिचेतन्यस्य विषय एव । ननु तर्हि ज्ञाताज्ञातविषयभेदो न स्यात् तथा प्रमाणव्यापारवैषम्यं तदन्वयव्यतिरेकविरोधश्चेति चेद् मैवम् । यद्वदज्ञानमज्ञातत्वधर्मै स्वविषये संपाद्य तस्य साक्षिणा संबन्धं घटयति तद्वत्प्रमाणमपि ज्ञातत्वं धर्मै ‡ स्वविषये संपाद्य तस्य साक्षिणा संबन्धघटकमित्यङ्गीकारेणोक्तदोषनिवृत्तेः । तदेवमुक्तोपपत्तिसहितमहमद्य इति प्रत्यक्षं भावरूपाज्ञाने प्रमाणम् ॥)

तथाप्यनुमानैकरुचिं प्रति § तदप्युच्यते प्रत्यक्षवदुपपत्त्यपेक्षां विना साक्षादेव भावरूपत्वसाधनाय ॥ विमतं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयाचरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतधस्त्वन्तरपूर्वकं भवितुमर्हति अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वाद् अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रकाशवत् ॥ इति । ज्ञानमात्रस्य पक्षत्वे ** त्वनुयादज्ञाने हेत्वसिद्धिः स्यादिति प्रमाणेत्युक्तम् । तथा धारावाहिकव्यावृत्तये विमतमिति । वस्तुपूर्वकमित्येवोक्ते स्वाश्रयेणात्मादिना सिद्धसाधनता स्याद् अतो यस्यन्तरेत्युक्तम् । तथा स्वाश्रयतिरिक्तसामर्थ्यां धर्मादिकं पूर्वज्ञानं प्रागभावं चा-

* बाह्यविषयसिद्धेरिति २ पु. पाठः ।

† मानसप्रत्यक्षताभावेऽपीति १ पु. पाठः ।

‡ ज्ञातत्वधर्ममिति २ पु. पाठः ।

§ तथा अनुमानैकरुचिमिति १ पु. पाठः ।

॥ भावरूपप्रसाधनायेति १ पु. पाठः ।

॥ प्रदीपप्रभावादिति २ पु. पाठः ।

** ज्ञानमात्रपक्षीकारे इति २ पु. पाठः ।

परोऽक्रमेण * स्यदेशेत्पादिविशेषणचतुष्टयेन निवर्तयति । गतावता च विव-
क्षितविशेषं भावरूपाद्यानं सिध्यति । धारावाहिकज्ञानेषु व्यभिचारं धारयितुम्
अप्रकाशितेति । धारावाहिकप्रभासूभयवेक्यं धारयितुं प्रथमेति । आतपवति
देशे समुत्पन्नदीपप्रभायां तद्वारयितुमन्धकारे इति अनिर्वचनीयस्य ज्ञाना-
र्थरूपद्विविधाध्यासस्यान्यथानुपपत्त्या तदुपादानस्याज्ञानस्यानिर्वचनीय-
त्यम् । न चान्यथाप्युपपत्तिस्तस्य सत्यत्वे तत्कार्यस्यापि सत्यत्यप्रसङ्गात् ।
तथा च मूलकारणत्वान्यथानुपपत्त्या ऽनादित्वम् । सादित्वे चोपादानपरंपरा-
वेद्यायां मूलकारणं न सिध्येत् । तदेवमनाद्यनिर्वाच्यभावरूपाज्ञानमात्मानि-
तमात्मविषयमध्यासस्योपादानमिति सिद्धम् ॥

११/१० ननु किमिदमज्ञानमात्मानमिदानीमात्मानमप्यावृणोति किं वा नावृ-
णोति । नाद्यः । प्रमाणप्रयोजनयोरभावात् । तथा हि । इदं नीलमज्ञानेनावृ-
णमिति प्रमाणेन गृहीतव्यं तच्च नीलप्रतीत्यप्रतीत्योर्न संभाव्यते । अथ
मन्यसे नीलावगतिकालमज्ञानाधरणासंभवे ऽपि नीलावगतेः पूर्वकालीनमा-
वरणं गम्यतएवेति । तन्न । गमकानिरूपणात् । किमिदानीमवगतत्वं गमकं
किं वा तदेवेदं नीलमिति प्रत्यभिज्ञान्यथानुपपत्तिः आहो स्विदभिज्ञाप्रत्यभि-
ज्ञयोर्मध्ये ज्ञातस्मृत्यभावान्यथानुपपत्तिः । नाद्यः । धारावाहिकज्ञानेषु पूर्व-
मवगतस्येव पश्चादप्यवगमेन पूर्वकालीनावरणं विनैवेदानीमवगतत्वसंभ-
वात् । न द्वितीयः । अन्योन्याश्रयत्वात् पूर्वावरणसिद्धाविदानीमेवेत्यवधा-
रणसिद्धिस्तत्सिद्धावितरसिद्धिरिति । न तृतीयः । अभिज्ञाय कं चित्कालं
विस्मृतस्येव प्रत्यभिज्ञेति नियमाभावात् । सर्वदा स्फुरत्यप्यात्मनि सो
ऽहमिति प्रत्यभिज्ञानदर्शनात् । न चतुर्थः । अभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोर्मध्ये
ऽप्यावरणविरहितत्वेनेत्पन्नानामेव ज्ञानानां स्मृत्यभाव इत्यपि सुषुप्तत्वात् ।
न हि यद्यदनुभूतं ततस्मर्यतएवेति नियमो ऽस्ति । न च घातं त्वदु-
क्तमर्थं न जानामीति विषयसंबन्धज्ञानमनुभूयते संबन्धश्चाज्ञानस्याव-
रणत्वेनात्मनि दृष्टस्तत्कथमपलप्यतइति । साविचेतन्येन स्वस्मिन्नध्यस्ता-
नामज्ञानविषयतत्संबन्धानामनुभवाङ्गीकारात् । संबन्धश्चाज्ञानविषययोः

* आरोहायरोऽक्रमेणेति १ पु० पाठः ।

† न चान्यथाप्युपपत्तिरिति २ पु० पाठः ।

‡ द्विविधाध्यासस्य कार्यस्येति ३ पु० पाठः ।

§ अनाद्यनिर्वचनीयभावोति ४ पु० पाठः ।

कार्यकारणभावलक्षणो नावरकाव्रियमाणत्वलक्षणः । अध्यस्तस्यावरणायो-
गात् । प्रतीतिकाले तावदावरणं व्याहतम् । अप्रतीतिकाले तु स्वयमेव
नास्ति द्विषन्दादिवदध्यस्तस्य प्रतीतिमात्रशरीरत्वात् । यद्यध्यस्तप्र-
प्याव्रियेत तदा तत्प्रतिभासः कदा चिदपि न स्यात् । अध्यस्तस्य मानाऽ-
गोचरत्वेन तदावरणानिवृत्तेः । प्रमाणगम्यं हि वस्तु परमार्थत्वादप्रती-
यमानमपि तिष्ठति तत्कथं चिदाव्रियेतापि अध्यस्तं तु माननिवर्त्यं
तत्कथं नामाव्रियेत । तस्मान्नास्त्येवानात्मावरणे प्रमाणम् । तथा प्रयोजनं
च दुःसंपादम् । सर्वेषां ह्यावरणस्य प्रसक्तप्रकाशप्रतिबन्धः प्रयोजनम् ।
तदत्र किमनात्मनि स्वतः प्रकाशः प्रसक्तः किं वा प्रमाणबलादुत चेतन्य-
बलात् । नाद्यो जडत्वात् । न द्वितीयो माननिवर्त्यस्यावरणस्य तत्प्रतिब-
न्धकत्वायोगात् । न तृतीयश्चेतन्यावरणादेव तत्सिद्धावनात्मनि पृथगाव-
रणकल्पनावैयर्थ्यात् । न हि सूर्ये मेख्यवाहिते सति रात्रावातपप्रतिबन्धाय
छादिकमपेक्ष्यते । अथाभ्रच्छन्ने ऽपि सवितर्यौघयाख्यसूक्ष्मातपप्रतिबन्धाय
छादापेक्षावदवाप्यज्ञानावृतचेतन्यकृतप्रकाशलेशमपि यारयितुं पृथगावरा-
मित्युच्येत तदसत् । किमेकमेवाज्ञानमात्माश्रयमनात्मावरणं चेत्यङ्गीक्रियते
किं वा प्रतिविषयमज्ञानभेदः कल्प्यते । नाद्यः । आवरणविनाशमन्तरेण
विषयावभासायोगात् । एकपदार्थज्ञानेनैवाज्ञाननिवृत्तो सद्यो मुक्तिप्रसङ्गात् ।
न द्वितीयः । कल्पकाभावात् । अज्ञानावृतचेतन्यकृतप्रकाशलेशस्येष्टत्वात् ।
अन्यथेदमज्ञातमिति व्यवहारो न सिध्येत् । अतः प्रमाणप्रयोजनगून्ध-
त्वादावरणपक्षो दुर्भेदः । नापि द्वितीयः । आवरणाभावे सत्यनात्मनः
सर्वदा प्रतीतिप्रसङ्गादिति ॥

अत्रोच्यते । आद्यो ऽनङ्गीकृत एव । द्वितीये तु कथं सर्वदा प्रतीतिः । किं
ज्ञाततया उताज्ञाततया अथ वा कदा चिद् ज्ञाततया अन्यदा वा अज्ञाततया ।
नाद्यः । ज्ञाततापादकप्रमाणप्रवृत्तेः कादाचित्कत्वात् । न द्वितीयः । अज्ञात-
तायाः कं चित्कालं ज्ञाततया निवृत्तेः । न तृतीयः । इष्टत्वात् । उक्तं हि सर्वं
वस्तु ज्ञाततया ऽज्ञाततया वा साक्षिचेतन्यस्य विषय इवेति । नन्वज्ञातत्व
नामाज्ञानविषयत्वं विषयत्वं च विषयकृतातिशयाधारत्वम् न चाज्ञानकृतमा-
वरणमनात्मन्यङ्गीक्रियते तत्कथं तस्याज्ञातत्वमिति । उच्यते । शुक्तीदमं गाय-

चिद्विषयचेतन्यगतमज्ञानं रजताध्यासमुत्पाद्य तदयमासाध्यमतिशयं शुक्तौ
करोतीति शुक्तेरज्ञातत्वसिद्धिः । एवं सर्वज्ञानात्मन्यावरणानङ्गीकारे ऽप्य-
ज्ञातत्वं येदितव्यम् । ननु रजताप्यो विद्येते न तावच्छुक्तौ ज्ञातायाम-
यमासते । तस्य शुक्तिज्ञाननिवर्त्यत्वात् । अज्ञातायां तु शुक्तौ कथं तदति-
शयो विद्येते इत्ययमगम्येत । मैवम् । शुक्त्याकारो न ज्ञातः इदमाकारश्च
ज्ञात इति दोषद्वयनिवृत्तेः ॥

✓ नन्वात्माग्रयमज्ञानमेकमेव तच्च विद्येते * मां करोति नावरणमित्य-
स्मिन्यप्ये ऽपि † किं मुसलेन घट इव शुक्तिज्ञानेन विद्येते एवोपादाने प्रविला-
प्यते उतेोपादानमपि निवर्त्यते । आद्ये तथैव ब्रह्मज्ञानेनापि विद्येतेमात्र-
प्रविलये सति अनिमोक्षापत्तिः । द्वितीये शुक्तिज्ञानेनेवाज्ञाननिवृत्ते सद्यो
मुक्तिप्रसङ्गः । सद्यो मुक्तिपरिजिहीर्षया प्रतिविषयमज्ञानभेदे वा ऽध्यासस्या-
ज्ञानानुपादानकत्वे चाङ्गीक्रियमाणे कल्पनागौरवाध्याससत्यत्वे प्रसज्येयाता-
मिति । मैवम् । न तावत् प्रथमपक्षे दोषो ऽस्ति । विमतं ब्रह्मज्ञानं विद्ये-
तेोपादाननिवर्तकं तद्विरोधित्वे सति पश्चाद्वाचित्वाद् यथा शुक्तिज्ञानं
स्वप्रागभावरजताध्यासयोर्निवर्तकमित्यनुमानात् । द्वितीयपक्षे ऽपि नास्त्युक्त-
दोषः । मूलाज्ञानस्यैवावस्थाभेदा रजतादुपादानानि शुक्त्यादिज्ञानेर्निवर्त्यन्ते
इत्यङ्गीकारात् । तदेवं जडेष्ववरणानङ्गीकारे न को ऽपि दोषः । यत्तु
भाष्यरूपाज्ञानसाधकानुमाने स्वविषयावरणेत्युक्तं तत्तथैवात्मविषये । शुक्त्या-
दिजडविषये तु रजतादुपादानानामज्ञानावस्थाविशेषाणां चेतन्यव्यवधाय-
कत्वेन फलत आवरणत्वं न तु सादादित्यविरोधः ॥

१०७ ✓ नन्वात्मन्यप्यावरणं नाम किं प्रकाशनाशः किं वा प्रकाशस्य विषयप्राक-
ट्याख्यकार्योत्पादने प्रतिबन्ध उत तथैव सहकार्यन्तरप्रतीक्षा । नाद्यः । प्रका-
शस्य नित्यात्मचेतन्य ‡ रूपत्वात् । नापि द्वितीयतृतीयो । अन्तःकरणवृत्ति-
व्यक्त § चित्प्रकाशमन्तरेण विषये पृथक् प्राकट्यानाङ्गीकारात् । ततो दुर्निरूपमा-
वरणस्यरूपमिति चेत् । सत्यमेतत् । अत एवावरणस्यानिर्वाच्याविद्यारूपत्व-

* तस्य जडे विद्येतेति २ पु. पाठः । † अस्मिन् भवत्यप्येतीति पाठः २ पु. ।

‡ नित्यचेतन्येति २ पु. पाठः । § अन्तःकरणवृत्तिमिष्यतेति २ पु. पा. ।

मङ्गीकर्तव्यं न तु दुर्निरूपत्वमात्रेण तदपलापो युक्तः । अनुमानसिद्धत्वात् । तथा हि । अस्ति तावन्मूढानामेवं व्यवहारः । अशनायादतीतं विवेकिप्रसिद्धमात्मतत्त्वं नास्ति न प्रकाशते चेति । सोऽयं व्यवहार आत्मनि भावरूपावरणनिमित्तो भवितुमर्हति अस्ति प्रकाशतइत्यादिव्यवहारपुष्कलकारणे सति तद्विपरीतव्यवहारत्वाद् यत्रैवं तत्रैवं यथास्ति प्रकाशते घट इति व्यवहारः । न च कारणपौष्कल्यमसिद्धं नित्यसिद्धस्वप्रकाशचेतन्यातिरेकेणापान्यापेक्षाभावात् । न चान्यथासिद्धिः । इतोऽतिरिक्तावरणस्य मूर्तद्वयस्यात्मनि निरवयवे सर्वगते दुःसंपादत्वात् । एष चात्मन्युक्तव्यवहारयोग्यत्वम् आवरणस्य स्वरूपमिति निरूपितं भवति ॥

नन्वज्ञानमित्यत्र नञो यदाभावोऽर्थः तदा ज्ञानाभाव इति स्याद् विरोध्यर्थत्वे च भ्रान्तिज्ञानम् अन्यार्थत्वे च भ्रान्तिसंस्कारः । तथा च ज्ञानाभावाद्भ्रान्तिज्ञानतत्संस्कारा एवाज्ञानाभिधानास्तएष ब्रह्मतत्त्वावभासं प्रतिबन्धोक्तव्यवहारं जनयिष्यन्ति किमनेन भावरूपावरणकल्पनेनेति चेद् मैवम् । सुषुप्तादौ *ब्रह्मतत्त्वानवभासस्यानन्यथासिद्धत्वात् । तथा हि । किं तत्र ब्रह्मतत्त्वस्य स्वत एवानवभासः किं वा पुरुषान्तरसंवेदनवद् द्रष्टृजीवाद् ब्रह्मतत्त्वस्य भिन्नत्वेन उत प्रतिबन्धवशात् । नाद्यः । ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वात् । न द्वितीयः । तत्त्वमसीत्येकत्वश्रुतेः । तृतीये किं भ्रान्तिज्ञानात्प्रतिबन्ध उत तत्संस्काराद् अथ वा ज्ञानाभावाद् आहो स्मित् कर्मवशात् । नाद्यः । सुषुप्तादौ मिथ्याज्ञानस्यापि लुप्तत्वात् । न द्वितीयः । रजतभ्रमसंस्कारस्य शुक्तितत्त्वावभासप्रतिबन्धकत्वाददर्शनात् । तृतीये तु न तावत्स्वरूपज्ञानस्य नित्यस्याभावः संभवति । अन्यज्ञानाभावस्तु न स्वयंप्रकाशब्रह्मतत्त्वावभासप्रतिबन्धकतमः । अन्यथा मुक्तावपि प्रतिबन्धप्रसङ्गात् । कतुर्थेऽपि किं कर्मणि चेतन्यमखिलमपि प्रतिबन्धन्ति उत स्वावभासकांशं विहाय । आद्ये साधकाभावात्कर्मणि नैव सिध्येयुः । न द्वितीयः । अप्रामाणिकार्द्धजरतीयत्वप्रसङ्गात् । न च भावरूपावरणेऽपि तुल्ये विकल्पदोषाविति वाच्यम् । स्वावभासकांशपरित्यागस्यार्द्धजरतीयस्याप्यहमज्ञ इत्यपरोक्षानुभवान्यथानुपपत्त्या कल्प्यत्वात् । न च तथा कर्माण्यपरोक्षाण्यनुभूयन्ते । यद्यपि तत्र परोक्षा-

नुभय एव कल्पकः स्यात् तथापि कर्माणि न प्रतिबन्धकानि संस्काररूप-
 त्याद् रजतभ्रान्तिसंस्कारवत् । ननु “ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जय-
 त्युतेति” स्मरणा * तमोगुण एव प्रतिबन्धकः स्यादिति चेद् न । तस्य ब्रह्म-
 चानादनिरृतावनिर्माद्यप्रसङ्गात् । निरृतो तु तस्येव भावरूपावरणत्वान्नाम-
 मात्रे विवादः स्यात् । तस्माद्भेदाभेदवादिना ऽपि सुषुप्तौ ज्ञानाभावे एव
 ब्रह्मतत्त्वानवभासहेतुरित्यमुं दुरायहं परित्यज्य भावरूपाज्ञानमेवाङ्गीकर्त-
 व्यम् ॥

यच्च तदीयं दुरायहान्तरं जायत्स्वप्नयोरहं मनुष्य इति भ्रान्तिरेव
 ब्रह्मतत्त्वानवभासहेतुरिति । तदप्यसत् । तन्मते भ्रान्तेरस्या दुर्भणत्वात् ।
 यथैव खण्डो गोमुण्डो गौरित्येवोभयसामानाधिकरण्येन गोत्वजातेरेकस्या
 एवोभाभ्यामपि व्यक्तिभ्यां सह भेदाभेदो प्रामाणिकावेव स्थीक्रियेते + तथै-
 वाहं मनुष्यो ऽहं ब्रह्मेति चैकस्य जीवस्य शरीरब्रह्मभ्यामुभाभ्यामपि सह
 भेदाभेदो प्रामाणिकावेव किं नाङ्गीक्रियेते तथा चाहं मनुष्य इति देहा-
 त्मनोरभेदप्रत्ययो ऽपि प्रामाणिक एव म्यात्र तु भ्रान्तिः । नाहं मनुष्यः किं
 तु ब्रह्मेत्ययं शास्त्रीयनिषेधो ऽपि नायं खण्डो गोः किं तु मुण्ड इतिषदुप-
 पद्यते । अथोच्येत प्रतिपन्नेदन्तोपाधौ यथा नेदं रक्तमिति निषेधः तथा
 प्रतिपन्नात्मेपाधौ नाहं मनुष्य इति मनुष्यत्वस्य निषेधान्मनुष्यत्वप्रतीति-
 रात्मनि भ्रान्तिरिति † । तन्न । तथा सति खण्डो गौरिति खण्डाकारेण प्रति-
 पन्ने गोत्वोपाधौ पश्चान्नायं खण्ड इति निषेधात् खण्डप्रतीतेरपि भ्रान्ति-
 त्वप्रसङ्गात् । न च याचं मुण्डे खण्डो निषिध्यते न तु गोत्वोपाधाविति ।
 मुण्डे खण्डस्याप्रसक्तत्वात् । ननु खण्डव्यत्ययवच्छिन्नं गोत्वं प्रतिपन्नोपाधिः
 न च तत्र खण्डो निषिध्यते किं तु मुण्डव्यत्ययवच्छिन्ने गोत्वइति चेत्
 तर्हि प्रकृते ऽपि मनुष्यत्वावच्छिन्न आत्मा प्रतिपन्नोपाधिः न च तत्र
 मनुष्यत्वं निषिध्यते किं तु ब्रह्मत्वावच्छिन्नआत्मनि । एवं सत्यनुगतेन
 गोत्वेन खण्डमुण्डव्यक्ती इधानुगतेनात्मना शरीरब्रह्मणी संबद्धे ततः
 खण्डो गौरिति प्रत्ययवदहं मनुष्य इति प्रत्ययस्य प्रामाणिकत्व दुर्धारम् ।
 अथ तत्र व्ययहारानुच्छेदात्प्रामाण्यं तत्र तत्प्रकृते ऽपि समानम् । त्वन्मते

* भगवद्गीतासु १४ अ ६ श्लो । † प्रामाणिकावेवाङ्गीक्रियेते इति २ पु. पाठ ।

‡ भ्रान्तिरित्येवान्ते इतिशब्दरहितः पाठ. २ पुस्तके ।

नस्यानात्मन्यनावरणपूर्वकविशेषजनकत्वम् । आत्मन्यावरणपूर्वकाध्यासजनकत्वम् । २

मेधायास्यायामपि सर्वोपादानकारणभूतेन ब्रह्मणा सर्वज्ञेनाभिन्नस्य जीवस्य सर्वात्मतया सर्वशरीरोन्द्रयाद्यभिमानव्यवहारानुच्छेदात् । जातिव्यक्तिकार्यकारणगुण * गुणिविशेषणविशेष्यावयवावयविसंबन्धानां भेदाभेदप्रयोजकानां पञ्चानामप्यभावाद्देहात्मनोरभेदो भ्रान्तिरिति चेद् भवेत् । पञ्चानामपि संभूय प्रयोजकत्वं तावद्भूमिचारदशनादयुक्तम् । एकेकस्य प्रयोजकत्वे तु प्रयोजकबाहुल्यगौरवस्य त्वयेवाङ्गीकृतत्वात् शरीरशरीरिसंबन्धो ऽपि प्रयोजकः किं न स्यात् । एतस्याप्रयोजकत्वे तथैवान्येषामपि तदापादयितुं शक्यमिति न क्वापि भेदाभेदो सिध्येताम् † । अथातिप्रसङ्गमिया पञ्चस्वेव निर्वन्धः तर्हि शरीरात्मनोः कार्यकारणभावो ऽस्तु । ब्रह्मगतकारणत्वस्यात्मनि चेतन-
त्यसाम्येनोपचरितुं शक्यत्वात् । ननु मुख्यसंबन्ध एव प्रयोजकः तदभावादेवाहं मनुष्य इति प्रतीतिभ्रान्तिरिति चेत् । एवमपि भ्रान्तिर्नामान्तःकरणपरिणामस्वेदात्माश्रया ऽविद्या न स्यात् । अन्तःकरणपरिणाम एवात्मन्यारोप्यत इति चेत् तथाप्यन्यथाख्यातिवादिनस्तत्र मते ऽधिष्ठानारोप्ययोः संसर्गस्य शून्यत्वादात्माविद्यासंबन्धो न स्यात् । अथात्मपरिणामो भ्रान्तिरिति चेद् न । आत्मनो ऽपरिणामित्वात् । आत्मनो ऽपरिणामित्वमस्माकमसिद्धमिति चेत् सत्यम् । तथापि नित्यज्ञानगुणस्त्वया ऽऽत्मा स्वीक्रियते तथा च तस्मिंस्तिष्ठत्येव ज्ञाने भ्रान्तिस्वाकारपरिणामो वक्तव्यः । तच्च न युक्तम् । एकजातीयविशेषगुणद्वयस्याविनश्यदवस्थस्यैकस्मिन् द्रव्ये युगपत्समवायायोगात् । न हि पटे शोऽप्यद्वयं युगपत्समवेतं दृश्यते । तस्माज्जागरस्वप्नयोऽप्यनादानिर्वचनीयाज्ञानमेव ब्रह्मावरणमभ्युपगन्तव्यम् । नन्वज्ञानेन संबन्धे सत्यात्मनो ऽसङ्गतत्वं भज्येतेति चेद् न । संबन्धस्याप्यनादेरज्ञानवत्कल्पितस्य स्वकार्यवदसङ्गत्वाभञ्जकत्वात् । तदेवं भावद्वयज्ञानमनात्मानमनावृत्येव तत्र विशेषमात्रं जनयति आत्मानं त्वावृत्य तथाहमिदं ममेदमित्येवंव्यवहारयोग्यानध्यासानपि जनयति ॥

/ नन्वहमिति निरंशश्चिदात्मा प्रतीयते न त्विदं रजतमितिवदंशद्वयानुविद्धं रूपं ततो नायमध्यासः । तथेदमित्यपि शरीरं प्रतीयते न च तस्याध्य-

* कार्यकरणमुच्यते २ पु. पाठः ।   † देहात्मनोरभेदो भ्रान्त इतीति २ पु. पाठः ।
‡ सिद्धोपातामिति २ पु. पाठः ।   § जाणत्वप्रयोरिति २ पु. पाठः ।

स्तत्त्वं सम्भवति । प्रमाणभूतेरिन्द्रियेर्गृह्यमाणत्वात् । अध्यस्तत्वे चाज्ञानव-
त्केवलसाक्षिप्रत्यक्षवेद्यता स्यात् । यद्यपीदं रजतमितिबदहं मनुष्य इत्यंशद्व-
यवत्येनाधिष्ठानारोप्यभावः प्रतीयते तथापि नासौ नियतः । आत्मन्युत्क्रान्ते
पृथगपि शरीरस्योपलम्भात् । न ह्यध्यस्तं रजतमधिष्ठानात्पृथगुपलभ्यते । अथ
शरीरोपलम्भकं मानं व्यावहारिकमेव न तत्त्वावेदक* मिति मन्येथास्तथा-
प्यात्मन्यध्यस्तत्वे तत्रैव लयः स्यात् । न च तथा श्रूयते किं तु पृथिवीं
शरीरमिति पृथिव्यामेव लयः श्रूयते । ततो नात्मन्येतदध्यस्तम् । तथा
ममेदमित्यपि शरीरव्यतिरिक्तम् अहंबुद्ध्ययोग्यमहंकर्तृसंबन्धि वस्तुजातं
प्रतीयते न च तथाध्यासशङ्कापीति उच्यते । अहमित्यत्र तावज्जडांश-
न्तर्भावं प्रतिपादयिष्यामः ततो ऽसावध्यास एव । शरीरस्याप्यन्तःकर-
णेन्द्रियवद् दृश्यत्वादध्यस्तत्वं साधनीयम् । अन्तःकरणेन्द्रियाणां चात्मनः
पृथक्त्वोपलब्ध्यभावादज्ञानवत्केवलसाक्ष्यपरोक्षतया ऽध्याससिद्धिः । न च
तेषां संसृष्टतयैवाध्यासो न स्वरूपेणेति शङ्कनीयम् । न तस्य प्राणा उत्क्रा-
मन्त्येषेव समयलीयन्तइत्यात्मतत्त्वावबोधे सत्यात्मन्येव लयप्रवणात्स्वरूप-
तो ऽप्यध्याससिद्धेः । शरीरस्यापि पृथिवीद्वारेणात्मन्येव लय इत्यवगन्तव्यम् ।
यदा देहेन्द्रियादियिशिष्टो भोक्ता ऽध्यस्तस्तदा तदुपकरणं बाह्यभोग्यजात-
मध्यस्तमिति किमु वक्तव्यम् । न हि स्वप्नमाहेन्द्रजालकल्पितस्य राज्ञो
राज्योपकरणं पारमार्थिकं भवति† । तस्मादहमिदं ममेदमित्येते च यो
ऽप्यध्यासो एव ॥

न च केवलधर्माध्यासे ऽपि विवदितव्यम् । बधिरोहमित्येन्द्रि-
यधर्मस्य केवलबाधिर्गस्यात्मन्यध्यासदर्शनात् ॥

ज्ञानाध्यासस्त्वर्थाध्यासाधिनाभूतत्वान्न पृथक् साधनीयः । तदित्य-
मनुभवारुढो ऽध्यासो ऽपलपितुमशक्य इति सिद्धम् ॥

(गुरुशिष्यो वादिनो वा शास्त्रे तत्त्वविचारको ।

तत्र शिष्यं प्रति गुरुः पूर्वमध्यासमुक्तवान् ॥

विषयदन्ते ऽत्र ये ऽध्यासे तानुद्दिश्याथ लक्षणम् ।

संभावनाप्रमाणं च कथ्यते ऽध्याससिद्धये ॥

ननु सर्वत्र लक्षणेन सत्यमितरस्माद्भावत्यते सभावनाया च तस्य स्वदेशकालोपाधावसभावनाबुद्धिर्निरस्यते प्रमाणेन च तत्सद्भावः साध्यते तथा चात्राध्याससाधनायोपन्यसिष्यमाणानि प्रत्यक्षानुमानव्यवहारान्यथानुपपत्त्यागमाख्यानि प्रमाणान्येवार्थादध्यासस्यान्यव्यावृत्तावसभावानानिरसने च पर्यवस्यन्ति । अव्यावृत्तस्यासभावितस्य चाध्यासस्य* प्रमातुमशक्यत्वात् । अतो न लक्षणसभावने प्रमाणात्पृथग्दर्शनीये इति चेद् मेवम् । द्विविधो ह्यबाध्यासाकारः । अन्यस्यान्यात्मता मिथ्यात्व चेति । तत्रान्यस्यान्यात्मतायाः साधकत्वेनोपन्यसिष्यमाणैः प्रत्यक्षादिभिर्न मिथ्यात्वमनुभवितुं शक्यते । मिथ्यात्वस्येदं रजतमित्यत्र बाधानुपपत्तिगम्यत्वात् । इह च बाधाभावात् । नन्वत्रापि बाधनिमित्तमितरतरविवेकमन्तरेणान्यस्यान्यात्मतावभासे ऽयमित्यवगन्तुमशक्यत्वादस्त्येव बाध इति चेद् मेवम् † । योक्तिक्रवाधे सत्यपि भ्रान्तिप्रतिभासेच्छेदिने ऽपरोक्षबाधस्याभावेन मिथ्यात्वाध्यवसायस्यास्पृष्टत्वात् । अतस्तस्य स्पष्टीकरणाय लक्षणमेव वक्तव्यम् । तथा लोके ज्ञानेनाप्राप्तमायहेतुरहितेनावगते ऽप्योत्पातिकसचित्सुष्णादावसभावनादर्शनादवाप्यात्मन्यविषयत्वासङ्गत्वसादृश्याभावादीनामध्यासविरोधधर्मणामुपलम्भादसभावनाबुद्धिर्जायते । न च वाच्यम् आत्मन्यविषयादरूपे ऽवगते सति नासभावनाबुद्धिः अवगते तु न ध्यास एव तिष्ठतीति । परोक्षावभासस्यासभावनाबुद्धिहेतुत्वात् । तावता चापरोक्षाध्यासाऽनिवृते । तस्मादसभावनानिरासाय प्रमाणात्पृथगेव सभावनापि वक्तव्येव । तथा चान्येऽपि लक्षणसभावनापूर्वकत्वं प्रमाणस्योक्तम् ।

मानाधीना मेयसिद्धिर्मानसिद्धिश्च लक्षणात् ।

तच्चाध्यक्षादिमानेषु गीर्वाणोरप्यवतरणम् ॥

सभावितं प्रतिज्ञाया एव साध्येत हेतुना ।

न तस्य हेतुमिस्त्र शमुत्पत्तयेव यो हत ‡ ॥

इति । तथापि लक्षणपूर्विका § सभावना । लक्षणेन हि व्यावृत्तस्वरूपे उपस्थापिते॥ प्रश्नादिदं सभाव्यते न वेति विचारो युज्यते । अन्यथा निर्वि-

* असंभवितस्याध्यासस्यति चण्डरहित पाठ २ पुस्तके ।

† इति । मिथमिति चेच्छब्दविरल पाठ १ पुस्तके ।

‡ इयं कारिका यास्यसिद्धिमिषेण भाष्ये ६७ पृष्ठे यथातुर्नेययिका इत्युत्प्रेषण्यस्ता

§ लक्षणपरिकेवति २ पु पाठ । ॥ व्यावृत्ते स्वरूपे अनुपस्थापिते इति २ पु पाठ

पयो विचारः स्यात् । ततो लक्षणमेव प्रथमं वक्तव्यम् । तदुच्यते । द्विविधो
 ह्यध्यासो ज्ञानविशिष्टो ऽर्थो ऽर्थविशिष्टं ज्ञानं चेति । तत्तार्थस्य तावत् स्मर्य-
 माणसदृशो ऽन्यात्मना ऽवभासमानो ऽन्योऽर्थः * ऽध्यास इति लक्षणम् ।
 ज्ञानस्य तु स्मृतिसमानो ऽन्यस्यान्यात्मतावभासो † ऽध्यास इति ॥

नन्विदं रजतम् इत्यत्र चक्षुरादिप्रमाणाभावात्पारिशेष्यात् स्मर्यमाण-
 मेव रजतं न पुनस्तत्सदृशमित्यस्यातिवादिन आहुरिति चेद् मैवम् । पुरोवस्थि-
 तत्वेनावभासमानत्वात् ‡ । न चेदमंशस्यैव तथा ऽवभासो न रजतस्येति मन्त-
 व्यम् । यथा सम्यक्स्यलेष्विदं रजतमयं घट इत्यादिवितरंतरसंस्पृष्टौ सामा-
 न्यविशेषाद्यपरोक्षावभासेते तथेहापि प्रतिभासात् । अथ मतं सामान्यविशेष-
 योर्नैरन्तर्येण प्रतिभासात्तथा व्यवहारः न तु संसर्गासंबित्सद्भावादिति । तन्न ।
 परमार्थस्य लादोपन्यूनताया अप्यदर्शनात् । पुरोवर्तिरजताभास एव न्यूनतेति
 चेद् न । किमपरोक्षसंविदभावादजताभावनिश्चयः किं वा नेदं रजतमिति
 बाधकज्ञानात् । नाद्यः । संविदभावस्यैवासंप्रतिपत्तेः । अर्थाभावेनैव संविदभा-
 वनिश्चये स्यादन्योन्याश्रयता । तस्मादपरोक्षसंबित्सद्भावादेव पुरोवर्तिरज-
 तसत्ता ऽभ्युपगन्तव्या । न च वैपरीत्येनार्थसत्तानिश्चयाधीनः संबित्सत्तानि-
 श्चय इति वाच्यम् । तथा सत्यर्थनिश्चयो ऽपि तथैव निश्चयान्तराधीन
 इत्यनयस्याप्रसङ्गात् । तस्मात्संबिन्निश्चयः स्वत एव तदधीना चार्थसत्ता ।
 नापि द्वितीयः । इदं रजतमिति पूर्वज्ञानेन विरुद्धस्योत्तरज्ञानस्य बाधा-
 सामर्थ्यात् । तर्ह्युत्तरज्ञानस्य का गतिरिति चेत् । पूर्वज्ञानस्य त्वन्मते या
 गतिः सैव ॥ भविष्यति । यथा त्वयेदं रजतमित्येदमाकाररजताकारयोर-
 विवेकः कल्पितः तथा निवेधे ऽप्यविवेक एव न तु संसर्गासंबिदिति किं
 न कल्प्यते । व्यवहारसंवादज्ञानान्निषेधसंसर्गसंविदस्तीति निश्चीयतइति
 चेत्तर्हि संविदः स्वप्रकाशत्वं ह्यीयेत । विप्रतिपन्नं प्रत्येदेवं प्रसाधनान्न ममाप-
 सिद्धान्त इति चेतथाप्यनवस्था दुष्यरिहता । न च पुरोवर्तिरजताभासः
 सर्वसम्प्रतिपन्न इति वाच्यम् । यथाप्रतिभासमेव मिथ्यारजतस्य शुक्तिचा-

* अन्यार्थ इति समस्तः पाठः २ पुस्तके । † अन्यात्मना ऽवभास इति २ पु. पाठः ।

‡ अवभासनादिति १ पु. पाठः ।

§ इदं रजतमिति पूर्वज्ञानेन भावविषये । विरोधादुत्तरस्याभावाविषयत्वासिद्धेरिति अन्य
 शतदुसरमधिकः २ पुस्तके । ॥ सैव मन्मते इति २ पु. पाठः ।

नेन निरसनयोगस्यास्माभिरभ्युपगमात् । मिथ्यारजताभ्युपगमो ऽपि नेदं
 रजतमिति वैकालिकनिषेधेन विरुध्यतइति चेन्न । तस्य निषेधस्य लोकप्रसिद्ध-
 परमार्थरजतविषयत्वात् । न चेवमप्रसक्तप्रतिषेधः शङ्कनीयः । मिथ्याभूते
 रजते परमार्थरजतार्थिप्रवृत्तिदर्शनेन परमार्थरजतत्वस्य सामान्योपाधौ प्रस-
 क्तेरङ्गीकार्यत्वात् । अन्यथा भूतले घटनिषेधो ऽपि दुर्भणः स्यात् । घटसत्त्वे
 निषेधो व्याहन्येत घटासत्त्वे चाप्रसक्तप्रतिषेधः । ततो देशसामान्योपा-
 धिना कालसामान्योपाधिना घटप्रसक्तिर्न तु साक्षात् । तथैव परमार्थरजत-
 स्याप्यस्तु । एवं च सत्युत्तरकालीनो नास्त्येव रजतमिति प्रत्ययः परमार्थ-
 रजतविषयो मिथ्यैव रजतमभादिति प्रत्ययश्च मिथ्यारजतं विषय इत्युभ-
 यमप्युपपद्यते । अन्यथैकः प्रत्ययो ऽपलप्येत । ननु रजतापरोक्षानुपपत्त्या
 तु संसृष्टावभासं परिकल्प्य तदुपपत्तये हि मिथ्यारजतकल्पनाक्षेयः क्रियते ।
 रजतापरोक्षं तु संसृष्टावभासमन्तरैरेवापरोक्षशुक्तिज्ञानाविवेकादप्युपपद्यत-
 इति चेद् न । तथा सति विवेकज्ञानसमये ऽप्येतावन्तं कालं तद्वजत *
 मनेनाविविक्तमित्यविवेक एव परामृश्येत । न च तथा परामृश्यते । किं त्वेता-
 वन्तं कालमिदं रजतमित्यभादिति प्रत्यभिज्ञया संसृष्टावभास एव परामृ-
 श्यते । अतः पुरोवर्त्तिमिथ्यारजतमङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथाशुक्तिं दृष्ट्वा रजते प्रवर्त-
 तइति किं केन शङ्क्येत । तस्मान्न स्मर्यमाणमिदं रजतं किं तु स्मर्यमाण-
 सदृशमेव । तत्सादृश्यं च पूर्वानुभवसापेक्षज्ञानगम्यत्वादुपपन्नम् । न ह्यन-
 नुभूतरजतस्य रजतभ्रान्तिर्दृश्यते । अत एव संस्कारजन्यत्वाद् ज्ञानाध्यास-
 स्यापि स्मृतिसाम्यमवगन्तव्यम् । विमतं न संस्कारजं स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञान-
 त्वात्प्रत्यक्षश्रुतिरिति चेद् न । संप्रयोगमात्रजन्यत्वस्योपाधित्वात् । न चानुमा-
 नागमादिज्ञानेषु साध्याव्याप्तिः शङ्कनीया । व्याख्यादिज्ञानसापेक्षत्वेन संस्कार-
 जेषु तेषु साध्याभावात् । स्यादेतत् । विमताः प्रत्यया यथाार्थाः प्रत्ययत्यात्म-
 मतश्रुतिरिति न्यायेन प्रमाणं स्मृतिश्चेति द्वैराशयमेव ज्ञानस्य । तथा च रज-
 तज्ञानमपि नाध्यासः किं तु स्मृतिः । संस्कारमात्रजन्यत्वात्समतयत् । न च
 स्मृतित्वे सत्यतिसादृश्याच्छ्रुत्यन्तरमेष किं न स्मर्यतइति घातव्यम् ।
 कर्तृगतसारादिदोषाणामपि निमित्तत्वात् श्रुत्यन्तरे तदभावात् । तैरेव दोषैः

स्मरणाभिमानस्य प्रमुपितत्वान्न रजतस्मरणे ततांश्च उल्लिख्यते । तथावि-
शेषावभासकत्वस्य तैरेव प्रतिबद्धत्वान्न शुक्तिग्रहणे ऽपि नीलपृष्ठत्वादिकमव-
भासते । तथा च ग्रहणस्मरणे उभे अप्यविविक्ते संपद्येते ततो रजतार्थो पुरो-
घर्त्तिनि प्रवर्तते । ननु किं ग्रहणस्मरणे द्वे अपि प्रवर्तके आहो । स्वदेकेकम् ।
आद्ये ऽपि किं संभूय प्रवर्तके किं वा क्रमेण । नादाः । स्मृतिग्रहणयोगोपपदा-
भावात् । क्रमविशिष्टयोर्द्वयोः प्रवर्तकत्वमित्युक्तम्* । पूर्वज्ञानस्य प्रवृत्तिं प्रति
व्यवहितस्याकारणत्वात् । नाप्येकेकस्य प्रवर्तकत्वम् । व्यग्रहणस्य विशिष्ट-
विषयत्वात् । ततो विशिष्टप्रवृत्तये संसृष्टप्रत्यय गृह्य इति चेद् न । ग्रहण-
स्मरणनैरन्तर्याम्यतेः प्रवर्तकत्वात् । इदं रजतमित्यभादिति संसर्गप्रत्ययः प्र-
त्यभिज्ञायतइति चेद् न । तादृशव्यवहारमात्रत्वात् । यन्तु जातमात्रस्य चा-
लस्य मधुरे तित्त्वत्वावभाससूत्काराद्यनुमेयः सो ऽपि जन्मान्तराद्यनुभूतति-
क्तत्वस्मृतिरेव न तु भ्रान्तिरूपः संसर्गप्रत्ययः† । आधुर्मेयिशेषततांशो तु
ग्रहणस्मरणयोः पितदोषान्नोल्लिख्यते । जन्मान्तरानुभूतं च न स्मर्यतइति
च भाष्यकारवचनं प्रायिकाभिप्रायम् । अन्यथा स्तनपानादावपीष्टसाधनता-
सृत्यभावेन प्रवृत्तिर्न स्यात् । भ्रान्तिपक्षे ऽपि जन्मान्तरानुभवः कारणत्वेने-
गृह्यः । अन्यथा अनुभूतत्वाविशेषेण सप्रमरसो ऽपि भ्रान्तो भामेत । अतस्त्वे-
तत्त्वज्ञानमिति वदता शास्त्रकारेणैव दर्शितः संसर्गावभासो भ्रमत्वेनेति चेद् ‡
॥ तस्य व्यवहाराभिप्रायत्वात् । सम्यक्प्रदेशेषु संसर्गज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं
घ्याप्रं तत्कुतो । च त्वज्यतइति चेद् गौरवादिति धूमः । भ्रान्त्यादिना ऽपि
तत्कारणत्वेनावश्यं ग्रहणस्मरणयोरविवेक गृह्यः । तथा च तेनेवोभयसि-
द्धेन § प्रवृत्तिसिद्धौ किमतिरिक्तसंसर्गः ॥ ज्ञानेन । तस्मादप्यातिरेय युक्तेति ॥
अत्रोच्यते । कैयमप्यातिर्नाम किं स्यात्प्रमायमात्रमुत्तान्यार्थिनो
ऽन्यथ प्रवृत्तिहेतुविज्ञानम्* । अथाविधिकानेकपदाद्यज्ञानम् । आद्ये मुमुक्षो
भ्रमः स्यान्न जायत्स्वप्रयोः । द्वितीये कटिनि बाधादालस्याद्वा यत्र न प्रवृ-
त्तिस्तत्र भ्रान्तिर्न स्यात् । तृतीये ऽपि अविधिकस्यप्रतियोगि विधिकस्य नाम

* इत्यपि न युक्तमिति ३ पु. पाठः । † भ्रान्तिरूपसंसर्गप्रत्यय इति ३ पु. पा. ।

‡ भ्रान्त्यर्थेनेति कटिनि ३ पु. पा. । § उभयपदादिसिद्धेनेति ३ पु. पाठः ।

॥ अतिरिक्तं संसर्गमिति ३ पु. पा. । * हेतुभूतविज्ञानमिति ३ पु. पा. ।

किं भेदग्रह उताभेदाग्रह आहो स्वदितरेतराभावभेदद्वित्वादिसंख्याविशिष्ट-
ज्ञानम् । नाद्यः । इदमिति रजतमिति चापुनरुक्तशब्दद्वयसृतिहेतुत्वेन
सामान्यविशेषयोर्भेदग्रहे सत्यविवेकासंभवात् । न द्वितीयः । उक्तीत्या
भेदस्य गृहीतत्वादेव तद्विरुद्धस्याभेदस्याग्रहे सति तदग्रहनिषेधस्याविवि-
क्तत्वस्य दुःसंपादत्वात् । तृतीये ऽपि किमाहृत्येव द्वित्वादिज्ञानमपेक्षितम्
उत्तानुपङ्गिकमपि पर्याप्तम् । आद्ये गामानय दण्डेनेत्यत्र गोदण्डयोरेपि
साक्षाद् द्वित्वाद्यप्रतीतिरविवेकः प्रसज्येत । द्वितीये पुरोवर्तिरजतयोरप्यानु-
पङ्गिकद्वित्वाद्विज्ञानसद्भावादाविवेको न स्यात् । ननु प्रतियोगिनमुपजीव्या-
विवेकानिरूपणे ऽपि धर्मिद्वारा निरूप्यतामिति चेत् तदप्यसत् । न ताव-
त्प्रतीयमानयोर्धर्मिणोरविवेकः संभवति । अपुनरुक्तत्वेन स्पष्टं प्रतिभासात् ।
अप्रतीयमानयोरविवेकश्चेत् सुषुप्तावपि भ्रमः प्रसज्येत ॥

✓ नन्वविवेको नामासंसर्गाग्रहः स च प्रतीयमानयोरिदंरजतयोः संभ-
वति । इदंरजते असंसृष्टे इति प्रत्ययादर्शनादिति चेत् तदापि किं ग्रहणस्म-
रणयोरेवासंसर्गाग्रहे विवक्षित उत ययोः कयोश्चिद् आहो स्वित्संसर्गज्ञानरहि-
तयोः । आद्ये अहं मनुष्य इति भ्रमो न स्यात् । उभयोरपि ग्रहणत्वात् ।
द्वितीये खण्डो गौः शुक्लः पट इत्यपि भ्रमः स्यात् । असंसर्गप्रतीत्यभावात् । तृ-
तीये ऽपि स यद्य दोषः । न हि तत्र संसर्गज्ञानं संभवति । तद्विषयस्यैक्यस्याभा-
वात् । ऐक्यस्य च तद्विषयत्वं प्रत्यभिज्ञायामवगतम् । यदि गुणगुण्यादिसंबन्ध
एव तद्विषयो नैक्यमित्युच्यते तर्हीदं रजतमित्यत्रापि सादृश्यसंबन्धस्तद्विषय
इति वक्तुं शक्यत्वेन संसर्गप्रत्ययो दुर्वारः । अथ तत्र नेदं रजतमिति असंसर्गप्र-
त्ययेन बाधान्न संसर्गतप्रत्ययो संभवतः । तर्हि त्वन्मते गुणगुण्यादावपि इत-
रेतराभावज्ञानाख्यो ऽसंसर्गप्रत्ययो ऽस्त्येवेति संसर्गतप्रत्यययोरसंभवाद् भ्रम-
त्वापत्तिस्तदवस्था । तस्माद् नासंसर्गाग्रहो ऽप्यविवेकः ॥

L १८-२० नन्वविवेकं दूषयता ऽत्र विवेचकं किं चित्रिहणनीयम् । न ताव-
द्ग्रहणं स्मर्यमाणात्स्वाद्यै विविनक्ति । विशेषावभासकत्वस्य दोषैः प्रतिबद्ध-
त्वात् । नापि स्मरणं गृह्यमाणात्स्वाद्यै विवेक्तुमलं स्मरणाभिमानस्य प्रमुषि-
तत्वादिति चेद् मेकम् । उभयोरपि विवेककत्वस्य सुसंपादत्वात् । तथा

हि । किमिदमाकाररजताकारयोस्तत्तज्जातिव्यक्तिविशिष्टयोरेव त्वया भेदो
 ऽभ्युपेयते किं वा केवलयोरापि । नाद्यः । प्रकृतयोरिदमाकाररजताका-
 रयोर्जात्याद्यविशिष्टयोर्भेदाभावेनैक्ये सति तद्वोचरससर्गज्ञानप्रसङ्गात् । द्विती-
 येपि किं प्रथमज्ञानेन वस्तु गृहीत्वा द्वितीयज्ञानेन धर्मप्रतियोगिभाषमव-
 गत्य पश्चात् तृतीयज्ञानेन भेदो गृह्यते उत वस्तुना सहैव भेदग्रह-
 णम् । आद्ये सर्वपदार्थज्ञानानां भेदग्रहणात्प्राग्विविक्तविषयतया भ्रमत्वप्रस-
 ङ्गः । द्वितीये चेदन्ताग्रहणादेव भेदस्यापि गृहीतत्वेन भेदापेक्षितो विशेषो ऽप्य-
 वभासित इवेति ग्रहणस्य विवेचकत्वमङ्गीकार्यम् ॥

१ (१) तथा स्मरणमपि विवेचकमेव* । न हि स्मरणाभिमानो निरूपयितुं
 शक्यः यत्प्रमोषात् स्मृतेरविवेचकत्वम् । तथा हि किं स्मृतिरेव स्मरणाभिमानः
 स्मृतेरेन्यो वा स्मृतिगतधर्मो वा पूर्वानुभवविशिष्टत्वेनार्थग्रहणं वा स्यगत एव
 कश्चित्स्मृतिविशेषो वा पूर्वानुभवगोचराद्विशिष्टोऽप्यनिमित्तो विशेषो वा फलभेद-
 फजनकत्व वा स्मरामीत्यनुभवो वा । नाद्यः । स्मृतेः प्रमोषे रजतज्ञानस्यैवाभाषप्र-
 सङ्गात् । न द्वितीयः । अन्यस्य प्रमोषे स्मृतेरविवेचकत्वमिति वैयधिकर-
 ण्यापातात् । न तृतीयः । तादृग्धर्मानुपलम्भात् । न चतुर्थः । पूर्वदृष्टः स
 श्वायं देषदत्त इति प्रत्यभिज्ञाभ्रमे पूर्वानुभवसंभेदग्रहे सत्येव विना तत्प्रमो-
 यमविवेकदर्शनात् । अथ केवलस्मृतिमभिलक्ष्योक्तं प्रत्यभिज्ञा तु न तथेति
 चेत् । तथापि नायं पक्ष एव सम्भवति । तथा हि । किं पूर्वानुभवः स्वा-
 त्मानमपि विषयीकरोति उतार्थमात्रम् । नाद्यो वृत्तिविरोधात् । द्वितीये
 त्वर्थे श्व स्मृत्या ऽवभास्यो न तु पूर्वज्ञानं तस्यानुभूतत्वात् । ननु ज्ञातो
 घट इत्यथ ज्ञानविशिष्टार्थस्मृतिर्दृश्यतइति चेद् न । स्मृत्यन्तरत्वात् । अनु-
 व्यसयायेन ज्ञानागोचरानुमानेन वा अन्येय स्मृतिर्व्यसयायजन्याया घटमा-
 चगोचरायाः स्मृतेरन्या । न ज्ञानया ऽपि स्वजनको ऽनुव्यसयायाः पूर्वा-
 नुभवो विषयीक्रियते किं तर्ह्यनुव्यसयायेनानुभूतो व्यसयायविशिष्टो घट
 एव । अत एतस्मिद्धम् ‡ । विमता स्मृतिर्न स्मृत्यन्तानविशिष्टमर्थं गृह्णाति
 स्मृतिव्याप्यपदार्थस्मृतिषदिति । पदानि हि म्यसबद्धेष्वर्थेषु स्मृतिं जनयन्ति ॥

* स्मरेरपि विवेचकत्वमेवेति = पु पाठः ।

† अविवेकत्वमिति १ पुनर्ले ।

‡ एत एतस्मिद्धमिति २ पु पाठः ।

नन्वेतद्वैदो न सहते । तथा हि । पदानामर्थः संयोगादिसंबन्धाना-
मसंभवात्संबन्धार्थः * स्मारकत्वमित्येतदयुक्तम् । बोधजननशक्तिः संबन्ध इति
चेत् किमनुभवजननशक्तिः किं वा स्मृतिजननशक्तिः † । नादाः । पदानां
वाक्यरूपेण वाक्यार्थानुभवजनकत्वे ऽपि स्वार्थेषु तदसंभवात् । व्युत्पत्तिकाले
पदार्थानां मानान्तरगृहीतत्वेनापूर्वार्थत्वाभावात् । तदुक्तं 'पदमभ्यधिका-
भावात् स्मारकात् विशिष्यतइति" । द्वितीये ऽपि सा शक्तिर्न तावदज्ञाता
स्मृतिमुत्पादयति । ज्ञातकरणत्वात् । नापि ज्ञाता । शक्तेः कार्यैकसमधिग-
म्यत्वेन स्मृत्युत्पत्तिशक्तिज्ञानयोः परस्पराश्रयत्वात् । अथोच्यते मध्यमवृ-
द्धप्रवृत्त्या प्रवृत्तिहेतुज्ञानमनुमाय शब्दानन्तर्यातज्जनकत्वं शब्दस्य निश्चि-
त्यावापोद्धाराभ्यां व्युत्पत्तिकालस्य शक्ति ‡ निश्चयान्नान्योन्याश्रयतेति । तदापि
किं शब्दमात्रे शक्तिनिश्चयः अर्थविशेषसंबन्धे वा । नादाः । अस्य शब्द-
स्यायमर्थ इति नियमासिद्धिप्रसङ्गात् । द्वितीये ऽपि शक्तिसंबन्धस्य व्यवस्थापकं
संबन्धान्तरमेष्टव्यमित्यनवस्था स्यात् । शक्तिः स्वपरं निर्वोदिकेति चेत्
तथापि स्मृतिकाले किं शब्दमात्रदर्शनादर्थः स्मर्यते किं वा ऽर्थगोचरशक्तिमच्छ-
ब्ददर्शनाद् उत शक्तिज्ञानजन्यसंस्काराच्छब्ददर्शनाच्च । नादाः । अनियमा-
यतेः । न द्वितीयः । शब्ददर्शनसमयवार्थस्यापि दृष्टत्वेन शब्दजन्यस्मृतिवैय-
र्थ्यात् । न तृतीयः । तावता स्मृत्यसंभवात् । अन्यत्र स्मारकस्मार्ययोः सादृश्यवि-
रोधिकार्यकारणभावादिसंबन्धान्तरनियमात् शब्दार्थयोस्तदभावात् ॥ तस्मा-
त्पदानि स्मारकाणि वाक्यं पुनः प्रमाणमित्येतद्वेदवादिनां प्रक्रियामात्रमिति ॥

अथोच्यते । शब्ददर्शनात् शक्तिसंस्कारान्नार्थस्मृतौ न कश्चित्प्रेषः ।
यदुक्तमन्यचेत्यादिना तदसत् । किमन्यत्र शब्दे ऽपि सादृश्यादिकम-
भ्युपेक्षितं भवति किं वा शब्दवदन्यत्रापि शक्तिरेवास्तु सा भूत्सादृश्यादि-
कमिति किं वा शब्दे सादृश्यादिकमूलसंबन्धाभावात्सत्यामपि शक्तौ न
स्मृतिजनकत्वमिति । नादाः । शब्दे सादृश्यादर्शनाद् अदृष्टस्य च कल्पने
गौरवात् । अन्यत्र तु दृष्टत्वेनाकल्पनीयत्वात् । न द्वितीयः । अनु-

* संबन्धयति २ पुस्तके पाठः ।
† बोधजनकशक्तिः किं वा स्मृतिजनकशक्तिरिति १ पु. पाठः ।
‡ शब्दशक्तीति २ पुस्तके पाठः ।   § शक्तिश्च स्वपरंति २ पु. पा. ।
॥ शब्दार्थयोस्तदसंभवादिति २ पु. पा. ।

भूयमानस्यापलापयोगात् । न तृतीयः । शक्तस्य कार्यजनकत्वे व्याघातः
 पतेः । तस्माच्छक्तिमन्ति पदान्यर्थेषु स्मृतिं जनयन्त्येव । न हि तथार्थैः सह
 पूर्वानुभवाः स्मर्यन्ते । अन्यथा घटादिष्वनुभवानामपि तत्तच्छब्दार्थत्वं
 प्रसज्येत । नापि पञ्चमः । कारणविषयाद्युपाधिमन्तरेण ज्ञानानां स्वरूपेषु क्वापि
 विशेषानुपलम्भात् । नापि षष्ठप्रमेयः । अनुभवगतताभ्यां चैयफलाभ्यामतिरिक्तचे-
 यफलयोः स्मृतायभावात् । नाप्यष्टमः । स्मरामीत्यस्यानुभवस्यान्यत्र विवेचकत्वे
 सिद्धे सत्यत्र कथं चित्प्रमोषादविवेचक इति पक्षं दृश्येतापि । तदेव ताप-
 दसिद्धम् । यद्वहवाचकशब्दपरित्यागेन स्मरणवाचकशब्दानुविद्धो ह्ययमनुभवो
 जायते । स कथं प्रथमतो * यद्वहस्मरणयोरसति विवेके संभवेत् । तथा च
 विवेके सत्यनुभवः अनुभवे च सति विवेक इति स्यादन्वोन्याय्यता । तदित्यं
 प्रमेयणीयस्य स्मरणाभिमानस्य दुर्भेद्यत्वात् स्मरणस्य विवेचकत्वं प्राप्नोत्येव ।
 ननु यद्वहस्मरणयोरदंभाविषयत्वे भेदाभावात्प्रसङ्गेनापश्यं त्यया ऽपि स्मृतेः
 पूर्वानुभवविशिष्टार्थविषयत्वं स्योकाये तदेव स्मरणाभिमानो ऽस्मिदिति चेद्
 न । कारणविषेयतये भेदसिद्धेः । अन्यथा त्वन्मते ऽपि पूर्वानुभवगोचरानु-
 मानाद्यानात् स्मृते को भेदः स्याद् विषयस्य समत्वात् । ननु स इत्या-
 कारेण स्मृतिर्मानानुमानाद्विद्यत इति चेत् को ऽयं स इत्याकारः किं परो-
 पदेशकालादिविशिष्टता उवा पूर्वानुभवसंभिन्नता किं वा संस्कारजन्यत्वम् ।
 नाद्यः । अनुमानादिष्वपि स्मृतित्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । ज्ञानानुमाने ऽपि
 प्रसङ्गात् † । तृतीये तु कारणविशेष एव भेदहेतुः स्यात् । अन्तु तर्हि
 प्रकृते ऽपि संस्कारजन्येव रक्तस्मृतिरिति चेद् न । रक्तस्य पुरोपमितत्वेन
 प्रतिभासादित्युक्तोक्तत्वात् । न च पुरोपमितस्यमविशेषकृतमिति पक्षं
 शक्यम् । अविवेकस्य भ्रमं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । तथा हि किं गृह्यमाणयो-
 रविवेकः किं वा गृह्यमाणस्मर्यमाणदेव स्मर्यमाणयोः । नाद्यः । व्यग्रदशा
 यामात्मन्यतिरिक्तस्य कस्याप्यप्यप्येन द्वयोर्गृह्यमाणयोरभावे तद्विवेचय
 भ्रमप्रयोजकस्याप्यप्यप्येन भ्रमाभावात्प्रसङ्गात् । न द्वितीयः । व्यग्रदश
 येनात्मना स्मर्यमाणस्य नीलादेरविवेके सत्यहं नीलमिति प्रतिभासप्रसङ्गात् ।
 तृतीये तु परोपमेव सवे भ्रान्तायप्रभावेन सत्यस्यापि स्मर्यमाणत्वात् । एवं

सति प्रकृतस्य पुरोवस्थितरजतज्ञानस्य स्मृतित्वानुमाने परोक्षावभासित्वाधिर्दृष्टव्यः । यथार्थानुमानस्य चायं प्रतिप्रयोगः । धिवादाध्यासिताः प्रत्यया न यथार्थाः बाध्यमानत्वाद् भ्रान्तिव्यवहारवदिति । तस्माद् ज्ञानद्वेराशयदुरायहं परित्यज्य तृतीयं भ्रान्तिज्ञानमङ्गीकर्तव्यम् ॥

ननु तर्हि मा भूदध्यातिः । अस्त्वन्यथाख्यातिः । देशकालान्तरगतं हि रजतं शुक्तिसंप्रयुक्तेन दोषोपहितेन्द्रियेण शुक्त्यात्मना गृह्यते । न चेवमननुभूतस्यापि ग्रहणप्रसङ्गः सादृश्यादेर्नियामकत्वादिति । तदेतदसत् । किं ज्ञाने ऽन्यथात्वं किं वा फले उत वस्तुनि । नाद्यः । रजताकारज्ञानं * शुक्तिमालम्ब्यतश्चिद्वि ज्ञाने ऽन्यथात्वं वाच्यम् । तत्र शुक्तेरालम्बनत्वं नाम किं ज्ञानं प्रति स्यात्कारसमर्पकत्वम् उत ज्ञानप्रयुक्तव्यवहारविषयत्वम् । नाद्यः । रजताकारयस्तं ज्ञानं प्रति शुक्त्याकारसमर्पणसंभवात् । न द्वितीयः । व्याघादिदर्शनप्रयुक्तव्यवहारविषयस्य खड्गकुन्तधनुरादेर्व्याघादिज्ञानालम्बनत्वप्रसङ्गात् । नापि फले ऽन्यथात्वम् । फलस्य स्फुरणस्य भ्रान्तौ सम्यग्ज्ञाने वा स्वरूपतो वैषम्यादर्शनात् । वस्तुन्यपि कथमन्यथात्वं किं शुक्तिकाया रजततादात्म्यं किं वा रजताकारेण परिणामः । आद्ये ऽपि किं शुक्तिरजतयोरत्यन्तं भेदः किं वा भेदाभेदौ । नाद्यः । अत्यन्तभिन्नयोर्वास्तवतादात्म्यासंभवात् । अनिर्वचनीयत्वस्य त्वया ऽनभ्युपगमात् । शून्यतादात्म्यप्रतीतिः गुणगुण्यादायपि तत्संभवेन भ्रान्तिस्त्वं दुर्वारम् । समवायस्य † प्रक्रियामावसिद्धस्य तादात्म्यानतिरेकात् । भेदाभेदपक्षे तु खण्डे गौरितिवदभ्रान्तिः स्यात् । परिणामपक्षे ऽपि बाधो न स्याद् विमतं रजतज्ञानमबाध्यं परिणामज्ञानत्वात् क्षीरपरिणामदधिज्ञानवत् । ततः क्षीरवदेव शुक्तिः पुनर्न दृश्येत ‡ । ननु कमलस्य § विकाशरूपपरिणामहेतोः सूर्यतेजसो ऽपगमे पुनर्मुकुनीभाघत्रजतपरिणामहेतोर्दोषस्यापगमे पुनः शुक्तिभावा ऽस्तु । मैवम् । विकसितमेव मुकुनमासीदितिवदजतमेव शुक्तिरासीदिति प्रतीत्यभावात् । कथं चित्द्रावे ऽपि न परिणामपक्षे युक्तः । निर्दोषस्यापि रजतप्रतीतिप्रसङ्गात् । न ह्येकमेव क्षीरं

* रजताकारं ज्ञानमिति ३ पु. पा. ।

+ समवायस्य चेति ३ पु. पाठः ।

‡ शुक्तिर्न पुनर्दृश्येतेति ३ पु. पा. ।

§ कमलमुकुलस्येति ३ पुस्तके पाठः ।

दधिरूपेण कं चित्पुरुषं प्रति परिणतमन्यं प्रति नेति दृष्टचरम् । तस्मात्त-
न्यथाख्यातिः सुनिरूपः ॥

१) अस्तु तद्व्यात्मख्यातिः । विमतं रजतं बुद्धिरूपं संप्रयोगमन्तराणो-
द्यत्वाद् बुद्धिघत् । ननु चतुर्विधान् हेतून् प्रतीत्य चित्तचेत्या उत्पद्यन्तइति
हि सौगतानां मतम् । तच्च न तावत्सहकारिप्रत्ययाख्यादालोकादे रजता-
कारोदयः संभवति । तस्य स्पष्टतामात्रहेतुत्वात् । नाप्यधिपतिप्रत्ययाख्या-
चक्षुरादेः । तस्य विषयनियममात्रहेतुत्वात् । नापि समनन्तरप्रत्यया-
ख्यात् पूर्वज्ञानात् । विजातीयघटज्ञानानन्तरं विजातीयरजतभेदोदयदर्श-
नात् । नाप्यालम्बनप्रत्ययाख्याद्वाह्यात् । विज्ञानवादिना तदनङ्गीकारात् ।
ततः कथं विज्ञानस्य रजताकार इति चेत् संस्कारसामर्थ्यादिति धूमः ।
ननु संस्कारस्यापि स्थायित्वे क्षणिकं सर्वमिति सिद्धान्तहानिः । क्षणिकत्वे
ऽपि तस्य ज्ञेयत्वेन विज्ञानमात्रादद्वानिरिति चेद् न । अनादिसिद्धज्ञानस-
न्ततो यदा कदा चित्पूर्य रजतज्ञानमुत्पन्नं तदेव संस्कार इत्यङ्गीकारात् ।
यद्यपि संस्कारो विजातीयानेकज्ञानव्ययहितस्तथापि कदा चित्सजातीयं
रजतज्ञानान्तरमुत्पादयति । यथा ग्रीहिबीजमनेकाङ्कुरादिकार्यव्ययधानेन
पुनः सजातीयबीजान्तरमुत्पादयति तद्वत् । अथ न पूर्यबीजादुत्तरबीजो-
त्पत्तिः किं तु पूर्यबीजजन्याङ्कुरादिसन्तानादिति मन्यमे तद्व्यंवापि पूर्यरजत-
ज्ञानजन्यज्ञानसन्तानं गप्य संस्कारो ऽस्तु । ग्यं पूर्यरजतज्ञानमपि पूर्य*रज-
तज्ञानादुत्पद्यते । ततो ऽनादिवासनाप्रापितं रजतबुद्धिरूपमेव सद् भ्रान्त्या
बहिर्बद्वयभासतइति ॥

१. १) अत्राच्यते । किं तद्रजतमनैकिकत्वाज्जन्मरहितम् उत लौकिकरज-
तप्रदेय जायते । आद्ये जाग्रमानज्ञानस्यरूपं न भ्यात् । द्वितीये ऽपि किं
बाह्यार्थाज्जायते उत घानात् । नादाः । त्वया बाह्यार्थम्यानङ्गीकारात् ।
ज्ञानमपि त्रिगुटं तावत् जनकम् । त्रिगुटज्ञानम्य मोक्षरूपत्वात् । अथ दुष्टका-
रणजन्यज्ञानादज्ञतोत्पादः तद्यपि किं जनकप्रतीतिरेव रजतं गृह्णाति अन्या-
या । नादाः । क्षणिकयोर्जन्यजनकयोर्भिन्नकालीनत्वेनापरोक्षरजतप्रतीत्यभाष-

प्रसङ्गात् । अन्यप्रतीतिरपि न तावददुष्टकारणजन्या रजतयाहिणी । अतिप्रसङ्गात् । दुष्टकारणजन्या ऽपि यदि रजतजन्या तदा रजतस्यार्थक्रियाकारित्वेन सत्त्वे सति बाह्यो ऽथौ ऽङ्गीकार्यः स्यात् । रजताजन्यत्वे तु न रजतं तद्विषयः स्यात् । ज्ञानाकारार्पको हेतुर्विषय इत्यङ्गीकारात् । तस्मादात्मख्यातिपक्षे रजतमेव न प्रतीयेत ॥

ननु तत्रापि रजतज्ञानस्य स्मृतित्वे स्यादख्यातिर्यहणत्वे चान्यथाख्यातिः आत्मख्यातिर्वा स्यात् । न हि ज्ञानस्य स्मृतिग्रहणाभ्यामन्यः प्रकारः संभवतीति चेद् मेयम् । किं विलक्षणसाम्यनिरूपणान्नदसंभवः किं वा विलक्षणज्ञानस्वरूपानिरूपणाद् उक्त विलक्षणविषयानिरूपणात् । नाद्यः । संप्रयोगसंस्कारदोषाणां साम्योत्थात् । न च घातं दोषः प्रतिबन्धकत्वेन पूर्वप्राप्तकार्यानुदयस्येव हेतुर्न त्वपूर्वकार्योदयस्येति । अनुदयस्य प्रागभावरूपस्यानादित्वेन दोषाजन्यत्वात् । घातपितादिदोषाणां चापूर्वकार्योत्पादकत्वदर्शनात् । न च दोषस्य संस्कारोद्बोधकत्वेनान्यथासिद्धिः । तदुद्बोधस्यापान्तरव्यापारत्वात् । न ह्युद्यमननिपतने कुर्वन् कुठारः छिदिक्रियां प्रत्यहेतुर्भवति ॥

ननु संप्रयोगस्येदन्तामात्रज्ञानोपक्षीणत्वात्संस्कारस्य स्मृतिजनकत्वे ऽपि त्वया ऽत्र स्मृतेरनङ्गीकृतत्वाद्वोषस्य च स्वातन्त्र्येण ज्ञानहेतुत्वादर्थेनाद्वजतावभासः कथमिति चेत् । उच्यते । प्रथमं दोषसहितेनेन्द्रियेणोदन्तामात्रविषया ऽन्तःकरणवृत्तिर्जन्यते तत इदन्तायां तद्वाहकवृत्तौ च चैतन्यमभिव्यज्यते तच्चैतन्यनिष्ठा चाविद्या दोषवशात्संस्तुभ्राति * तत्रेदमंशावच्छिन्नचैतन्यस्या ऽविद्या संस्तुभिता † सती सादृश्यादुद्बोधितरूप्यसंस्कारसहाय्यशः ‡ रूप्यकारेण विवर्तते । मृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्या ऽविद्या तु रूप्यमाहि-वृत्तिसंस्कारसहकृता वृत्तिरूपेण विवर्तते । तौ च रूप्यविवर्तवृत्तिविषयौ स्वस्याधिष्ठानेन § साक्षिचैतन्येनावभास्येते इत्येवं रजतावभासः । यदाप्यचान्तःकरणवृत्तिरविद्यावृत्तिश्चेति ज्ञानद्वयं तथा ऽपि तद्विषयः सत्यानृतयोरिदं रजतयोरन्योन्यात्मतयैकत्वमापन्नस्ततो विषयावच्छिन्नफलस्याप्येकत्वेन ज्ञा-

* संस्तुभ्यतीति २ पु. पा. । † स्तुभितेति २ पु. पा. । ‡ संस्कारवशादिति २ पु. पाठः ।

§ स्वाधिष्ठानेनेति स्वग्रन्थान्तर्गतः पाठः २ पुस्तके ।

नेत्रमप्युपचर्यते । नपि द्वितीयतृतीयौ । मिथ्याज्ञानमिथ्याविषययोर्निरूपणात् ।
यदाप्यस्य संप्रयोगसंस्कारो निरपेक्षावेष प्रमितिस्मृत्योर्जनने समर्थो तथापि
प्रमितिस्मृतिनैरन्तर्यात्पत्तिमात्रेण प्रवृत्त्यसंभवादुभाभ्यां संप्रयोगसंस्काराभ्यां
जन्यमेकं मिथ्याज्ञानं कल्पनीयं यथा निरन्तरोत्पन्नेष्वपि वर्णज्ञानेषु योग-
पद्याभावात्पदार्थज्ञानान्यथानुपपत्त्या पूर्वपूर्ववर्णसंस्कारसहितमन्त्यवर्णवि-
ज्ञानमेकमेव हेतुत्वेन त्यथा कल्प्यते तद्वत् ॥

१-७६ ननु विमतं ज्ञानं नैकं भिन्नकारणजन्यत्वादूपरसञ्ज्ञानवदिति चेद् न ।
अनुमानप्रत्यभिज्ञयोरनैकान्त्यात् । तत्रोभयत्रापि स्मृतिगर्भमेकैकमेव हि प्रमा-
णज्ञानमभ्युपगतम् । कारणं चानुमानस्य व्याप्तिप्रसङ्गकारलिङ्गदर्शने प्रत्यभिज्ञा-
यास्तु संप्रयोगसंस्कारौ । न चानुमानस्य व्याप्तिस्मृतिलिङ्गदर्शने कारणं न संस्कार
इति वाच्यम् । ज्ञानद्वययोगपद्यासंभवात् । यदापि स्मृतेः प्रत्यभिज्ञाकारणतायां
नायं दोषस्तथापि स्मृतिहेतुत्वेनावश्यं संस्कारोद्बोधो यत्तव्यः । तथा च
तेनैव तदुत्पत्तौ स्मृतेः केवलव्यतिरेकाभावाद्गौरवाच्च न कारणत्वम् । ननु
रूप्यधीर्न निरपेक्षानेककारणजन्या अभिज्ञात्वाद् घटज्ञानवदिति चेद् न ।
रूप्यधीरुक्तजन्या अभिज्ञाप्रमाणस्मृतिभ्यामन्यत्वात् प्रत्यभिज्ञावदित्यपि सुष-
प्तत्वात् । न च वाच्यं रूप्यधीः प्रमा संस्कारसहितहेतुजन्यत्वादनुमानव-
दिति । दोषजन्यानुभयत्वस्योपाधित्वात् । ननु ज्ञाने ऽनुपपत्त्यभावे ऽपि
रूप्यस्य सत्त्वेनानुभूयमानस्य मिथ्यात्वं विरुद्धमिति चेद् मैषम् । शुक्तीद-
न्तांशच्छक्तिसत्ताया एव रजतसंसर्गाङ्गीकारात् । तर्हि तस्य संसर्गस्यैव
सत्त्वेनानुभूतस्य मिथ्यात्वं विरुद्धमिति चेद् यवं तर्हि त्रिविधं सत्त्वमस्तु
ब्रह्मणः पारमार्थिकं सत्त्वम् आकाशदेर्मायोपाधिकं व्याहारिकं सत्त्वं शुक्तिरज-
तादेरविद्योपाधिकं प्रातिभासिकं सत्त्वम् । तत्रापारमार्थिकसत्त्वयोर्द्वयोर्मिथ्या-
त्वमविरुद्धम् । न च मिथ्यात्वकल्पनं मानहीनं मिथ्येव रजतमभादिति
रजततद्ज्ञानयोर्मिथ्यात्वप्रत्यभिज्ञानात् । अतो न मतान्तरषट्स्मन्मते
अनुभवधरोद्बोधो निर्मूलकल्पना वा । अस्यातो त्वपरोक्षावभासिनः स्मर्य-
माणत्वं विरुध्यते । ज्ञानद्वयरजतापरोक्षस्मृतित्वस्मरणाभिमानप्रमेयादिकं
बहुदृष्टं कल्प्यम् । एवं मतान्तरेष्वपि यथायोगमूहनीयम् । अतो रजतं
मायामयमित्यस्मन्मतमेवादत्तव्यम् ॥

मायाऽविद्यायोरैक्योपपादनम् । उपाधिभेदात्तद्वेदो लोके । ३०

१०-११

ननु तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वाद्भजतमविद्यामयं न तु मायामयम् ।
न च मायेवाविद्या । लक्षणप्रसिद्धिभ्यां तयोर्भेदावगमात् । [आश्रय* म-
व्यामोहयन्ती कर्तुरिच्छामनुसरन्ती माया तद्विपरीता त्वविद्या] । लोके
हि मायानिर्मितहस्त्यश्वरथादौ मायाशब्द एव प्रसिद्धो नाविद्याशब्द
इति । उच्यते । अनिर्वचनीयत्वे सति तत्त्वावभासप्रतिबन्धविषययावभा-
सयोर्हेतुत्वं लक्षणं तन्मोक्षयोगविशिष्टम् । न च मन्त्रोपधादि सत्यं यत्स्वेष
मायेति धाद्यम् । तत्र मायाशब्दप्रयोगाभावात् । द्रष्टारो हि द्रष्टृमिन्द्रजाल-
मेष मायां वदन्ति न त्वद्रष्टृं मन्त्रादिकम् । मन्त्रान्वयव्यतिरेको तु काचा-
दिधन्निमित्तकारणत्वेनोपपन्नो । न ह्यनिर्वचनीय मायाशब्दवाच्यमिन्द्रजालं
सत्यमन्त्राद्युपादानकं भवति । अतो ऽनाद्यनिर्वचनीयं किं चिदुपादानं
कल्पनीयं सादित्वे ऽनघस्थापतेः । तस्य च मायाशब्दवाच्यत्वमुपादानोपा-
देययोरभेदादुपपन्नम् । एवं चेन्द्रजालोपादानत्वेन कल्पिता मायेव रजता-
द्यध्यासानामप्युपादानमस्तु मास्तु पृथगविद्या । मायां तु प्रकृतिमिति सर्वो-
पादानत्वश्रुतेः । अतो लाघवान्मायेवाविद्या । न च मायाया आश्रयं † प्रत्य-
व्यामोहकत्वं नियतम् । विष्णोः स्वाश्रितमाययेव रामावतारे मोहितत्वात् । ना-
प्यविद्याया आश्रयव्यामोहनियतिः । जलमध्ये ऽधोमुखत्वेन वृक्षेष्वध्यस्तेष्वपि
तदूर्ध्वमुखतायां द्रष्टुरव्यामोहात् । अथात्र तीरस्थवृक्षदर्शनजन्याविवेकवशाद-
व्यामोहः अविद्यास्वभावस्तु व्यामोहक इति चेत् तर्ह्येन्द्रजालिकस्यापि प्र-
तीकारज्ञानादव्यामोहः । माया तु स्वभावाद्वा्यामोहिकैव । इन्द्रजालद्रष्टृषु व्या-
मोहदर्शनात् । सति तु प्रतीकारज्ञाने ते ऽपि न मुह्यन्त्येवेत्यनाश्रयत्वं न व्या-
मोहप्रयोजकम् । न च माया कर्तुरिच्छामनुसरति । मन्त्रोपधादौ निमित्तकार-
णस्य कर्तुः स्वातन्त्र्यात् । तद्रूपं चेच्छानुवर्तित्वमविद्याया अपि द्रष्टृं नेत्रस्या-
हुत्त्ववष्टम्भेन द्विचन्द्रभ्रमोत्पत्तेः । अविद्यास्वरूपे कर्ता न व्याप्रियतइति
चेत् तदितरत्रापि समम् । प्रसिद्धिरपि शास्त्रीया तावतयोरभेदमेष गमयति ।
भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृतिरित्यादिश्रुतो सम्यग्ज्ञाननिवर्त्यविद्यायां माया-
शब्दप्रयोगात् ॥

तत्सत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्नियोजिते ।

योगी मायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः ॥

इति मृतो मायाऽविद्यायोर्मुष्यत ग्यैकत्वनिर्देशात् । लोकप्रसिद्धिस्त्वे-
कस्मिन्नपि यस्तुन्यु * पाधिभेदादुपपद्यते । विरूपजनकत्वा + कारणेच्छाधी-
नत्वाकारेण वा मायेति व्यपहारः । आचरणाकारेण स्यात्तन्त्याकारेण वा
ऽविद्येति व्यपहारः । तस्माद्रजतस्य मायामयत्वमुपपन्नम् ॥

✓ ननु को ऽयं प्रेशः रजतं यथावभासं पारमार्थिकमेवास्त्विति चेद्
न । तथा सति घटादियद्वेपरहितैरपि गृह्येत । पारमार्थिकग्रहणं प्रत्यपि
दोषस्य कारणत्वे निर्दोषाणां न किं चित्प्रतिभायाद् मायामयत्वे तद्वेप यथ
नियं स्यति । विमतं सर्वैराहं शुक्तीदमंशगतत्वाच्छेषवदिति चेद् न ।
इदमंशमाशगतत्वस्योपाधित्वात् । मायारजतं तु दोषजन्यबुद्ध्या ऽभिध्यत्ते
शुक्तीदमंशावच्छिन्ने चेतन्ये ऽध्यस्तं ततो निर्दोषैर्न गृह्यते । न ह्यन्यबुद्धिः
पुनरान्तरप्रत्यक्षा । अथ पुनः परमार्थवादी कथं चिद् दृष्टं नियामकं ब्रूयात्
तथाप्यसौ नेदं रजतमिति प्रतिपन्नापाधो रजतस्य चेकाल्याभावबोधकं
बाधकप्रत्यक्षं कथं निस्तरेत् । मिथ्यावादे त्वनुकूलमेवेतत् । प्रतिपन्नापा-
धावत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्येव मिथ्यात्वलक्षणत्वात् । न ह्ययं निषेधो
मिथ्यारजतं गोचरयतीत्यधस्तादेव मिथ्येवाभादिति प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययमा-
श्रित्योपपादितम् । अन्यथाख्यात्यात्मख्यात्यास्तु नेदं रजतं किं तु तद्र-
जतमिति वा बुद्धिरिति वा परामर्शः स्याद् न तु मिथ्येवेति । अतो निर्दो-
षैरग्रहणाद्वाधपरामर्शाभ्यां च रजतस्य मिथ्यात्वमेव युक्तं न सत्यत्वम् ॥

ननु को ऽयं बाधो नाम यद्वलान्मिथ्यात्वनिश्चयः । किमन्यार्थिनो
ऽन्यत्र प्रवृत्तिनिरोधः किं वा तत्प्रवृत्तियोग्यताविच्छेद उताविविक्ततया प्रति-
पन्नस्य विवेक आहो स्वतादात्म्येन प्रतिपन्नस्यान्योन्याभावप्रतिपत्तिः, अथ वा
विपरीतज्ञानस्य प्रध्वंसः तद्विषयप्रध्वंसे वा दोषादिप्रध्वंसे वा । नाद्यः ।
विरक्तस्य प्रवृत्त्यभावेन बाधाभावप्रसङ्गात् । अथ रागपूर्वकप्रवृत्तिनिरोधो बाधः
तदापि दूरे मरीच्युदकं दृष्ट्वा प्रवर्तमानस्य मार्गे सर्पचोरादिदर्शनेन निवृत्तो

बाधप्रसङ्गः । न च तत्र बाधः । उदकज्ञानस्यानिवृत्तेः । न द्वितीयः । कालान्तरे तत्रैव शुक्तौ भ्रान्तिप्रवृत्तिसंभवेन योग्यताया अविवेकेदात् । तृतीये ऽपि किं वस्तु-
पु गृहीतेषु भेदो धर्मः सन् पश्चाद् गृह्यते उत वस्तुस्वरूपभूतस्तद्वैध गृह्यते ।
आद्ये सर्वत्र वस्तुज्ञानस्याविवेकविषयस्य भेदज्ञानं बाधकं स्यात् । द्वितीये
वस्तुनि गृहीते क्वाप्यविवेको न स्यात् । चतुर्थे ऽप्यत्यन्तभेदवादे भेदा-
भेदवादे वा शुक्तौ घट इति प्रथमं तादात्म्यं प्रतिपद्य पश्चाद् घटस्य शैलग्र-
मिति भेदप्रतिपत्तिर्बाधः स्यात् । न पञ्चमः । ज्ञानस्य क्षणिकस्य स्यत एव प्रध्वं-
सात् । नापि पटुसप्रमे । वस्तुनोर्विषयदोषयोर्ज्ञानेन प्रध्वंसासंभवात् । न च बाध
एवापलपनीयः । लोकप्रसिद्धत्वात् । तस्माद्बाधं न पश्याम इति ॥

उच्यते । अज्ञानस्य वर्तमानेन प्रविलीनेन वा स्वकार्येण सह तन्वद्वा-
नेन निवृत्तिर्बाधः । तथापि धानवबोधनिवृत्तौ बाधप्रसिद्धेः । नन्वेवं सति
गुक्तिज्ञानमेव मिथ्यारजततदुपादानयोर्निवर्तकत्वाद्बाधकं स्यात् सत्यमेवं
रहस्यमेतत् तथापि परमार्थरजतबुद्ध्या प्रवर्तमानस्य तदभावबोधनेन * प्रवृ-
त्त्याक्रान्तेच्छेदित्वात्त्रेदं रजतमिति ज्ञानमपि बाधकत्वेन व्यपदिश्यते ।
ततो बाधान्मिथ्यात्वनिश्चयः ॥

नन्वस्त्वेवं मिथ्यारजतज्ञानं भ्रमः । स्वप्नप्रदार्थज्ञानं तु न प्रमाणं
बाधितत्वात् । नापि स्मृतिरपरोक्षत्वात् । नापि भ्रमः तल्लक्षणाभावात् ।
भ्रमस्य हि कारणचित्तयजन्यत्वं तटस्थलक्षणम् । न हि तत्स्वप्ने ऽस्ति ।
निद्राव्यदोषस्यादृष्टोद्बुद्धसंस्कारस्य च सत्त्वे ऽपि तृतीयस्य संप्रयोगस्याभा-
वात् । नापि स्वरूपलक्षणं परत्र परावभास इत्येवंरूपं तत्र संभवति । परत्रे-
त्युक्तस्याधिष्ठानस्याभावात् । ततस्त्वत्पक्षे स्वप्नप्रत्ययस्य का गतिरिति ।
उच्यते । संप्रयोगो हि जागरणे बाह्यशुक्तीदमंशादिरोजरन्तःकरणवृत्त्या-
दकः । अन्तःकरणस्य देहाद्बहिरस्वातन्त्र्यात् । स्वप्ने तु देहस्यान्तरन्तःकरणं
स्वतन्त्रत्वात्स्वयमेव प्रवर्तिष्यतइति नास्ति संप्रयोगापेक्षा । ततो जागरणे
स्वप्ने ऽप्यन्तःकरणवृत्तिरेव तृतीयं कारणम् । अधिष्ठानमपि सर्वत्र वृत्त्यव-
च्छिन्नं चेतन्यमेव । शुक्तीदमंशादिस्तु चक्षुःरादिसंप्रयोगस्यैव जनकः ।

अन्यथा निर्विषयस्य संप्रयोगस्यानुत्पत्तेः । अधिष्ठानचेतन्यावच्छेदकोपाधि-
त्वात् । ततो यथा जागरणे * संप्रयोगजन्यवृत्त्यभिव्यक्ते शुक्तीदमंशावच्छिन्ने
चेतन्ये स्थिता ऽविद्या रजताकारेण † विषर्तते तथा स्वप्ने ऽपि देहस्यान्तर-
न्तःकरणवृत्तो निद्रादिदोषोपप्लुतायामभिव्यक्ते वृत्त्यवच्छिन्नचेतन्ये ‡ स्थिता
ऽविद्या ऽदृष्टोद्बोधितनानाविषयसंस्कारसहिता प्रपञ्चाकारेण विषर्तताम् ।
ननु स्वप्नभ्रमस्यात्मचेतन्यं चेदधिष्ठानं तदा ऽध्यस्यमानसामानाधिकरण्ये-
नेदं रजतमयं सर्प इतिषदहं नीलमहं पीतामित्यादिरूपेण प्रतीयान्न त्विदं
नीलमित्यादिपुरोदेशसंबन्धेन । अथ स देशो ऽपि चेतन्ये ऽध्यस्तस्तर्हि
देशो ऽहमित्यप्यन्तरेष प्रतिभासेत । अथ मन्यसे अत्यल्पमिदमुच्यते
जागरे ऽपि चेतन्यस्येषाधिष्ठानत्वात्किं तत्र न चोदयसीति । तर्ह्यस्तु
तत्रापि चोदयमिति । अथ ब्रूमः । किं शरीरावच्छिन्नाहङ्कारसामानाधिकरण्ये-
नान्तः प्रतीतिरापद्यते उत चेतन्यसामानाधिकरण्येन । नाद्यः । अहङ्कार-
स्यानधिष्ठानत्वात् । न द्वितीयः । इष्टापतित्वात् । अन्यथा ऽध्यस्तानां
स्वतो जड़ानां स्फुरणं न स्यात् । अहमुल्लेखस्त्वहङ्कारप्रयुक्त इति नात्र
चेतन्यमात्रे संजायते । ननु घटादयो ऽपि शुक्तिरजतादिवत्स्फुरणसमाना-
धिकृता एवाप्रभासन्ते । यद्येवं तर्हि चेतन्यस्य ते ऽप्यध्यस्यन्ताम् । न च
घटादिस्फुरणं प्रमाणजन्यं नात्मस्वरूपमिति याच्यम् । विमतं विषयावच्छिन्नं
चेतन्यम् अहङ्कारावच्छिन्नचेतन्याद्वस्तुतो न भिद्यते उपाधिपरामर्शमन्तरे-
णाधिभाव्यमानभेदत्वाद् यथा घटाकाशो महाकाशात् । यद्यं च सति शरीरा-
पेक्षया ऽन्तर्यहिर्यिभागं कृत्वा ऽहं नाहमित्यात्मानात्मव्यपहारो ऽहङ्कारो-
पाधिको ऽप्यगन्तव्यः । अन्तर्यहिर्यप्रिश्च एकस्यापि चेतन्यस्यानन्तत्वाद्-
पपद्यते । न हि चेतन्यमणुपरिमाणम् । शरीरव्यापित्वेनोपलम्भात् । नापि
निरयप्रयस्योपाधिं विना मध्यमपरिमाणं युज्यते । ततः मयं गतचेतन्ये
ऽधिष्ठाने जागरणव्यवहारः पारमार्थिकत्वेनाभिमतो ऽप्यध्यस्ताः किमु
पक्षध्वं स्यप्रस्तत्राध्यस्त इति । ननु नाम ब्रह्मेत्युपास्तः इत्यादौ नामादिषु
ब्रह्मद्रष्टव्यासो विधीयते तत्र कथं कारणदोषमन्तरेण भ्रम इति चेद्

* जागरे इति २ पु. पा. ।

† कव्याकारेणेति २ पु. पा. ।

‡ अभिव्यक्ते चेतन्ये इति २ पु. पाटः । § शुक्ती तु नाम ब्रह्मेत्युपासीतेति दृश्यते ।

मेवम् । तत्र हि मानसी क्रियैव विधीयते न भ्रान्तिज्ञानम् । अपुरुषतन्त्र-
स्याधिधेयत्वात् । न च देवतास्मरणनग्नभ्रान्तिविस्मरणयोरिच्छाधीनत्वात्पु-
रुषतन्त्रमेव ज्ञानमिति वाच्यम् । तथापि मनस्य ऐकाग्र्यापादने स्मृतिहेतोः
विस्मृतिहेतोः च * विषयान्तरप्रवर्तने पुरुषस्य स्यातन्त्र्यं न स्मृतिविस्मृत्योरि-
त्यङ्गीकार्यत्वात् । अन्यथा यौनःपुन्येनावृत्तिमन्तरेण सकृदधीतवेदादिकं
कदा चि । त्पुरुषेच्छया कदिति स्मरेत् पुनर्मरणादिकं च सद्य एव विस्मरेत् ।
तस्मान्न भ्रमे विधेय इति भ्रमस्य कारणचित्तयजन्यत्वं † न व्यभिचरति ।
परच परात्मताप्रभास इत्येवंरूपतायां तु न कस्य चिदपि विवादः ।
अख्यातिवादिना ऽपि संसृष्टव्यवहारसिद्धये मानसस्य संसर्गज्ञानस्य संसर्गा-
भिमानस्य वा बलादङ्गीकार्यत्वात् । इतरे त्वधिष्ठानाध्यस्यमानयोः स्वहृ-
यदेशकालविशेषेषु विषदमाना अपि नैकभ्रमस्वरूपे विषदन्ते ॥

ननु शून्यवादी शून्यएव संसृतिबलद्रजतादिभ्रमं ‡ घटन् परचे-
त्युक्तं सद्रूपधिष्ठानं न सहते । न च निरधिष्ठानभ्रमासंभवः ।
केशोद्भक्तगन्धर्वनगरादिभ्रमस्य त्वन्मते ऽपि तथात्वात् । न च निर-
वधिकबाधासंभवः । न सर्प इत्याप्रवाक्यस्य बाधकस्य तथात्वादिति ।
नैतत्सारम् । अङ्गुल्या ऽपाङ्गावष्टम्भे सति वेष्टितानां ॥ नेत्ररश्मीनां केशो-
द्भक्ताधिष्ठानत्वात् । आकाशस्य च ॥ गन्धर्वनगराधिष्ठानत्वात् । अन्यथा
शून्यज्ञानस्यापि भ्रमत्वासङ्गात् । तथात्वे च शून्यासिद्धेः । ज्ञानज्ञेयभ्रम-
योरन्येन्याधिष्ठानत्वे चाधिष्ठानस्य पूर्वभावित्वेनान्योन्याश्रयत्वात् । बीजा-
ङ्कुरन्यायेन ज्ञानज्ञेयव्यक्तीनां परम्पराभ्युपगमे ऽपि बीजाङ्कुरप्रवाहानुगतमृद्वद्
ज्ञानज्ञेयप्रवाहानुगतस्य स्थायिनः कस्य चिदभ्युपगन्तव्यत्वात् । तदनभ्युप-
गमे वा ऽदृष्टकल्पनायामन्धपरम्परापत्तेः । न सर्प इत्याप्रवाक्यबाधस्यापि
किं तु रज्जुरित्येतत्पर्यन्तत्वेन साधधिकत्वात् ** । किमप्यत्र नास्ति वृथा त्वं
विभेषीत्येवंरूपबाधे ऽप्यचेत्युक्तस्य पुरोदेशस्यैवावधित्वात् । जगत्कारण-
त्वेन परैरुच्यमानं प्रधानं नास्तीत्यादिबाधे ऽपि संप्रतिपन्नजगत्कारणमात्रस्या-

* ऐकाग्र्यापादने विस्मृतिहेतोः चेति २ पु. पा । † यदा कदाविदिति २ पु. पा. ।

‡ कारणावयवजन्यत्वमिति २ पु. पा. । § रजतादिभ्रममिति २ पु. पा. ।

॥ वेष्टितानामिति २ पु. पा. । ॥ चेति २ पु. नास्ति । ** बाधित्वादिति २ पु. पा. ।

पधित्यात् * । यथापि मायाविनिर्मितहस्यश्चरयादायन्यत्र वा निरधिष्ठान-
भ्रमं निरयधिक्यार्थं त्वं शङ्कसे तथापि भ्रमबाधयोः साधकं साधितेतन्य
मेधाधिष्ठानमयधिश्व म्यात् । न च तदपि बाध्यम् । तद्बाधस्य साध-
काभावात् । अन्यस्य च सर्वस्य जडत्वात् । न च शून्यस्याधिष्ठानत्वम् ।
अध्यस्यमानेष्वनुगम्यमानाभावात् † । भावे वा भ्रान्तिकाले शून्यं रजतमिति
प्रतीयामाद् न त्विदं रजतमिति । इदमिति प्रतीयमानमेव शून्यमिति चेत् तर्हि
नाममात्रे विषादः । नापि शून्यस्याधिष्ठित्वं सर्वबाधे तदप्रतीतेः । प्रतीतो वा ‡
चेतन्यमेव शून्यनाम्ना § अभिधीयते । नापि शून्यस्याध्यस्यमानत्वम् । तथा
सत्यध्यस्तस्यापरोक्षप्रतीत्यभावप्रसङ्गात् । अथ शून्यवादिनः प्रतिभासमात्रनिरा-
करिण्यो ॥ रिष्टमेवेतत् तर्हि तन्निराकरणमपि न प्रतिभासेत । ननु तथाप्यध्य-
स्तस्य शून्यत्वं मतमेवेति चेद् न । बाधप्रतियोगित्वस्य सिद्धये तत्प्रतीति-
काले सदसद्वैलक्षण्याङ्गीकारात् । बाधादूर्ध्वं तु भवत्येष शून्यत्वम् । विनष्टस्य
शून्यतायाः कस्याप्यविवादात् । ये तु बाधितस्य रजतादेरन्यत्र सत्त्वमि-
च्छन्ति तेषां किं बाधकज्ञानमेव तद्गमकं किं वेह बाधानुपपत्तिः । नाद्यः ।
नेदं रजतं किं तु देशान्तरे बुद्धौ चेत्यक्षणा अनवगमात् ¶ । आप्रवाक्येनाप्य-
भिहितो रजताभाव एव गम्यते न त्वदुक्त ** मन्यत्र सत्त्वम् । इह बाधानुपप-
त्तिश्च न तावद्वासिद्धिः । अन्यथाख्यातो संसर्गस्यात्मख्यातो च बहिष्कृत्या-
न्यत्र सत्त्वमन्तरैवेह बाधाङ्गीकारात् । अख्यातिवादिना ऽपि शुक्तौ रजतगोच-
रमिथ्याज्ञानस्य प्रतिवादिप्रसिद्धस्यान्यत्र सत्त्वमनङ्गीकृत्यैवेह निषेधः क्रियते ।
नारि लोकासिद्धिः । इह भग्नघटस्यान्यत्र सत्त्वं विनेव निषेधात् । तर्हि घट-
वदेव कालभेदेन तत्र सत्त्वमस्त्विति चेद् न । पूर्वमत्र घटो ऽभूत्वेदानीमिति-
यत्कालविशेषोपाधौ निषेधाभावात् । निरुपाधिकनिषेधश्च परमार्थरजत-
स्यात्र कालत्रये ऽपि शून्यत्वादुपपद्यते । तच्छून्यत्वं चांतरकाले मिथ्येष्व-
रजतमभादिति परामर्शादवगम्यते अन्यथा सत्यमेवाभादिति परामृश्येत ।
भ्रान्तिकालप्रतीतिस्तु मिथ्यारजतमात्रेणाप्युपपद्यतएव । तच्च मिथ्यारजतं

* मात्रस्यैवार्थधित्यादिति २ पु० पा० । † अनुगम्यमानादिति २ पु० पाठः ।
‡ वाग्यतो न वृथयते २ पु० पाठः । § शून्यमेव चेतन्यनामेति २ पु० पाठः ।
॥ प्रतिभासमात्र निराकरिण्योरिति २ पु० पा० । ¶ बुद्धौ चेत्यनवगमादिति २ पु० पाठः ।
** त्वदुक्तमिति १ पु० पाठः ।

सोपादानं शुक्तितत्त्वज्ञानेन बाध्यते । न चास्य बाधकज्ञानस्यान्यत्र रजत-
सतासाधकत्वं शङ्कितुमपि शक्यम् । ततो बाधादुपरि समारोप्यस्य शून्यत्वे
ऽपि पूर्वं सदूपाधिष्ठाने मिथ्यावस्त्ववभासः शून्यवादिना ऽप्यभ्युपेयः ॥

✓ नन्विदं रजतं द्वौ चन्द्रमसावित्यादिष्वधिष्ठानप्रतीतिसंस्कारदोषाख्य-
कारणचित्तयजन्यत्वेन तदस्थलक्षणेन सत्यस्याधिष्ठानस्य मिथ्यात्मतावभासा-
दुत्पन्नेन स्वरूपलक्षणेन * च लक्षितो भ्रमो ऽस्तु नाम आत्मनि त्वहङ्कारादिरू-
पभ्रमो वा जीवब्रह्मरूपेणानेकजीवरूपेण च भेदभ्रमो वा कथं चटिष्यते लक्षणा-
संभवात् । तथा हि । तत्र तापद्रोषस्त्रिविधः । विषयगतः सादृश्यादिः करण-
गतस्तिमिरादिः द्रष्टृगतो रागादिश्चेति । अत्र चात्मैव विषयकरणद्रष्टाख्यचित्त-
यस्थानीयः । अन्यस्य सर्वस्याध्यस्यमानकोटित्वात् । न चाद्वितीये निष्कलङ्क-
स्वभावे चात्मन्युक्तदोषा अन्यतो वा स्वतो वा संभवन्ति । कथं चिद्विद्या-
ख्यस्यावास्तवदोषस्य संभवे ऽप्यध्यस्ताहङ्कारादिप्रतिभासो न कारणचित्तय-
जन्यः । तस्य नित्यात्मचेतन्यरूपत्वात् । यद्यपि शुक्तिरजतादिस्फुरणमपि चेत-
न्यमेव तथापि तस्य सोपाधिकस्य संभवत्योपचारिकं जन्म अत्र तु उपाधि-
रप्यध्यस्तकोटिस्थ एव तत्कथं निरूपाधिकस्य जन्म । ततो नास्ति तदस्थल-
क्षणम् । तथेतरदपि नास्त्येव । सत्यत्वे ऽप्यधिष्ठानत्वासंभवात् । अधिष्ठानं हि †
सामान्येन गृहीतं विशेषेणागृहीतम् आत्मा तु निःसामान्यविशेषः कथमधि-
ष्ठानं स्यात् । आत्मा ऽधिष्ठानं घस्तुत्वात् शुक्त्यादिवदिति चेद् न । परप्रकाश्य-
त्वस्योपाधित्वात् । तर्हि सिद्धान्तरहस्यानुसारेणैवमनुमीयताम् आत्मा ऽधिष्ठानं
चिद्रूपत्वात् शुक्तयवच्छिन्नचेतन्यवदिति । मेवम् । इदमंशशुक्त्यंशावच्छिन्नरू-
पेण सांशस्य चेतन्यस्य सामान्यग्रहणविशेषाग्रहणयोः संभवे ऽपि निरंशे आ-
त्मनि तदसंभवात् ‡ । निरंशे ऽप्याकाशादिवन्न कात्स्न्येनाद्यभासतइति चेद्
न । स्वयंज्योतिषो यावत्सत्त्वम् अवभासात् § । स्वयंज्योतिष्यं चात्रायं
पुरुषः स्वयंज्योतिः आत्मैवास्य ज्योतिरित्यादिश्रुतिसिद्धम् ॥

✓ नन्वत्र ज्योतिःशब्देन प्रकाशगुणमात्रमभिधीयते तद्व्याश्रयो द्रव्यं वा ।
नाद्यः । आत्मनो ज्योतिःशब्दाभिधेयस्य गुणत्वाप्रसङ्गात् । द्वितीये प्रकाशगुणा-

* मिथ्यात्मनावभास इत्यनेन स्वरूपलक्षणेनेति ३ पु. पा ।

† द्विष्यत् १ पु. नास्ति ।

‡ तदभासप्रवादिति ३ पु. पा ।

§ अवभासमाकादिति १ पु. पाठः ।

स्यस्य ज्ञानस्य अन्यत्वे ऽप्यात्मनो ज्योतिष्प्रश्रुतिर्न विरुध्यते । ततो न यावत्सत्त्वमात्मनो ऽयभास इति चेद् मेयम् । चेतन्यमात्रवाची ज्योतिःशब्दस्तद्रूप आत्मेत्येव श्रुत्या विधत्तितत्वात् । अन्यथा स्वयमिति विशेषणस्य एवकारस्य च वैयर्थ्यात् । तथा हि । किं घटादाधिवात्मन्यपि यादृक्ज्ञानस्य यादृह्याद्यतिरिक्तत्वप्राप्ते तद्व्यावृत्तये * वाक्यद्वये विशेषणद्वयं किं वा ज्ञानजनकस्यान्यत्वव्यावृत्तये । आद्ये यादृकयादृकयोरात्मतज्ज्ञानयोरेकत्वे श्रुतिः पर्यवस्यति । एवं च सत्यात्मनो गुणत्वं ज्ञानस्य द्रव्यत्वं प्रसज्येतेति चेत् प्रसज्यतां नाम तार्किककल्पितानां द्रव्यादिपरिभाषाणां वस्तुनि विरोधाजनकत्वात् । न द्वितीयः । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । स्वयं ज्ञानं जनयत्यात्मेव ज्ञानं जनयति नान्यज्जनकमिति हि त्वया कल्प्यते न च तथा श्रूयते किं तु स्वयंज्योतिरात्मेव ज्योतिरिति ततो नान्यज्ज्योतिरित्येवोपलभ्यते † । न चापेक्षितत्वाज्जनकमपि निरूपणीयमेवेति वाच्यम् । नित्यज्ञानस्य तदनपेक्षत्वात् । विमतं ज्ञानं जायते ज्ञानत्वाद् घटादिज्ञानवदित्यनुमीयतइति चेद् न । वेदान्तिमते दृष्टान्तासिद्धेः । घटादिज्ञाने ऽपि स्फुरणाशस्य नित्यचेतन्यरूपत्वाद् अन्तःकरणवृत्त्यंशस्य चाज्ञानत्वाद् ज्ञानव्यवहारस्य च तत्रोपचारिकत्वात् । न चैतद्व्यतिरेक्यनुमानं सपक्षसद्भावात् । यद्यपि मत्तान्तरे घटज्ञानं दृष्टान्तस्तथापि नैतदुपपद्यते । तथा हि । आत्माश्रितमिदं ज्ञानं किं प्रकाशगुणवत्किं चिद् द्रव्यमिति अङ्गीक्रियते किं वा प्रकाशगुण एवेति । आद्ये ज्ञानद्रव्यस्यैव प्रकाशगुणवत्त्वेन ज्योतिष्ट्वे सत्यात्मनः श्रुत्युक्तं ज्योतिषं न स्यात् । द्वितीये ऽपि किमाश्रयद्रव्येः सह ज्ञानगुणस्य जन्म उत ज्ञानस्यैव । नाद्यः । आत्मद्रव्यस्य नित्यत्वात् । न द्वितीयः । विमतं ज्ञानं द्रव्यजन्मव्यतिरेकेण स्वद्रव्योपाधौ न जायते प्रकाशगुणत्वात् प्रदीपप्रकाशवत् । तत्र हि दीपप्रकाशो दीपद्रव्येण सहैव जायते न तु तद्व्यतिरेकेणेति न साध्यवेकत्वम् । दर्पणादौ च सत एव प्रकाशस्य घर्षणेनाभिव्यक्तिर्न तु जन्मेति नानेकान्तिकत्वम् । न चान्तःकरणप्रकाशे व्यभिचारः शङ्कनीयः । परिणामभावे प्रकाशवदन्तःकरणद्रव्यस्यैव घटादिज्ञानरूपेणोत्पत्तेः । आरम्भभावे तु

* अन्यस्य व्यावृत्तये इति २ पुस्तके शोधितम् । † इत्येव लभ्यते इति २ पु० पा० ।

‡ अन्तःकरणस्यैव घटादीति २ पु० पा० ।

प्रकाशो नान्तःकरणगुणः । तस्मादजायमानस्य ज्ञानस्य जनकानपेक्षत्वादात्मैव
ज्योतिर्न त्वात्मव्यतिरिक्तं ज्योतिरित्येव श्रुत्यभिप्रायः ॥

ज्योतिष्टुं चात्र चिद्रूपत्वमेव विवक्षितं न जडप्रकाशरूपत्वमिति
प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यादिश्रुत्यन्तरादवगम्यते । प्रज्ञानशब्देनात्र ज्ञातृत्वमुच्यत-
इति चेद् न । भावार्थप्रसिद्धिविरोधात् । प्रकृष्टं ज्ञानमस्योति विग्रहे ज्ञातृत्वं
लभ्यतइति चेत् तथापि प्रतिक्षणमात्मनि ज्ञानोत्पत्तिकल्पने गौरवम् । तद-
कल्पने चात्मा न प्रकाशेत प्रकाशते च सदेवात्मा । तस्मात्स्वप्रकाशचेतन्य-
रूपस्यात्मनो यावत्सत्त्वमवभास एवाभ्युपेयः ॥

नन्वात्मन्यगृह्यमाणविशेषत्वमनुभवसिद्धं ब्रह्माकारस्याग्रहणादिति
चेद् न । जीवाद् ब्रह्म भिन्नमभिन्नं वा । भिन्नत्वे ब्रह्मण्येवाधिष्ठाने ऽनवभा-
सविपर्यायो स्यातां न जीवे । अभिन्नत्वं च मानहीनम् । अथ मानमेतद् अय-
मात्मा ब्रह्मेत्यादि वाक्यमुख्यवार्थनिष्ठं कार्यकारणभावहीनद्रव्यमात्रनिष्ठत्वे
सति समानाधिकरणत्वात् सो ऽयं देवदत्त इति वाक्यवदिति तर्हि ज्ञानप्र-
काशविरोधादाश्रयविषयभेदाभावाच्च नाज्ञातता ब्रह्मणः । तदित्यमनधिष्ठाने
दोषरहिते आत्मनि नाहङ्काराद्यध्यास इति ॥

अत्रोच्यते । अद्वितीये निष्कलङ्के ऽप्यात्मन्यविद्याख्यो ऽनृतस्वरूपो
दोषो ऽस्तीति श्रुतेः श्रुतार्थापत्तेरवगम्यते । श्रुतिस्तावत् "तद्यथा हिरण्यं
निधिं निहितमवेक्ष्य उष्यं परि संचरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा
अहरहर्गच्छन्त्यस एव ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूठा" इति सुप्रसि-
काले सर्वासां प्रजानाम् अनृतस्वरूपाविद्यापिहितत्वेन ब्रह्मचेतन्यानवभासं दर्श-
यति । तच्चाविद्यापिधानं मिथ्याज्ञानतत्संस्कारज्ञानाभावकर्मभ्यो ऽन्यन्मिथ्या-
त्मकमित्याशरणवादे समर्थितम् । श्रुतार्थापत्तिरपि ब्रह्मज्ञानाद्वन्धनिवृत्तिः
श्रूयमाणा ब्रह्मणि प्रागनवबोधो ऽध्यासबन्धहेतुर्दोषो ऽस्तीति कल्पयति ।
न चेवमज्ञानस्य प्रमाणगम्यत्वेन तात्त्विकत्वं स्यादिति वाच्यम् । अविद्या
नाम का चिदनिर्वचनीयमावरूपा नास्तीति वादिनः एवं निराकर्तुमेव प्रमा-
णोपन्यासात् । अविद्यास्वरूपं तु साक्षिचेतन्यादेव सिध्यति ॥

यतुक्तं * जीवब्रह्मणोरभेदपक्षे नाज्ञातता ब्रह्मण इति तत्र को ऽभि-

प्रायः किमज्ञानमाश्रयविषयभेदापेक्षं * सदेकस्मिन् न संबध्यतएव उत संबध्य
स्याश्रयेकत्वेन विरुध्यते किं वा प्रकाशस्वभावस्याविद्याश्रयत्वं विरुद्धम्, अथ
वा ऽविद्याश्रयत्वे ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वादिहानिरिति, नाद्यः । विमतमज्ञानमा-
श्रयविषयभेदं नापेक्षते अक्रियात्मकत्वाद् घटादिवत् तथा विमतमेकपदार्थ-
मेवाश्रयत्वापृणोति च आवरकत्वादपवरकस्थतमोवदिति भेदमनपेक्षैकस्मिन्नेव
संबन्धद्वयसिद्धेः । ननु ज्ञानवदज्ञानमप्याश्रयविषयभेदमपेक्षतएव । अहमिदं
ज्ञानामीतिवदहमिदं न जानामीति व्यवहारात्† । मैवम् । द्वयसापेक्षज्ञा-
नपदुदासाभिधाय्यज्ञानशब्दवशादेव तथा प्रतीतेः । मायादिशब्द ‡ व्यवहारे
तदभावात् । यथा स्थितिः कर्मनिरपेक्षाप्यगमनशब्देनाभिधीयमाना कस्य
किंविषयमगमनमिति कर्मसापेक्षयद्वाति तद्वत् । न द्वितीयः । विमतं
स्याश्रयेकत्वेन न विरुध्यते § आवरणत्वात्तमोवत् । नापि तृतीयः । किं
प्रकाशस्वभावस्याज्ञानाश्रयत्वविरोधो ऽनुभूयते उत्तानुमीयते ॥ । नाद्यः ।
अज्ञानसाधकसाक्षिचेतन्ये ऽहमज्ञ इत्यज्ञानाश्रयताया यवानुभवात् । अनुमा-
नमपि कथं किमात्मा नाज्ञानाश्रयः आभासमानत्वात्पुरोवर्तिघटव ¶ दिति किं
वा ऽऽत्मा ऽज्ञानविरोधिस्यरूपः प्रकाशत्वादन्तःकरणवृत्तिवदिति अथ वा
ऽऽत्मा ऽज्ञानसंसर्गविरोधी स्वयंप्रकाशत्वात्प्राभाकराभिमतसंवेदनवदिति ।
नाद्यः । बाधितविषयत्वात् । परैरपि हि अन्यज्ञानेनात्मनि भासमानएवाज्ञा-
नाश्रयत्वमभ्युपगन्तव्यम्** । अन्यथा ऽऽत्मायभासत्वे सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् । न
द्वितीयः । अज्ञानावभासकभावे व्यभिचारात् । न च तदेवासिद्धमिति वाच्यम् ।
परैरामपि स्वाभिमतज्ञानप्रतीत्यभावे तद्व्यवहारायोगात् । न तृतीयः । दृष्टा-
न्ताभावात् स्वप्रकाशसंवेदनस्यैवात्मत्वात् । नापि ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वादिहा-
निरिति धतुर्थः पक्षः । यथा सत्यपि बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्ये मलिनदर्पण-
तत्प्रतिबिम्बे ऽध्यस्तेन श्यामत्वादिना †† न बिम्बस्यापदातताहानिः तथा
जीवस्याविद्याश्रयत्वे ऽपि न ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वादिहानिरिति धत्तुं शक्यत्वात् ।

• विषयभेदसापेक्षमिति २ पु. पा. ।

† अयमिदं जानामीतिवदहमिदं न जानामीति व्यवहारादिति २ पु. पाठः ।

‡ मायाशब्देति १ पु. पा. । § विमतं नापेक्षत्वेन विरुध्यते इति २ पु. पा. ।

॥ अनुभूयते ऽनुमीयते चेति २ पु. पा. । ¶ घटादिवदिति २ पु. पा. ।

** अङ्गीकर्तव्यमिति २ पु. पा. । †† श्यामत्वादिना ऽध्यस्तेनेति २ पु. पा. ।

किं च जीवब्रह्मेक्यं वा स्वाप्रकाशत्वं वा सर्वज्ञत्वं वा यदादिविद्यामपह्नोतुमु-
पन्यस्यते तत्तदविद्याया ग्रहणाभावत्वं निराकृत्य भावरूपत्वं साधयिष्यति ।
भावरूपाच्छादनमन्तरेण विद्यमानानां सर्वज्ञत्वादीनां तदुपेतस्य ब्रह्मण-
श्चानवभासानुपपत्तेः । ग्रहणाभावमात्रेण तु जीवाद्भिन्नस्य जडस्यासर्वज्ञस्य
घटादेरेवानवभास उपपद्यते न विपरीतस्य ब्रह्मणः ॥

ननु जीवस्याविद्याश्रयत्वं ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वमिति वदता जीवब्रह्मयो-
र्विभागो वक्तव्य एवेति चेत् किं वास्तवविभाग * आपाद्यते उताविद्याकृतः ।
आद्ये ऽपि किमन्तःकरणकृतादवच्छेदाद्विभागः उत स्वाभाविकादतिरेकाद्
अथ वा स्वाभाविकादेशांशिभावात् । नाद्यः । सादेरन्तःकरणस्यानाद्यवच्छे-
दकत्वायोगात् । न चान्तःकरणमप्यनादि सुषुप्त्यादावभावात् । सूक्ष्मावस्थं
तत्तत्साध्यस्तीति चेत् किं सूक्ष्मता नाम निरवयवस्थापतिः उतावयवापचयमात्रं
किं वा कारणात्मना ऽवस्थितिः अथ वा संस्कारशेषत्वम् । नाद्यः । सावयवस्या-
वयवाभावे स्वरूपनाशात् । न द्वितीयः । अवशिष्टावयवविनो ऽकार्यत्वप्रसङ्गात्क-
दा चिदप्यनपायात् । संसृष्टेकार्यत्वे वा जागरणवह्न्यवहारापत्तेः । तृतीये ऽपि
किं कारणमेव तिष्ठत्युत कार्यमपि । आद्ये ऽन्तःकरणाभावापत्तिः । द्वितीये
व्यवहारापत्तिः † । नापि चतुर्थः । संस्कारस्यावच्छेदानुपादानत्वेन सुषुप्त-
नवच्छिन्नस्य जीवस्य मुक्तिप्रसङ्गात् । अथावच्छिद्यमानमेव काष्ठवदवच्छेदो-
पादानम् अन्तःकरणं तु कुठारवन्निमित्तमेवेति चेत् तर्हि नावच्छेदसिद्धिः ।
निरवयवस्य चेतन्यस्य परमार्थतः काष्ठवद्विदारणोपादानत्वायोगात् । अस्माकं
त्यविद्येवावच्छेदोपादानम् । द्वैधीभावो ऽप्यविद्यानिष्ठ एव सन् आत्मनि
परमध्यस्यते । अन्तःकरणस्याप्यविद्याकार्यस्याविद्याद्वारेधात्मावच्छेदकत्वं
न साक्षात् । ततो न को ऽपि दोषः । नार्ण्यातिरेकादिति द्वितीयः पक्षः ।
मृषाविद्यासामर्थ्यादेव जीवब्रह्मविभागसिद्धावतिरेककल्पनावकाशाभावात् ‡ ।
न च वाच्यं जीवस्य ब्रह्मविषया ऽविद्येति निरूपणीयत्वेन विभागाधीना
ऽविद्या न विभागस्य हेतुरिति । भेदाधीनस्यापि धर्मप्रतियोगिभावस्य
भेदहेतुत्वदर्शनात् । अन्यथा तत्रापि जीवाद् ब्रह्मणो व्यतिरेकः § इति

* वास्तवो भेद इति २ पु. पाठः । † द्वितीये जागरणसुषुप्त्यवहारः स्यादिति २ पु. पाठः ।

‡ कल्पनाजन्यकारादिति ३ पु. पाठः । § अतिरेक इति २ पु. पाठः ।

विभागाधीनोऽतिरेकः कथं विभागहेतुः स्यात् । अपि च नाविद्या
 ऽऽश्रयविषयभेदमपेक्षत इत्युपपादितमथस्तात् । नापि तृतीयः । निरवय-
 वस्य स्वतः एवांशं विभावायोगात् । तस्मादविद्याकृत एव विभाग
 आपादनीयः स चेष्ट एव । यदाप्यसावविद्या चिन्मात्रसंबन्धिनी जीवव-
 ह्यणी विभजते तथापि ब्रह्मस्वरूपमुपेत्य जीवभाग एव पक्षपातिनी संसारं
 जनयेद् यथा मुख्यमात्रसंबन्धि दर्पणादिकं विम्बप्रतिविम्बौ विभज्य प्रति-
 श्रितमज्ञानमवभासते न चिन्मात्रश्रितमिति चेद् मेवम् । यद्वदयो दहती-
 त्यत्र दग्धत्वायसोरेकाग्निसंबन्धात्परस्परसंबन्धावभासः तद्वदज्ञानान्तःकर-
 णयोरेकात्मसंबन्धादेव सामानाधिकरण्यावभासो न त्वन्तःकरणस्याज्ञानाश्र-
 यत्वात् । अन्यथा ऽविद्यासंबन्धे सत्यन्तःकरणसिद्धिरन्तःकरणविशिष्टे चावि-
 द्यासंबन्ध इति स्यादन्योन्याश्रयता । न चान्तःकरणमन्तरेणाविद्यासंबन्धे न
 दृष्टचरः । सुप्रे संमतत्वात्* । अथासङ्गस्य चेतन्यस्याश्रयत्वानुपपत्तेर्विशिष्टाश्र-
 यत्वं कल्प्यत इति चेत् तदा ऽप्यन्तःकरणचेतन्यतत्संबन्धानामेव विशि-
 ष्टत्वे चेतन्यस्याश्रयत्वं दुर्वारम् । अन्यदेव तेभ्यो विशिष्टमिति चेत् तथापि
 जडस्य तस्य नाज्ञानाश्रयत्वम् । अन्यथा भ्रान्तिसम्यग्ज्ञानमोक्षाणामपि जडा-
 श्रयत्वप्रसङ्गात् । अज्ञानेन सहैकाश्रयत्वनियमात् । न च चेतन्यस्य काल्पनि-
 केनाश्रयत्वेन† वास्तवमसङ्गत्यं विहन्यते । अतः‡ शिचिन्मात्रश्रितमज्ञानं जीव-
 पक्षपातित्याज्जीवाश्रितमित्युच्यते ॥

यस्तु भास्कोरोऽन्तःकरणस्येवाज्ञानाश्रयत्वं मन्यते तस्य तावदात्मनः
 सदा सपर्यवश्यमनुभयविरुद्धम् । असपर्यवश्ये च कदाचित् किं चिन्न
 जानातीत्यज्ञानमात्मन्यभ्युपेयमेव । अथापह्नवमिध्याज्ञानयोरात्माश्रयत्वे
 ऽपि भाषरूपमज्ञानमन्तःकरणाश्रयमिति मन्यसे तदा ऽपि ज्ञानादन्यद्वेद
 ज्ञानं फाद्यकामलादयोऽतस्मात् । अयं ज्ञानविरोधि तन्न । आत्माश्रितज्ञाने
 नान्तःकरणाश्रितस्याज्ञानस्य § विरोधासंभवात् । एकस्मिन्नपि विषये देव-

* सुपुत्तिसंमतत्वादिति १ पु पाठ । † काल्पनिकाश्रयत्वेनेति २ पु पाठ ।

‡ यत्र इति पाठ २ पुनके ।

§ आत्मापक्षज्ञानेनात्म-करणचित्तज्ञानेनात्म-करणश्रितस्याज्ञानविरोधासंभवात् पाठ १ पुनके ।

आत्मान्तःकरणयोरैवात्मानाश्रयत्वम् । अविद्याया अनादित्वम् । ४६

दत्तनिष्ठज्ञानेन यच्चदत्तनिष्ठस्याज्ञानस्यानिवृत्तेः । अन्यथ भिन्नाश्रयो*रवि-
रोधे ऽपि करणगतमज्ञानं कर्तृगतज्ञानेन विरुध्यतइति चेद् न । यच्चदत्तो
ऽयम् अन्तःकरणलयहेत्वदृष्टवान् सुषुप्तौ लीयमानान्तःकरणत्वादित्यनुमातरि
देवदत्ते स्थितेनानेन ज्ञानेनानुमितिकरणभूते सुषुप्त्यच्चदत्तान्तःकरणे स्थित-
स्याज्ञानस्यानिवृत्तेः । ज्ञातृसंबन्धिन्यन्तःकरणे स्थितस्य निवृत्तिरस्त्येवेति
चेद् न । अज्ञानस्यान्तःकरणगतत्वे मानाभावात् । विमतं करणगतं भ्रान्ति-
निमित्तदोषत्वात् काचादिकषादिति चेत् तर्हि चक्षुरादिषु तत्प्रसज्येत ।
सादित्वातेषामनाद्यज्ञानाश्रयत्वानुपपत्तिरिति चेद् अन्तःकरणे ऽपि तुल्यम् ।
सत्कार्यवादाश्रयणान्न साद्यन्तःकरणमिति चेत् चक्षुरादावपि तुल्यम् ।
अतो नान्तःकरणाश्रयमज्ञानं किं त्वात्माश्रयम् ‡ । तदुक्तमाद्येपूर्वकं
विश्वरूपाचार्यैः ।

नन्वविद्या स्वयंज्योतिरात्मानं ढाकते कथम् ।

कूटस्थमद्वितीयं च सहस्रांशुं यथा तमः ।

प्रसिद्धत्वादविद्यायाः सा ऽपह्नोतुं न शक्यते ।

अनात्मनो न सा युक्ता विना त्वात्मा तथा न हि § ॥ इति ॥

तस्याश्चाविद्याया जीवब्रह्मविभागहेतुत्वं पुराणे ऽभिहितम् ।

विभेदजनके ऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।

आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥ इति ॥

अविद्याया अनादित्वादेवाऽनादिविभागहेतुत्वमविरुद्धम् । अवि-
द्याऽनादित्वं च प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वानादी उभावपीति स्मृतावुक्तम् ।
प्रकृतिर्नाम माया । मायां तु प्रकृतिमिति श्रुतेः । मायाविद्ययोश्चेकत्वम-
बोचाम ॥

नन्वेवं स्वप्रकाशस्याविद्याश्रयत्वे ऽपि नाविद्याविषयत्वं संभवति
सदा भासमानत्वात् । न हि भासमाने घटे घटं न जानामीत्यज्ञानविषयत्वं
व्यंघ्रहरन्ति । त्वदुक्तमर्थं न जानामीति भासमानस्येवार्थस्याज्ञानं प्रति

* भिन्नाश्रित्येति २ पु. पा. १.

† काचादिकषादिति २ पु. पाठः ।

‡ किं तु चिन्मात्राश्रयमिति २ पु. पाठः । § विना त्वात्मा तथा न हि इति २ पु. पा. ।

॥ भासमानस्यार्थस्येति उक्तकारिकेनः पाठः २ पु. पा. ।

व्यावर्तकतया विषयत्वं व्यपष्टियतइति चेद् न । तत्राप्यनवगतस्यैवार्थगत-
विशेषाकारस्य विषयत्वात् । अनवगतस्य व्यावर्तकतया प्रतीतिर्न युक्तेति
चेद् गवं तर्हि त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यत्रापि गतिस्त्वयैव वाच्येत्यु-
च्यते । प्रमाणेन हि * प्रकाश्यमानो ऽर्थो नाज्ञानस्य विषयः । प्रमाणस्याज्ञा-
ननिवर्तकत्वात् ॥

यत्तु साक्षिप्रत्यक्षगम्यं घटादिकं † चेतन्यमेव वा न तस्या-
ज्ञानविषयत्वे का चिद्वानिः । न हि साक्षिचेतन्यमज्ञाननिवर्तकं ‡ प्रत्युत
तत्साधकमेव । अन्यथैतदज्ञानं § सर्वैः प्रमाणैर्न्यायैश्च विरुध्यमानं कथं
सिध्येत् । तदुक्तम् ।

सेयं भ्रान्तिर्निरालम्बा सर्वन्यायविरोधिनी ।

सहते न विचारं सा तमो यद्वद्विवाकरम् ॥ ॥ इति ॥

विचाराऽसहत्वं चाविद्याया अलङ्कार एव । तदप्युक्तम् ।

अविद्याया अविद्यात्वमिदमेवात्र लक्षणम् ।

यद्विचारासहिष्णुत्वमन्यथा वस्तु सा भवेत् ॥ इति ॥

न चाविचारितरमणीयाया आत्मानमाच्छादयितुमसामर्थ्यं शङ्क-

नीयम् ।

अहो धार्ष्ट्यमविद्याया न कश्चिदतिवर्तते ।

प्रमाणं घस्त्वनादृत्य परमात्मैव तिष्ठति ¶ ॥ इत्युक्तत्वात् ॥

युक्त्येकशरणेनाप्यनुभवो नापलपितुं शक्यते । अनुभवनिष्ठत्वाद्युक्तेः ।

अन्यथा युक्तिरप्रतिष्ठितैव स्यात् । अनुभूयते हि स्वयंज्योतिषो ऽपि भोक्तु-
र्देहादिसंघाताद्यावृत्तत्वमज्ञानतिरोहितमेव ॥

नन्वहमित्यात्मप्रतीतो तद्वेदो ऽपि प्रतीयतएव ** भेदस्य घस्तुस्व-
रूपत्वात् †† । न चाहं मनुष्य इति मिथ्याभूतदेहतादात्म्याभिमानेन भेदेस्ति-
रोहित इति वाच्यम् । ऐक्याभिमानस्य भेदप्रतीत्यनुसारेणापि गोणतयोपपत्तो

* द्विशब्देन दृश्यते २ पुस्तके ।

† अज्ञानस्य निवर्तकमिति २ पु. पा. ।

‡ नेष्कर्म्यसिद्धौ ३ अ. ६६ त्रयो. ।

** प्रतीत इत्येति २ पु. पा. ।

† घटादिकं चेति याग्यब्दे ऽधिकः २ पुस्तके ।

§ इदमज्ञानमिति २ पु. पा. ।

¶ नेष्कर्म्यसिद्धौ ३ अ. १११ त्रयो. ।

†† वस्तुरूपत्वादिति २ पु. पा. ।

भेदप्रतीतिविरुद्धमिथ्यात्वकल्पनायोगात् । यदि देहसमानाधिकृतत्वादहमिति प्रत्ययो नात्मनो देहव्यतिरिक्तत्व गृहीयातदा तत्रैव सिध्येत् प्रमाणभावात् । आगमानुमानयोरपि तद्विरोधे प्रमाणत्वायोगात् * । न चाहप्रत्ययस्य द्विचन्द्रादिवोधवन्मिथ्यात्वादविरोध इति वाच्यम् । आगमानुमानप्रामाण्यसिद्धौ तन्मिथ्यात्वं तन्मिथ्यात्वे चेतर्प्रामाण्यमित्यन्योन्याश्रयत्वात् । द्विचन्द्रादिवोधस्य प्रमाणबलाबलचिन्तायाः प्रागेव कटिति बाध्यत्वात्तन्मिथ्यात्वसिद्धिः अत्र तु प्रमाणबलाबलचिन्तायामसज्जातविरोधितया ऽहप्रत्यय एव यलीयानिति तद्विरुद्धाभ्यामागमानुमानाभ्यां देहव्यतिरिक्तत्वं न सिध्येत् । तस्मादहप्रत्ययेनैव देहव्यतिरिक्तत्वसिद्धौ मनुष्यत्वाभिमानो गौणो न सिध्येति ॥

नैतत्सारम् । किमर्थतो देहव्यतिरिक्तात्मविषयो ऽहप्रत्यय किं वा प्रतिभासतः । नाद्यः । अर्थतो भेदसत्ताया अप्रयोजकत्वात् । सिद्धो देवदत्त इत्यादिः । हि भेदप्रतिभास एव गौणत्वप्रयोजको दृष्टः । अन्यथा इदं रजतमित्येषाप्यर्थतो भेदसद्भावेन गौण एव व्यवहारः स्याद् न भ्रान्तः । द्वितीये ऽपि किमहप्रत्ययो विचारात् प्रागेव व्यतिरेकमवभासयति उत परत्वात् । नाद्यः । विचारशास्त्रत्रैयर्थात् । न द्वितीयः । प्राप्ताप्राप्तिविवेकेन विचारस्यैव व्यतिरेकबोधकत्वात् । ननु विचारो नाम युक्त्यनुसन्धानं न हि युक्ति स्वातन्त्र्येण ज्ञानजननी किं तु प्रमाणानुयाहिका सती व्यतिरिक्तात्मविषयत्वमहप्रत्ययस्य प्रमाणस्य विवेचयति । मैवम् । किं युक्तिर्विषयविशेषे प्रमाणं नियमयति गताघटेयं त्वया गहीतव्यं नाधिकं नापि न्यूनमिति किं वा स्वतः सिद्धे विषये ग्रहणाय प्रवृत्तस्य प्रमाणस्य प्रसक्तं प्रतिग्रन्थं निरस्यति । नाद्यः । पुरुषबुद्धिर्बैचित्र्येण युक्तीनामव्यवस्थिततया प्रमाणानामव्यवस्थितविषयत्वापत्तेः । नन्विष्टापत्तिरेषा प्रमाणानां नियतविषयत्वे शास्त्रकाराणां मतभेदासम्भवादिति चेद् न । विरुद्धस्थले स्वमतमेव प्रामाणिकं नान्यदिति सर्वैरङ्गीकारात् । अव्यवस्थितविषयत्वे च परमतान्यपि प्रामाणिकत्वेनादर्शनं नान्यनि न्युः । न च प्रत्यक्षयुक्तीनां बहुतीनां प्रमाणनियामकत्वं वाच्यम् । न हि सहस्रमपि युक्तयः सकलशास्त्राभिमतबुद्धिप्रभया अपि चक्षुषः शब्दविषयस्य सम्पादयेयुः रूप-

* प्रामाण्यापेक्षादिति २ पु पा । † चिन्ताया अतश्चास्ति २ पु पा ।

‡ इत्यादिरे इति २ पु पा । § प्रमाणानामव्यवस्थिततति २ पु पा ।

विषयत्वं वा निवारयेयुः । द्वितीये तु किमहंप्रत्ययस्य देहादिप्रतियोगि-
कात्मभेदो ऽपि स्वतःसिद्धो विषयः किं वा ऽऽत्ममात्रम् । आद्ये लौकाय-
तिकस्य प्राकृतानां च विवेकः प्रसज्येत । अथ तेषां शास्त्रीययुक्तिभिः प्रति-
बन्धानिरसनादविवेकस्तथापि शास्त्राभिज्ञेन त्वया न कदा चिदपि देहादि-
व्यतिरिक्तो ऽहमिति प्रत्येतुं यत्तुं वा शक्येत । अहमित्यनेनैव भेदोक्तो दे-
हादिव्यतिरिक्त इत्यस्य योनिरुक्त्यप्रसङ्गात् । अथात्ममात्रं विषयः तर्हि
सुखेन युक्तयो ऽहंप्रत्ययस्यात्मग्रहणे प्रसक्तं प्रतिबन्धं निरस्यन्तु नैतावता
ऽहंप्रत्ययस्य देहादिविषयत्वमनुभूयमानमपोढं शक्यम् । नन्वेवमहं मनुष्य इति
प्रत्ययः स्वविषयमेव गृह्णातीति भ्रमो न स्यात् । मेवम् । न हि स्वविषय-
याहि प्रमाणमन्यविषययाह्यप्रमाणमित्यस्मद्भावस्या किं तु सत्ययाहि प्रमाणं
सत्यानुतयाहि चाप्रमाणमिति । अहंप्रत्ययश्च सत्यमात्मानमसत्यं देहादिकं
चेकीकृत्य गृह्णातीति भ्रम एव । न च स्वप्रकाशे निरंशे आत्मन्यगृहीतविशेषा-
शासंभवादभ्रम इति वाच्यम् । यद्वदकारादिघर्षेषु निरवयवेषु साकल्येन भास-
मानेषु ध्वनिगतं ह्रस्वदीर्घत्वादिकमारोप्यते न च ह्रस्वत्वादिकं घर्षधर्मः
स एवायमकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञया घर्षणानां सर्वगतत्वावगमाद् घर्षसर्वगत-
त्वज्ञानवतामपि तद्युक्त्यननुसन्धानेन* ह्रस्वत्वादिभ्रमो ऽनुवर्तत एव तद्वदा-
त्मन्यप्याबालपरिणतमनुभवसिद्धं देहादितादात्म्यभ्रमं शास्त्रजन्यब्रह्मात्मत-
त्त्वसाक्षात्कारेण विना बाधरहितं को निवारयेत् । † । गोणत्वं चाहं मनुष्य
इति प्रत्ययस्योत्तरश्च समन्वयसूत्रे ‡ निराकरिष्यते । तदेवं स्वयंप्रकाशमानो
निरंशो ऽप्यात्मा मिथ्याभिमानतिरोहितो ब्रह्मतत्त्वाकारेणागृहीत इत्याकार-
भेदेन सामान्यग्रहणविशेषाग्रहणयोः संभवादधिष्ठानत्वमविरुद्धम् । ततः
सत्यस्याधिष्ठानस्य मिथ्यावस्तुसंभेदावभास इति स्वरूपलक्षणमस्त्येव । विषय-
करणद्रष्टाध्यक्षितयस्थानीये आत्मन्यविद्यादोषस्य § समर्थितत्वादात्मचेतन्य-
स्येवाधिष्ठानग्राहकप्रमाणत्वादनादौ संसारे पूर्वपूर्वाध्याससंस्कारस्य सुलभत्वाच्च
कारणचित्तयजन्यत्वं तटस्थलक्षणमपि सुसंपादम् । यद्यप्यवाधिष्ठानाध्यस्यमा-
नयोरात्मानात्मनोरेकीकरणेनावभासकं चेतन्यः स्वरूपतो न जायते तथापि

* अननुसंधाने इति २ पु. पा. ।

† को निवारयेदिति २ पु. पा. ।

‡ व्याससू. १ अ. १ पा. ४ सू. ।

§ अविद्यादोषस्येति २ पु. पा. ।

विशिष्टविषयेपरक्ताकारेण तस्य जन्म न विरुद्धम् । एवं च सति * यत्तु पूर्वं लक्षणमुक्तं तच्च स्मृतिसमानशब्देन कारणचित्तजन्यत्वं विवक्षितम् । अन्यस्यान्यात्मतावभास इत्यनेन च सत्यस्य मिथ्यासंभेदावभास इति व्याख्येयम् । तस्मादात्मन्यहङ्कारादिभ्रमो वा सोपाधिकभेदभ्रमो वा लक्षणलक्षित एवेति सिद्धम् ॥

ननु कथं प्रत्यगात्मन्यध्यासः संभाव्यते सर्वत्र ह्यध्यस्यमानेन समानेन्द्रियविज्ञानविषयत्वमेवाधिष्ठानस्य दृष्टम् । न च युष्मत्प्रत्ययापेतस्यात्मनस्तदस्ति । उच्यते । एकस्मिन्विज्ञाने ऽधिष्ठानाध्यस्यमानयोः संभिन्नतया ऽवभास एवाध्यासे ऽपेक्ष्यते नाधिष्ठानस्य विषयत्वं केवलव्यतिरेकाभावात् । अस्ति चाचात्मानात्मसंभेदावभासकमहमित्येकं ज्ञानम् । यद्यप्यात्मा निरंशत्वादविषयत्वाच्चांशेन वा स्वरूपेण वा नास्य ज्ञानस्य विषयस्तथाप्याकाशप्रतिबिम्बगर्भितदर्पणवदात्मन्यध्यस्तमन्तःकरणमात्मप्रतिबिम्बगर्भितमहंप्रत्ययरूपेणावभासते । अस्ति चेदं रजतमितिवदिदमित्यध्यासे द्वैरूप्यम् । यथा ऽयो दहतीत्यत्र दग्धत्वविशिष्टस्याग्नेरयसश्च द्वैरूप्यावभासस्तथा ऽहमुपलभ इत्यचाप्युपलब्धत्वविशिष्टस्यात्मनो ऽन्तःकरणस्य च द्वैरूप्यावभासात् । तच्च दुःखितया परिणामितया जड़तया विषयेन्द्रियादिव्यावृत्ततया वा अनुभूयमानेशो ऽन्तःकरणम् प्रेमास्पदतया क्रूटस्थतया साक्षितया विषयेन्द्रियाद्यनुवृत्तचैतन्यरूपतया चानुभूयमानेश आत्मा । तस्मादिदमनिदमात्मको ऽहंप्रत्ययः ॥

नन्वेतत्प्राभाकरो न सहते । तथा हि । घटमहं जानामीत्यत्र स्वप्रकाशविज्ञानं घटादीन्विषयत्वेनात्मानं चाश्रयत्वेन स्फोरयति । ततो ऽहमित्यात्मैव भासते न तच्चेदमंशः । न च वाच्यम् अयो दहतीत्यादायः पिण्डादेर्दग्धत्वव्यतिरेकश्च ॥ दहं जानामीत्यहङ्कारस्य घातृव्यतिरेको ऽस्त्विति । यथा शीतलायः पिण्डो दीपज्वालाद्यात्मकरश्च दग्धाग्निवित्तो ह

* एवं सतीति अधिष्ठानः पाठः १ पुस्तके ।

† द्वैविध्योपलम्भादिति २ पु. पाठः ।

‡ अहमिदं जानामीति १ पु. पाठः ।

§ आत्मैवावभासते इति २ पु. पा. । ॥ दग्धव्यतिरेकप्रतिष्ठिति १ पु. पा. ।

चिदुपलभ्येते तथा ऽहङ्कारत्तावोः क्व चिदपि विवेकानुपलम्भात् । ततो
 ऽहङ्कार एवात्मा स च संविदाश्रयत्वेनापरोक्षः ॥

. यस्तु सांप्रत्य आत्मानमनुमिमीते जडे ऽन्तःकरणे * चित्प्रतिबिम्ब-
 स्तादृशबिम्बपुरःसरः प्रतिबिम्बत्वाद् मुख्यप्रतिबिम्बश्चदिति । तथा ऽन्ये ऽपि
 स्वस्वप्रक्रियानुसारेण ये ऽनुमिमते तेषामात्मनो नित्यानुमेयत्वमहमित्यप-
 रोक्षभावभावविह्वलम् । अथ परावधोधानाद्यान्यनुमानानि तर्हि सन्तु नाम ॥

. यत्तु तार्किकैरात्मनो मानमप्रत्यक्षविषयस्यमुक्तं तदसत् । प्रमा-
 नाभावात् । मनोन्ययव्यतिरेकयोर्विषयानुभवेनैवान्वयामिद्वेः । विषयानुभवं
 प्रत्याश्रयत्यसंश्रन्धादेवात्मसिद्धायात्मनि घानान्तरकल्पने गौरवात् ॥

. नून्यस्तु तर्हि भाट्टमगम् । आत्मा घानकर्म प्रत्यक्षत्वाद् घटयत् । न
 च कर्मकर्तृत्वविरोधः । द्रव्यांगस्य प्रमेयत्वं बोधांगस्य प्रमातृत्वमिति व्यय-
 म्यितत्वात् । नापि गुणप्रधानभाषविरोधः । प्रमेयांगः प्रधानं प्रमाचंगो
 गुणभूत इति सुषण्व्यात् । नैतद्युक्तम् । द्रव्यांगस्याधेतानम्यात्मत्वायो-
 गात् । बोधांगस्यैव कर्मस्यै पुर्याकविरोधद्रव्यानिन्नात्वात् । न च बोधो
 गुणयत्प्रमेयत्वेन प्रमातृत्वेन च परिणामाहो निरवयवत्वात् । कणश्चिप्र-
 धानादियत्परिणामे ऽपि प्रमातृभागस्य व्यक्तांगत्वेन संविदाश्रयत्वेन आपत्ती-
 तावपसिद्धान्तापत्तेः । विषयस्येन प्रतीतो घटयदनात्मव्यवहारात् ।
 तस्मात्संविदाश्रयतयेवात्मा प्रत्यक्षः घटादयस्तु संविद्विषयतया प्रत्यक्षाः ॥

. यस्तु मौञ्जान्तिको घटादीननुमिमीते संवेदनेषु विषयप्रतिबिम्बा-
 ऽवभासमवायिधर्मिण्यपुरःसरः अतस्मिन्मादवभासत्वाद् उपेक्ष्यतामुप्राय-
 भासप्रदिति स व्यक्तः । किमस्मिन्नुमानघाने प्रतिबिम्बभावमन्तरेण
 साक्षाद्विषयभूता विषया । अयमावेत् न या । आद्ये अवेदानेकान्तिको हेतुः ।
 द्वितीये प्रतिघाताद्यस्य विम्बपुरःसरस्यमाप्रतिभावाद् अनुमानानुदय इत्येव ।
 अतो ऽनुभूयमानं विषयापरोक्षं नाप्यनपीयम् ॥

. यत्तु विज्ञानादिना विज्ञानरूपस्येनेव विषयागमापेक्ष्यमुक्तं तद-
 सत् । अविज्ञानरूपस्य धातुस्याप्यापेक्ष्यत्वेनासत् । तस्यापि

विज्ञानरूपत्वे रजतवद्बाधो न स्यात् । अतो घटादि प्रमेयं विषयत्वेन प्रत्यक्षम् । प्रमितिस्तु स्वप्रकाशत्वेन न प्रत्यक्षा ॥

यत्तु तार्किका मनःसंयुक्तात्मनि समवेता प्रमितिः संयुक्तसमवाय-
संबन्धेन ज्ञानान्तरप्रत्यक्षेत्याहुः । यच्च भाट्टाः विषयनिष्ठा प्राकट्याख्या
प्रमितिः संयुक्ततादात्म्येनान्यवेद्येत्याहुः । तदुभयमध्यसत् । प्रमितिगोचरप्रमि-
त्यन्तराङ्गीकरणेन युगपत्कालद्वयायस्थानप्रसङ्गात् । विनश्यदधिनश्यतोः
फलयोर्गौणपद्यमिष्टमेवेति चेत् तथापि संयुक्ते घस्तुनि समवायस्य तादा-
त्म्यस्य वा ग्रहणप्रयोजकत्वे प्रमित्याश्रयगतपरिमाणरसादीनामपि प्रमिति-
ग्राहकेणैव ज्ञानेनापरोक्षता प्रसज्येत । अयोच्यते आत्मनिष्ठपरिमाणादीनां
घटादिगतपरिमाणादीनां च प्रमितिप्रत्यायकज्ञानेनापरोक्षत्वयोग्यता नास्तीति ।
एवमपि प्रमितेः स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकादर्शनाद् न घटादिष्वदन्यवेद्यता
युज्यते । न च चाच्यं प्रमाणाख्यादात्मव्यापाराद् घटादिषु जायमानस्य
प्राकट्यस्य घटगतरूपादिवदन्यवेद्यतेति । को ऽसावात्मनो व्यापारः
परिस्पन्दः परिणामो वा । नाद्यः । सर्वगतस्य तदसंभवात् । द्वितीये तु
मृत्परिणामफलस्य घटस्य भृदि चात्मपरिणामफलस्य प्राकट्यस्यात्मेशाश्रयः
स्यात् । केशपलितत्वपरिणामाच्छरीरे चार्द्धकवदात्मपरिणामाद्विषये प्राक-
ट्यमिति चेत् तथापि किं प्राकट्याश्रयत्वं चेन्नत्वं किं वा प्राकट्यजनकत्वम्
उत तज्जनकज्ञानाख्यव्यापाराधारत्वम् । आद्ये घटादयश्चेतनाः स्युः ।
द्वितीये पुनश्चक्षुरादयश्चेतनास्तथा स्युः । न तृतीयः । आत्मा ज्ञानक्रि-
यावान् तज्जन्यफलसंबन्धित्वाद् यथा भुजिजन्यतृप्तिर्बन्धी भुक्तिक्रियावान्
देवदत्त इति हि त्वया ज्ञानाधारत्वमात्मनो ऽनुमातव्यं तत्राविद्धो हेतुः
स्याद् आत्मनः फलसंबन्धाभावात् । मया घटो ऽनुभूयते इति फलसंबन्धः
प्रतीयतइति चेत् तर्हि विषये एव फलं नात्मनीति वदतस्तव मते प्रती-
तिविरोधस्त्वयैव संशदितः स्यात् । अतो ऽतिदुष्टौ तार्किकभाट्टपक्षावुपेक्ष्य
प्रमातृव्यापारस्य प्रमाणस्य फलभूतायाः प्रमितेः स्वप्रकाशत्वमादत्तव्यम् ॥

यत्तु सौगतेन * संवेदनमेव प्रमाणं तदेव तत्फलं चेत्युक्तं तत्र स्फुटं
एव स्वात्मनि वृत्तिविरोधः । यद्यपि प्रमातुरात्मनो नास्ति कश्चिद्वापार-
स्ताथाप्यात्ममनश्चक्षुर्विषयाणां चतुर्थी संनिकर्ष एव प्रमाणरूपः सन् प्रमातृ-
व्यापारत्वेनोपधर्यते । न चाव्यभिचारिण्यां प्रमितौ सत्यां हानोपादानोपे-
क्षाणां व्यभिचरितानां† प्रमाणफलत्वमुपपद्यते ॥

५३/ न चात्मा स्वप्रकाश इति वेदान्तपक्षो युक्तिसहः । उभयवासिद्धि-
संवित्स्वप्रकाशत्वमात्रेण व्यवहारसिद्धावात्मनो ऽपि तत्कल्पने गौरवात् ।
तस्मात् चिपुटी‡ प्रत्यक्षवादिनः प्राभाकरस्य यन्मतं कुम्भमहं जानामीत्या-
दिषु विषयसंवेदनस्य स्वप्रकाशस्याश्रयत्वेन प्रदीपाश्रयवर्तियत्प्रकाशमानो ऽह-
ङ्कार आत्मैव न त्विदमनिदंरूप इति तदेवादर्शयिष्यम् ॥

अत्रोच्यते । विचारे सत्यहङ्कारस्यानात्मत्वमेव पर्यवस्यति आत्मनो
ऽनुभवरूपत्वात् । तथा हि । इदं तावद्ब्रह्मान् प्रवृष्यः किमात्मैव चित्प्र-
काश उतानुभवो ऽपि अथ वा ऽनुभव एवेति । आद्ये जडप्रकाशे ऽय-
मनुभवः किं चक्षुरादिष्वदप्रकाशमानो विश्रमभिव्यनक्ति आहो स्वदालोक-
यत्सजातीयप्रकाशान्तरनिरपेक्षतया प्रकाशमान एव विषयाभिव्यञ्जकः § ।
नाद्यः । चक्षुषः स्वातिरिक्तानुभवजनकत्वाद् अनुभवस्य चातथाव्यात् । द्वितीये
स्यातिरिक्तानुभवमनपेक्ष्य स्फुरणमित्येतस्य चित्प्रकाशलक्षणस्य सत्त्वेनानुभव-
श्चित्प्रकाश एव भवेत् । यदाप्यनुभवचक्षुरालोकानां घटादिव्यञ्जकत्वं समानं
तथाप्यनुभवस्य विषयाज्ञानविरोधित्वात् चित्प्रकाशत्वम् आलोकस्य
विषयगततमोविरोधित्वाज्जडप्रकाशत्वम् चक्षुषश्चापरोक्षानुभवं प्रति साक्षा-
त्साधनत्वादज्ञातकरणत्वमिति संभवत्येव वैषम्यम् ॥

✓ नन्वालोकयत्सजातीयानपेक्षत्वमनुभवस्येत्युक्तम् आलोकस्य सजा-
तीयचक्षुःप्रकाशयत्वादिति चेद् न । चक्षुः किमालोके तमो धारयत्युताऽनुभवं
जनयति । नाद्यः । आलोकस्य निस्तमस्कत्वात् । द्वितीये ऽपि ॥ विजाती-
येनैव चक्षुर्जन्यानुभवेन प्रकाशयत्वमालोकस्य । तस्मादालोकयत्सजातीयान-

* सुगतेनेति पाठः १ पुस्तके ।

† सतस्थिपुटीति २ पु पा ।

॥ अपिशब्दो नास्ति २ पुस्तके ।

† व्यभिचारिणमिति २ पु ।

§ विषयाभिव्यञ्जक इति २ पु पा ।

येनस्यानुभवस्य चित्रकाशत्वं युक्तं जडप्रकाशत्वे जगदात्म्यप्रसङ्गात् । प्रमातृ-
चेतन्यमेव जडानुभवबलात् सर्वमवभासयतीति चेद् न । जडानुभवो यद्या-
त्मचेतन्यस्य विषयसंबन्धमात्रे हेतु*स्तदा बुद्धिपरिणाम एवायं स्यात् ततो
वेदान्तिमतः प्रवेशः । अथात्मप्रकाशे ऽपि हेतुः तदसत् । चिद्रूपस्य जडा-
धीनप्रकाशानुपपत्तेः† । अस्तु तर्हि विषयमात्रप्रकाशकः । न च वेदान्तमता-
पत्तिः । आत्मचेतन्यात्पृथगेव विषयाभिध्यक्तये जडानुभवजन्यानुभवान्तर-
स्वीकारादिति चेत् तर्हि अस्यापि द्वितीयानुभवस्य तथैव जडत्वेनानुभवान्तर-
रापेक्षायामनवस्था स्यात् । नाप्यात्मानुभवबलवत्पि चित्रकाशाविति द्वितीयः
पक्षः । तयोरन्योन्यनिरपेक्षसिद्धिप्रसङ्गात् । तथात्वे च तयोः संधिदात्मनोः
संबन्धः केनाप्यगम्येत । उभयोरप्यन्योन्यधारतानभिन्नतया न संबन्धयादित्वं
संभवति । अथ मन्यसे आत्मा स्वयमेव न प्रकाशते चिद्रूपत्वात् पुरुषान्तर-
संबेदनवत् ततो ऽनुभवाधीना ऽऽत्मसिद्धिरिति । तन्न । अनुभवे ऽपि तथा
प्रसङ्गात् । अय्यवहितत्वादनुभवः स्वप्रकाश इति चेत् तदात्मन्यपि समानम् ।
तत आत्मा स्वयमेव प्रकाशते चिद्रूपत्वे सत्यवहितत्वादनुभववदिति
प्राप्नोति । नाप्यनुभव एव चित्रकाश इति तृतीयः पक्षः । आत्मेव चित्रकाश-
इति बलादङ्गीकार्यत्वात् । आत्मानुभवयोरभेदात् । तथा हि ॥

सो ऽयमनुभव आत्मगुण इति तार्किकाः प्राभाकराश्चाहुः । आत्मस्व-
रूपत्वाद् द्रव्यमिति सांख्या अर्थादाचक्षते । तथा परिणामक्रियाफलत्वात्
क्रियाफलयोरैक्यविवक्षया ॥ कर्मेति भाट्टाः । तत्र कर्मत्वे गमनादिक्रियायत्प्रका-
शत्वं फलत्वं चायुक्तम् । द्रव्यत्वे ऽप्यणुपरिणामश्चेत् खद्योतवद्द्रव्यत्वेकदेशं परि-
मितमेव स्फोरयेत् । महत्परिणामत्वे तद्रूपस्यात्मनो ऽपि सर्वव्यापकप्रसङ्गः ।
अथ तदाश्रय आत्मा तथापि स एव दोषः । मध्यमपरिमाणत्वे सावयवत्वेनाव-
यवपरतन्त्रत्वादात्मपरतन्त्रता न स्यात् । अथ घटस्य भूतलपरतन्त्रतायदा-
त्मपरतन्त्रता स्याद् एवमपि प्रदीपप्रकाशयोरिवात्मचेतन्ययोरभेद एवाङ्गीकार्यः ।
प्रदीपेन प्रकाशितमितिवन्मया ऽवगतमिति व्यवहारदर्शनात् । आत्मचेतन्य-

* मात्रहेतुरिति समस्तः पाठः = युक्तये ।

† वेदान्तमतेति १ पु. पा. ।

‡ हेतुस्तदा सच्चिद्रूपस्य जडाधीनप्रकाशानुपपत्तिरिति १ पु. पा. ।

§ उभावपीति = युक्तये नास्ति । ॥ परिणामक्रियाफलतत्परिक्रियवत्त्वमिति १ पु. पा. ।

योर्भेदे व्यवहारो ऽयं काष्ठेन प्रकाशितमितिवदुपचरितः स्यात् । गुणत्वपदे प्रदीपगतभास्वरूपवदाश्रयजन्यव्यतिरेकेण जन्मासंभवान्नित्यतया ऽऽत्मन्यव्यभिचारबलादर्थत आत्मेवानुभवः स्यात् । अनुभवाधीनसिद्धिः आत्मा कथमनुभव इति चेद् न । तथा सति घटवदनात्मत्वप्रसङ्गात् । न च नीलपीताद्यनुभवानां भिन्नत्वाद् नात्मस्वरूपतेति वाच्यम् । स्वरूपतो ऽनुभवेषु भेदाऽप्रतीतेः । भेदकल्पने च मानाभावात् । न च जन्मविनाशो भेदकल्पको । तयोर्भेदसिद्धिपूर्वकत्वेन* परस्परश्रयत्वात् । ननु चक्षुरादिसाधनार्थवत्त्वाद्योत्तरसंविज्जन्माभ्युपेयम् तथा योगपदव्यावृत्तये पूर्वसंविन्नाशश्चाभ्युपेय इति चेद् न । एकस्याः संविदो विषयविशेषैः संबन्धानामुत्पत्तिविनाशाभ्यामेव तत्सिद्धौ संविदो ऽप्युत्पत्तिविनाशयोगैरघात् ॥

यत्तु सुगताः कल्पयन्ति ज्वालानामिव सादृश्यात्संविदां सन्नेव भेदः परोपाधिमन्तरेण न विभाव्यतइति । तदयुक्तम् । ज्वालानामन्यवेदात्वेन तथात्वे ऽपि स्वप्रकाशसंविन्निष्ठभेदस्याविभाषनायोगात् । न च स्वप्रकाशघटतत्त्वाविभाषनं निदर्शनीयम् । तथाविद्यायरणस्य प्रमाणैः साधितत्वात् । तस्मादेकैव संविदनादिः । अनादित्वं च प्रागभावरहितत्वात् । तदुक्तं सुरेश्वरवार्तिके ।

॥ काष्ठे सर्वयतो दृष्टं प्रागभावपुरःसरम् ।

तस्यापि संवित्साक्षित्वात्प्रागभावो न संविदः ॥ इति ॥

तदेवं स्वप्रकाशानुभवस्य नित्यत्वादात्मस्वरूपत्वमविरुद्धम् । तथा आत्मेव विषयोपाधिको ऽनुभव इति व्यपदिश्यते अविप्रक्षितोपाधिश्चात्मेति । यथा वृक्षाणामेवैकदेशवस्थानोपाधिना घनत्वम् उपाध्यविवक्षायां च वृक्षत्वं तद्वत् । एवं च सति त्रिपुटीप्रत्यक्षवादी कथमात्मनो ऽनुभवाश्रयत्वेनावभासं ब्रूयात् कथं वा ऽहङ्कारस्य जडस्यात्मत्वं संपादयेत् । ननु कुम्भमहं पश्यामीत्यहङ्कारो द्रष्टृत्वेन परामृश्यते द्रष्टा चात्मेवेति चेद् न । सुषुप्तावप्यहमित्येवात्मावभासप्रसङ्गात् । न चेयमस्ति । ततो नाहङ्कार आत्मा सुषुप्तावनवभासात् ‡ ॥

* भेदपूर्वकत्वेनेति २ पु० पाठः ।

† दयातिसादृश्यादिति २ पु० पा० ।

‡ अनवभासनादिति २ पु० पा० ।

अथ सुषुप्तो विषयानुभवाभावात्सतो ऽप्यहङ्कारस्यानुभवभासः ।

तत्र । किं तत्रानुभव एव नास्ति उत विषयोपरागाभावः । नाद्यः । अनुभवस्य नित्यत्वात् । न द्वितीयः । विषयोपरागस्यात्मप्रतीतावप्रयोजकत्वात् । आत्मनो द्रष्टृत्वाकारो ऽहङ्कारस्तत्प्रतीतो च विषयोपरागः प्रयोजक इति चेत् किं द्रष्टृत्वं नाम दृश्यावभासकत्वम् उत दृश्यव्यावृत्तत्वम् अथ वा चिन्मासत्त्वम् । तत्र प्रथमद्वितीययोर्दृश्यनिरूप्यत्वेनागन्तुकस्य द्रष्टृत्वस्यात्मत्वायोगाद् नाहङ्कार आत्मा स्यात् । तृतीये विषयानुपेक्षत्वादहङ्कारः सुषुप्तादुल्लिख्येत । अस्त्येव तत्राहमुल्लेख इति चेद् न । तथा सत्युत्थितेन पूर्वदिनाहङ्कारवत् सौषुप्ताहङ्कारो ऽपि स्मर्येत । यद्यपि यदनुभूतं तत् स्मर्यतएवेति नास्ति नियमस्तथाप्यवाप्यात्मनि स्मर्यमाणे चिद्रूपे ऽहङ्कारः कथं न स्मर्येत । सौषुप्ताहङ्काराङ्गोपरस्य नित्यचेतन्यानुभवस्याविनाशेन संस्कारानुत्पादादस्मृतिरिति चेत्तर्हि तथैव पूर्वदिनाहङ्कारोऽपि न स्मर्येत । अस्मन्मते तु पूर्वदिने जातस्याहङ्कृत्यवच्छिन्नचेतन्यस्याऽनित्यत्वेन संस्कारोत्पादे तत्स्मृतिरविरुद्धा ॥

नन्वेवमेव सौषुप्ताहङ्कारो ऽप्युत्थितेन स्मर्यतां सुषुप्तमहमस्याप्यमिति परामर्शदर्शनादिति चेद् एवं तर्हि अव्ययस्थितत्वादिनं त्वां तार्किकवराक एव निर्भर्त्सयतु । तथा हि ॥

नाच सुषुप्तिकालीन आत्मा तत्सुखं वा परामृश्यते किं तर्ह्युत्थानायसरे प्रतिभासमानमात्मानं पवीकृत्य मुखोपलवितो दुःखाभावो ऽनुमीयते । अहं स्वप्नजागरितान्तराले दुःखरहितः नियमेनास्मर्यमाणस्तदातनदुःखत्वात् कुम्भवदिति । यद्यपि शाब्दव्यवहारश्च लक्षणा प्रसिद्धा न प्रत्यक्षानुमानादौ तथाप्यत्र मुख्यसुखासंभवाद् दुःखाभाव गद्याभ्युपेयो न तु मुख्यमुखव्यवहारः । न च परामर्शदेव मुख्यमुखं कल्पयितुं शक्यम् । तथा सत्यन्नमुखं पात्रमुखमिति धिययधिशेषनिवृत्तया स्मृतिप्रसङ्गात् । अथ विषयांशे संस्कारानुद्बोधः कन्येत एवमपि सुषुप्तमहमस्याप्यं न किं चिद्वेदिषमिति चेतन्याभासपरामर्शः सुषुप्तानुभव-

१ विषयानुभवाविति २ पु. पा. ।

३ अवात्मनीति ३ पु. पा. ।

४ सौषुप्तिकाहङ्कारेति २ पु. पा. ।

५ अहङ्कारो ऽपीति २ पु. पा. ।

॥ अहंत्वमिहैवैतन्नित्येति २ पु. पा. ।

प्रतिफलत्याद् दुःखाभायमुपोद्वलयति । सुषुप्तोत्थितमावम्याङ्गलाघयप्रसन्न-
दनत्यादिकं तत्पूर्वकाले सुखानुभवमनुमापयेदिति चेद् न । अनुभवानन्तर-
रक्षणे स्मरणसंभवे ऽनुमानयेयव्यात्* तारतम्येन दृश्यमानमङ्गलाघयादिकं
सातिगयेन म्यापसुप्तेन विना न म्याद् दुःखाभावस्यैकरूपत्वादिति चेद् न
प्रतियोगिदुःखजनकरुणव्यापारम्योपरमतारतम्यादभावे ऽपि तत्प्रतीतिः ।

नन्यास्तां सायतार्किकसमयः सिद्धान्तस्तु कथमिति चेत् तर्हि साय-
धानमनस्केन श्रूयताम् ॥

अस्ति स्वप्नकागसाक्षिचेतन्यस्वरूपभूत आनन्दः सर्वदा भासमानो
ऽपि जायत्स्वप्नयोस्तीव्रथायुचिचिप्रदीपप्रभायद् अहं मनुष्य इत्यादिमिथ्या-
ज्ञानविशिष्टतया न स्पष्टमयभासते । सुषुप्तौ तु तदभावाद्विस्पष्टमेवा-
यभासते । आधरणाऽविद्या तु ब्रह्मतत्त्वाकारमाच्छादयन्त्यपि स्वभासकं
साक्षिचेतन्याकारं नावृणोति । नो चेदविद्येव निःसाक्षिरा सती न सिध्येत् ।
ततश्च सुषुप्तायनुभूत आनन्दः॥ आत्मा भावरूपाज्ञानं चेति वयमप्युत्थितेन
परामृश्यते सुषुप्तमहमस्याप्तं न किं चिदवेदिमिति ॥

नन्वेतत् वयं सुषुप्तौ नान्तःकरणवृत्तिभिरनुभूयते तासां तथाभावात् ।
चेतन्येनानुभवे तस्याऽविनाशिनः संस्कारानुत्पादकत्वात् परामर्शः सिध्येदिति
चेद् मैवम् । अविद्येवोक्तवयगाहकवृत्तिव्याकारेण सुषुप्तौ विद्यते । ताभिर्वृत्ति-
भिरवच्छिन्नाश्चिदाभासा उक्तवयमनुभूयेत्यानकाले विनश्यन्ति तत्संस्कार-
जन्या स्मृतिः किं न स्यात् । अविद्याविशिष्टस्यात्मनो ऽनुभवितात्मन्तःकरण-
विशिष्टस्यैव स्मर्तृत्वमिति वैयधिकरण्यमिति चेद् न । उत्थाने ऽप्यविद्याविशि-
ष्टस्यैव स्मर्तृत्वाङ्गीकारात् । अन्तःकरणं तु स्मृतस्यार्थस्य शब्दानुविदुष्यधहा-
रमापादयति । न च सुखमित्यनेन नावेदिममित्यनेन च दुःखाभावज्ञानाभाव-
योरेव परामर्श इति वाच्यम् । तयोः सुषुप्तौ सतारप्यननुभवात् । तत्प्रति-
योगिनोर्दुःखज्ञानयोस्तदानीमस्मरणात् ॥

कथं तर्हि सौषुप्तयोरननुभूतयोर्दुःखाभावज्ञानाभावयोरवगमः । अर्था-
पत्त्येति ब्रूमः । उत्तरीत्या सौषुप्तमविविधं सुखमनुस्मृत्य एतदन्यथानुपपत्त्या

* अनुमानयेयव्यं स्यादिति २ पु० पा० । † दृश्यमानमङ्गलाघयमिति २ पु० पा० ।

‡ विस्पष्टमिति २ पुस्तके पाठः । § स्वायभासकमिति २ पु० पा० ।

॥ अनुभूतमानन्द इति २ पु० पा० ।

तद्विरोधिना दुःखस्याभावः प्रतीयते । तथा परामृष्टभावरूपाज्ञानानुपपत्त्या तद्विरोधिज्ञानस्याभावो* ऽवगम्यते ॥

ननु भावरूपाज्ञानं ज्ञानेन न विरुध्यते जागरणे तयोः सहावस्थानादिति चेद् न । अज्ञानभाषस्य प्रपञ्चज्ञानैरविरोधे ऽपि विशेषाकारपरिणताज्ञानस्य तद्विरोधित्वात् । घटज्ञानाकारेण हि परिणतमज्ञानं पटादिज्ञानैर्विरुध्यते । अन्यथा घटज्ञानकाल एव पटादिकं सर्वं जगद्व्यभासेत । एवं सति सुषुप्तावस्थाकारेण परिणतस्याप्यज्ञानस्याशेषविशेषज्ञानैः विरोधो भविष्यति । ततो युक्तेयार्थापत्तिः ॥

अथ सुषुप्तौ ज्ञानं नासीदस्मर्यमाणत्वादित्यनुमीयतां किमनया ऽर्थापत्त्येति चेद् न । मार्गस्थतृणाद्राद्यस्मर्यमाणे ऽनेकान्त्यात् । कथं तर्हि गृहमध्ये प्रातर्गजेनासीदस्मर्यमाणत्वादिति मध्याह्ने ऽनुमीयते । नैवमनुमीयते किं तर्हि गृहाद्यकायमापूर्य वर्तमानं कुसूलादिकं प्रातरनुभूय मध्याह्ने तदनुस्मृत्य तदन्यथानुपपत्त्या प्रातर्गजाभावो ऽपि प्रतीयते । तदेवं सुषुप्तौ दुःखाभावज्ञानाभावो अर्थापत्तिवेद्यो भावरूपाज्ञानानन्दात्मानस्तु स्मर्यन्तइति सिद्धान्तस्थितिः ॥

नन्वेतावता ऽहङ्कारे किमायातम् । इदमायातं न सुषुप्ताहङ्कारो ऽनुभूयते नाप्युत्थितेन परामृश्यतइति ॥

का तर्हि सुषुप्तमहमिति परामर्शगतस्याहमुल्लेखस्य गतिः । यथा गतिः । सुषुप्तौ विलीनो ऽहङ्कारः प्रबोधे पुनरुत्पद्यते स चोत्पन्नः परामृश्यमानमात्मानं सधिकल्पकत्वेन स्पष्टव्यवहारायोपलक्षयति एतदेकप्रयोजनत्वादहङ्कारवृत्तेः ‡ । अत एवात्मा कदा चिदपि नान्यामिरन्तःकरणवृत्तिभिर्व्यग्रहियते । तदुक्तं नेष्कर्म्यसिद्धौ ।

प्रत्यक्कादतिमूर्ध्मत्वादात्मदृष्ट्यनुशीलनात् ।

अतो वृत्तीर्विहायान्या ह्यहंवृत्त्योपलक्ष्यते ॥

आत्मभाषाविनाभावमथ वा विलयं व्रजेत् § ।

न तु पदान्तरं यागादतश्चाहंधियोच्यते ॥ इति ॥

* ज्ञानाभाव इति २ पु. पा. । † नानाविधं जगदिति २ पु. पाठः ।

‡ अहंवृत्तेरिति २ पु. पाठः ।

§ आत्मना चायिनाभाषमन्यथा विनश्य व्रजेदिति नेष्कर्म्यसिद्धौ तदव्याख्यासुखं मतः पाठः ।

॥ नेष्क. २ अ. १५-१६ श्लोकाः ।

ततो जाग्रत्स्वप्नयोरात्मत्वेन प्रतिभासमानो ऽप्ययं जडो ऽह-
ङ्कारः सुषुप्तावभावात् स्वयंप्रकाशस्यात्मनः स्वरूपमिति श्रुतिस्मृतिकुश-
लेरभ्युपेयमिति* । तथा च श्रुतिः स एवाधस्तात्स उपरिष्ठादित्यादिना भूमा-
ख्यस्य ब्रह्मणः सार्वोत्स्यमभिधाय अथातो ऽहङ्कारादेश एवाहमेवाधस्ता-
दित्यादिना ऽहङ्कारस्यापि सार्वोत्स्यत्वमुक्त्वा अथात आत्मादेश एवात्मेवा-
धस्तादित्यादिना ऽऽत्मानमहङ्काराद्वेदेन निर्दिशति ॥

ननु जीवब्रह्मणोः सार्वोत्स्यव्यपदेशो यथा एकत्वसिद्ध्यर्थस्तथैवा-
हङ्कारस्याप्यात्मेकत्वसिद्ध्यर्थो व्यपदेशः स्यात् । मेवम् । पूर्वं भेदेन
प्रतिपन्नयोर्जीवब्रह्मणोर्युक्त एकत्वसिद्ध्यर्थो व्यपदेशः । द्वयोः सार्वोत्स्य-
योगात् । अहङ्कारस्य तु पूर्वमेवात्मेकत्वेन प्रतिपन्नस्य पृथगुपदेशो भेद-
सिद्ध्यर्थे इति गम्यते । न चेयमहङ्कारस्य सार्वोत्स्योपदेशो व्यर्थः† ।
ब्रह्मणः परोक्षस्यापरोक्षाहङ्कारतादात्म्यकथनार्थत्वात् । तर्हि घटकुटीप्र-
भातन्यायेनाहङ्कार एवात्मा स्यादिति चेन्न । पुनराहङ्कारव्युदासेन ब्रह्मणो
मुख्यात्मत्वोपदेशात् । श्रुत्यन्तरे चाहङ्काररवाहङ्कर्तृत्वं चेति स्पष्टं विषये-
न्द्रियप्रवाहमध्ये पाठात् । स्मृतिरव महाभूतान्याहङ्कार इति कार्यप्रपञ्चमध्ये
गणयति ॥

तर्ह्यहङ्कारः किमुपादानः किंनिमित्तः किंस्वरूपः किंप्रमाणकः
किंकार्थे किमिति मुष्णो नाम्नीति चेत् । उच्यते । अहङ्कारस्यानाद्यनिर्व-
चनीया ऽविद्या उपादानम् । अविद्यायाः परमेश्वराधिष्ठितत्वं निमित्तम् ।
ज्ञानशक्तिर्रियाशक्तिद्वयं स्वरूपम् । कूटस्थचेतन्यं प्रमाणम् । कर्तृत्वभोक्तृत्वा-
दिकं च‡ कार्यम् । मुष्णेरन्तःकरणप्रलयरूपत्वाच्च तच्च सद्भायः॥ । यद्यपि
र्रियाशक्तिरूपः प्राणः मुष्णो यतंते तथापि प्राणस्याहङ्कारादन्यत्वे तद्वयो
न विरुध्यते । अनन्यस्य च प्राणायं विद्यायाग्रिष्टम्य लयः कल्प्यताम् ।
दृष्टिदृष्टिसमाश्रययोः तु सुषुप्तरूपं प्रति सर्वलयो मुख्य एव मेस्यति ॥

* इतिशब्दो न दृश्यते ३ पुनर्ले ।

† अत्रातो नास्ति ३ पुनर्ले ।

‡ सार्वोत्स्यव्यपदेशो व्यर्थ इति ३ पु. पा । ॥ चेति ३ पुनर्ले नास्ति ।

॥ तत्र तात्पर्यात् इति ३ व. पा ।

विद्याया अहङ्कारोपादानत्वे विप्रतिपन्नसांख्यनैयायिकमतनिरासः । ६३

यत्तु सांख्या मन्यन्ते स्वतन्त्रमचेन* पारमार्थिकं प्रधानमेव महद-
हङ्कारादिकृत्स्नजगदुपादानं न त्वविद्या परमेश्वराधिष्ठितेति । तदसत् ।
तथा सत्यहङ्कारः तद्गतकर्तृत्वभोक्तृत्वादि च इदन्तयैव भासेत† अयं कर्ता
ऽयं भोक्तेति न त्वात्मन्यध्यस्ततया ऽहं कर्ता ऽहं भोक्तेति प्रतिभासः सिध्येद्
अनिर्वचनीयस्थितेः सांख्यैरनङ्गीकारात् ख्यात्यन्तराणां च निरस्तत्वात् ।

यच्च नैयायिका मन्यन्ते अस्ति किं चिदिन्द्रियं मनो नाम अणुपरिमाणं
सुखदुःखेच्छाघानादिनिमित्तकारणम् । यद्येतन्न स्यात्तर्ह्योत्प्रेन्द्रियविषयादिषु
समवहितेष्वेव दृश्यमानं ज्ञानकादाचित्कत्वं न सिध्येत् । न त्वेतस्मान्मनसो
ऽतिरिक्तं मध्यमपरिमाणं सुखदुःखादिपरिणामि अन्तःकरणं नामास्ति यस्या-
न्तःकरणस्य घृतिभेदादहङ्कारो वेदान्तिभिरयःपिण्डदर्पणोदकपात्रसदृशो
वर्ण्यते । यथा ऽयःपिण्डेन स्वगतो ह्रस्वदीर्घवर्तुलत्वाद्याकारो बह्वौ आरो-
प्यते दर्पणेन चैकमेव मुखं बिम्बप्रतिबिम्बरूपेण विभज्यते उदकपात्रेण च चन्द्र-
प्रतिबिम्बे गमनागमनादय आरोप्यन्ते तथैवाहङ्कारेण स्वगतकर्तृत्वादिक-
मात्मन्यारोप्यते एक एव चात्मा जीवब्रह्मरूपेण विभज्यते जीवे एव
परलोकगमनादय आरोप्यन्ते‡ । न च बुद्धिरेवान्तःकरणमिति वाच्यम् ।
आत्मगुणज्ञानव्यतिरेकेण बुद्धेरभावात् । तस्मान्नास्ति वेदान्त्यभिमतम-
न्तःकरणमिति ॥

तदप्यसत् । बुद्धेर्गुणेनेत्यादिश्रुतिष्वनेकशो ऽन्तःकरणस्य परिणामिनो
ज्ञानक्रियाशक्तिरूपस्य आत्मनि सर्वसंसारापादकस्य मनोबुद्ध्यादिशब्दा-
व्यस्य प्रसिद्धत्वात् । नो चेदसद्गस्यात्मनः संसारो न सिध्येत् । सति
त्वन्तःकरणे तेनात्मनि मिथ्यासंसार आरोप्यते जपाकुसुमेनेव स्फटिके
मिथ्यालोहित्यम् ॥

यस्तु लोहित्यमिथ्यात्वं न सहते स यत्तद्व्यः किं स्फटिकप्रज्ञता
नेयनरश्मयः स्फटिकप्रतिष्फालिता जपाकुसुममुपसर्पेयुः किं वा कुसुमगत-
रूपमात्रं स्फटिके प्रतिबिम्बितं स्फटिकात्मना भाति, उत पद्मरागादिमणिप्र-
भयेव कुसुमप्रभया व्याप्तत्वात्स्फटिको लोहित इवावभासते, अथ वा तत्र

* स्वतन्त्रमेवाचेतनमित्येवकारो अधिकः २ पुस्तके । † कथमहङ्कारो न दृश्यते २ पुस्तके ।

‡ अयमभासेति २ पु. पा. । § परलोकगमनागमनादय आरोप्यन्ते इति २ पु. पा. ।

ध्याप्रयन्ती प्रमेय लोहिता भाति, आहो^१ स्थितया प्रभया स्फटिके नूतनं लोहित्यमुत्पादितम् । आद्ये नेचामिमुखं कुसुममपि प्रतीयेत । यदि तदवय-
घदोपबलान्न कुसुमे संप्रयोगस्तर्हि लोहित्यमपि न भायात् संयुक्तसम-
घायसंबन्धाभावात् । न द्वितीयः । क्व चिदपि द्रव्यं^{*} परित्यज्य रूपमात्रस्य
प्रतिबिम्बादर्शनात् । तृतीये तु स्फटिकलोहित्ययोः संबन्धो मिथ्येति
त्वया ऽभ्युपगतमेव स्याद्[†] इवशब्दप्रयोगात् । चतुर्थे स्फटिकशैत्य-
मपि प्रतीयाद् अप्रतीतिकारणाभावात् । न च तथा प्रभया विरोधिगुण-
युक्तया शैत्यमपसार्यते । तथा सति नीरूपस्य स्फटिकस्य अचाक्षुपत्व-
प्रसङ्गात् । नापि शैत्यं प्रतिबद्ध्यते स्फटिके ऽपि प्रतिबन्धप्रसङ्गात् । न
हि रूपं विहाय द्रव्यमात्रस्य चाक्षुपत्वं संभवति वायावपि तत्प्रसङ्गात् ।
पञ्चमे ऽपि प्रभा निमित्तकारणं चेद् तदा प्रभापगमे ऽपि स्फटिके लोहित्य-
मवतिष्ठेत् । उपादानं प्रमेति चेद् न । मणाविव कुसुमे प्रभाया एवादर्थ-
नात् । पूर्वोक्तद्रूपणानां[‡] मङ्गीकारादत्वात् । तदेवं स्फटिके मिथ्यालोहित्यं⁻
कुसुमनिमित्तमित्यङ्गीकर्तव्यम् । यद्यमात्मन्यहङ्कारनिमित्तं कर्तृत्वादिक-
मारोप्यते ॥

ननु किमहङ्कारगतस्यैव कर्तृत्वस्यात्मन्यारोप उतात्मनि मिथ्याभूतं
कर्तृत्वान्तरमुत्पद्यते । आद्ये लोहितदृष्टान्तवैषम्यं स्यात् । द्वितीये
त्वहङ्कारः सत्यकर्ता आत्मा च मिथ्याकर्तेति कर्तृद्वयापत्तिः । मैवम् ।
न तावदाद्यः पक्षो दुष्यति । आत्मनि वस्तुतो ऽसदेव कर्तृत्वं भाती-
त्यस्मिन्नङ्गे दृष्टान्त उक्तः । न चैवमन्यथाख्यातिः । कर्तृत्वधर्मसहितस्याह-
ङ्कारस्यात्मन्यध्यस्ततया मिथ्यात्वाङ्गीकारात् । अन्यथाख्याताधारोप्यस्य
रजतादेः सत्यत्वात् । नापि द्वितीये दोषः । आत्माहङ्कारयोरेक-
तापत्या कर्तृद्वयाप्रसक्तेः । ननु नाहङ्कारः कर्तृत्वाद्यनर्थहेतुः । भिद्यते
हृदयग्रन्थिरित्याद्ये हृदयग्रन्थेस्तथात्वश्रवणादिति चेन्न । अधिष्ठानात्मस-
हितस्याहङ्कारस्यैव संप्रिन्नचिज्जडोभयरूपस्य ग्रन्थित्वोपचारात् ॥

अथ मतमहङ्कारादेरध्यस्तत्वे प्रतीतिर्न स्यात् । आत्मा न स्वात्म-

* क्व चिदपि द्रव्यमित्यभिप्रेतार्थः २ पु० ।

† अभ्युपगत स्यादिति २ पु० बा० । ‡ पूर्वोक्तद्रूपणानामिति २ पु० पाठः ।

न्यध्यस्तं प्रत्यागयति अधिष्ठानत्वात् स्फटिकवदिति । तन्न । जडत्वस्यो-
पाधित्वात् । आत्मा तु चेतनः । एवमप्यध्यस्तगोचरज्ञानव्यापारगून्य-
त्यात्फलतो जड इति चेद् न । अव्यवधानेन चित्संसर्गादेव प्रतिभाससिद्धौ
ज्ञानव्यापारस्याप्रयोजकत्वात् । तर्ह्यहङ्कारो नेदमंशः स्याद् ज्ञानक्रियाव्यव-
धानमन्तरेण भासमानत्वात् साक्षिस्वरूपवदिति चेद् न । चित्स्वभावे सा-
क्षिणि चित्कर्मत्वस्येदमंशलक्षणस्याभावात् । अहङ्कारे तल्लक्षणमनुभवसिद्धम् ॥

प्राभाकरादयः पुनः शास्त्ररहस्यमजानन्तो * लोकव्यवहारानुसारेण
ज्ञानक्रियाकर्मत्वमेवेदमंशलक्षणं मन्यमानास्तद्रहितो ऽहङ्कार आत्मेति वृथा
मेमुह्यन्ते । यद्यप्यहङ्कारो ऽपि वृत्तिज्ञानवेद्यः अन्यथा पूर्वदिनाहङ्कारे
स्मृत्यसंभवात् तथापि तस्य वृत्तिज्ञानस्याहङ्कारांशत्वादत्यन्तभेदाभावा-
च्छरीरविषयादिवद्वेद्यत्वं न स्पष्टम् । सूक्ष्मदर्शिनां तु स्पष्टमिति चेद् एष-
मपि वृत्तिवेद्यत्वलक्षणं वृत्तिनिवर्त्यामविद्यां न व्याप्नोति । तत्तत्चित्क-
र्मत्वमेवेदमंशलक्ष्यम् । कुतस्तर्हि लक्षणसाम्ये शरीरविषयादावेव लोकस्ये-
दं व्यवहारो नाहङ्कारे । तदनभिज्ञत्वादिति ब्रूमः । यथा यत्मीक्रपाषाणवृ-
क्षादिषु मृन्मयत्वसाम्ये ऽपि विवेकहीना यत्मीकमेव तथा व्यवहरन्ति
न वृक्षादि तद्वत् । अभिज्ञास्तु यथालक्षणं चिदंशमनिदन्तया जडांशं चेद-
न्तया व्यवहरन्ति । तस्माद्विप्रतिबिम्बगर्भितो ऽहङ्कार इदमनिदमात्मक-
त्वेन परीक्षकैर्निरूप्यमाणो ऽपि पामरैरेकीकृत्य अहंप्रत्ययरूपेणानुभूयतइति
सिद्धम् ।

ननु जीवस्याहङ्कारस्यप्रतिबिम्बत्वे दर्पणस्यमुखप्रतिबिम्बवद्विम्बा-
द्वेदः स्यात् । तच्च हि योवास्यदर्पणस्ययोरन्योन्याभिमुखत्वेन भेदो
ऽनुभूयते । मेवम् । मदीयमिदं मुखमित्येक्यप्रत्यभिज्ञया भेदानुभवस्य
वाधात् । न च प्रत्यभिज्ञेवतरेण वाध्येति वाच्यम् । सति भेदे प्रति-
बिम्बासम्भवात् । किं प्रतिबिम्बो नाम मुखलाञ्छितमुद्रा उत दर्पणापयथा
गव विम्बसंनिधिप्रशान्तया परिरमन्ते । नाद्यः । दर्पणस्यमुखस्येत-
र-

* शास्त्रव्यवहारमजानन्तो ऽपीति २ पु. पाठः ।

† विम्बस्य संनिधिप्रशान्तिति व्यस्तः पाठः २ पु. ।

स्मादल्पत्वात् । यच्च तु प्रौढदर्पणे प्रौढं मुखं * मुपलभ्यते तथापि तस्य न मुद्रात्वं दर्पणमुखयोः संयोगाभावात् । न द्वितीयः । निमित्तकारणस्य विम्बस्यापाये ऽपि तस्यायस्थानप्रसङ्गात् । न हि तथा ऽवतिष्ठते । तेनैव पुरुषेण दर्पणे तिर्यङ् निरीक्षिते पुरुषान्तरेण सम्यगवलोकिते वा तन्मुखानुपलम्भात् । न चेवं मन्तव्यं क्व चिन्निमित्तापाये कार्यमप्यपेति हस्तसंयोगजन्यस्य कटप्रसारणस्य हस्तसंयोगापाये ऽपायदर्शनादिति । न तच्च निमित्तापायात्कार्यापायः किं तु चिरकालसंवेष्टनाहितेन संस्कारेण संवेष्टनलक्षणविरुद्धकार्योत्पादात् † । अन्यथा चिरकालप्रसारणेन संवेष्टनसंस्कारे विनाशिते ऽपि हस्तापाये प्रसारणमपेयाद् न चेदमपेति । इह तु चिरकालविम्बसंनिधायपि अन्ते विम्बापाये प्रतिविम्बो ऽपि गच्छत्येवेति न विम्बः परिणामस्य निमित्तम् । अथ मन्यसे चिरकालायस्थितो ऽपि कमलविकासः सचितृकिरणस्य निमित्तस्यापाये ऽपगच्छतीति ‡ । तन्न । तथापि प्राथमिकमुकुलत्वे हेतुभिः पार्थिवैराप्येच्च कमलावयवैः पुनरपि राशेः मुकुलत्वे विरुद्धकार्यं जनिते विकासापायात् । अन्यथा तादृगवयवरहिते स्थाने कमले ऽपि राशेः विकासो ऽपगच्छेत् । आदर्शे तु मुखाकारपरिणते पुनः केन हेतुना समतलाकारपरिणामः स्यात् । तदवयवानां कारुक्र्मव्यतिरेकेणाकिञ्चित्करत्वात् । अत एव विम्बसंनिधिमात्रेण नादर्शवयवा मुखाकारेण परिणमेरन् । अन्यथा दर्पणद्रव्ये प्रतिमामुखे कर्णव्ये सति लौकिका विम्बमेव संनिधायेयुर्न तु काहमपेक्षेरन् § । दर्पणद्रव्यस्यान्याकारपरिणामे कारुक्र्मोपेक्षायामपि प्रतिविम्बपरिणामे पुनः स्वरूपपरिणामे वा न तदपेक्षेति चेद् एवमपि न मुखप्रतिविम्बाकारपरिणामो युक्तिसहः । चक्षुर्नासिकादिनिन्द्रोन्नतभावस्य स्पर्शेनानुपलम्भात् । समतलमेव हि पाणिना स्पृश्यते । समतलेन ध्यवहितं मुखमिति चेत् तर्हि चाक्षुषमपि न स्यात् । तत एतत्सिद्धं विमत आदर्शो मुख्यव्यत्यन्तररहितः तज्जन्मकारणशून्यत्वाद् यथा विषाणजन्मकारणशून्यं विषाणरहितं शशमस्तक्रमिति ॥

* प्रौढमुखमिति समस्तः पाठः १ पु० ।

† कार्वोत्पादनादिति २ पु० पा० ।

‡ अपाये गच्छतीति १ पु० पा० ।

§ न तु काह्यकारमपेक्षेरिति २ पु० पा० ।

ननु तर्हि शुक्तिरजतवन्मिथ्यात्वापत्तेर्न बिम्बैकत्वसिद्धिः प्रत्यभिज्ञा तु व्यभिचारिणी मिथ्यारजते ऽपि मदीयमिदं रजतमिति तद्वर्शनादिति चेत् । विप्रमो दृष्टान्तः । नेदं रजतमिति हि तत्र रजतस्वरूपबाधया रजताभिज्ञाया भ्रमत्वे तत्प्रत्यभिज्ञाया अपि भ्रमत्वमुचितम् इह तु न तथा नेदं मुखमिति स्वरूपबाधः किं तु नात्र मुखमिति देशसंबन्धमात्रबाधे समुत्पन्ना मदीयमेव मुखमिति प्रत्यभिज्ञा कथं भ्रमः स्यात् । न च स्वमु-
खावयधानामाक्षुषत्वात्कथं प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानमिति वाच्यम् । नासाया-
दिकृतिपद्यावयवदर्शनादपि घटादिवदवयविनश्चाक्षुषत्वोपपत्तेः । यः पुन-
र्दर्पेणापगमे प्रतिबिम्बापगमो नासौ स्वरूपबाधः । दर्पणे ऽपि तत्प्रसङ्गात् ।
ननु तत्त्वमसिवाक्येन जीवरूपः प्रतिबिम्बो बाध्यते यः स्यात्पुरसौ पुरुष
इतिषट्पाध्यां सामानाधिकरण्यात् । संसर्गविनाशे च मोक्षानुपपत्तेः ।
मेवम् । सो ऽयं देवदत्त इतिषदक्षयपरत्वेनापि सामानाधिकरण्यसम्भवात् ।
विरुद्धाशबाधमात्रेण मोक्षोपपत्तेः । कृत्स्नस्य जीवस्य बाधे मोक्षस्यापुरुषार्थ-
त्वात् ॥

यस्तु मन्यते प्रतिबिम्ब इव नास्ति दर्पणप्रतिष्कालिता नेत्र-
रश्मयः परावृत्त्य बिम्बमेव दर्पणादविविक्तं गृह्णन्तीति । स्पष्टं प्रत्यक्षमु-
च्यत्वाद्यनुभवेनेवासौ निराकरणीयः । कथं तर्हि मूर्तद्रव्यस्य मुखस्यैकस्य
विभिन्नदेशद्वये युगपत् कर्त्स्न्येन धृतिः । दर्पणदेशवृत्तेर्मायाकृतत्वादिति
ब्रूमः । न हि मायायामसंभावनीयं नाम स्थिरश्छेदादिकमपि स्वप्ने माया
दर्शयति ॥

नन्वेवमेव जलमध्ये ऽधोमुखस्य वृक्षप्रतिबिम्बस्य तीरस्थवृक्षेणैक्ये
सति तीरस्थो वृक्षो ऽधिष्ठानं तत्र च मायया जलगतत्वमधोमुखत्वं चाध्य-
स्तमिति वक्तव्यं न चाबाध्यासहेतुरस्ति । अधिष्ठानस्य साकल्येन प्रतीतेः ।
तत्कथमसावध्यासः । उच्यते । किमत्र वृक्षावरणाभावादध्यासाभावः, किं
वा दोषाभावात्, उतोपादानाभावात्, आहो स्थिदध्यासविरोधिना ऽधि-
ष्ठानतत्त्वज्ञानस्य सद्भावात्, । नाद्यः । चेतन्यावरणस्यैवाध्यासोपादानतया
जडे पृथगावरणानुपयोगात् । एतेन तृतीयो ऽपि निरस्तः । न द्वितीयः ।

सोपाधिकभ्रमेपूपाधेरैव दोषत्वात् * । न चतुर्थः । निरुपाधिकभ्रमस्यैवाधि-
ष्ठानतत्त्वज्ञानविरोधित्वात् । तर्हि सोपाधिकभ्रमस्य कर्तृत्वादेर्नात्मतत्त्वज्ञा-
नान्निवृत्तिः किं त्वहङ्कारोपाध्यपगमादिति चेद् बाढम् । पारमार्थिकदर्पणा-
दुपाधेस्तत्कृतभ्रमस्य च ज्ञानादनिवृत्तावप्यज्ञानजन्योपाधेरहङ्कारस्य निरु-
पाधिकभ्रमरूपस्यात्मतत्त्वज्ञानान्निवृत्तौ कर्तृत्वादेर्ज्ञानान्निवृत्तिरर्थात्सिध्यति ॥

५० ननु कथं ते तत्त्वज्ञानम् । जीवो नात्मतादात्म्यं जानाति प्रतिबिम्ब-
त्वाद्वर्पणगतप्रतिबिम्बवदिति चेद् न । अचेतनत्वस्योपाधित्वात् ॥

५० यस्तु लोकायतः शरीरस्यैव चेतन्यं मन्यते तं प्रति दर्पणगतजाड्येन
प्रतिबद्धत्वात्प्रतिबिम्बस्याचेतनत्वं सुसम्पादम् । चेतनस्य तु बिम्बचेष्टया
विना ऽपि स्वयं चेष्टेत जीवस्य तु प्रतिबिम्बत्वे ऽपि नेपाधिजाड्येन प्रति-
बन्ध इत्यनुभवात्सिद्धम् । यद्यपि लोके बिम्बभूतस्यैव देवदत्तस्य भ्रम-
निवर्तकतत्त्वज्ञानाश्रयत्वं दृष्टं तथापि न तत्र बिम्बत्वं प्रयोजकं किं तु
भ्रमाश्रयत्वं जीवश्च भ्रमाश्रयः । अविद्यायाश्चिन्मात्राश्रयत्वे ऽपि जीवपक्ष-
पातित्वेन भ्रमोत्पादनात् । ननु ब्रह्म स्वस्य जीवेक्यं न जानाति चेदसर्वज्ञं
स्याज्जानाति चेज्जीवगतं भ्रमं स्वगतत्वेन पश्येदिति चेद् न । स्वमुखतत्प्रति-
बिम्बयोरैक्यं जानता ऽपि देवदत्तेन स्वमुखे प्रतिबिम्बगताल्पत्वमलिनत्वा-
द्यदर्शनात् । न च जीवस्य प्रतिबिम्बत्वे मानाभावः । श्रुतिस्मृतिसूत्रेभ्य-
स्तत्सिद्धेः । रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति श्रुतिः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते
जलचन्द्रवदिति स्मृतिः । अत एव चोपमा सूर्यकादिप्रदिति सूत्रम् । न चामूर्तस्य
ब्रह्मणः प्रतिबिम्बासंभवः । अमूर्तस्याप्याकाशस्य स्वाश्रिताधनक्षेत्रादिविशि-
ष्टस्य जले प्रतिबिम्बभावदर्शनात् । जलान्तराकाशाभादि प्रतिबिम्बाधार
इति चेद् न । जानुमाषे ऽपि जले दूरविशालाकाशदर्शनात् । जीवो घटा-
काशवदुपाध्यवच्छिन्नो न प्रतिबिम्ब इति चेद् न । तथा सति जीवोपाधि-
मध्ये ब्रह्मणो ऽपि सत्त्वे चेतन्यं तत्र द्विगुणं स्यात् । न चैवमाकाशस्य
घटे द्वेगुण्यं दृष्टं ब्रह्मणः तत्रासत्त्वे च सर्वगतत्वसर्वनियन्तृत्यादिहानिः । उभ-
यानुगतचिदाकारस्यैव सर्वगतत्वसर्वनियन्तृत्यादि न ब्रह्मण्येति चेद् न ।

य आत्मानमन्तरो यमयतीति श्रुत्या प्रकरणलभ्यस्य ब्रह्मण एव जीव-
मध्ये नियन्त्रित्वेनावस्थानश्रवणात् । अतः सर्वत्र शास्त्रे घटाकाशदृष्टान्तो
ऽसङ्गत्यसाधको न जीवत्वसाधकः । प्रतिबिम्बपक्षे तु द्विगुणीकृत्य घृतिर्न
दोषाय । जलमध्ये स्वामाविकजानुमात्राकाशस्य प्रतिबिम्बितविशालाकाशस्य
च घृतेः । तस्मादहङ्कारोपाधिकृतो ब्रह्मप्रतिबिम्बो जीवः ॥

यद्यप्यज्ञानं जीवावच्छेदोपाधिरिति पुरस्तादुक्तं तथापि सुषुप्तावस्था-
नमावावच्छिन्नस्य जीवस्य स्वप्नप्रदशायामीपत्यष्टव्यवहारायान्तःकरणमुपाधि-
रिष्यते तथा जागरणे विस्पष्टव्यवहाराय स्थूलशरीरमुपाधिः । न चेद्यमुपा-
धिभेदाज्जीवभेदप्रसङ्गः पूर्वपूर्वोपाध्यवच्छिन्नस्येवातरोतरेणान्तरे विच्छेदात् ॥

नच्यं जीवावच्छेदः किं भ्रमगत उत चैतन्यगतः । आदौ सुषुप्तिमू-
र्च्छादौ स न स्यात् । तत्र भ्रमाभावात् । ततश्चाविद्यायास्तत्कार्यमूर्च्छादव-
स्थानां च जीवपक्षपातित्वं न स्यात् । द्वितीये ऽपि तस्य कार्यत्वे सुषुप्त्यादाव-
भावात् स एव दोषः । अकार्यत्वे चाविद्याधीनत्वं न स्यात् । उच्यते । जागर-
णस्वप्नयोः स्थूलसूक्ष्मशरीरकृतो जीवावच्छेदो भ्रमरूपत्वादविद्याकार्यः । सुषु-
प्त्यादौ तु चैतन्यगतो जीवावच्छेदो ऽनादिरप्यात्माविद्यायोः संबन्ध इवावि-
द्याधीनो भविष्यति । यद्यपि संबन्ध इवावच्छेदो नाविद्याश्रितस्तथाप्यवि-
द्याविशिष्टचैतन्याश्रितत्वादविद्याधीनत्वमविरुद्धम् । यथा दर्पणविशिष्टमुखा-
श्रितविम्बप्रतिबिम्बभेदो दर्पणाधीनस्तद्वदनिर्वचनीयसंस्कार उपाधिर्न भ्रा-
न्तिजन्य इति नियमो ऽस्ति । तदेवं चैतन्येकरसो ऽनिदंरूपो ऽप्यात्मा स्या-
त्सन्मन्यध्यस्ते ऽहङ्कारे प्रतिबिम्बितो जीवावच्छेदस्याविद्याधीनत्वात्संबन्धव-
दुपपद्यते । ननु भवद्भिः प्रतिबिम्बस्यावस्तुत्वाभ्युपगमात् जीवस्य प्रतिबिम्ब-
तेति चेद् मेवम् । न हि यं प्रतिबिम्बस्वरूपभूतस्य मुखस्य चैतन्यस्य
वा मिथ्यात्वं ब्रूमः किं तर्हि प्रतिबिम्बत्वस्य धर्मस्य तदापादकभेदवि-
पर्यासादेश्च मिथ्यात्वं ब्रूमः । प्रतिबिम्बस्य प्रत्यभिज्ञया तत्त्वमसिवाक्येन
च सत्यबिम्बात्मतामवादिष्य । प्रतिबिम्बत्वधर्मस्य मिथ्यात्वे ऽपि धर्मो
बध्यते मुच्यते चेति न वन्व्यमोक्षयोरसंभयो नापि तयोर्ब्रह्मणि बिम्बप्रसङ्गः ।
मन्वेयमहङ्कारादुपाधिके बिम्बप्रतिबिम्बभेदाध्यासे सत्यप्यहङ्कारादध्यास
उपाधिशून्यः कथं सिध्येत् । रज्जुसर्पवदिति ब्रूमः । अथ तत्र स्यतन्त्रपदार्थं

पाध्यभावे ऽपि संप्रसंस्कारमात्रमुपाधिस्तर्हि प्रकृते ऽप्यहङ्कारसंस्कारः कुतो नोपाधिः । न हि प्रमाणवन्धः संस्कार उपाधिर्न भ्रान्तिजन्य इति नियमो ऽस्ति । तदेवं चेतन्येकरसे ऽनिदंरूपो ऽप्यात्मा स्वात्मन्यध्यस्ते ऽहङ्कारे प्रति-
बिम्बते । ऽहंव्यवहारयोग्यः सन् अहमित्येतस्मिन्नत्यये ऽध्यस्यमानाहङ्कारसं-
भिन्नतया ऽवभासमानो ऽहंप्रत्ययविषयत्वेनोपचर्यतइति संभवत्येव तच्चाध्यासः ।

ननु न तावन्निर्विकल्पकतया ऽवभासमाने चेतन्ये सविकल्पकाहङ्का-
राद्यध्यासः संभवति । तथाविधस्यादृष्टचरत्वात् । नापि प्रमातृत्वादिविक-
ल्पविशिष्टतया ऽवभासमाने तत्संभवः । प्रमातृत्वादेरहङ्कारपूर्वकत्वात् । न
च पूर्वपूर्वाहङ्कारकृतप्रमातृत्वादिसंस्कारेण चेतन्यस्य सविकल्पकत्वं प्रमातृ-
प्रमाणादिव्यवहारस्य सर्वेषां पादिना दुरुपपादत्वात् । तथा हि ।

वेदान्तिर्सांख्योर्मते किमहङ्कारः प्रमाता उतात्मा । नाद्यः । तस्य
जडत्वात् । द्वितीये ऽपि प्रमाणाख्यक्रियारूपेण परिणामित्वं प्रमातृत्वं तच्चा-
विकारिण्यात्मनि दुःसंपादम् । अन्तरेणैव प्रमातृत्वं चेतन्येन विषयप्रकाशे
तस्य सर्वगतत्वेन सर्वे युगपत्प्रकाशेतेति प्रतिकर्मव्यवस्था न सिध्येत् ।

तार्किकादिमते ऽपि किं सर्वगतात्मन्युत्पद्यमानं ज्ञानं यावदात्मसम-
वायि उत शरीरावच्छिन्नात्मप्रदेशसमवायि । नाद्यः । नियामकाभावेन युगप-
त्सर्वावभासप्रसङ्गात् । धर्माधर्मौ नियामकाविति चेद् न । तयोः सुखदुःखजन-
कविषयेषु तथात्वे ऽपि उपेक्षणीयतृणादिसर्ववस्तुष्वनियामकत्वात् । यस्य
ज्ञानस्य यज्जनकं तत्तेन प्रकाशयामिति नियम इति चेद् न । चक्षुरादेरपि
चक्षुर्जन्यज्ञानवेद्यत्वप्रसङ्गात् । विषयत्वे सति जनकं वेद्यमिति चेद्
न । विषयत्वस्याद्याप्यनिरूपणात् । लोकप्रसिद्धा तन्निरूपणे ऽपि ज्ञानस्य गुणत्वे
क्रियात्वे वा न स्वजनकविषयग्राहित्वनियमसिद्धिः । प्रदीपगुणस्य प्रकाश-
स्याजनके ऽपि घटे प्रकाशकत्वदर्शनात् । बाणादिक्रियाणां चानुद्विष्टे ऽपि
वस्तुनि स्वाश्रयसंयुक्ते ऽतिशयहेतुत्वदर्शनात् । अथ ज्ञानाश्रयस्यात्मनो
ऽपि निरवयवत्वाद् न सर्वसंयोग इति नास्ति युगपत्सर्वावभासप्रसङ्गः ।
तर्हि न किं चिदपि प्रकाशेत क्रियारूपस्य गुणस्य वा ज्ञानस्य स्वाश्रयम-
तिलङ्घ्यान्यत्र संसर्गायोगात् । असंसृष्टग्राहित्वे चातिप्रसङ्गात् । शरीराव-
च्छिन्नात्मप्रदेशासमवायि ज्ञानमित्यस्मिन्पक्षे ऽपि प्रदेशस्य स्वाभाविकत्वे

सावयवत्वमात्मनः प्रसज्येत । औपाधिकत्वे ऽपि ज्ञानं तत्प्रदेशसंयुक्ताहि
चेतदा देहाद्बाह्यो घटादिर्न भासेत । बाह्यात्मप्रदेशसंयुक्ताहित्वे बाह्यं
सर्वमप्यवभासेत । ननु संबन्धरहिते ऽपि वस्तुनि व्यवस्थयैव ज्ञानक्रिया
ऽतिशयं जनयिष्यति । यथा ऽभिचारक्रियया सहस्रयोजनव्यवहितो ऽप्युद्विष्ट
एव पुरुषो मार्यते तद्वत् । तन्न । तथापि हन्तृहन्यमानपुरुषद्वयसंयुक्तस्य
देहसात्मन ईश्वरस्य वा कृत्यादेर्वा नियामकस्यानुमेयत्वात् । विमत-
मभिचारकर्म स्वसंबन्धिन्यतिशयजनक क्रियात्वाद्वाणादिक्रियावत् । तद्वैव-
मस्तु ज्ञानाधारेणात्मना मनः संयुज्यते मनसा चेन्द्रियं तेन च विषयः सा
चेयं संयोगपरम्परा नियामिकेति । तदप्यसत् । तस्याः परम्पराया ज्ञाना-
त्पूर्वं ज्ञानोत्पादनशेषोपज्ञात् । ज्ञानादुपर्यपि संयोगपरम्पराया विषयावभासे
विषयसंयुक्ततत्संयुक्तादिरूपेणावस्थितं सर्वं जगदवभासेत । श्वमणुपरिमाण-
देहपरिमाणात्मपक्षयोरपि दोषा ऊहनीयाः । तस्मान्न सर्ववादिनां प्रमाणादि-
व्यवहारसंभवः ॥

अत्रोच्यते । सत्यमेवमन्यत्र वेदान्तिमते तु कथं चित्संभवति । तथा
हि । सर्वगतं चिदात्मानमावृत्य स्थिता भावरूपा ऽविद्या विविधजगदाका-
रेण विवर्तते । तत्र शरीरमध्ये स्थितो ऽन्तःकरणाख्यो ऽविद्याविवर्तो
धर्माधर्मप्रेरितो नेषादिद्वारा निर्गत्य यथोचितं घटादिविषयान् व्याप्य तत-
दाकारो भवति । यथा लोके पूर्णतटाकस्थम् उदकं सेतुगतच्छिद्रान्निर्गत्य
कुल्याप्रवाहरूपेण केदारान्प्रविश्य चतुष्कोणत्वेन त्रिकोणत्वेन वर्तुलत्वेन वा
तत्तत्केदारानुसारि अवतिष्ठते तद्वत् । न ह्युदकयदन्तःकरण परिस्थन्दते
येनातिदूरवर्तिष्वन्द्रेण ध्रुवादिप्राप्तिर्भटिति न सिध्येत् । किं तर्हि सूर्यरश्मि-
वतैजसत्वादीर्घप्रभाकारेण परिणमते । अत एव रश्मिवत्सहस्रा सङ्कोचो
ऽप्युपपन्नः । उपपन्नश्चान्तःकरणस्य शीरादिवत्सावयवत्वात्परिणामः । तच्च
परिणतमन्तःकरणं देहाभ्यन्तरे घटादौ च सम्यग्व्याप्य देहघटयोर्मध्यदेशे
ऽपि दण्डायमानमविच्छिन्नं व्यधतिष्ठते । तत्र देहावच्छिन्नान्तःकरणभागो
ऽहङ्काराप्यः कर्तृत्युच्यते । देहविषयमध्यवर्तिदण्डायमानस्तद्भागो वृत्तिघा-
नामिधा क्रियेत्युच्यते । विषयव्यापकस्तद्भागो विषयस्य ज्ञानकर्मत्यसंपादक-
मभिधत्तियोग्यमित्युच्यते । तस्य च विभागस्यान्तःकरणस्यातिसूक्ष्मत्वाच्च-

तन्यं तथाभिव्यज्यते । तस्याभिव्यक्तस्य चेतन्यस्येकत्वे ऽप्यभिव्यञ्जकान्तः-
करणभागमेदात् चिदा व्यपदेशो भवति । कर्तृभागावच्छिन्नश्चिदंशः प्रमाता
क्रियाभागावच्छिन्नश्चिदंशः प्रमाणं विषयगतयोग्यत्वभागावच्छिन्नश्चिदंशः प्रमि-
तिरिति प्रमातृप्रमाणप्रमितीनामसाङ्ग्यम् । भागवत्ये ऽप्यनुगतस्यैवान्तःकर-
णाकारस्य प्रमातृप्रमेयसंबन्धरूपत्वान्मयेदमवगतमिति विशिष्टव्यवहारो ऽप्यु-
पपद्यते । व्यङ्ग्यञ्जकयोश्चेतन्यान्तःकरणयोरेक्याध्यासादन्योन्यस्मिन्नन्यो-
न्यधर्मादिव्यवहारो न विस्तृत्यते ॥

नन्वन्तःकरणेन चेतन्यस्याभिव्यक्तिर्नाम आवरणविनाशश्चेद् घट-
ज्ञानेनैव मोक्षः स्यात् आत्मगतातिशयश्चेदात्मनो विकारित्वं स्यादिति
चेद् न । आवरणाभिभवस्याभिव्यक्तित्वात् ॥

यत्तूक्तमहङ्कारस्य जडत्वादात्मनो ऽपरिणामित्वान्न प्रमाता सिध्यतीति ।
तदसत् । चिदभिव्यक्तिविशिष्टः परिणाम्यहङ्कारः प्रमातेति दर्शितत्वात् ।

यच्च चेतन्यस्य सर्वगतत्वात् प्रतिकर्मव्यवस्थेति । नासौ दोषः ।
किमेकेन पुरुषेण यत्पुण्ड्रः खादिकमनुभूयते तत्सर्वैरनुभूयितव्यं सर्वपुरुष-
चेतन्यस्येकत्वादित्यापाद्यते किं वा देवदत्तेन यदा घटो ऽनुभूयते तदा
कृत्स्नं जगतेनानुभूयितव्यं तच्चेतन्यस्य सर्वगतत्वादिति । नाद्यः । न हि
यद्यं चेतन्यस्य केवलस्य विषयानुभवहेतुत्वं द्रूमस्तस्याविद्यावृत्तत्वात् किं
तर्ह्यन्तःकरणाभिव्यक्तस्य तथात्यम् । तानि चान्तःकरणानि प्रतिपुरुषं
व्यवस्थितानि । तत्कथं सर्वपुरुषभोगसङ्करः । नापि द्वितीयः । न हि देव-
दत्तान्तःकरणं व्यवस्थापरिच्छिन्नं युगपत्कृत्स्नेन जगता संवध्यते येन तद-
भिव्यक्तचेतन्यवलात्सर्वमसायनुभवेत् । परिच्छिन्नस्यापि सूर्यरश्मियत्सर्व-
व्यापी परिणामः स्यादिति चेद् न । अन्तःकरणपरिणामसामर्थ्याः पुण्यपाप-
नेषधोषादिरूपायाः प्रतिविषयं व्यवस्थितत्वेन परिणामस्यापि व्यवस्था-
सिद्धेः । यस्तु योगमभ्यस्य सर्वव्यापिपरिणामसामर्थी संपादयेत्स युगपत्सर्व-
मयगच्छत्येव न ततः का चिद्दुःखानि ॥

ननु किं चेतन्यस्यासङ्गितया सतो विषयोपरागाभावात्तत्सिद्धये
ऽन्तःकरणोपाधिः कल्प्येत किं वा सत्यपि तदुपराने विषयप्रकाशनसिद्धये ।

अन्तःकरणप्रतिबिम्बस्य जीवत्वम् । प्रतिकर्मव्यवस्थासाधनम् । ७३

नादाः । असङ्गितयैवावस्थान्तःकरणोपाधावपि तस्यानुपरागप्रसङ्गात् । न
द्वितीयः । चित्संबन्धादेव प्रकाशसिद्धावुपाधिवैयर्थ्यात् । तत उपाधिपरित्यागे
सर्वगतचेतन्येन संयुक्तसर्ववस्तुप्रकाशयोगपदं केन वार्जते ॥

अथ मन्यसे किं प्रतिबिम्बभूतजीवचेतन्यस्य युगपत्सर्वावभासकत्व-
माणादयसि किं वा बिम्बभूतब्रह्मचेतन्यस्य । नादाः । तस्य परिच्छिन्नत्वात् ।
न द्वितीयः । इष्टत्वात् । जीवब्रह्मणोर्भेदाभावे ऽपि किञ्चिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वे
असङ्कीर्णं बिम्बप्रतिबिम्बमुखयोरवदातश्यामत्वे इवेति । नैतत्सारम् । तदा
सति विषये ऽनुभवस्य ब्रह्मचेतन्यरूपतया सर्वज्ञत्ववदहङ्कारावच्छिन्नजीवा-
नुपङ्गाभावाज्जीवस्य किञ्चिज्ज्ञत्वमपि न स्यात् । जीवोपाधेरन्तःकरणस्य
चक्षुरादिद्वारा विषयसंबन्धाज्जीवस्य विषयज्ञातृत्वं घटतइति चेद् न ।
अन्तःकरणसंस्पृष्टवस्तुज्ञातृत्वे ब्रह्मस्वरूपमपि जीवः सर्वदा जानीयात् ।
सर्वगतस्य ब्रह्मणो ऽन्तःकरणे ऽपि संस्पृष्टत्वात् ॥

अथ मतमपिदोषाधिकत्वान्जीवः सर्वगतः स च न कृत्स्नं जगदव-
भासयितुं क्षमः । अपिदावृतत्वेन स्वयमप्यप्रकाशमावत्त्वात् । अहमस्य इति
परिच्छिन्नतया ऽवगताया अप्यपिदायाः सर्वगतचेतन्यतिरोधायकत्वमप्युपपन्न-
मेव । नेचसमीपे धृतेनाङ्गुलिमात्रेण महत् आदित्यादेरपि तिरोधानदर्शनात् ।
एवं च सत्यन्तःकरणोपरागेण यथावरणमभिभूयते तथेशभिव्यक्तेन चेत-
न्येन किं चिदेव प्रकाश्यते न सर्वमपि । तदपि न युक्तम् । कार्यभूतान्तः
करणेन स्वोपादानस्याज्ञानस्याभिभवायोगात् । तस्मान्न केनापि प्रका-
रेण व्ययस्यासिद्धिरिति ॥

अबोध्यते । जीवचेतन्यमसङ्गितया ऽन्यथानुपरज्यमानमपि अन्तः-
करणे उपरज्यते तादृशस्वभावत्वात् । यथा सर्वगतापि गोत्वादिजातिः
सास्त्रादिमह्यक्तावुपरज्यते नान्यत्र तद्वत् । अथ व्यक्तियेव सर्वगता जाति-
स्तर्हि प्रदीपप्रभादुपान्तो ऽस्तु । सा हि रूपरसगन्धवाद्यादिदेशव्यापिन्यपि
रूपमेव प्रकाशयति नान्यत् । तथा चान्तःकरणोपाधिचेतन्यस्य विषयोपरा-
गसिद्धयै भविष्यति । न चासत्युपरागे चित्प्रकाशो विषयानवभासयितुमीष्टे
प्रदीपप्रकाशप्रसंग्युक्तद्योतकत्वात् । ब्रह्म हि सर्वोपादानत्वादन्तरेणोपाधि-
रनुपरागं स्वस्वरूपवत्स्वामिन्नं जगदवभासयति । न तु तथा जीवः अनुपा-

दानत्वात् । न च स्वतो ऽनवभासकस्य जीवस्य घटादिवदन्यसम्बन्धाद-
 प्यवभासकत्वं नेति शङ्कनीयम् । केवलवहेस्तृणादादाहकत्वे ऽप्ययःपिण्डस-
 मारुढस्य तद्दाहकत्वदर्शनात् । तदेवमसङ्गिनः साविचेतन्यस्याविद्यानाश-
 तस्य जीवत्वे ऽपि स्यादेवान्तःकरणवशाद्भवस्था । यदा त्वन्तःकरणप्रति-
 बिम्बो जीवस्तदा ऽपि परिच्छिन्नत्वात्सुतरां व्यवस्था सिध्येत् । विषयानु-
 भवस्य ब्रह्मचेतन्यरूपत्वे ऽपि जीवोपाध्यन्तःकरणपरिणामे विषयाव्यापिन्य-
 व्यक्तत्वाज्जीवचेतन्यरूपन्यमप्यविरुद्धम् । ब्रह्मणो ऽन्तःकरणसंस्तृप्तत्वे ऽपि
 ब्रह्माकारपरिणान्तःकरणधृत्यभावात् सदा जीवस्य ब्रह्मज्ञानप्रसङ्गः । न
 ह्यन्तःकरणस्वरूपमात्रं वस्त्वभिव्यञ्जकं किं तु तदाकार*परिणामः । अन्यथा
 ऽन्तःकरणान्तर्गतानां धर्मादीनामप्यभिव्यक्तिप्रसङ्गात् । जीवो ऽपि जीवाका-
 राहंवृत्तिरूपेण परिणते ऽन्तःकरणे ऽभिव्यज्यते नान्तःकरणमात्रे । सुषुप्ताद्यद-
 वृत्यभावे जीवाप्रतीतिः । तदित्यमन्तःकरणप्रतिबिम्बस्य जीवत्वे ऽपि प्रति-
 कर्मव्यवस्थायां न को ऽपि विघ्नः ॥

यदा चाविद्योपाधिकः सर्वगतो जीवस्तदा ऽप्यावरणतिरोधायकेना-
 न्तःकरणेन व्यपस्या सिध्येत् । संभवति हि कार्यस्याप्युपादानतिरोधायकत्वं
 घृश्चिकृदादिकार्यस्य गोमयमृदादिकारणस्यभावतिरोधायकत्वदर्शनात् । न
 हि घृश्चिकृशरीरे गोमयं प्रत्यभिज्ञायते घृदादौ वा मृत्स्वरूपम् । तदेवं वेदान्ति-
 मते† सर्वेषां प्रकारेण प्रमाणादिव्यवहारसिद्धौ पूर्वपूर्वाहङ्कारकृतप्रमातृत्वा-
 दिसंस्कारेण सविकल्पके चेतन्ये संभवत्येव सविकल्पकाहङ्कारादध्यासः ॥

न च सर्वस्य ज्ञेयस्य चेतन्यविवर्तत्वे चेतन्यातिरेकेणासन्त्याद्विघ्ना-
 नवादिमतप्रवेश इति याच्यम् । किं चित्साम्यान्मतान्तरप्रवेशे सर्वमतसाङ्ग-
 यंस्य दुरपवादत्वात् । सर्वसाम्यं तु प्रकृते ऽपि नास्ति । विज्ञानघाटी हि
 क्षणिकान्यनेकानि विज्ञानानि विषयाश्च तेभ्यो ऽभिन्ना इत्याह । तन्वद्वर्गी
 तु नित्यमद्वितीयं विज्ञानं विषयाश्च तत्राध्यस्ताः पृथगर्थक्रियासमर्थोक्तेषां
 चात्राधितं स्यादित्यमस्तीति घटति । अद्वितीयं हि संवेदनं सर्वत्र प्रत्य-
 भिज्ञानात् । घटसंविद्यटसंविदिति भेदाद्यभासो विषयोपाधिको न स्याभा-

विक्रः । अद्वितीयत्वादेव सविदो ऽपि नित्यत्वम् । न च संविद्विषयाव-
भिन्नो । प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूपेणानुवृत्तव्यावृत्तरूपेण चात्यन्तविलक्षणत्वात् ।
विषयाणां च पृथगर्थक्रियासामर्थ्यमनुभवसिद्धम् । स्थायित्वं च प्रत्यभिज्ञा-
नादयगन्तव्यम् । तस्माच्चेतन्ये ऽहङ्काराद्यध्यासे ऽपि नास्ति मतसाङ्ख्यमिति
सिद्धम् ॥

नन्वित्थं विज्ञानवादी मनुते

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्वियोः ।

अन्यच्चेत्संविदो नीलं न तद्भासेत सविदि ॥

भासते चेत्कुतः सर्वं न भासेतैकसंविदि ।

नियामकं न संबन्धं पश्यामो नीलतद्वियोः ॥

संघिञ्जनकत्वमेव नियामकः संबन्ध इति चेद् न । इन्द्रियस्यापि
तज्जनकस्य विषयत्वाप्रसङ्गात् । तस्मादभेद एव नीलतद्वियोः । अहमिदं
जानामीति ज्ञातृज्ञेयज्ञानानि विधितस्वरूपाणि परस्परं सबद्धान्यनुभूयन्ते
इति चेद् न । क्षणिकानां संबन्धानुपपत्तेः । स्थायित्वे ऽहि ज्ञातृज्ञेययोर्जि-
ज्ञासान्तरोत्पन्नज्ञानक्रियाद्वारा संबन्धो युज्येत स कथं क्षणिकयोः स्यात् ।
तस्मादेव कल्पयितव्यम् । प्रथमं तावदहमिति इदमिति च जानामीति
च ज्ञानत्रयं तत्तदाकारोपप्लुतं क्रमेणोत्पन्नं ततः प्रथमद्वितीयज्ञानाख्यवासना-
यासितात् तृतीयज्ञानात्तदनुरूपमाकारत्रयोपप्लुतं ज्ञानान्तरमुत्पन्नमिति । एवं
सति क्षणिकज्ञानमेव विषयाकारमित्यभ्युपेयम् । अन्यथा ज्ञानज्ञेययोः सब-
न्धानिरूपणेन ज्ञेयं न प्रतीयेत । न च ज्ञानक्षणिकत्वे त्रिविदितव्यम् । यथा
नीलज्ञान नीलस्य पीतादिव्यावृत्तिमपि बोधयति तथा घर्तमानत्वेनाद्य
भासमानं ज्ञानं स्वस्य भूतमविषयत्कालद्वयसंबन्धव्यावृत्तिमपि बोधयिष्यति ।
ततो ज्ञानस्य क्षणिकत्वं प्रत्यक्षसिद्धमिति ॥

अत्रोच्यते । न ज्ञानं क्षणिकं प्रतिक्षणं स्वरूपभेदानयभावात् ।
अतिसादृशाद्वेदानयभास इति चेद् न । विरुन्ध्यासहत्यात् । किं सविदुर्मो-
क्षानान्तरगम्यश्च भेदः किं वा संशितस्वरूपभूतस्तथैव संपिदा वेद्यः ।
आदौ ऽपि धर्मप्रतियोगिभूतयोः सविदोः सविदन्तराऽविषयत्वे तयोर्भेदपक्षे

न सिध्येत् । विषयत्वे वा धर्मप्रतियोगिभेदाख्यचित्तयमपि भेदसंवेदने कल्पितं तदभिन्नं च स्यात् । द्वितीये संवित्स्वरूपभूतो भेदः सादृश्यान्नावभासतइत्युक्ते संविदेव नावभासतइत्युक्तं स्यात्ततो जगदान्ध्यप्रसङ्गः । अथापि संविदां सादृश्यनिर्वाहाय भेदो ऽङ्गीक्रियतइति चेत्सादृश्यस्य मानहीनत्वादेक्यावभासविरुद्धत्वाच्च । न च वाच्यमेक्यावभासस्य भ्रमत्वान्न सादृश्यविरोधित्वं प्रत्युतेक्यभ्रम एव भिन्नेषु सादृश्यमन्तरेणानुपपन्नस्तत्कल्पक इति अन्योन्याश्रयत्वात् संविदां भिन्नत्वे सादृश्ये च सिद्धे सत्येक्यावभासस्य भ्रमत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ चेतसिद्धिः * रिति ॥

अथ मतम् । सादृश्यस्य मानहीनत्वमानविरोधित्वयोः† सिद्धावैक्यप्रत्ययस्य प्रामाण्यसिद्धिस्तत्सिद्धावितरसिद्धिरिति तुल्यं तथापीतरेतराश्रयत्वमिति । तन्न । ऐक्यबोधिकायाः प्रत्यभिज्ञाया मया स्यतःप्रामाण्याङ्गीकारात् ॥

ननु केयं प्रत्यभिज्ञा नाम न तावदेकस्यातीतवर्तमानकालद्वयसंबन्धविषयं प्रत्यवज्ञानं प्रत्यभिज्ञा । प्रत्यवज्ञानस्य वर्तमानमाश्रयार्थ्यादित्वात् । पूर्वानुभवसंस्कारसहितादिदानीन्तनयस्तुप्रमितिकारणाज्जातस्य तस्य तथात्वमिति चेद् एवमप्यात्मनि सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञा न सिध्येत् । नित्ये स्वयंप्रकाशे तस्मिन् संस्कारस्य अन्यज्ञानस्य चासम्भवात् । नापि स्वरूपज्ञानमेव प्रत्यभिज्ञा । तस्य प्रदीपप्रभायद्वर्तमानप्रकाशिनः पूर्वापरपरामर्शात्मकत्वायोगात् । अस्मन्मते तु सो ऽहमित्याकारद्वयोपपन्नं ज्ञानद्वयमेतन्न प्रत्यभिज्ञा । तस्मादनया दुर्निरूपया प्रत्यभिज्ञया कथमेक्यसिद्धिः । उच्यते । केवले चिदात्मनि अन्यज्ञानतत्संस्कारयोः संभवे ऽप्यन्तःकरणविशिष्टे तत्संभवाद्भुक्तप्रत्यभिज्ञा किं न स्यात् । न च विशिष्टस्य प्रत्यभिज्ञाविषयत्वे तस्यैव प्रत्यभिज्ञातुत्वमपीति कर्मकर्तृत्वविरोधः शङ्कनीयः । सर्वेषादिनां देहव्यतिरिक्ताद्यनुमानविषयतया ऽऽत्मनि कर्मकर्तृभावस्य संप्रतिपन्नत्वात् ॥

अथ मतं नानुमानादौ विषयस्य कर्मकारकत्वम् अतीतादिवस्त्यनुमाने विषयस्याधिदमानस्य ज्ञानजनकत्वायोगात् । विषयस्य त्वयिदमा-

नस्यापि कथं चित्संभविष्यति ज्ञानस्य तदाकारत्वात् । ततो ऽनुमानादौ कर्तृत्वमेव आत्मनः प्रत्यक्षे तु विषयस्य ज्ञानबनकतया कर्मकारकत्वं ततो विरोधस्तदवस्य इति । मैवम् । अन्तःकरणविशिष्टतयैवात्मनः प्रत्यभिज्ञातृत्वं पूर्वापरकालविशिष्टतया च प्रत्यभिज्ञेयत्वमित्युपाधिभेदेनाविरोधात् । किमेता-
वता प्रयासेन प्रत्यभिज्ञेव मा भूदिति चेद् न । सो ऽहमिति प्रत्यभि-
ज्ञायाः स्वानुभवसिद्धत्वात् । अविसंवादित्वेन च भ्रान्तित्वायोगात् । यदुक्तं
सोहमित्याकारद्वयोपप्लुतं ज्ञानद्वयमिति । तदसत् । तथा सति विज्ञानं
क्षणिकमित्यपि ज्ञानद्वयप्रसङ्गेन विज्ञानस्य क्षणिकत्वासिद्धिप्रसङ्गात् । विज्ञा-
नमात्रादिनां क्षणिकत्वादिधर्मो अवास्तवा एवेति चेत् तर्हि स्थायित्वादि-
धर्मो एवावास्तवा * उपादोयन्तां सोहमित्याद्यनुभवानुसारित्वात् ॥

यच्च प्राभाकारा मन्यन्ते नैव सो ऽहमिति प्रत्यभिज्ञाविषयत्वेनाय-
मात्मा सिध्यति किं तर्हि सो ऽयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञाश्रयत्वेनेति । तद-
युक्तम् । पूर्वापरकालविशिष्टस्य क्षणमात्रवृत्तिप्रत्यभिज्ञाश्रयत्वासम्भवेन प्रत्य-
भिज्ञानात् स्थायित्वासिद्धिप्रसङ्गात् ॥

अथ मतम् । मम संवेदनं जातमितीदानीमनुस्मर्यमाणा पूर्वकालीना
घटादिसंघित्स्याश्रयं तदानीन्तनमात्मानं साधयति । स्मृतिश्च स्वाश्रय-
मिदानीन्तनमात्मानं साधयति । ततश्च स्याय्यात्मा सिध्यति न
पुनरप्रामाणिकं सो ऽहमित्यात्मविषयं प्रत्यभिज्ञानं किं चित्कल्पनीयमिति ।
नैतत्सारम् । स्मृतिपूर्वानुभवो ह्यभिज्ञाद्वयवन्त्कालीनमात्मानं यद्यपि
साधयतः तथाप्येकस्यास्यात्मनः † कालद्वयसम्बन्धो न केनापि सिध्येत् ।
संघिद्वयमेव सम्बन्धस्यापि साधकमिति चेत् तर्हि तथैव घटादिष्वप्य-
भिज्ञाद्वयेन स्थायित्वसिद्धौ तत्सिद्धये प्रत्यभिज्ञा नापेक्षेत तद्वाक्यार्थः
तत्र प्रत्यभिज्ञेति चेद् एवमपि प्रकृते संघिद्वयं किं साक्षात्सम्बन्ध-
साधकमुत प्रत्यभिज्ञामुत्पाद्य । आद्ये ऽपि न तावदेकैकं तत्साधकम् ।
एकेकस्य कालद्वयविशिष्टात्मन्यनाश्रितत्वात् । नापि सम्भूय तत्साधकम् ।
अतीतानुभवस्य वर्तमानस्मृतेश्च योगपद्यायोगात् । द्वितीये स्याय्यात्मविषयं

* धर्मा अवास्तवा इति १ पु. पा. ।

† एहस्यात्मन इति १ पु. पा. ।

‡ तत्तत्कालीनमिति १ पु. पा. ।

§ दार्ढ्यावेति तच्छब्दरहितः पाठः २ पु. ।

सो ऽहमिति प्रत्यभिज्ञानं त्वयैवाङ्गीकृतं स्यात् । न च घातं न क्व चिदपि
ज्ञानविषयत्वमात्मनस्तत्कथं प्रत्यभिज्ञाविषयत्वमिति । मम संवेदनं जात-
मिति स्मृतिज्ञानविषयत्वात् । यद्यप्यनेन स्मृतिज्ञानेन स्योत्पत्तिकालीन
आत्मा स्वाश्रयत्वेनैव प्रकाशयते न विषयत्वेन तथापि स्मर्यमाणसंवेदना-
श्रयभूतस्तत्संवेदनकालीन आत्मा विषयीक्रियतएव । अथोच्येत स्मृत्या
संवेदनमेव विषयीक्रियते तच्च संवेदनं स्मृतं सत्स्वाश्रयमात्मानमाश्रयतयैव
प्रत्याययिष्यतीति । तदसत् । स्मृतिकाले संवेदनस्याधिद्यमानस्य स्वाश्रयसा-
धकत्वायोगात् । स्वयंप्रकाशमानं हि संवेदनमाश्रयं साधयति न तु
स्मृतिविषयतया परप्रकाशम् । अन्यथा धर्मादीनामपि परतःसिद्धानां स्वाश्र-
यात्मसाधकत्वप्रसङ्गात् । तस्मादतीतकालीन आत्मा स्मृतिविषय श्वेत्य-
भ्युपेयम् । तथा च सो ऽहमिति प्रत्यभिज्ञा ऽपि आत्मानं विषयीकरिष्य-
तीति प्राभाकरैरप्यात्मविषयप्रत्यभिज्ञयैव संविदात्मनः क्षणिकत्वं निराकर-
णीयम् ॥

✓अथैवं घटादिषु क्षणिकत्वं साध्येत विमता उपान्त्यादयो घटस-
त्ताक्षणाः स्वस्वानन्तरक्षणभाविघटनाशङ्काया घटसत्ताक्षणात्वाद् अन्त्यक्षणव-
दिति । तन्न । विमतो घटनाशङ्को घटसत्तावान् कालत्वात्संमतवदित्याभा-
ससमानत्वात् । अथ घटाभावानुभवविरोध इति चेत् तर्हि क्षणिकत्वानुमाने
ऽपि सो ऽयं घट इति प्रत्यभिज्ञाविरोधो ऽस्त्येव ॥

ननु सर्वे भावाः क्षणिका अर्थक्रियाकारित्वाद्वाह्यतिरेके यद्यधिपाणयत् ।
विषये स्यायिनो ऽर्थक्रियानुपपत्तिर्वाधिका । न च स्यायिन एव पदार्थस्य
निमित्तसंयोगादन्यथाभूतस्थार्थक्रियापूर्वकं कार्यमुत्पादयितुं सामर्थ्यं न क्षणि-
कस्येति वाच्यम् । किमसौ स्थायी पदार्थ एकमेव कार्यमुत्पादयेद् उत युगपद-
नेकानि अथ वा क्रमेणानेकानि । तत्र प्रथमाद्वितीययोः कृतं स्यायित्वेन सकृ-
त्कार्योत्पादनस्य क्षणिकेनैव सिद्धेः । न तृतीयः । समर्थस्य क्षेपायोगात् ।
अतो भावानामेकस्मिन्नेव क्षणे ऽर्थक्रियाकारित्वलक्षणत्वमिति । नैतद्युक्तम् ।
त्वन्मते ऽर्थक्रियाया दुर्निरूपत्वात् । किमर्थक्रिया नाम संविदां स्वर्गोचरत्वा-
नजननं किं वा क्षणान्तरोत्पादनम् । आद्ये ऽपि स्वसन्ताने तज्जननं पुन-
रान्तरसन्ताने वा सर्वज्ञसन्ताने वा । नाद्यः । संविदां स्वप्रकाशत्वेन तद-

सम्भवात् । अस्तु तर्हि द्वितीयः । देवदत्तसंवेदनं हि स्वप्रकाशमपि यत्तद-
त्तसंवेदनस्य विषयत्वाज्जनकं भविष्यतीति । तदसत् । न तावत्प्रत्यक्षज्ञा-
नस्य विषयतया जनकमिति शक्यं धत्तुम् । न हि पुरुषान्तरज्ञानं पुरुषान्त-
रप्रत्यक्षतया क्व चिद् दृष्टम् । नाप्यनुमानज्ञानस्य विषयतया जनकं त्वया
प्रत्यक्षज्ञानमेव विषयजन्यमित्यङ्गीकारात् । ननु तर्हि तृतीयोऽस्तु सर्वज्ञस्य
हि प्रत्यक्षज्ञानं सर्वपुरुषगतसंवेदनानि विषयीकुर्वत् तैर्जन्यते । मैवम् । तथा
सति चोपप्लवैः संसारिसंवेदनेरीश्वरसंवेदनमप्युपप्लव्यं स्यात् । त्वन्मते ज्ञान-
क्षेपयोरभेदात् ॥

अथेश्वरज्ञानमुपप्लव्यमपि नोपप्लव्यदोषं भजते तत्त्वज्ञानेनोपप्लव्यबाधा-
दिति चेद् मैवम् । न तावत्तदेव ज्ञानं चोपप्लवं बाधते उपप्लव्यस्यैकस्मिन्नेव
क्षणे प्राप्तिबाधयोर्द्वयोरसम्भवात् । नापि ज्ञानान्तरमुपप्लवमनूद्य बाधितुं क्षमते ।
पूर्वज्ञानोपप्लवस्य ज्ञानान्तराविषयत्वाद् विषयत्वे च पूर्वज्ञानवदेव ज्ञानान्तर-
मुपप्लवं * सत्कथं बाधकं स्यात् । न चोपप्लवांशं विहाय संवेदनांशस्यैवेश्वरज्ञानं
प्रति विषयतया जनकत्वम् । तथा सत्युपप्लवानभिन्न ईश्वरः कथमुपदिश्येत् ॥

नापि ज्ञानान्तरोत्पादनमर्थक्रियेति द्वितीयः पक्षः । त्वत्प्रक्रियया चर-
मक्षणस्यासत्त्वप्रसङ्गात् । तथा हि विज्ञानानि स्यायित्वकल्पनया द्रव्यगुणादि-
कल्पनया † रागादिदोषैर्विषयैश्चोपप्लवतानि पूर्वपूर्वसजातीयविज्ञानलक्षणेभ्यः
संस्कारेभ्य उत्तरोत्तराण्युत्पद्यन्ते । तत्र सर्वमिदं क्षणिकमिति भावनया स्यायि-
त्वकल्पना निवर्तते । स्थूलत्वमिति भावनया द्रव्यगुणादिकल्पना नश्यति ।
दुःखमिति भावनया रागादिदोषप्रवृत्तिसुखदुःखोपप्लवाः क्षीयन्ते । शून्य-
मिति भावनया विषयोपप्लवविगमः । तत्रैव भावनाभेदेऽवतुर्विधेः संस्का-
रविरोधिभिरेतदुर्विधोपप्लवे क्रमेण मन्दीकृते भावनाप्रकर्षस्यान्त्यभूतदुःख-
न्त्यप्रत्ययात्सर्वाण्यप्यविरहि विज्ञानमुत्पद्यते ‡ । तच्च संसारसन्तानान्त्य-
त्वाच्चरमक्षण इति गीयते । तस्य च कार्याभावादसत्त्वापत्तो तथैव क्रमेण
पूर्वपूर्वज्ञानानामप्यसत्त्वं प्राप्नुयात् । चरमक्षण ईश्वरज्ञानस्य जनकत्वा-

* ज्ञानान्तरमुपप्लव्यमिति २ पु. पा. ।

† द्रव्यगुणादिकल्पनमिति २ पुस्तके-नोपप्लवमिति ।

‡ तदप्येव उत्पद्यमानज्ञानान्तराभावेनेति २ पुस्तके यन्मादृष्टिपरि बुद्धिरपि निवृत्तम् ।

द्विष्यत्यादिति चेत् तर्हि चरमवर्णसर्वज्ञज्ञानयोर्विशुद्धतया तुल्यस्वभाव-
 योरेकसन्तानत्वं स्यात् । तुल्यस्वभावयोः कार्यकारणभावस्यैकसन्तानलक्षण-
 त्वात् । ततः सन्तानाविच्छेदादनिर्माद्यः स्यात् । सर्वज्ञसन्तानप्रवेश एव
 मोक्ष इति चेद् एवमपि चरमवर्णस्येश्वरज्ञानविषयत्वं दुर्निर्हूपमिति जन-
 कत्वं दूरापास्तम् । भेदे हि सति संविदो विषयविषयिभावः । न चेह भेदो
 विद्यते । न तावत्संवित्संविदन्तरात्संविदाकारेण भिद्यते । तथा सति
 घैलक्षणासिद्धये प्रतियोगिनो ऽसंवित्त्वप्रसङ्गात् । नापि संविदाकारेण । धर्मिणो
 ऽसंवित्त्वप्रसङ्गात् । तस्माच्चरमवर्णस्य सर्वज्ञज्ञानोत्पादनलक्षणया ऽर्थक्रियया
 सत्त्वं दुःसम्पादम् । यद्यस्यार्थक्रिया कल्पेत तदापि सा किं कारणस्य सत्त्वं स-
 म्पादयति उत तत्प्रतीतिम् । नाद्यः । कार्यात्पूर्वमेव कारणस्य सत्त्वात् । अन्यथा
 कारणत्वायोगात् । द्वितीये ऽपि तत्कार्यं स्वकार्येण प्रतिभासितं सत्कारणं
 प्रत्याययति तदपि तथेत्यनवस्था स्यात् । संवित्स्वयमेव स्वात्मानं प्रकाश-
 यतीति नानवस्थेति चेत् तर्हि अर्थक्रियाप्रतीतिर्हेतुरिति पक्षो हीयेत । स्वय-
 मेव स्वस्यार्थक्रियेति घटत आत्माश्रयत्वं दुर्बारम् । तदेवं सत्त्वं नाम नार्थ-
 क्रियाकारित्वं किं तु स्वाभाविकः कश्चिद्वर्मः । तथा चैकस्मिन् क्षणे ऽर्थ-
 क्रियां कृत्वा पुनस्तूष्णीभूतस्यापि स्थायिनः सत्त्वं न विरुध्यते ॥
 /यदुक्तं स्थायिनः क्रमेणानेककार्योत्पादकत्वं नास्ति समर्थस्य क्षेपायोगाद्
 इति । तदसत् । शक्तस्यापि सहकारिसंनिधानविशेषक्रमापेक्षया कार्यक्रम
 वयपन्नः । लोके तथैवानुभवात् ॥

अथ मतं शक्तस्य सहकार्यपेक्षाया अध्ययुक्तत्वादशक्ता एव सर्वे
 पदार्थाः परस्परापेक्षया सामर्थ्यं जनयन्ति । सा च शक्ता कार्यमुत्पादय-
 तीति । तदप्युक्तम् । सामर्थ्यं प्रत्यपि पदार्थानां शक्तत्वे ऽन्योन्यापेक्षा
 । न युक्ता अशक्तत्वे च तदजनकत्वान्निष्फला ऽन्योन्यापेक्षेति अनपेक्षैव सर्वत्र
 स्यात् । मा भूतर्हि कस्यापि सहकार्यपेक्षेति चेद् न । अनुभवविरोधात् ।
 न चानुभवो भ्रान्तः । बाधाभावात् । यदापि शक्तस्याशक्तस्य वा ऽपेक्षा न
 युक्तेत्युक्तं तथापि शक्तत्वाशक्तत्वाविनिर्मुक्तवस्तुभावस्य सहकार्यपेक्षा स्यात् ।
 न्यायस्यास्य त्वया ऽप्यङ्गीकार्यत्वात् । तथा हि कार्यसत्त्वे सिद्धान्त-
 हानिः असत्त्वे च कारणविशेषेण कार्यविशेषस्य सम्बन्धानिरूपणात्सर्वं सर्व-

स्मादुत्पद्येतेति परेण चेदिते सत्वासत्त्वसम्यद्भूत्यासम्यद्भूत्वविशेष विमुच्य
नियतपूर्वभावि कारणं नियतोत्तरभावि कार्यमिति त्वया निरूपणीयम् ।
अन्वयव्यतिरेको तत्र निरूपको स्त इति चेत् सहकारिण्यपि स्त एव । तस्मा-
दस्त्येव सहकार्यपेक्षा । तत्कृतस्तूपकारविशेषश्चिन्त्यताम् ॥

यत्त्वच एकदेशो मन्यते अन्वयव्यतिरेकसिद्धभूम्युदकादिसहकारिणो
बीजाख्ये कारणे विशेषमुच्छूनताख्यं जनयन्ति ततस्तद्बीजमङ्कुराख्ये कार्ये
शक्तम् अन्यथा ऽनुपकारी भूम्यादिबीजेन नापेक्ष्येतेति । तदसत् । बीजं
स्वगतविशेषोत्पत्तौ शक्तं न वा । न चेत्सहकारिसहस्रसंनिधाने ऽपि न तज्ज-
नयेत् ततो नाङ्कुरोत्पादने ऽपि शक्यति । अथ शक्तं तदा ऽपि यदि सहका-
रिकृतविशेषान्तरं प्राप्योच्छूनतायां शक्यात् तदा ऽनवस्था स्यात् । अथ
तदप्राप्येव तत्र शक्तं तदङ्कुरे ऽपि विशेषमन्तरेणैव शक्तं स्यात् ॥

अथ मतम् अङ्कुरोत्पत्तिरुच्छूनत्वजन्यमपूर्विका उच्छूनोत्पत्तिस्तु
सहकारिसंनिधिमात्रसाध्या तथैव दृष्टत्वादिति । तन्न । तथा सति शक्ति-
मत्ता कारणेन स्वात्मन्यनुपकुर्वन्नपि सहकार्येणैव इति त्वयैव स्वमत-
व्याघात आपादितः स्यात् । तस्मान्नैकदेशिपक्षो युक्तिसहः ॥

नन्वत एवास्मन्मतमादरणीयं न हि वयं तद्वत् कारणस्वरूपे
सहकार्युपकारं ब्रूमः किं तर्हि क्षणिकान्मूलकारणादुत्पद्यमानं कार्यं सहकारि-
कारणान्यपेक्षते कार्यस्य बहुकारणसाध्यत्वादिति ब्रूमः । यद्यपि स्थायिकार-
णमते ऽप्येतावत्समानं तथापि त्वन्मते यावत्कारणसत्त्वं नैरन्तर्येण कार्यो-
त्पत्तिर्दुर्बारा नियामकाभावात् । न च सहकारिसंबन्धो नियामकः । संबन्धे-
नापि यावत्संबन्धिसत्त्वं भवितव्यत्वात् । न च तस्य संबन्धान्तरं नियामकम्
अनवस्थानात् । न च वाच्यं क्षणिकपक्षे ऽपि न कारणसत्त्वक्षणे कार्यं जायते
तथैवैवमप्यप्रसङ्गात् अन्यदा जन्माङ्गीकारे ऽप्यनियमापत्तिरिति । कार-
णान्तरक्षणस्य कार्यनियामकत्वात् । अतः क्षणिकवाद एव श्रेयान् ॥

मैवम् । सर्वत्र हि कार्यकारणभावो व्याप्तिबलान्निश्चेतव्यः । तत्र किं
तत्र मते* कार्यकारणभावव्याप्तिर्धूमान्निश्चितयोस्तु तत्संस्तानयोः । नायः ।

क्षणिकयोरन्वयव्यतिरेकबुद्धिद्वयकालावस्थानायोगात् । द्वितीये ऽङ्गारावस्था-
 दध्यग्नेर्धूमो जायेत तत्सन्तानपातित्वाविशेषात् । काष्ठाभावाद् जन्म नेति
 चेद् न । तस्यापि स्वसन्ताने * विद्यमानत्वात् । न चाग्निकाष्ठयोः
 संबन्धाभावः । सन्तानद्वयनित्यत्वेन तस्याप्यनिवार्थत्वात् † । स संबन्धः
 संबन्धान्तरपूर्वकत्वान्न सदातन इति चेद् न । अनवस्थापतेः । विस्तुरकक्षा-
 घिशान्त्यभ्युपगमाददोष इति चेत् तर्हि स्थायिकारणपक्षे ऽपि तथैवानव-
 स्थायाः सुपरिहरत्वात्त्रोक्तदोषः । ननु सहकारिण उपकारकत्याङ्गीकारे यदि
 स्थायित्ववादी स्वमतमपि समीकुर्यात्तर्हि तन्नाङ्गीकुर्म इति चेद् न । धूमका-
 ष्टयोः कार्यसहकारिणोरुपकार्योपकारकभावस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धस्यावर्जनीय-
 त्वात् । अन्वयव्यतिरेकयोश्चोपकार्योपकारकभावसाधकत्वं मूलकारणतत्कार्य-
 योरग्निधूमयोर्दृष्टम् । तस्मादुपकारके सहकारिणि मतद्वये ऽप्यपेक्षा समाना ।
 तथा च क्षणिकपक्षे यथा एकपक्षेः सहकारिभेदाद्वैद्यभेदाच्च युगपदनेककार्यजन-
 कत्वमभ्युपेयते वह्निः स्वदेशे घटान्तरमेव जनयत्युपरिष्ठाद् धूममधस्ताद्वस्म
 पुरुषे विज्ञानं चेति तथा स्थायिपक्षे ऽप्येकस्य कारणस्य कालभेदात्सहका-
 रिभेदाच्चाप्यनेककार्यजनकत्वम् । ततः क्रमकारित्वं किं न स्यात् । न चेतापता
 क्षणिकस्यायिवादिनेमेतसाङ्ग्यैः गङ्गनीयम् । पूर्वस्य प्रतिकर्मव्यवस्थावाद-
 स्यान्ते § निराकृतत्वात् । तदेवमतिदुष्टं क्षणिकविज्ञानवादिमतमुपेत्य कूट-
 स्यनित्यचेतन्ये सर्वमप्यध्यस्ततया प्रतीयतश्च्ययमेव वेदान्तवादे । इति-
 निर्दोषत्वाद्दादरणीयः ॥

नन्वयमपि वादो दुष्ट इव । तथा हि । कूटम्यचेतन्येन चेतस्य-
 स्मिन्नध्यस्ताः पदार्था अपरोक्षा अवभास्यन्ते तदा ऽनुमेयादयो ऽप्यपरोक्षाः
 स्युः । न चेन्नेतन्मपरोक्षप्रतीतिजनकं तदा घटादयो ऽपि नापरोक्षाः
 स्युः । नियामकाभावात् । न चेन्द्रियमापरोक्षनियामकमिति शङ्कं यकुम् ।
 बाह्येन्द्रियस्य तथात्वे मुखदुःखादेरापरोक्ष्याभावप्रसङ्गात् । अन्तःकरणस्य

* स्वयं संताने ऽपीति १ पुं वाट ।

† न चाग्निकाष्ठयोः संबन्धाभावात्सन्तानद्वयनित्यत्वेन तस्यापि निवार्थत्वात् इति १ पुं वाट । परमपमसङ्गत इव प्रतिभातीति २ पुं वाट उत्रोपरि धृतम् ।

‡ मते साङ्ग्यमिति २ पुं वाट ।

§ अने इति ३ पुं वाट । निर्दोषत्वादित्यतिशयवद्वाट ३ पुं ।

आत्मनः स्वप्रकाशत्वेनापरोक्षत्वं न नित्यानुमेयत्वम् । ८३

तथात्वे त्वनुमेयादावापरोक्षं दुर्वारम् । नैष दोषः । कारकत्वव्यञ्जकत्व-
योर्निर्णयमकत्वात् । यो ऽयमन्तःकरणपरिणामो नैवादिद्वारा निर्गत्य
घटादीन् व्याप्नोति* तस्य हि कर्मभूता घटादयः कारकाः । घटाद्यभावे तद्वा-
पिपरिणामानुपपत्तेः † । घटादिभिस्तत्पादिते च परिणामे चैतन्यमभिव्यज्यत-
इति व्यञ्जकत्वं घटादीनाम् । ततस्तेषां युक्तमापरोक्षम् । न चैवमनु-
मेयादिषु कारकत्वव्यञ्जकत्वधर्मद्वयं नियमेन संभवति । अतीतानागत-
योरपि कदा चिदनुमेयत्वात्तयोश्च वर्तमानधर्मद्वयाश्रयत्वानुपपत्तेः । ननु
यदा वृष्टिरासीदित्यनुमीयते तदा वृष्टिरतीतत्वाकारेण वर्तते ततो वर्तमा-
नधर्मोऽश्रयत्वं स्यादिति चेद् नैतद्युक्तम् । किमनुमानकाले वृष्टेर्वर्तमान-
त्वमुच्यते उतातीतत्वधर्मस्य । आदौ वृष्टेर्युगपदतीतत्वं वर्तमानत्वं च व्याह-
न्येत । न द्वितीयः । अतीतत्वं नाम वर्तमानकालव्यावृत्तभूतकालयोगित्वं
ततश्च यथा घटादौ वर्तमानकालो ऽनुगतः सन्नवच्छेदको न तथा ऽती-
तत्वधर्मः ‡ किं तु घटाभावस्य घट इवातीतत्वधर्मस्य वर्तमानकालः
केवलं निरूपक इति नातीतत्वधर्मस्य घटवद्वर्तमानत्वसंभवः § । नन्वयं
धर्मो यदि न सर्वथा वर्तमानत्वव्यवहारार्हस्तर्हि नरविषाणवदसन्नेय स्यात्
ततो वर्तमान इवायं धर्म इति चेद् श्वमपि न तद्वर्मविशिष्टायां वृष्टौ
कारकत्वव्यञ्जकत्वे संभवतः । न हि मृतो देवदत्तो घटं कुरुते नापि
विनष्टः प्रदीपस्तमभिव्यनक्ति ॥

नन्वनुमेयादिषु विषयेष्वकारकेष्वव्यञ्जकेषु च सत्सु कथमनुमानादि-
जन्यज्ञानस्य तद्विषयाकारतेति चेद् लिङ्गशब्दादयो ह्यविनाभाषणत्वादिसंश-
न्धविशेषयलात्तद्विषयाकारं ज्ञाने समर्पयन्तीति ब्रूमः । न चातीतानागतेष्वनु-
मेयादिषु यथा विषयत्वं धर्मो ऽङ्गीक्रियते तथा कारकत्वव्यञ्जकत्वधर्मं ऽव्य-
ङ्गीकार्यं सति प्रत्यक्षे इवानुमानादिष्वपि विषयतयेव ज्ञानाकारार्पकत्वं भवि-
ष्यतीति वाच्यम् । न हि विषयत्वं नामानुमेये कश्चिद्वाग्रूपो धर्मः येन
दृष्टान्तः स्यात् किं तर्ह्यनुमानप्रवृत्तेः पूर्वमनुमेयस्य यादृगवस्था ऽऽसीतादृग-
वस्थानिश्चिन्तिरेव विषयत्वशब्देनोच्यते । न च सैवायस्या दृष्टान्तत्वेन शङ्कनीया ।

* घटादीन्वाप्नोतीति २ पु. पा. ।

‡ अतीतत्वधर्म इति २ पु. पाठः ।

† परिणामानुपपत्तेरिति २ पुस्तके ।

§ घटवर्तमानत्वसंभव इति २ पु. पाठः ।

तस्या अप्युक्तनिवृत्तिप्रागभावरूपत्वात् । अतो ऽतीताद्यनुमेयेषु भावरूपं कार-
कत्वं दुःसंपादम् । अतीताद्यनुमेयस्याकर्मकारकत्वे कथं तच्च वृष्टिं जानामीति
सकर्मकधातुप्रयोगः । उपचारादिति ब्रूमः । यथा सकर्मके प्रत्यक्षज्ञाने फल-
मस्ति तथा ऽनुमानादावपि तत्सत्त्वभावेण सकर्मकत्वमुपपद्यते । मुख्यस्य
कर्मण*स्तच्चाङ्गीकारे प्रत्यक्षवदतीताद्यनुमाने ऽप्यापरोक्षं दुर्वारम् । एवं च
सति यच्च वर्तमानो ऽन्यादिरनुमीयते तच्चाप्यनुमेयत्वस्यान्यादेरकर्मकार-
कत्वमापरोक्षपरिहारायवगन्तव्यम् । प्रत्यक्षे पुनरविनाभाघसंबन्धादीनाम-
भावाद्विज्ञानस्याकारसमर्पणाय विषयस्य कर्मकारकत्वमेवाभ्युपेयम् । संभवति
हि तच्च नियमेन कारकत्वं प्रत्यक्षविषयस्य वर्तमानत्वनियमात् । तस्मात्कू-
टस्थचेतन्ये सर्वदा सर्वपदार्थानामध्यस्तत्वे समे ऽपि कारकत्वव्यञ्जकत्वव-
शात्प्रत्यक्षविषयेष्वेवापरोक्षं व्ययस्थास्यते ॥

न च निर्विकल्पके चेतन्ये कथं सविकल्पकपदार्थाध्यास इति
शङ्कनीयम् । पूर्वपूर्वप्रमातृत्वादिसंस्कारेण सविकल्पकमेव चेतन्यमहङ्कारा-
द्यध्यासाधिष्ठानमिति प्रतिकर्मव्ययस्यापादे प्रत्युक्तव्यात् ॥

ननु तथापि संस्कारादिसर्वप्रपञ्चोपादानं मूलाज्ञानं निर्विकल्पकचेतन्ये
एवाध्यसनीयम् । अज्ञानाध्यासाधीनसिद्धिकृत्यादन्यस्य सर्वस्य सविकल्पकत्व-
संपादकस्य धन्तुनः । न च निर्विकल्पकस्याधिष्ठानत्वमुपपद्यते । सर्वस्य सवि-
कल्पकत्वमेवाधिष्ठानत्वदर्शनात् । तत्कथमज्ञानाध्यासः । नैष दोषः । आपरोक्ष-
स्फुरणभावेणाधिष्ठानत्वोपपत्तेः सविकल्पकत्वस्याप्रयोजकत्वात् । तच्च केवल-
व्यतिरेकाभावादवगन्तव्यम् । आत्मनो नित्यानुमेयत्वान्नापरोक्षतेति चेद् न ।
अहङ्कारपादे ऽहमित्यपरोक्षानुभवविरोधेन प्रत्युक्तव्यात् । अहमित्यनुभवे
ऽनुमानजन्यं यत्र तथापि भूयोऽभ्यासपाटयाह्वाप्रिपक्षधर्मतोऽल्लेखमन्तरेण
ऋदिति तदुत्पत्तेः अपरोक्षधर्मः प्राणिनां तच्चेति चेद् न । तथा मति घटा-
दिकं जानतो देवदत्तस्य मयेदं विदितमिति संबन्धायगमो न स्यात् ।
यथा परेण विदिते घटे स्वस्य संबन्धो न प्रणीयते तथा म्येन विदिते ऽपि ।
उभयोर्नित्यानुमेययोरविशेषात् । म्येन ज्ञानायमरे म्यस्य ज्ञानाश्रयत्वं विशेष-
इति चेद् न । म्यात्मन्यप्रतीयमाने ज्ञानाश्रयत्यस्य दुरवगमव्यात् । न च

ज्ञानाश्रयत्वं फलसंबन्धादनुमातुं शक्यम् । फलसंबन्धस्याद्याप्यसिद्धेः ।
तत आत्मा स्वप्रकाशत्वेनापरोक्षो न नित्यानुमेयः ॥

यस्तु स्वप्रकाशत्वे विवदते स वक्तव्यः किमात्मा संविदाश्रयत्वेनाप-
रोक्षः किं वा संवित्संबन्धमात्रसत्त्वादुपाधित्वादथो संविद्विषयत्वात् । नाद्यः ।
आत्मा न संविदाश्रयत्वेनापरोक्षः संवित्कर्मतामन्तरेणापरोक्षत्वात् संवेदनवत् ।
न द्वितीयः । अतिप्रसङ्गात् । तृतीये ऽपि न तावत्संविदुपाधित्वं नाम संविदा-
श्रयत्वं विषयस्यानाश्रयस्यापरोक्षत्वाभावप्रसङ्गात् । नाप्याश्रयविषययोरन्यतर-
त्वम् । विषयस्य दुर्निरूपत्वात् । संवित्प्रयुक्तव्यवहारयोग्यो विषय इति चेद्
आत्मा ऽपि तर्हि विषयः स्यात् । आश्रयव्यतिरिक्तत्वे सति संविद्यावर्तकत्वं
चक्षुष्यतिव्याप्तम् । आश्रयव्यतिरिक्तत्वे सति संवित्प्रयुक्तव्यवहारयोग्यत्वं च
संविदात्मसंबन्धे ऽतिव्याप्तम् । न च संबन्धस्य विषयत्वमिष्टम् । अपरो-
क्षत्वप्रसङ्गात् । अनुमेयो हि नित्यं समवायो भवतेष्यते । चतुर्थे ऽपि न तावदा-
त्मविषयं संवेदनं घटादिविषयसंवेदनाद्विन्नकालीनम् । तथा सति मयेदं विदित-
मिति संवेद्यसंबन्धो नावगम्येत । नापि तयोरेककालत्वम् । युगपद्विरुद्धविषयमा-
हिज्ञानद्वयोत्पादायोगात् । न हि देवदत्तस्यापृष्ठदेशस्थितार्थस्यापिगमनक्रि-
याद्वयावेशो युगपद् दृश्यते । विरुद्धपरिस्पन्दद्वयस्य युगपदनुपपत्तायपि परि-
णामद्वयस्य नानुपपत्तिरिति चेद् न । निरवयवस्यावयवशः परिणामद्वयानु-
पपत्तेः । नापि कात्स्न्येन परिणामद्वयम् । कृत्स्नशरीरवर्तिनो विरुद्धपरिणाम-
योर्बाल्ययौवनयोऽयस्यपदादर्शनात् । तस्मात्परिणयोत्स्यप्रकाशत्वेनैवात्मनो ऽप-
रोक्षत्वम् । न च वाच्यमधिष्ठानस्याध्यस्थमानेनैकेन्द्रियग्राह्यत्वमन्तरेणापरोक्ष-
तामात्रेणाध्यासो न क्व चिद् दृष्ट इति । साविण्या मनोमात्रेण वा प्रत्यक्षे
आकाशे मालिन्यादेश्चाक्षुषस्यापरोक्ष्यदर्शनात् । क्षणकैर्भाट्टेश्चाकाशस्य
चाक्षुषत्वमिष्यतइति चेद् न । तथा सति रूपस्पर्शवत्त्वप्रसङ्गात् । चक्षुर-
न्वयव्यतिरेकौ त्वाकाशानुमापकमूर्तद्रव्याभावविषयतया ऽन्यथासिद्धौ ॥

ये तु वादिनः स्वस्वप्रक्रियानुसारेण * नित्यानुमेयमाकाशमिच्छन्ति
तान्प्रत्यध्यस्थमानेनैकेन्द्रियग्राह्यत्वाभावाद् भवत्येवोदाहरणम् । तस्येतस्य

विद्यानिवर्त्यस्याविद्यातत्कार्यरूपस्याध्यासस्याधिष्ठानभूतो ऽप्यात्मा न तदु-
पशोपभ्यां संस्पृश्यते ऽनुपादानत्वात् । तदेवं वेदान्तवादे सर्वदोषपरिहा-
रस्य सुकरत्वात्संभाव्यतएव प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः ॥

नन्वात्मन्यनात्माध्यासो लक्षणसंभावनाभ्यामुपेतो ऽपि न प्रमाणम-
न्तरेण सेदुमर्हति मानाधीनत्वात्सर्वेषु मेयसिद्धेरिति चेत् तर्ह्येव प्रत्यक्षानु-
मानार्थेपत्यागमाः प्रमाणत्वेनावगन्तव्याः । सर्वो लोको मनुष्यो ऽहं देवो
ऽहं पशुरहमिति जातिविशिष्टशरीरेन्द्रियादिसंचाले चिद्रूपस्य स्वस्य तादा-
त्म्यमध्यस्थेषु व्यवहारं प्रमातृप्रमेयादिरूपं कुस्तइति प्रत्यक्षमेतत् । यदा-
प्यचेन्द्रियापगमे प्रमाण*कोटावनन्तर्भावात्प्रत्यक्षसामय्यसंभवस्तथापि नित्यं
साक्षिप्रत्यक्षं संभविष्यति । यच्च सामय्यभावे ऽप्यापरोक्षं दृश्यते तच्च साक्षि-
प्रत्यक्षतेति हि वेदान्तमर्यादा । तथा ऽनुमानमपि विमतौ देषदत्तस्य जाय-
त्स्वप्रकालो, तस्येवाहं मनुष्य इत्याद्यध्यासपुरःसरप्रमातृत्वादिव्यवहारवन्तो,
तस्येव सुषुप्तादिकालादन्यकालत्वाद्, यत्रैवं तत्रैवं यथा तस्येव सुषुप्तादि†-
कालइति । अर्थापत्तिरपि प्रमातृत्वादिव्यवहारो [देहादितादात्म्याध्यासं विना
नोपपद्यते सुषुप्तादायध्यासाभावे व्यवहारानुपलम्भादिति । आगमस्तु ब्राह्मणो
यजेतेत्यादिरवगन्तव्यः ॥

ननु प्रमातृत्वादिव्यवहारो [देहात्मनोः संबन्धमात्रमपेक्षते न तादा-
त्म्यमिति चेत् को ऽसौ संबन्धः स्वस्याभिभाषश्चेतर्हि भृत्यादिशरीरेणापि
प्रमातृत्वादिव्यवहारः स्यात् । अस्तु तर्हि स्वेच्छामात्रानुविधायित्वं
संबन्धः । भृत्यादिशरीरं तु स्वयचनानुविधायीति नातिप्रसङ्ग इति चेद्
मेवम् । यदीच्छानुविधानयोग्यतामात्रं विषयितं तदा सुषुप्ते ऽपि तत्सत्त्वा-
व्यवहारो दुर्वारः ।] ‡ अथेच्छया ऽनुविधीयमानत्वं तर्ह्यन्यातुरे तदभाषा-
त्प्रमातृत्वादिव्यवहारो न स्यात् । इच्छानुविधानस्य व्यवहारमूलत्वमनु-

* इन्द्रियाणां प्रमेयेति २ पु० पाठः ।

† सुषुप्तादीति २ पु० पा० ।

‡ [ ] एतन्मध्यस्थो ग्रन्थः १ पुस्तके न दृश्यते पुटित इति भाति ।

§ [ ] एतन्मध्यस्थो ग्रन्थः १ पुस्तके पुटितः ।

प्रत्यक्षादिप्रमाणैरध्याससिद्धिः । तस्य प्रमातृत्वादिव्यवहारहेतुत्वम् । ८७

भवसिद्धमिति चेत् । किमेतत्सर्वत्रिकमुत क्वचित्कम् । नाद्यः । इच्छानु-
विधानमन्तरेणैव दुर्गन्धादिप्रमातृत्वदर्शनात् । न द्वितीयः । इच्छाया
अप्यध्यासमूलत्वेनाध्यासस्यैव व्यवहारहेतुत्वात् । न ह्यन्तःकरणतादात्म्या-
ध्यासमन्तरेणैच्छारूपः परिणामो निर्विकारस्यात्मनः संभवति । न चात्मा-
नात्मनोः संयोगसमवायो व्यवहारनिमित्तं सुषुप्ते ऽपि तयोः सत्त्वाद्वावहा-
रापत्तेः । मोक्षभोग्यान्वयस्वकर्मरभ्यत्वस्येन्द्रियाधिष्ठेयत्वादिसंबन्धानां भोगा-
द्यध्यासमूलत्वात् । भृत्यादिशरीरे सद्भावाच्च न व्यवहारत्वम् । अथ भृत्या-
दिव्यावृत्त्यर्थमव्यवधानेन भोग्यत्वं संबन्ध इत्युच्येत तदापि भोगयोग्यता-
मात्रं चेत्सुषुप्ते ऽप्यस्ति । अथ भुज्यमानत्वं तथाप्यात्मनः सर्वशरीरदेश-
कालेष्वव्यवधानस्य समत्वात्कस्य चिदेव शरीरस्य कयोश्चिदेव देशकाल-
योर्भोग्यत्वे नियामको मूलसंबन्धो ऽपेक्ष्येत । तस्मात्तादात्म्याध्यास एव
व्यवहारहेतुः ॥

अस्मिन्नपि पक्षे शरीरविशेषे ऽध्यासस्य किं नियामकमिति चेद्
लिङ्गशरीरविशेष इति भ्रमः । न च लिङ्गशरीरात्मनोः संबन्धः सादिः
येन तत्रापि नियामकान्तरमन्विष्येत । न च प्रमातृत्वादिव्यवहारस्य देहा-
दितादात्म्याध्यासमूलत्वे करणदोषादप्रामाण्यं प्रत्यक्षादीनां प्रसज्येतेति
वाच्यम् । तत्र तत्त्वावेदकप्रामाण्यहानिर्वेदान्तव्यतिरिक्तानामभ्युपगतेव ।
व्यावहारिकप्रामाण्यं तु न हीयते व्यवहारे बाधाभावात् । मोक्षावस्थायां
बाध्यत्वमात्रस्वीकारेणाध्यासिकत्वस्वीकारात् । न चाध्यासिकत्वमविसंवादि-
व्यवहाराङ्गत्वं चेन्नयं विरुद्धमिति वाच्यम् । उभयस्य प्रमाणसिद्धत्वात् ।
तत्राध्यासिकत्वे तावत्प्रमाणान्युक्तानि इतरच्चानुभवसिद्धम् । अविसंवादित्वं
न निश्चेतुं शक्यतइति चेत् तत्र तावत्प्रत्यक्षादिजन्यव्यवहारस्याविसंवाद
आपातिकः साक्षिसिद्धः । आत्यन्तिकस्तु नाभ्युपेयते । वेदान्तानां चात्यन्ता-
बाध्यविशेष्यत्वात्तत्त्वावेदकप्रामाण्यमुचितम् । स्वयं मिथ्याभूता अपि अबाध्यं
बोधयन्त्येव स्वप्रकाशिनीसंदर्शनादौ मिथ्याभूते ऽपि वास्तवश्रेयःसूचकत्व-
दर्शनात् ॥

ननु प्रत्यक्षादीनि व्यावहारिकप्रमाणानि । व्यवहारार्थक्रियासमर्थे-

यस्तुविषयत्वादिति हि त्वया तेषां प्रामाण्यं साधनीयम् । तथा च पर-
तः प्रामाण्यापत्तिरिति चेद् न । विमतानि प्रमाणानि यथार्थविषयत्वादिति
साध्यतस्तथापि तुल्यत्वात् । अथ विषययाथार्थं विषयिज्ञानादेव सिध्यति
न ज्ञानान्तरादिति न परतस्त्वं तर्ह्यस्मन्मते ऽपि विषये व्यावहारिकार्थैरि-
यासामर्थ्यं विषयिज्ञानादेव सिध्यतीति समानम् ॥

अथाप्यध्यासेपादान्त्ये ब्रह्मज्ञानस्य प्रपञ्चज्ञानवन्मिथ्यात्वं प्रसज्येतेति
चेद् न । स्वरूपमिथ्यात्वस्येष्टत्वात् । अथ विषयमिथ्यात्वं साध्यं तर्हि विन-
श्यस्याहित्वं प्रपञ्चज्ञाने उपाधिः । अथ ब्रह्मज्ञानमपि विनश्यस्याहि दुष्ट-
कारणजन्यत्वाद्वज्जुसर्पज्ञानयदिति चेद् न । हेत्वसिद्धेः । न हि ब्रह्म-
ज्ञानं काष्ठाकामलादिदोषजन्यम् । ब्रह्मज्ञानोपादानमज्ञानमेव दोष इति चेद्
न । चैतन्यस्याद्वैतावभासं प्रतिबध्य द्वैतावभासजनकत्वेन चैतन्यं प्रत्यक्षा-
नस्य दोषत्वे ऽपि ब्रह्मज्ञानं प्रत्युपादानतया ऽनुकूलस्य तस्य गुणत्वात् ।
यस्यैव दोषत्वगुणत्वे विरुद्धे इति चेद् न । काष्ठादीनां रज्ज्वादितत्वा-
वभासं प्रति विरोधित्वेन दोषत्वे ऽपि स्वकारणभूतपापानुमाने लिङ्गत्वेन
गुणत्वदर्शनात् । ततः प्रमाणकारणेषु सर्वेषु सत्सु तद्विरोधित्वेनागन्तुको
यः काष्ठादिः स एवाप्रामाण्यहेतुर्दोषः । लोके तु* विरोधिष्वपि क्षुत्पिपा-
सादिषु नैसर्गिकत्वमात्रेण दोषबुद्धिर्न दृश्यते तत्र किमु वक्तव्यं नैसर्गिकम-
नुकूल चाज्ञानं न दोष इति । तस्मादाध्यासिकानामपि प्रत्यक्षादीनां नाप्रा-
माण्यमित्यध्यास उपादानं व्यवहारस्य ॥

✓ विमते। अध्यासः प्रमातृत्वादिव्यवहारस्य निमित्तकारणमध्यासत्वाच्छु-
क्तिरजताध्यासयदिति चेद् न । व्यवहारानाश्रयत्वस्योपाधित्वात् । रजताध्या-
समन्तरेणाप्यात्मनि प्रमातृत्वादिव्यवहारदर्शनादज्ञताध्यासे न तदाश्रयः ।
देहात्माध्यासे न तदाश्रयः सुषुप्ते देहात्माध्यासहीने व्यवहारानुपलम्भात् ॥

✓ अथ मत व्यवहारः प्रमातृनिष्ठः प्रमातृत्वं चात्मनश्चेतनत्वाद्विनेवा-
ध्यासं सिध्यतीति । तन्न । अध्यासमन्तरेणासङ्गम्यात्मने। निर्व्यापारस्य प्रमाऽज-
नकत्वेन कारकप्रयोक्तृत्वलक्षणप्रमातृत्वानुपपत्तेः । अतो अध्यासेपादानक एव

लौकिकवैदिकव्यवहारमात्रस्याध्यासमूलकत्वं

प्रमातृत्वादिव्यवहारः । अविवेकिव्यवहार एव तादृशो न तु विवेकिव्यवहार इति चेद् न । विवेकिव्यवहारो ऽपि लौकिकस्तावत्पश्चादिव्यवहारसमत्याद-
ध्यासकार्य एव । पश्चादीनां च देहादिसंघाते ऽहमित्यभिज्ञाव्यवहारो
ऽध्यासात्मकः अगृहीतभेदयोर्द्वयोरेक्यज्ञानत्वाच्छुक्तिरजतज्ञानवत् । न हि
विवेकिभिरपि लौकिकव्यवहारकाले देहात्मनोर्भेदो गृह्यते येन पश्चादि-
साम्यं न स्याद् भेदपक्षे च देहस्यानुकूले ऽन्नपानादौ प्रतिकूले च ताडनादौ
पश्चादिघन्मभेदमनुकूले प्रतिकूलमिति बुद्ध्या प्रवृत्तिनिवृत्तौ नोपपद्येयाताम् ।
देहात्मनोर्भेदः प्राकृतप्रत्यक्षेणैव गम्यते यामराणामपि स्त्रीशूद्रादीनां पर-
लोकाथेगङ्गास्नानादिप्रवृत्तिदर्शनादिति चेद् न । आप्रवाक्यपरंपरयैव तत्र
भेदावगमात् । नो चेदात्मज्ञानाय शास्त्रं न प्रवर्तते । तस्माद्विवेकिनामपि
लौकिकव्यवहार आध्यासिक एव ॥

ननु विवेकिनां शास्त्रीयव्यवहारो नाध्यासिकः परलोकसंबन्धिनमा-
त्मानमाप्रयक्षाद्विज्ञायैव वैदिककर्मसु प्रवर्तमानत्वात् । स्यादेतत् । किं
चिद्यथा यजेत यशुकामो ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिफलघोदना
देहव्यतिरिक्तं पारलौकिकमात्मानं कल्पयेत् किं वा यावज्जीवमग्निहोत्रं
जुहोतीत्यादिनित्यघोदना अथ वा गृहदाहवान्यजेतेत्यादिनैमित्तिकघोदना
आहो स्थित् प्रायश्चित्तघोदना । आद्ये ऽपि किं देहव्यतिरिक्तमात्मानमन्त-
रेण पश्चादिफलमनुपपन्नम् उत स्वर्गादिफलम् । नायः । पश्चादीनामस्मि-
न्नेव जन्मनि लब्धुं शक्यत्वात् । न चेहिकफलत्वे चिदादीनां समनन्तर-
नियतफलेभ्यः कारीर्यादिभ्यो भेदो न स्यादिति शङ्कनीयम् । अस्मिन्नेव
जन्मनि यौवनवार्द्धकादिकालभेदेनापि चिदादीनामनियतफलत्वोपपत्तेः ।
कारीर्यादीनां त्वनायुष्या सस्येषु शुष्यत्सु विधानान्नियतसमनन्तरफलत्वम् ।
नापि द्वितीयः ।

अपेक्ष नरकस्वर्गाविति मातः प्रवर्तते ।

मनःप्रीतिकरः स्वर्गो नरकस्तद्विपर्ययः ॥

इति न्यायेन पश्चादिवन्यसुखस्य स्वर्गशब्दाभिधेयस्य ज्योतिष्टोमा-
दिफलस्याप्यपेक्ष * संभवात् । न हि तत्सुखं चिदादिफलं पश्चादिमात्रका-

* ज्योतिष्टोमादिप्राप्त्या तस्याप्यपेक्षेति १ पु. पाठः ।

मस्य तद्विधानात् । निरतिशयप्रतीतिः स्वर्गत्वे ऽप्येहिकत्वमविरुद्धं साक्षाज्या-
दिप्राप्या तस्या अप्येषेव संभवात् । शास्त्रेषु मेरुपृष्ठे स्वर्गभोगो ऽवगम्यत-
इति चेत् सो ऽपि मन्त्रोपधादिसिद्धेनानेनैव शरीरेण सुसंपादः । यदि तथा
न दृश्येत तर्हि वृष्ट्याद्यनुत्पादे कारीर्यादिष्विवाचापि किं चिदङ्गवैकल्यं कल्प-
नीयम् । नानापि द्वितीयतृतीयौ । नित्यनैमित्तिकचोदनयोगुरुमते फलशून्य-
त्वात् । भट्टमते ऽपि तत्फलस्यैव भोक्तुं शक्यत्वात् । नापि चतुर्थः । प्राय-
श्चित्तस्य पापापगममात्रफलत्वात् । अकृतप्रायश्चित्तस्य ब्रह्महत्यादेः फलं
भोक्तुमात्मा नरकगामीति चेद् न । स्वर्गवन्नरकस्याप्यनेनैव जन्मना भोग-
संभवात् । श्वशूकरादि*देहेषु पापफलोपभोगः शास्त्रे प्रतीयते इति चेन्न ।
तत्र शूकरादि*समानदुःखप्राप्तिमात्रस्य विधित्तत्वात् । अतो न देहव्य-
तिरिक्तात्मनः किं चित्कल्पकमस्तीति ।

नैतदेवम् । देवताधिकरणन्यायेन ‡ प्रमाणभूतेर्मन्त्रार्थवादादिभिर्विशि-
ष्टदेशकालशरीरादिभोग्यस्वर्गादिफलाधगतौ देहव्यतिरिक्तात्मसिद्धेः । इममर्थं
वेदान्तदेवताधिकरणन्यायविदुमपि जेमिनिर्नाङ्गीकरोति चेद् न । देहव्य-
तिरिक्तात्मतत्त्वस्य विधिभिरनपेक्षितत्वेन जेमिनिना मुख्यतो ऽसूषेणोऽपि सिद्ध-
साध्यधिपयकृत्स्नवेदस्यानपेक्षितत्वलक्षणप्रामाण्यसूषणेनार्थात्मवित्तत्वात् । अ-
न्यथा तदीयेन भाष्यकारेण मन्त्रार्थवादादिप्रामाण्यमाश्रित्य देहव्यतिरिक्त
आत्मा कथं विचारितः । न च पूर्वतन्त्रगतदेवताधिकरणे सूत्रकारभाष्य-
काराभ्यां मन्त्रादिप्रामाण्यं निराकृतमिति वाच्यम् । न हि तत्र मन्त्रादि-
मात्रस्य प्रामाण्यनिराकरणे तात्पर्ये किं तु विरुद्धस्यैव महान् इन्दो यज्ञया-
दुरित्यादिमन्त्रबलाद्वेद्यताया विग्रहयत्ये सति षष्ठ्यगादिवत्संनिधानेनोप-
कारकत्वं स्यात्तच्चानुभयविरुद्धमिति निराक्रियते । अविरुद्धस्य तु मन्त्रादेः
प्रामाण्यमङ्गीकृतमेव अर्थवाद्गतलिङ्गानामपि तत्र तत्र द्वादशलक्षणां प्रमा-
ण्येनोदाह्रियमाणात्वात् । तदेवं मन्त्रादिबलाद्वेद्यादिव्यतिरिक्तमात्मानमव-
गत्य विवेकिनः शास्त्रीयकर्मसु प्रवर्तन्ते इति न तद्व्ययहार आध्याधिकः ।

परलोकाधिनां देहादिव्यतिरिक्तात्मावगमेऽपि नासद्भावावगतिः । ६१

नैष दोषः । किं कर्मिणो मन्त्रार्थवादादिबलाद्देहव्यतिरिक्तमखण्डेकर-
समात्मानमवगच्छेयुस्त परलोकगामिनम् । नाद्यः । तस्य वेदान्तेकवेद्यत्वात् ।
द्वितीयेऽपि परलोकगाम्यात्मज्ञाने सति किमध्यासमात्रं निवर्ततइति तवा-
भिप्राय उत स्थूलदेहाध्यासो निवर्ततइति । नाद्यः । सर्वगतस्य परलोकग-
मनानुपपत्तेरन्तःकरणाध्यासो न निवर्ततइत्यङ्गीकार्यत्वात् । न द्वितीयः ।
अपरोक्षाध्यासस्य परोक्षज्ञानमात्रेण निवृत्त्ययोगात् । ततो विवेकिनां शास्त्री-
यव्यवहारोऽप्याध्यासिक इव ॥

यद्यप्य सर्वोऽपि व्यवहारोऽध्यासमूलस्तर्ह्यात्मानात्मनोः कस्य
कुत्राध्यास इति विशेषतो निरूपणीयम् इति चेत् श्रूयतां तर्ह्यवधानेन ।
तत्र तावत्साक्षिचेतन्येऽन्तःकरणेन्द्रियदेहतद्वाह्याविषयास्तद्गुमाश्च क्रमे-
णारोप्यन्ते तत्रापि पूर्वपूर्वाध्यासाविशिष्टं चैतन्यमुत्तरोत्तराध्यासाधिष्ठानम-
वगन्तव्यम् । न च आत्मनि बाह्यविषयाध्यासे विवक्षितव्यम् । पुत्रभा-
र्यादिषु विकलेषु सकलेषु च सत्स्वहमेव विकलः सकलो वेति व्यवहा-
रदर्शनात् । ननु नायं मुख्यो व्यवहारः असार्थविकत्वात् । न हि पुत्रे
मृतपत्नीके सत्यहं मृतपत्नीक इति व्यवहारो दृश्यतइति चेद् मैवम् ।
क्व चिददर्शनमात्रेण दृष्टस्थलेषु मुख्यत्वस्यानियार्थत्वात् । न हि क्व चिच्छुक्तो
रजतव्यवहारो न दृष्ट इत्यन्यत्रापि रजतरूपेण भातायां शुक्तौ रजतव्यवहार
श्लेषचारिको भवति । अस्तु शुक्तिरजतयोस्तादात्म्यप्रतीतेर्मुख्य आरोपः ।
स्वदेहपुत्रयोस्तु भेदप्रतीतिः सिद्धो देवदत्त इतिवद्गौण एवैकत्वव्यवहार इति
चेद् न । वेपम्यात् । न हि सिंहमुखदुःखाभ्यां देवदत्तः संस्पृश्यतइति
तदेकत्वव्यवहारिणो गौणी प्रतीतिः । अत्र तु पुत्रमुखदुःखाभ्यामहमेव संस्पृष्ट
इति पिताऽभिमन्यते । अथातिस्नेहवशादभिमानो नाध्यासवशादिति
मन्येथाः । तत्र । स्नेहस्याप्याध्यासिकत्वात् । अन्यथा तस्येव पितुः पारि-
त्राज्यं प्राप्स्य विवेकज्ञाने सति तेष्वेव पुत्रादिषु कथं न यथापूर्वं स्नेहो
दृश्येत । न हि वास्तवस्य स्नेहस्य विवेकज्ञानमात्रादपगमः संभवति ।
ज्ञानमज्ञानस्येव निवर्तकमिति व्याप्तिदर्शनात् । ननु यदि पुत्रादिषु स्नेह-
कृतोऽहमिति व्यवहार आध्यासिकः कथं तर्हि भाष्यकारेणैकतयधिकरणे*

राज्ञः सर्वार्थकारिण्यतिस्त्रिग्वभृत्ये ममात्मा भद्रसेन इति व्यवहारो गौण-
त्वेनोदाहृतः । विषम उपन्यासः । न हि तत्र भद्रसेनस्वरूपप्रयुक्तो राज्ञः
स्नेहः विपरीतकारिणि तस्मिन्नेव द्वेषदर्शनात् किं तर्हि तत्कृतेष्वनुकूलेषु
राजकार्येष्वेव स्नेहः । पुत्रेषु तु पितुर्निरुपाधिक एव स्नेहः । कार्याद्यमे विप-
रीतकारिणि या स्नेहाऽनपायात् । अथापि न स्नेह आध्यासिकः स्नेहपात्रेषु
वस्त्रालङ्कारादिष्वहंबुद्धिभावादिति चेद् न । तथापि ममबुद्धिलक्षणाध्या-
सस्य सत्त्वात् । अध्यासस्याहमिति ममेति चाकारद्वयं स्नेहतारतम्यादु-
पपद्यते । तत्तारतम्यं च तदेतत्प्रेयः पुत्रादित्यस्याः श्रुतेर्ध्याख्यानावसरे
विश्वरूपाचार्यैर्दर्शितम्

चिन्तात्पुत्रः प्रियः पुत्रात्पितृषुः पितृहातयेन्द्रियम् ।

इन्द्रियेभ्यः प्रियः प्राणः प्राणादात्मा परः प्रियः* ॥ इति ।

अतः प्रियमात्रे चिन्तादौ नियमेन ममेति संबन्धाध्यास एव भवति ।
प्रियतरे पुत्रे कदा चिदेकमप्यध्यस्यते । प्रियतमे देहे प्रचुरैक्याध्यासः ।
ततो ऽपि प्रियतमे त्वन्तःकरणे नियत ऐक्याध्यासः । ननु पुत्रे चैदे-
क्यबुद्धिराध्यासिकी कथं तर्हि चतुःसूच्यवसाने भाष्ये गौणमिध्यात्मनोः सत्त्वे
पुत्रदेहादिबाधनादिति गौणात्मत्वेन पुत्र उदाहृतः । नायं दोषः । देह-
वदैक्याध्यासस्य प्राचुर्यं नास्तीत्येतावन्मात्रं तत्र विवक्षितं न त्वात्मेक्या-
ध्यासः पुत्रे सर्वथा नास्तीति । अन्यथा कथमात्मा वै पुत्रनामा ऽसीति
श्रुतिरुपपद्येत । इयं हि श्रुतिर्लोकसिद्धं पुत्रतादात्म्याध्यासमनुवदति । तस्मा-
दस्त्येव पुत्रभार्यादिषु विषयेष्वध्यासः ॥

अथ कथं चित्पुत्रादितादात्म्याध्यासे ऽपि विप्रतिपद्येतास्तथापि
तद्गुर्माध्यासो ऽङ्गीकार्य एव । स्तनन्वर्थे पुत्रे वस्त्रालङ्कारादिना पूजिते
सत्यहमेव पूजित इति पितुरभिमानदर्शनात् । तथा ऽङ्गुल्या स्वदेहं
प्रदर्श्य घचनेनायमहमिति व्यवहारो देहतादात्म्याध्यासमात्मनो गम-
यति । कृशो ऽहं कृष्णो ऽहमिति व्यवहारे देहधर्माणां कृशत्वादीनामा-
त्मन्यध्यासः प्रसिद्धः । मूको ऽहं घक्ता ऽहमन्थो ऽहं द्रष्टा ऽहमिती-

न्द्रियधर्मो यथात्मन्यध्यस्यन्ते । न ह्येष धर्मिणामिन्द्रियाणामेध्यासो *
घटते नित्यानुमेयानां तेषामपरोक्षाध्यासायोग्यत्वात् । अहं कामी कोपी-
त्यन्तःकरणधर्मो आत्मन्यारोप्यन्ते । न च कामादय आत्मन एव धर्मो
नान्तःकरणस्येति वाच्यम् । सत्येवान्तःकरणे तेषां भावात् । आत्मोपादा-
नकृत्ये ऽपि कामादीनामन्तःकरणं निमित्तमिति तदन्यव्यतिरेकाविति चेद्
न । निमित्तस्यान्तःकरणस्यापायमात्रेण सुषुप्तौ कामाद्यापायानुपपत्तेः । अन्तः-
करणात्मसंयोगस्याऽसमवायिकारणस्यापायात्तदपाय इति चेद् यथमप्यन्तःक-
रणस्योपादानत्वमेव कल्पनीयम् अभ्यर्हितत्वात् । निमित्तत्वमप्यभ्यर्हि-
तमेव तदभावे कारणानुत्पादादिति चेद् न । चक्षुरादेर्निमित्तान्तरस्याच
सद्भावेन तस्याकल्पनीयत्वात् । न चोपादानान्तरमवाप्तिर्येनोपादानत्व-
मपि न कल्प्येत । आत्मन उपादानत्वे त्वहं काम इति सामानाधिकर-
ण्यप्रत्ययः स्याद् न तु दण्डो देवदत्त इतिवदहं कामीति संबन्धप्रत्ययः ।
अन्तःकरणसामानाधिकरण्यं तु कामादीनां कामः सङ्कल्प इत्यादिश्रुतिसिद्धम् ।
ततो ऽन्तःकरणधर्मो यथ कामादय आत्मन्यारोप्यन्ते अन्तःकरणं च
स्वसाक्षिण्यात्मन्येक्येनाध्यस्यते । अन्यथा केवलसाक्षिणो ऽहमित्यभिमान-
विशिष्टत्वेन प्रतीतिर्न स्यात् ॥

ननु न साक्षिवेदात्मन्तःकरणं किं त्वात्मेन्द्रियविषयेषु समवहितेषु
दृश्यमानस्य ज्ञानोत्पत्तिक्रमस्यान्यथानुपपत्त्या गम्यमिति चेद् न । अन्यथा
ऽप्युपपत्तेः । आत्मन एव क्रमेण ज्ञानजननसामर्थ्याकल्पने ऽप्युपपन्नस्त-
त्क्रमः । न चावश्यं कस्य चिन्नियामकस्य कल्पनीयत्वे मन एव कल्प-
तामिति वाच्यम् । सिद्धस्यैवात्मनः सामर्थ्यमात्रकल्पनस्य सामर्थ्योपेतद्र-
ष्टाप्तरक्तत्वज्ञानाधीनत्वात् । ननु तदहंभूतमनेन मनो ऽक्षप्रप्राप्तं किमत-
तमः, कर्तुः क्रमकारिसाधारणकारणापेक्षः बहुविषयसंनिधानवतः कर्तुः
तार्क्योत्पादक्रमत्वाद् बाहुच्छेदसंनिधानवतो देवदत्तस्य कुठारसापेक्षच्छिदि-
क्रयाक्रमवदिति । नेतृत्वारम् । मनःकर्तृकेषु प्रतीन्द्रियसंयोगेषु वर्तमाने
तमे ऽनेकान्त्यात् । न हि मनस इन्द्रियैः क्रमेण संयोगे किं चित्साधारणं

कारणमस्ति । अदृष्टमेव तद्विषयतीति चेद् एवमपि वृत्तात्पततः फलस्या-
काशप्रदेशसंयोगक्रमे ऽनैकान्त्यम्* । तथापि गुरुत्वं साधारणं कारणमिति
चेद् एवं तर्हि चक्षुषः प्रतिविषयसंयोगेषु वर्तमानक्रमे ऽनैकान्त्यात् । न
चादृष्टमपि सममिति वाच्यम् । अदृष्टव्यतिरिक्तस्यैव साधारणकारणस्य
साध्यत्वेन विवक्षितत्वात् । एवं च सति प्रथमत उक्तमनैकान्तिकस्थलमप्य-
दृष्टम् ॥

अथ मतं विमत्ता विज्ञानादिविशेषगुणोत्पत्तिः, स्वाश्रये द्रव्यान्तरसं-
योगलक्षणासमवायिकारणापेक्षा नित्यद्रव्यविशेषगुणोत्पत्तित्याद् अग्निसंयोगा-
पेक्षपरमाणुगतलौहित्योत्पत्तिवत् । तथा च द्रव्यान्तरं यतन्मन इति ।
नैतदप्युपपन्नम् । आत्मनः शरीरेन्द्रियसंयोगो ऽपि ज्ञानासमवायिकारणमिति
तत्र सिद्धसाधनत्वात् । स्वप्रज्ञानपक्षीकारे मनःसिद्धिरिति चेद् न । शरीरे-
यैव सिद्धसाधनत्वात् । नहि स्वप्ने ऽप्यात्मनः शरीरसंयोगो ऽपगच्छति ।
तर्ह्यस्तु प्रत्यक्षं मन इति चेद् न । अणुपरिमाणत्वे मनसः परमाणुवदि-
न्द्रियागम्यत्वात् । अनन्तपरिमाणत्वे गुणपत्सर्वजगदयभासप्रसङ्गात् । मध्य-
मपरिमाणत्वे ऽपि न तस्येन्द्रियगम्यत्वं स्वप्रायस्यायामिन्द्रियाभावे ऽपि
मनोदर्शनात् । न च मनसः प्रतीतिरेव नास्तीति वाच्यम् । मम मनो
ऽन्यत्र गतमित्यनुभवात् । ततः परिशेषान्मनसः साक्षिवेदात्वं सिद्धम् ।
च च साक्षी प्रत्यगात्मा ऽनात्मस्वन्तःकरणादिष्वेक्येनाध्यस्यते अहंकारा-
दिषु चैतन्योपलम्भात् ॥

नन्वात्मानात्मनोरन्योन्याध्यासे द्वयोरप्यध्यस्तत्वेन मिथ्यात्वं
स्यात् तथा द्वयोरप्यधिष्ठानत्वेन सामान्यावभास एव स्यात्त्रैकस्यापि विशेषा-
वभास इति चेद् मेघम् । विज्जडरूपेण द्वयोर्विशेषावभासस्तावदितरेतरा-
ध्यासे गमयति । अध्यासे विशेषावभासस्याध्यस्यमानताप्रयुक्तत्वात् । एक-
तराध्यासे चैकस्यैव विशेषावभासः स्यात् । न च द्वयोरपि मिथ्यात्वापातः ।
चेतनस्याचेतने स्वरूपाध्यासाभावात्संसृष्टतयेवाध्यासात् । न च विशेषाव-

* क्रमेणैकान्तं चेति २ पु- पाठः ।

† परमाणुगुणतन्निहित्येति १ पु- पाठः ।

‡ आत्मना शरीरसंयोग इति २ पु- ।

भासादधिष्ठानत्वविरोधः । अधिष्ठानधर्मतया विशेषाप्रतीतिः * । देहस्य चेत-
नत्वमात्मनो ऽचेतनत्वमिति वैपरीत्येन प्रतीतिः । न च वाच्यं द्वयोर्विशेषा-
धभावे सति † नाध्यासः संभवति सामानाधिकरण्यमस्ति चेद्रीणं तद्विषय-
तीति । न हि लौकिका अन्तःकरणादावात्मनो गौणी बुद्धिमभिमन्यन्ते ‡ किं
॥ मुख्यामेव । न हि दृष्टे ऽनुपपन्नं नाम ॥

नन्वादिशब्दे । ऽनुपपन्नः । अन्तःकरणभावे शुद्धस्यात्मनो ऽध्यासात् ।
इन्द्रियादौ त्वध्यस्तात्मविशिष्टमन्तःकरणमेव संबन्ध्यत इति चेत् सत्यमेव
तथापि चेतन्यमेवेन्द्रियादावच्छिन्नं प्रकाशते नान्तःकरणमिति प्रतिभासा-
भिप्रायेणादिशब्द उक्तः । चेतन्यस्य देहेन्द्रियादावनुस्यूतत्वेन प्रतिभासादेव
तत्र लौकायतादीनामात्मभ्रमः । अन्यथा चैतन्याध्यासवत्यन्तःकरणे एव
सर्वेषामपि वादिनामात्मत्वभ्रमः स्यात्तु देहादौ । तदित्यमात्मानात्म-
नोरन्योन्याध्यासे लक्षणसंभाषनासद्वायप्रमाणैरुपपादिते विवदिषुं केनापि न
शक्यत इति सिद्धम् ॥

ननु यिमत्तं शास्त्रं संभावितविषयप्रयोजनम् अध्यासात्मकबन्धप्रत्य-
नीकत्वाज्जायद्वोधवदित्यनुमातुमध्यासो भवता प्रसाधितः । तत्र प्रयोजनं
नाम किं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनर्थनिवृत्तिः किं वा ऽनर्थहेतोरविद्यातत्कार्या-
ध्यासस्य निवृत्तिः । नाद्यः । सति हेतौ निवृत्तस्यानर्थस्य पुनरप्युत्पत्तेः ।
न द्वितीयः । अनादेरध्यासस्य निवृत्त्ययोगात् । शास्त्रप्रामाण्यान्निवृत्तिरिति
चेद् न । प्रत्यक्षविरोधात् । न हि देहादिभ्यो न्यायतो विहिते ऽप्यात्मनि
अध्यासनिवृत्तिं शक्यामः । उच्यते । अनादेः प्रागभावस्य भयन्मतसिद्धसंसा-
रहेतोर्निवृत्तिरिषाध्यासस्यापि निवृत्तिः किं न स्यात् । अध्यासो न निवर्तते
आनादिभावकृत्त्वादात्मवदिति चेद् न । किं भावकृत्त्वं नाम सत्यत्वम्
उताभावयेलक्ष्यम् । आद्ये ऽनिर्वचनीयवादिनां हेत्वसिद्धिः । न द्वितीयः ।
यिमतो ज्ञाननिवर्त्यः अज्ञानात्मकत्वाद् रजताद्यध्यासवत् । न च पूर्वानु-
मानेन बाधः । तस्यैवानेन बाध्यत्वात् । यथा सामान्यशास्त्रं विशेषेण वा-

* विशेषस्याप्रतीतिरिति व्यस्त पाठः २ पु- ।

† सतीति २ पुस्तके न दृश्यते ।

‡ बुद्धिं गौणीमभिमन्यन्ते इति २ पु- वा- ।

§ अध्यासात्मत्वविशिष्टमिति २ पुस्तके बोधितम् ।

ध्यते तथा सामान्यानुमानं विशेषानुमानेन किं न बाध्यते । ननु निवृत्तिर्नाम
 स्वीपादानगतोत्तरावस्था घटस्य मृदतत्कपालरूपत्वप्राप्तेर्निवृत्तित्वाद् न हि
 निरुपादानस्याधिद्याध्यासस्य सा संभवतीति चेद् न । स्वाश्रयगतोत्तराव-
 स्थाया निवृत्तित्वात् । अन्यथा परमाणुगतस्यामत्वादेरनादेरनिवृत्तिप्रसङ्गात् ।
 यद्यापि न्यायतो देहादिव्यतिरिक्तात्मनि विद्यते तावत्तेषाध्यासनिवृत्तिर्न दृष्टा
 तथापि तत्त्वमस्यादिवाक्याद् ब्रह्मरूपत्वावगतावधिद्यातत्कार्याध्यासस्य विरो-
 धिनो निवृत्तिर्युज्यते । विरुध्यते हि ब्रह्मविद्याया ब्रह्मावस्थापानं तत्कार्ये
 च । देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानेन तु देहात्मत्वं विरुध्यत इति तस्यैव तेन
 निवृत्तिः । यदाप्यहंप्रत्यये भासमानश्चिदात्मा ब्रह्मैव तथापि ब्रह्माकारेण न
 भासत इति नाहंप्रत्ययो ब्रह्मविद्या । यौक्तिकज्ञानस्य कथं चिद् ब्रह्मगोच-
 रस्येऽप्यप्रमाणत्वात्परोक्षत्वाद्वा नापरोक्षाध्यासनिवर्तकत्वम् । ततो वेदान्ता-
 वाक्यजन्यब्रह्मावगमादेवाध्यासनिवृत्तिः ॥

ननु नाध्यासनिवृत्तिमात्रं शास्त्रप्रयोजनं किं त्यागान्दावाप्तिरपीति चेत्
 सत्यम् । तथापि जीवब्रह्मणोरेकत्वलक्षणे विषये निर्दिष्टे सति जीवस्यान-
 न्दावाप्तिरपि विषयान्तःपातितया साक्षाद्भवति । आनन्दो ब्रह्मेति श्रुत्या
 ब्रह्मण गवानन्दरूपत्वात् । प्रयोजनत्वं आनन्दावाप्तेः पुरुषाकाङ्क्षाविषयत्वा-
 देव प्रसिद्धम् । अतो नासौ प्रयोजनत्वेन पृथक् निर्देष्टव्यः ॥

तर्ह्यध्यासनिवृत्तिरपि न पृथक् निर्देष्टव्या शास्त्रविषयत्वादानन्दावा-
 प्तिरिति चेद् मेवम् । किमियमध्यासनिवृत्तिः शास्त्रस्य स्यातन्त्येष विषय
 उक्त ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणे विषयेऽन्तर्भवति । नाद्यः । ब्रह्मात्मैकत्वस्यैव
 शास्त्रप्रतिपादात्वात् । भूयश्चान्ते विद्यमानानिवृत्तिर्भिद्यते इदमप्यन्वित्ये-
 वमादिफलवाक्यैः स्य ब्रह्मात्मैकत्वावगतिमामर्त्यलभ्येशध्यासनिवृत्तिरनुदाते ।
 न द्वितीयः । ब्रह्मात्मैक्यप्रतिपादकेमात्ममस्यादिवाक्येरेध्यासनिवृत्तेरविषयीकृ-
 तत्वात् । ब्रह्मगतमप्रपञ्चस्य जीवगताऽधिद्यातत्कार्येणैव निवृत्तिमन्तरेण
 तत्त्वमस्यादिपाशोक्तमप्येकं नेषपद्यत इति चेद् आगामे शब्दममृतं साम-
 र्थ्यलभ्यस्यमधिद्यानिवृत्तेः । तत्त्वमस्यादिमहावाक्येष्वध्यासनिवृत्तेरर्थलभ्याये
 ऽप्यमूनमनविषयवान्तरवाक्येषु मायात्मा प्रतिपादय इति चेत् । मेवम् ।
 न ह्यत्र ब्रह्मात्ममासाकारेण मोक्षायस्याया निष्कम्यमाना बन्धनिवृत्ति-

रस्यूलादिशब्दार्थः किं तर्हि स्वतो ऽसङ्गस्य ब्रह्मणः कालत्रये ऽपि स्वाभाविकं यन्निष्प्रपञ्चस्वरूपं तदेवास्स्यूलादिशब्देः प्रतिपाद्यते । प्रतिपादिते हि तस्मिन् शवान्महावाक्येन ब्रह्मात्मत्वं साक्षात्कर्तुं जीवः शक्नुयान्न पुनरन्यथा । ब्रह्मपदार्थस्यालौकिकत्वात् । न च ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चप्रतिपादनेन सप्रपञ्चत्व-
 याहकप्रमाणविरोधः । तादृशप्रमाणस्यैवाभावात् । प्रत्यक्षादीनां प्रपञ्चगोच-
 रत्वे ऽपि ब्रह्माद्याहित्वेन तदुभयसंबन्धाबोधकत्वात् । इदं सर्वं यद्यमात्म-
 त्यादिवाक्यानि च न ब्रह्मणः सर्वप्रपञ्चात्मत्वं प्रतिपादयन्ति सर्वोपादानत-
 येष तत्सिद्धेः किं तर्ह्यन्यतः सिद्धमेव तदनूद्य निष्प्रपञ्चत्वप्रतिपादकषा-
 क्वापेक्षितनिषेध्यसमर्पकतया वाक्यैकवाक्यतां प्रतिपद्यन्ते । अन्यथा पुरुषा-
 र्थभूतनिष्प्रपञ्चत्वविरुद्धमपुरुषार्थभूतं सप्रपञ्चत्वं कथं प्रतिपादयेयुः । निष्प्र-
 पञ्चसप्रपञ्चत्वयोः पुरुषार्थत्वापुरुषार्थत्वे सुषुप्ताजागरयोर्दृष्टे श्रुतिसिद्धे च । न
 च सप्रपञ्चानुवादेन निष्प्रपञ्चत्वप्रमितिर्बाध्यते । अनुवादस्यानुवादत्वेन निष्प्र-
 पञ्चप्रमित्यर्थतया चाच दुर्बलत्वात् । नन्वप्राप्तं प्रपञ्चं ब्रह्मणि सप्रपञ्चवाक्यैः
 प्राप्य पुनस्तन्निषेधो ऽनर्थक एव प्रचालनाद्धि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं धरमिति
 न्यायात् । नैष दोषः अद्वितीयत्वप्रतिपादनपरश्रुत्युक्तसर्वोपादानत्व*सामर्थ्या-
 देव प्राप्तः प्रपञ्चो यदनूद्य न निषिध्यते तदा नाद्वितीयत्वं ब्रह्मणः सिध्येत् ।
 तच्च श्रुतसामर्थ्यं सप्रपञ्चत्वस्य प्रापकमेव न प्रमापकम् । साक्षान्निषेधश्रुत्या
 विरोधे श्रुतसामर्थ्यस्य दोषत्वात् । दुर्बलस्यापि यावद्द्वार्धं शुक्तिरजतादिज्ञा-
 नवत् प्रापकत्वमविरुद्धम् । अन्यथा बाधानुपपत्तेः । प्राप्तमेव हि सर्वत्र बल-
 वत्प्रमाणेन बाध्यते नाप्राप्तं नापि प्रमितम् । न च सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्या-
 द्युपासनाप्रकरणपठितवाक्यानि सप्रपञ्चं ब्रह्म प्रमापयन्ति । अन्यपराणां तेषां
 तात्पर्योपेतनिष्प्रपञ्चवाक्यबाधितत्वात् । आरोपितरूपेणाप्युपासनापपत्तेः ।
 आरोपो ऽपि नात्यन्तमप्राप्तस्य संभवतीति चेद् न । सृष्टिवाक्यैरद्वितीयत्व-
 प्रतिपत्तये निषेध्यसमर्पकैः प्रापितत्वात् । तस्मान्निष्प्रपञ्चब्रह्मप्रमितो न क-
 श्चिद्विरोधः । तथापि तादृशं ब्रह्म कर्तृत्वादिप्रपञ्चोपेतस्य जीवस्य कथमात्मा
 स्यात् । उच्यते । न तावज्जीवे कर्तृत्वादिप्रपञ्चो ऽनुमानादिगम्यः । अप-
 रोक्षत्वात् । नापि चक्षुरादिगम्यः । जीवस्य बाह्येन्द्रियाधिपत्येन तन्नि-

प्रकृतृत्वादेरपि तथात्वात् । नापि मनोगम्यः । प्रमाणाभावात् । अन्य-
व्यतिरेको तु मनसः कर्तृत्वाद्युपादानतया ऽप्युपपन्ने । आत्मन एव कर्तृ-
त्वाद्युपादानत्वकल्पने ऽपि मनसः कर्तृत्वादिप्रत्यायकत्वं नान्वयव्यति-
रेकसिद्धं व्यतिरेकस्य संदिग्धत्वात् । यच्च मनो नास्ति न तच्च कर्तृत्वादिप्र-
तिभासो यथा सुषुप्ताविति हि व्यतिरेको वाच्यः । स च संदिग्धः । सुषुप्तौ
कर्तृत्वादेरनवभासः किं मनसो ऽसत्त्वात् किं वा स्वयमसत्त्वादित्यनिर्णयात् ।
न चेवं कर्तृत्वादेः प्रत्यायकाभावः शङ्कनीयः । साक्षिणः प्रत्यायकत्वात् ॥

यत्तु कर्तृत्वमेतत्कर्तृत्वरगद्वेषसुखदुःखादयो ऽपि आत्मनि स्वयंप्रकाश
इति बोद्धा जरत्त्राभाकराश्च कल्पयन्ति । न तद्युक्तम् । यदि कर्तृत्वादीनां
द्रव्यत्वं तदा प्रत्येकं प्रकाशगुणकल्पनादात्मप्रकाशस्यैव तत्प्रत्यायकत्वकल्पनं
लघीयः । यदि च तेषां गुणत्वं तदा तेषु प्रकाशगुण एव न संभवति । गुणस्य
गुणान्तराभावात् । कर्तृत्वादय एव प्रकाशरूपगुणा इति चेत्तर्हि तेषामादित्या-
दिप्रकाशवत्स्वाश्रयोपाधावुत्पत्तिर्न स्यात् । न च कर्तृत्वादेः स्वसत्तायां प्रका-
शव्यतिरेकाभावेन स्वप्रकाशत्वं कल्पयितुं शक्यम् । नित्यात्मप्रकाशसंसर्गा-
दपि तदुपपत्तेः । सन्तु तर्हि साक्षिवेदा एव कर्तृत्वादयस्तथापि ते सत्या
इति चेद् न । प्रमाणाप्रमाणसाधारणस्य * साक्षिणो विषयसत्यत्वमिध्यात्व-
योस्ताटस्थ्यात् । तत्सत्यत्वकल्पने चाऽसङ्गत्वश्रुतिव्याकोपात् । इन्द्रो मा-
याभिरिति सर्वसंसारधर्माणां मिध्यात्वश्रवणात् । तदेवमस्थूलमनणु न जा-
यते म्रियते इत्याद्यान्तरयाक्यानि महावाक्याऽपेक्षितौ यस्तुतो निष्पन्नौ
चिन्माचरूपौ तत्त्वंपदार्था समर्पयन्ति न त्वध्यासनिवृत्तिं प्रतिपादयन्ति ।
ननु तर्ह्यवान्तरयाक्यसमर्पितौ स्वाभाविकप्रपञ्चरहितौ तत्त्वंपदार्थावेषोप-
जीव्य महावाक्येनेकत्वं प्रतिपादयतइत्यध्यासनिवृत्तिमन्तरेणानुपपत्त्यभावा-
दार्थिकत्वमपि तस्या अविद्यानिवृत्तेस्तत्प्रतिभासस्य च कथमिति चेद्
उच्यते । एकत्वगोचरस्तत्त्वबोधो विरोधिनमविद्यातत्कार्याध्यासं नियतयन्ने-
वेदेति शुक्तिस्तत्त्वावबोधे तथा दर्शनात् । नेदं रजतमिति निषेधकक्षानं
तथाध्यासनिवर्तकमिति चेद् मैयम् । निषेधः परमार्थरजतगोचर इत्यप्या-
तियादे † प्रतिपादितत्वात् । स च रजतनिषेधः परमार्थरजतार्थिनः प्रवृत्त्या-

काङ्क्षामुच्छिन्दन्नध्यासबाधकत्वेनोपचर्यते । साक्षादध्यासबाधस्तु शुक्तिज्ञाने-
नैवेत्यनिर्वचनीयव्याप्तौ बाधविचारे ऽभिहितम् । न च वाच्यं शुक्तिज्ञानं
शुक्तितत्त्वप्रत्यायनस्य व्याप्तिरिति नाध्यासनिवृत्ताविति । आर्थिकार्थस्य यत्र-
निरपेक्षत्वात् । तथा हि । लोके तुलया सुवर्णे संभिमानस्य सुवर्णकारस्य
हस्तस्तुलाया उन्नमनस्य प्रयतते । तत्रैकभागस्याधनमनं नान्तरीयकं न तु
तत्र हस्तः प्रयतते । शास्त्रेषु च नान्तरीयकसिद्धा अर्थाः प्रयत्ननिरपेक्षाः
सर्वत्र प्रसिद्धाः । ननु यत्र वाक्याद्वाधस्तत्र नेदं रजतमिति वाक्यस्य पर-
मार्थरजतविषयत्वाच्छुक्तिकेयमिति वाक्यस्य चाध्यासनिरासप्रतिपादने साम-
र्थ्याभावात् तन्निवृत्तिप्रतिभासो नान्तरीयकोस्तु यत्र पुनः प्रत्यक्षं बाधकं
तत्र कथं नान्तरीयकतया ऽध्यासनिवृत्तिप्रतिभास इति चेद् उच्यते । न
तावत्तत्परोपितरजताभावो ऽनुपलब्धिगम्यः । अपरोक्षत्वात् । आरोपित-
रजततदभावो हि न संप्रयोगयोग्यो । न हि प्रतीतिमात्रशरीरमारोपितं
रजतं प्रतीतिः पूर्वमस्ति येनेन्द्रियं संयुज्येत । प्रतियोगिनो रजतस्येन्द्रिय-
संप्रयोगाभावादेव तदभावो ऽपि नेन्द्रियेण संबध्यते । ततो वाक्यबाधवत्
प्रत्यक्षबाधे ऽपीन्द्रियेण शुक्तितत्त्वे ज्ञायमाने नान्तरीयकतयेवाध्यासनिवृत्तिः
प्रतीयते । एवं च जीवब्रह्मणोरैक्ये वाक्यादनुभवाद्वा ज्ञायमाने * सत्यवि-
द्यातत्कार्यनिवृत्तेरार्थिक्याः साक्षाच्छास्त्रप्रतिपादो ऽनन्तर्भावात्प्रयोजनत्वेन
विषयात् पृथग् निर्देशो युक्ततरः । यद्यपि विचारशास्त्रस्य वेदान्तगतसंदे-
हापगम एव साक्षात्प्रयोजनं वेदान्तारम्भस्य च ब्रह्मविद्याप्राप्तिः फलं तथा
ऽप्यध्यासनिवृत्तेर्विद्याफलत्वेन पुरुषाकाङ्क्षाविषयत्वेन च परंपरया शास्त्रप्र-
योजनत्वमप्युपपन्नम् ॥

ननु केयं ब्रह्मविद्यायाः प्राप्तिर्नाम या वेदान्तारम्भफलत्वेनोपय-
यते । सर्वत्र ह्यप्राप्तस्य स्वरूपेण निष्पन्नस्य गथादेः प्राप्तिर्भवति । न
तु नित्यप्राप्तस्य स्वरूपस्य नाप्यनिष्पन्नस्य नरविषाणादेः । विद्या तु
ज्ञातारमाश्रित्य ज्ञेयं प्रकाशयन्त्येव निष्पद्यते तथैव प्रतीयते चेति स्यु-
पतः प्रतीतितत्त्वं नित्यप्राप्ता तत्कथं तस्याः प्राप्तिः । उच्यते । प्रमाण-
जनितान्तःकरणवृत्तिर्विद्या तया विषयनिरवयः प्राप्तिर्यत्नेन विवक्षितः ।

तत्र घटादिविद्यायाः स्वात्पत्तिमात्रेण विषयनिश्चायकत्वे ऽपि न ब्रह्म-
विद्यायास्तथा सहसा निश्चायकत्वम् । असंभावनाविपरीतभावनाभ्या-
मभिभूतविषयत्वात् । तत्रासंभावना नाम चित्तस्य प्रत्यग्ब्रह्मात्मैक्यपरिभा-
वनाप्रचयनिमित्तेकाम्यशृत्ययोग्यतोच्यते । विपरीतभावेनेति च शरीराद्यध्यास-
संस्कारप्रचयः । न चापरोक्षावभासनिमित्तप्रमाणगृहीते वस्तुन्युभयविधाचित्त-
दोषादपरोक्षावभासनिश्चयाभावो न दृष्टवर इति वाच्यम् । धाराणसीप्रदे-
शादावाद्देमरिचमञ्ज्यादिष्वत्यन्तादृष्टपूर्वेषु दूरदेशात्समानीतिषु प्रत्यक्षेण
दृश्यमानेष्वप्यविश्वासेन कटिति निश्चयोत्पादादर्शनात् * । अतः शास्त्रप्रमा-
णादुत्पन्ना ऽपि ब्रह्मविद्या चित्तदोषप्रतिबद्धा तर्कं सहायमपेक्ष्य पश्चाद्विषयं
निश्चिनोति । तर्कस्य प्रमाणत्वे स्वतन्त्रत्वादप्रमाणत्वे चानुपकारित्वान्न
प्रमाणं प्रति सहकारित्वं संभवतीति चेद् मैवम् । तर्कस्याप्रमाणभूतस्य
स्यातन्त्र्येण वस्तुनिश्चायकत्वे ऽपि नात्यन्तमनुपकारित्वं प्रमाणतच्छक्तिप्रमे-
याणां स्वहूपे संभावसंभवप्राप्त्यहूपत्वात् । अत एव प्रमाणानामनुग्राहक-
स्तर्क इति तर्कविदः ॥

ननु प्रमाणस्य तर्कापेक्षया निश्चायकत्वे ऽपसिद्धान्तापत्तिः । तथा
हि । ज्ञानानां प्रामाण्यमप्रामाण्यं च स्वत एवेति सांख्याः । उभयमपि परत
इति तार्किकाः । अप्रामाण्यमेव स्वत इति बौद्धाः । प्रामाण्यमेव स्वत इति
वेदान्तिनः ॥

न तावत्साध्यपक्षो युक्तः । तत्र किमेकस्यामेव ज्ञानव्यक्तो प्रामा-
ण्याप्रामाण्ययोः समावेशो ऽभिप्रेत उत व्यक्तिभेदेन तयोर्व्यवस्था । नाद्यः ।
विरोधात् । न द्वितीयः । अस्या व्यक्तेः प्रामाण्यमस्याश्चाप्रामाण्यमिति
व्यवस्थापकाभावात् । ज्ञानत्वस्योभयत्र समत्वात् । अन्यस्य व्यवस्थापकस्य
स्वतस्त्ववादिना ऽनङ्गीकारात् ॥

नाप्युभयं परतः । तदा ह्युत्पन्नमात्रं ज्ञानं प्रामाण्याप्रामाण्यरहितं
किं चित्कालं समवतिष्ठेत् । न चैतल्लोके प्रसिद्धम् ॥

अस्तु तर्हि बौद्धपक्षः । अप्रामाण्यमेव स्वतः प्रामाण्यं परत इति ।
नायमप्युपपन्नः । तत्र प्रामाण्यस्य परतस्त्वम् उत्पत्तौ क्षप्रौ च । नेत्यतो

तत्संभवति । चक्षुरादिकारणेभ्य उत्पन्नस्य ज्ञानस्य क्षणिकस्य स्वस्मिन् प्रामाण्यधर्मात्पत्तिपर्यन्तमवस्थानासंभवात् । ननु ज्ञानकारणाद् ज्ञानोत्पत्तौ सत्यां पश्चात्तत्कारणगतगुणात्तस्मिन् ज्ञाने प्रामाण्योत्पत्तिरुत्पत्तिपरतस्त्वं तद्यदि न संभवेत् कथं तर्हि प्रामाण्यस्य गुणान्वयव्यतिरेकाविति चेद् न । प्रामाण्यप्रतिबन्धकस्य दोषस्या*भावं विषयीकृत्यावस्थाने ऽपि तयोऽपपत्तेः । न च गुणान्वयव्यतिरेकयोर्दोषाभावाविषयत्वे वैषध-
करण्यं शङ्कनीयम् । दोषाभावास्त्येव गुणत्वात् । न हीन्द्रियादिषु दोषा-
भावव्यतिरेकेण गुणो दृश्यते । अथ यः कश्चिद्गुणः स्यात् तदापि दोष-
निवृत्तिहेतोस्तस्य गुणस्य दोषाभावेनेव साक्षादन्वयव्यतिरेको निवृत्ते तु
दोषे प्रामाण्यं निष्प्रतिबन्धं सिध्यतीति प्रामाण्येनापि सह गुणस्य दोषाभाव-
द्वारा ऽन्वयव्यतिरेको प्रतीयते न तु तत्र साक्षात्तो विद्येते । अस्तु तर्हि
प्रतिबन्धकस्य दोषस्याभावा एव प्रामाण्यकारणं साक्षादन्वयव्यतिरेकवत्त्वा-
दिति चेद् न । तथा सति दोषस्य प्रतिबन्धकत्वासंभवात् । सत्येव पुष्क-
लकारणे कार्योत्पादविरोधितया प्राप्तं हि प्रतिबन्धकम् । न हि दोषाभावे
सति दोषः प्राप्नोति । अतो नोत्पत्तौ परतस्त्वम् । क्षणिरपि प्रामाण्यस्य कथं
परतः स्यात् । प्रामाण्यं नाम ज्ञानस्यार्थपरिच्छेदसामर्थ्यं तत्किं गुणजन्य-
त्वज्ञानादवगम्यते अर्थक्रियासंवादज्ञानाद्वा । नाद्यः । घटे ज्ञायमाने ऽपि
तस्य ज्ञानस्य गुणजन्यत्वं यावन्न ज्ञायते तावद् घटपरिच्छेदसामर्थ्याप्रतीतौ
घटव्यवहारानुदयप्रसङ्गात् । अस्तु गुणजन्यत्वज्ञाने सति पश्चाद् व्यवहार
इति चेद् न । घटज्ञानवद् गुणजन्यत्वज्ञानस्यापि स्वप्रामाण्यनिश्चायकज्ञाना-
न्तरात्प्रागकिञ्चित्करत्वे सत्यनवस्थाप्रसङ्गात् । द्वितीये ऽप्ययं न्यायस्तुल्यः ॥

अथ मतं साधनभूतमोजनानादिज्ञानानां तृप्याद्यर्थक्रियासंवादज्ञाना-
त्प्रामाण्यावगमः । फलभूततृप्यादिज्ञानानां स्वत एव तदवगमः ।
अर्थक्रियान्तराभावात् ततो नानवस्येति । तदसत् । विमतं साधन-
ज्ञानं स्वत एव प्रमाणं ज्ञानत्वात्फलज्ञानवत् । विपक्षे चान्योन्याश्रय-
प्रसङ्गो बाधः प्रवृत्तस्यार्थक्रियासंवादज्ञानात्प्रामाण्यनिश्चयः प्रामाण्यनि-

श्चये च प्रवृत्तिरिति । अनिश्चिते एव प्रामाण्ये तन्निश्चयाय प्रवृत्त्युपप-
त्तेर्नान्योन्याश्रयतेति चेत् सति संदेहे तथा ऽस्तु । असंदिग्धाद्यैष्वभ्यस्त-
घटादिविषयज्ञानेषु कथं प्रामाण्यनिश्चयाय प्रवृत्तिः स्यात् । ननु सुवर्णपरी-
क्षायां निरीक्षणनिकर्षण*दाहच्छेदरूपात्प्रत्ययचतुष्टयादर्थनिश्चयो न प्रथमप्र-
त्ययमावात् ततः परतः प्रामाण्यमनिवार्थमिति चेद् न । तत्र हि द्विती-
यादिज्ञानानि प्रथमज्ञानप्रामाण्यप्रतिबन्धकसंशयादिनिरासीनि न तु तत्प्रा-
माण्यनिश्चयात्कानि । तस्मात् प्रामाण्यस्योत्पत्तौ क्षणौ च ज्ञानोत्पादकक्षाप-
का+तिरिक्तानपेक्षत्वलक्षणं स्वतस्त्वमभ्युपेयम् । अप्रामाण्यस्य तु ज्ञानकारण-
गतदोषादुत्पत्तिर्वाद्याच्च क्षणिरिति परतस्त्वम् । अप्रामाण्यं परतो नोत्प-
द्यते प्रामाण्याभावात्वात् प्रामाण्यप्रागभाववदिति चेद् न । हेत्वसिद्धेः ।
अप्रामाण्यं नामाज्ञानसंशयविपर्ययाः । तदुक्तं भट्टणादेः । अप्रामाण्यं विधा-
भिन्नं मिथ्यात्वाज्ञानसंशयेः इति । अज्ञानशब्देन चात्र यस्त्वन्तरज्ञानं
विवक्षितं+विज्ञानं घान्यवस्तुनीति+तेरेवेकत्वात् । ततस्तत्र चयाणामपि
नाभावत्वम् । स्वतःप्रामाण्यस्यापि दोषवलादप्रामाण्यमविरुद्धम् । स्वत उष्ण-
स्याप्यग्नेर्मन्त्रादिना प्रतिघ्न्ये शैत्यदर्शनात् । यदि कथं चिदप्रामाण्यम्य
स्वतस्त्वमाशङ्केयास्तदानीमप्रमाणज्ञानादपि यावद्वैषाधिगममुत्पद्यमानं व्यय-
हारं कथं समर्थयेथाः । तस्मात्प्रामाण्यमेव स्वत इति स्थितम् । तथा च
सति ब्रह्मविद्यायास्तर्कापेक्षत्वे कथं नावसिद्धान्तः ॥

नैष दोषः । तर्कस्य प्रतिघ्न्यनिराकरणमात्रहेतुत्वात् । यद्यपि ब्रह्म
स्यप्रकाशं शब्दश्च तथापरोक्षज्ञानजनने समर्थस्तथापि दुरितैरिवत्कृतविष-
यीतप्रवृत्तेर्येषमासंभायनया देहेन्द्रियादिविपरीतभायनया च प्रतिबन्धः संभ-
द्यति ततो निश्चलो ऽपरोक्षो ऽनुभवो न जायते । तथाश्रमधर्मानुष्ठानाद् दुरि-
तापगमः । शमादिमेवनाश्रितस्य विपरीतप्रवृत्तयो निरुध्यन्ते । मननात्मकेन
तर्केण जीवब्रह्मैवपलक्षणस्य विषयस्यासंभायना निरस्यते । निदिध्यामनेन
विपरीतभायनां तिरस्कुर्येती सूक्ष्माद्येनिर्द्धारणममया चित्तवृत्तेरेकाग्रता संपद्यते ।

ततः शब्दजनितमपरोक्षं ज्ञानं निश्चलं प्रतितिष्ठति । वेदान्तशब्दस्य च* ब्रह्म-
परोक्षावगातिहेतुत्वं तं त्वेपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति तद्वितप्रत्ययेन दर्शि-
तम् । उपनिषत्स्वेव सम्यगवगतः † पुरुष इति तद्वितप्रत्ययार्थः । न ह्यपरोक्षे
ब्रह्मणि परोक्षज्ञानं संभवति । ततः प्रथमत एव शब्दादुत्पन्नमपरोक्षज्ञानं
प्रतिबन्धापाये पश्चान्निश्चलं भवति । अथ वा यथा संप्रयोगो ऽभिज्ञानमु-
त्पाद्य पुनः पूर्वानुभवसंस्कारापेक्षया प्रत्यभिज्ञानमुत्पादयति तथा शब्द एव
प्रथमं ब्रह्मणि परोक्षज्ञानमुत्पाद्य पुनर्वर्णितप्रतिबन्धव्यापेक्षया द्वितीयमप-
रोक्षज्ञानमुत्पादयति । न च स्वयंप्रकाशे ब्रह्मणि परोक्षज्ञानं विभ्रमः ।
स्वयंप्रकाशे ऽपि पुरुषान्तरसंवेदने परोक्षानुमानदर्शनात् । एवं सति शब्दा-
त्प्रथममपरोक्षं वा ब्रह्मज्ञानं जातमपि तावतैव निश्चलापरोक्षानुभवरूपेण
प्रतिष्ठाया अभावात्प्राप्तमिव भवति । मनननिदिध्यासनयोः कृतयोः फल-
रूपेण प्रतिष्ठितत्वाद् ब्रह्मविद्या प्राप्तेति व्यपदिश्यते । नन्वेवं सति निदि-
ध्यासनानन्तरमेव फलोदयदर्शनात्स्येवाङ्गित्वं अवयवमननयोस्तु तदुपकारि-
तयाङ्गत्वं प्राप्तमिति चेद् मेवम् । निदिध्यासनस्यानुभवोत्पत्तौ करणत्वायो-
गात् । न हि निदिध्यासनं नाम किं चित्प्रमाणं येनानुभवजनने स्वयं कारणं
स्यात् । अवयवं तु शब्दशक्तितात्पर्यावधारणरूपं सत्करणभूतशब्दातिशय-
हेतुत्वात्करणमिति कृत्वा अवयवस्येवाङ्गित्वमुचितम् । प्रबलप्रतिबन्धनिवा-
रकयोर्मनननिदिध्यासनयोः सहकारिभूतचित्तातिशयहेतुत्वात्फलोपकार्यङ्ग-
त्वम् । मननं हि विपरीताऽसंभावनां निराकृत्य चित्ते संशयमपनयति ।
निदिध्यासनं च विपरीतभावनां निराकृत्य चित्तवृत्तेरैकाग्र्यं जनयति । शमा-
दीनां यक्षादीनां चारादुपकारकत्वादितिकर्तव्यतारूपत्वम् । तथाप्यन्तरङ्गाः
शमादयः अवयवाधिकारप्रतिबन्धकस्य चित्तेन्द्रियगतविपरीतप्रवृत्त्याप्यस्य
दृष्टदोषस्य निवारकत्वात् । यक्षादयश्चादृष्टदोषस्य निवारकतया बहिरङ्गाः ।
अत इतिकर्तव्यतया फलोपकार्यङ्गाभ्यां चापकृतमङ्गिभूतं अवयवमेव निश्चला-
परोक्षानुभवजनकम् ॥

यत् अवयवमायातिकमङ्गानुष्ठानात्परोक्षज्ञानमप्रतिष्ठितापरोक्षज्ञानं

* उग्रध्वो नास्ति २ पु. ।

† सम्यग्वान इति २ पु. पाठः ।

‡ फलप्रतिबन्धेति २ पु. पाठः ।

वा जनयति । तस्य निदिध्यासनाङ्गत्वे ऽपि न नः किं चिद्दीयते* । संसारनिवर्त-
कब्रह्मतत्त्वापरोक्षज्ञानजनकश्रवणस्यैवाङ्गित्वाङ्गीकारात् । ब्रह्मज्ञानं न संसार-
निवर्तकं सत्यपि तस्मिन् संसारदर्शनादिति चेद् न । तत्त्वापरोक्षात्ममूला-
ध्यासनिवृत्तेरन्वयव्यतिरेकशास्त्रसिद्धत्वात् । अध्यासविरोधिदेहव्यतिरेका-
वगमवन्नत्वावबोधो ऽध्यासविरुद्धो ऽपि न तमपनयेदिति चेद् न । वैषम्यात् ।
तत्त्वज्ञानं हि मूलाज्ञानविरोधि न तु तथा देहव्यतिरेकज्ञानम् । तर्हि
तत्त्वज्ञानान्मूलाज्ञाननिवृत्तौ सदाः शरीरपातः स्यादिति चेद् न । अज्ञा-
नतत्कार्यसंस्कारादपि शरीराद्यनुवृत्तिसंभवात् । चक्रभ्रमणादिक्रियायां ज्ञाने
च संस्कारः प्रसिद्धो नान्यथेति चेद् न । गन्धादौ संस्कारदर्शनात् । निःसा-
रितपुष्पे पुष्पपात्रे स्थिताः सूक्ष्माः पुष्पावयवा एव गन्धमुद्दिष्टम् उत्पादयन्ति
न संस्कार इति चेत् तथापि प्रलयावस्थायां सर्वकार्यसंस्कारो ऽभ्युपगम्य
एव । ये तु नाभ्युपगच्छन्ति तान् प्रत्यनुमातव्यं विमतः कार्यविनाशः
संस्कारव्याप्तिः संस्कारविनाशादन्यत्वे सति विनाशत्वाद् ज्ञानविनाश-
दिति । क्रियाज्ञानयोरेव संस्कार इति प्रसिद्धा बाध इति चेत् तर्ह्यपि-
द्यातत्कार्येयोरपि भ्रान्तिज्ञानरूपत्वात्संस्कारहेतुत्वमस्तु । अविद्यादिसाध-
चेतन्यस्य नित्यत्वे ऽपि तदवच्छेदकज्ञानाभासरूपवृत्तेरनित्यत्वात्संस्कारः
सिध्येत् तथा ऽपि स्मृतिमात्रकारणात्संस्कारात्कथमपरोक्षद्वैतावभास इति
चेत् प्रपञ्चापरोक्षकारणचेतन्याश्रितदोषत्वात्संस्कारस्येति घटामः । अप-
रोक्षकारणनेत्रादिगतकाचादिदोषाणामपरोक्षभ्रमहेतुत्वात् । न च केवलस्य
चेतन्यस्य न संस्काराश्रयत्वसंभव इति घाट्यम् । अविद्याश्रयत्वपदुपपत्तेः ।
संस्कारस्य कार्यत्वे ऽपि प्रध्वंसघट्टोपादानापेक्षा ऽपिद्यासंस्कारव्यतिरिक्तभा-
यरूपकार्याणामेवोपादानजन्यत्वात् । अत एवान्यत्र संस्कारस्य स्योपादाना-
श्रयत्वनियमे ऽप्यज्ञानुपादानचेतन्याश्रितत्वमुपपद्यते । न च संस्काराङ्गी-
कारे विदेहमुत्पत्तभायः प्रारब्धकर्मणो ऽन्ते तत्त्वज्ञानानुसंधानादेव संस्कारनि-
वृत्तौ तत्सिद्धेः । अथ मन्यसे अविद्यायां निवृत्तत्वात्संस्कारस्य ज्ञानुपादान-
त्याग्निरुपादानो देहेन्द्रियादिः कथं सिद्धेदिति तर्हि तत्त्वसाक्षात्कारे जाते
ऽप्याप्रारब्धव्ययमविद्यालेशानुवृत्त्या जीवन्मुक्तिरस्तु । प्रतिबन्धकस्य प्रारब्ध-

कर्मणः क्षये तत्त्वज्ञानादविद्यालेशोऽपि निवर्तते । अतः सर्वसंसारनिवर्तक-
ब्रह्मात्मेकत्वविद्याप्राप्तये सर्ववेदान्ताभ्युदयः । यद्यपि केषु चिद्वेदान्तेषु सगुणो-
पासनानि विधीयन्ते तथापि तेषां गोदोहनादिवत्प्रासङ्गिकत्वादुपासनकर्मभूतं
निर्विशेषं ब्रह्मैव तत्रापि प्रतिपाद्यम् । उपास्यत्वेन विधीयमाना गुणा अप्यध्या-
रोपापवादन्यायेन निर्विशेषब्रह्मप्रतिपत्तावुपयुज्यन्ते । अपवादात्प्रागवस्थायामा-
रोपितेस्तेस्तेर्गुणैर्विशिष्टं ब्रह्म तस्मै तस्मै फलायोपास्यत्वेन विधातुं शक्यम् ॥
ननु यदि मुमुक्षुणा ऽवगन्तव्यं ब्रह्मस्वरूपं बोधयितुमारोपितगुण-
प्रपञ्चेमाश्रित्योपासनाविधिस्तदा मोक्षे ऽधिकृतस्यैवोपासनाधिकारः स्यात् ।
यथा दर्शपूर्णमासयोश्चमसेनापः प्रणयेदिति चाक्यात्प्राप्तमेषां प्रणयनमाश्रित्य
गोदोहनेन पशुकामस्येति विधीयमाने गोदोहने दर्शपूर्णमासाधिकारिण एवा-
धिकारस्तद्वत् । नैष दोषः । तत्र हि दर्शपूर्णमासाधिकारिण एवाप्रणयनप्राप्तिः ।
तत्प्राप्तिमत एव पशुकामनायां गोदोहनविधिरित्यधिकृताधिकारता स्यात् ।
इह तु शब्दादारोपितप्रपञ्चप्रतिपत्तिरमुमुक्षुणामप्यस्तीत्याश्रित्य विधाने ऽपि
नाधिकृताधिकारता । ननु सगुणब्रह्मोपासनविधायकानां वेदान्तानां ब्रह्म-
प्रतिपत्तिपरत्वे ऽपि न प्राणादुपासनविधायकानां तदस्तीति चेद् न । तेषा-
मप्यन्तःकरणशुद्धिद्वारेण तत्रैव पर्यवसानात् । तस्मात्सर्वेषामपि वेदान्तानां
ब्रह्मैव विषयस्तद्विद्याप्राप्त्याऽनर्थनिवृत्तिः प्रयोजनं ततस्तद्विचारशास्त्रस्यापि
ते एव विषयप्रयोजने इत्यवगन्तव्यम् ॥

ननु विचारकर्तव्यतामात्रं प्रथमसूचस्यार्थः । तत्रासूचिते विष-
यप्रयोजने वेदान्तविचारसंबन्धितया किमित्युपपाद्यते इति चेद् उच्यते
एवार्थतो विषयप्रयोजने । तथा हि । इष्टसाधनतैव विधायकानां
लिङ्गोत्पत्त्यप्रत्ययानामर्थे इति तावदुत्तराभिधास्यते । मोक्षकामेन
ब्रह्मज्ञानाय वेदान्ता विचारयितव्या इत्यस्मिन् सूत्रवाक्ये तद्व्यप्रत्य-
येन धात्वर्थस्य विचारस्य सामान्येनेष्टसाधनता बोध्यते* । तत्र
किं तदिष्टमिति विशेषाकारेण फलजिज्ञासायां स्वर्गादिवदधिकारिविशे-
षणतया मोक्ष एव विचारफलत्वेनावगम्यते । ब्रह्मज्ञानं तु धात्वर्थविचा-
रसाध्यत्वात्फलीभूतमोक्षसाधनत्वाच्चापूर्ववदवान्तरव्यापाररूपं भविष्यति ।

✓ ननु नेष्टसाधनता लिङ्गादिप्रत्ययार्थः* किं तु नियोगो मानान्तरागम्यः । स च धात्वर्थेषु नियोज्यं नियुञ्जानः सामर्थ्याद्भात्वर्थे ऽस्य फलसाधनत्वं कल्पयतीति । नेतत्सारम् । अनुपपत्त्यभावात् । किं धात्वर्थस्य फलसाधनत्वमन्तरेण नियोगस्य स्वरूपमनुपपन्नम् उत तत्प्रवर्तकत्वम् अनुपपन्नम् । नाद्यः । असत्यपि फले नित्यनैमित्तिकनियोगस्वरूपस्य सत्त्वात् । द्वितीये ऽपि किं नियोगः फलकामनामपेक्ष्य प्रवर्तक उत स्वयमेव प्रवर्तकः । आद्ये फलकामनैव प्रवर्तयेत् किं नियोगेन । प्रत्यक्षादिषु फलकामनायाः प्रवर्तने स्वातन्त्र्यदर्शनात् । द्वितीये नदीवेगादिष्वनियोगः फलकामनारहितमपि पुष्पं बलात्प्रवर्तयेत् । तथा च तत्प्रवर्तकत्वं धात्वर्थस्य फलसाधनत्वाभावे ऽप्युपपन्नम् । अन्यथा नदीवेगो ऽपि फलसाधने प्रवर्तयेत् । नियोगमात्रस्य धात्वर्थफलसंबन्धाकल्पकत्वे ऽपि फलकामिना प्रमीयमाणो नियोगस्तत्कल्पक इति चेद् न । अत्रापि तयोः संबन्धमन्तरेणानुपपत्त्यभावात्† । न तावत्काम्यफलस्य धात्वर्थसाध्यत्वमन्तरेणाधिकारिविशेषणत्वमनुपपन्नम् । जीवनादौनामसाध्यानामपि यावज्जीवं जुहुयादित्यादिष्वधिकारिविशेषणत्वदर्शनात् । असाध्यस्वभावानां तथात्वे ऽपि साध्यस्वभावस्य फलस्याधिकारिविशेषणत्वं धात्वर्थसाध्यतया विना ऽनुपपन्नमिति चेद् न । किं साध्यस्वभावस्यत्यत्र साध्यशब्देन धात्वर्थसाध्यत्वं विवक्षितम् उत साध्यत्वमात्रम् । आद्ये कल्पकल्पकयोरभेदादात्माश्रयणतिः । द्वितीये ऽपि किं स्वर्गस्य साध्यत्वं शब्दात्प्रतीयते उतार्थात् । नाद्यः । वाचकपदाभावात् । न द्वितीयः । कल्पकाभावात् । न हि स्वर्गस्य साध्यत्वमन्तरेण किं चिदनुपपन्नं पश्यामः । स्वर्गस्य साध्यत्वाभावे कामिन्येनो ऽनुपपन्न इति चेद् यद्यपि नास्याधिकारिविशेषणत्वं यदुलाद्भात्वर्थस्य साध्यता कल्प्येत । यथा शुष्कदण्डो देवदत्त इत्यत्र दण्ड एव देवदत्तविशेषणं शुष्कत्वं दण्डविशेषणं तथा स्वर्गकामो ऽधिकारीत्यत्रापि कामनैवाधिकारिविशेषणं स्वर्गः कामनायाः‡ विशेषणम् । कामनाद्वारा स्वर्गस्याधिकारिविशेषणत्वं स्यादिति चेत् तथापि § न तस्य धात्वर्थसाध्यता सिध्यति । अध्येतुकामो भैक्ष्यं चरे ॥ दित्यत्र साध्यस्वभावस्याधिकारि-

* तस्यादिप्रत्ययार्थ इति २ पु. पा. । † अनुपपत्तेरभावादिति व्यस्तः पाठः २ पु. ।

‡ स्वर्गस्तु कामनाया इति २ पु. पा. । § इति चेत् । तथापि इति २ पु. पा. ।

॥ भैक्षं चरेदिति २ पु. पा. ।

विशेषणस्याप्यध्ययनस्य धात्वर्थभूतमेव्यचरणं साध्यत्वादर्थनात् । द्रष्टृकामो राजानं (धर्मकामो यज्जान्) उपसेवेतेत्यादौ वैपरीत्यमपि दृष्टमेवेति चेत् तर्हि स्वर्गतात्कामनयोरधिकारिविशेषणत्वमेव दुर्निरूपम् । तथा हि । न तावत्स्वर्गकामपदं दर्शपूर्णमासनियोगस्य पुरुषेणयोगं व्यवच्छिनत्ति । नित्यविधिवत्तादेयायोगव्यवच्छेदस्य सिद्धेः । नापि तदन्ययोगव्यवच्छेदकम् । अस्वर्गकामस्य दर्शपूर्णमासव्यवच्छेदे नित्यविधिविरोधात् । नित्यनियोगाद्विज्ञो हि काम्यनियोगः । तथायोगान्ययोगव्यवच्छेदे नास्त्युक्तदोष इति चेद् मैवम् । यद्यपि यावज्जीवशाब्देन बोध्यो नित्ययोगः काम्यनियोगश्च स्वर्गकामशाब्देन बोध्यः तथापि साङ्गदर्शपूर्णमासनियोगस्योभयैकत्वेन प्रत्यभिज्ञानाज्ञास्ति भेदः । नित्यकाम्यविभागस्त्वधिकारमात्रभेदादुपपद्यते । न च अधिकारिविशेषणत्वाभावे स्वर्गकामपदवैयर्थ्यं शङ्कनीयम् । यथा दण्डी प्रेषानन्वाहेत्यादौ कृत्स्विनः प्रेषानुपपत्तुः प्राप्तत्वाद्विद्विशेषणपरं वाक्यं यत्प्रैषानन्वाह तद्वण्डी सन्निति तथा स्वर्गकामपदमपि विशेषणस्वर्गपरम् । तदुक्तं पार्थसारथिना ।

अपेक्षितत्वाद्वाध्यस्य कामशब्दो हि तत्परः ।

विशेषणप्रधानत्वं दण्डीत्यादिषु दर्शितम् ॥ इति ।

स्वर्गकामपदस्य फलमात्रपरत्वे ऽप्यर्थादधिकारी लभ्यते । धात्वर्थस्य यागस्य स्वर्गसाधनत्वे लिङादिप्रत्ययेर्बोधिते सति मदपेक्षितफलसाधनमिदं कर्मेति कर्मण्यधिकारं पुरुषः स्वयमेव प्रतिपद्यते । यद्यं च फलपरं स्वर्गकामपदं साधनवचनेनान्विताभिधानमर्हति तच्चेष्टसाधनतायामन्तर्ध्याद्यर्थस्य सिध्यति न नियोगस्य तदर्थस्य । तस्मान्न नियोगो लिङादिप्रत्ययार्थः ॥ अन्ये पुनर्धात्वर्थस्वर्गयोः साध्यसाधनसम्यन्धावगममेवमाहुः । विषयनियोज्याभ्यां विशिष्टो नियोगस्तादृग्विधिशब्दादवगम्यते । विषयो योगः नियोज्यः स्वर्गकामस्तयोश्च कर्मकर्तृरूपेण परम्परान्वयो नियोगान्वित्यन्ययानुपपत्त्या ऽवगम्यते । अन्यथाभावे नियोज्येन विषये ऽननुश्रूयमाने तदनुष्ठानसाध्यो नियोगो न निष्पद्यते तत्र यथा दण्डिना ऽन्योदमानस्य दण्डेनाव्यवस्थाया व्यर्गकामविशिष्टनियोज्येनान्योदमानस्य यागस्य विशेषणीभूतस्यर्गसाध्यन्ययो भवति । स चान्ययो गुणप्रधानभावादृते न

सम्भवति । ततः स्वर्गस्य प्राधान्येन यागस्य गुणभावेनान्वये सति तयोः साध्यसाधनसम्बन्धः स्यादिति ॥

नैतत्सारम् । उक्तरीत्या कर्तृविशेषणभूतजीवनगृहदाहादिनापि यागस्यान्वयप्रसङ्गात् । अस्तु को दोष इति चेद् उच्यते । तत्र किं जीवनादेशात् त्वयै प्रत्यङ्गत्वेनान्वयः किं वा प्राधान्येन । आद्ये नित्यदर्शपूर्णमासाधिकारि- विशेषणस्य जीवनस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेन तद्विकृतौ सौर्यादावप्यन्वयः प्रसज्येत । तथा हि । सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इत्यनेन विहितस्य कर्मणो दर्शपूर्णमासविकृतित्वं निर्वपतिचेदनासामर्थ्यात्सिद्धम् । तत्र प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति अतिदेशेन प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासाङ्गानां विकृतौ प्राप्तिदर्शनात् । तद- विशेषणजीवनमपि प्राप्नुयात्ततो यावज्जीवं सौर्यं चरुं निर्वपेदिति स्यात् । न च कामाधिकारेण नित्याधिकारस्य बाधाददोष इति वाच्यम् । यथा प्रकृतौ नित्यकाम्याधिकारस्तथा विकृतावपि प्रसङ्गात् । द्वितीये जीवनादेः प्राधान्येन स्वर्गादिवत्साध्यत्वं स्यात् । तस्मात्फलविशेषपरं स्वर्गकामपदं सामान्येन श्रेयःसाधनत्वविध्यभिधायिना लिङादिपदेनान्विताभिधानं करोति ॥

ननु यदि लिङादिप्रत्ययैरिष्टसाधनता ऽभिधीयते तदा ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यत्र तृतीया न सिध्येत् । तिङ्कृतद्वितसमासैरनभिहिते कारणे कारके तृतीयाविधानात् । नायं दोषः । धात्वर्थस्य यागसामान्यस्य कारणत्वे ऽभि- हिते ऽपि यागविशेषज्योतिष्टोमरूपात्वस्यानभिहितत्वात् । तत इष्टसाधन- ताया विधायकप्रत्ययार्थतायां न को ऽपि दोषः । तथा च मोक्षकामेन वेदान्ता विचारयित्वा इत्यनेन सूत्रवाक्येनापि श्रेयोमात्रसाधनत्वे विचार- स्याभिहिते सति श्रौतार्ह्योविशेषो मोक्षो विचारशास्त्रप्रयोजनमिति लभ्यते । 'ब्रह्मनिष्ठासेति' शब्देन विषयो ऽपि सूचितः । यद्यपि समन्ययाध्यायेनेव विषयो ऽयमभ्यस्यते चतुर्थ्याध्यायेन च प्रयोजनं तथापि प्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रथमसूत्रे ऽपि ते सूचनीये । तदेवं विषयप्रयोजनसद्भावाच्छास्त्रमारम्भणीयमित्येतद्वर्ण- कतात्पर्यमिति सिद्धम् ॥ इति श्रीविवरणोपन्यासे प्रथमवर्णकं समाप्तम्* ॥

* यद्यपि प्रथमवर्णकान्तिर्न द्वितीयपुस्तकपत्रं भव्यमिति तत्र समाप्तौ श्रव्यनाम नोप- सभ्यते परं द्वितीयादिवर्णकान्ते विवरणप्रमेयसंग्रहे द्वितीयां वर्णकमिति नैतदर्थनात् प्रथमपुस्तके चापरितननेष्वदर्थनाद् विवरणप्रमेयसंग्रहे विवरणोपन्यासो वा श्रव्यनामेति प्रतिभाति ।

आत्मा श्रोतव्य इत्यस्य विधेर्वेदान्तवाक्यगः ।

विचारो विषयः साक्षात्स निरूप्यो ऽत्र वर्ण्यके ॥

वेदान्तव्यवधानेन ब्रह्मैक्यं विषयो विधेः ।

निरूपितः स पूर्वस्मिन्वर्ण्यके सप्रयोजनः ॥

वेदान्ता यदि शून्याः स्युर्विषयेण फलेन च ।

तदा दूरे तद्विचारो ऽतस्तयोः पूर्वमीरणम् ॥

संभाविते विचारे ऽद्य पूर्वमीमांसया स किम् ।

गते न वेति संदेहे निर्ययो ऽवाभिधीयते ॥

~२३~

ननु वेदान्तानामर्थनिर्णयाय न्यायकलापो ऽपेक्षितः स चायातो धर्म-
जिज्ञासे*त्यादिसूत्रैः सूचितः । न च विधिवाक्यार्थस्य तत्र निर्णयः प्रवृत्त इति
वाच्यम् । कृत्स्नवेदस्य विधिमात्रपरत्वात् । वेदान्ताः सिद्धपरा इति चेद्
न । तेषामप्यात्मा द्रष्टव्य इत्यादिज्ञानविधिपरत्वात् । तर्हि क्रियाविधिरु-
त्पादः पूर्वमीमांसायां निरूपितः ज्ञानविधिनिरूपणाद्योत्तरमीमांसा ऽऽ-
भ्यतामिति चेद् न । उत्पत्तिविनियोगप्रयोगाधिकाराणां चतुर्णां विध्यपेक्षित-
रूपाणां क्रियायां निरूपितानां ज्ञाने ऽपि न्यायसाम्येन बोद्धुं शक्यत्वात् ।
तत्रोत्पत्तिविधिर्नाम कर्मस्वरूपमात्रबोधको ऽग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिः । तथा
ऽङ्गाङ्गिसंबन्धबोधको दध्ना जुहोतीत्यादिविनियोगविधिः । साङ्गप्रधानकर्म-
ण्यनुष्ठानबोधकः प्रयोगविधिः । स च श्रोत इति भाट्टाः । विध्याद्येवम-
योपादानप्रमाणेन कल्पनीय इति प्राभाकराः । फलकामिनो जीयनादिनिमित्त-
तवतो वा कर्मण्यधिकारप्रतिपादको ऽधिकारविधिः । तण्ते विधयः क्रि-
यायां निरूपिता ज्ञाने ऽपि प्रययोगमुत्प्रेक्षितुं शक्याः । अन्यथा क्रियामेका-
मुदाहृत्य निरूपिताः क्रियान्तरे पुनः प्रतिपादनीयाः स्युः ॥

नन्वभ्यधिकारशङ्काभिर्निराकरणायाध्यायान्तरयच्छास्यान्तरमारम्भणी-
यम् । तथा हि । वेदाग्रामाण्यशङ्कायां प्रथमे ऽध्याये तत्प्रामाण्यं निरूपितम् ।
सर्वकर्मैक्यशङ्कायां द्वितीये यजतिजुहोतीत्यादिशब्दान्तरादिहेतुभिरुत्पत्तिवि-

धिमेदपूर्वकः कर्मभेदो निरूपितः । सर्वेषु समप्राधान्यशृङ्गायां तृतीये श्रुतिलिङ्गादिप्रमाणैरङ्गाङ्गिभाव उक्तः । चतुर्थे क्रत्वर्थत्वेनेतावतामनुष्ठानं पुरुषार्थत्वेन चेतावतामिति निर्धारितम् । पञ्चमे वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसंखेन यजेतेत्यादौ क्रमो दर्शितः । षष्ठे कामिन इत्याधिकारो जीवनादिनिमित्तवत्तत्त्वेति विचारितम् । इति पूर्वषट्केन प्रकृतिविध्यपेक्षितो विचारः कृतः । समप्राङ्गसंयुक्तो विधिः प्रकृतिः । विकलाङ्गसंयुक्तो विधिर्चिकृतिः । विकृतिविध्यपेक्षितो विचारः सप्रममारभ्योत्तरषट्केन कृतस्तथापि सप्रमेन प्रकृत्युपदिष्टानामङ्गानां सामान्येन विकृतावतिदेशो निर्णीतः । इत्थं कुर्यादित्युपदेशस्तद्वत्कुर्यादित्यतिदेशः । अष्टमे तु प्रकृतिभूतायां दर्शपूर्णमासाख्यामिष्टाधानेयो ऽष्टारूपान् इत्यत्र पुरोडाशप्रकृतिद्रव्यभूतानां धोहीणां ये नियंषावघातप्राचणादयो धर्मा अभिहितान्तो विकृतिभूतमौषधरो धीहिद्रव्यमाहुष्यद्वारेण चतुप्रकृतिभूतधोहिष्यप्यतिदिश्यन्तइत्यादिदिशेषातिदेशो निरूपितः । तदुक्तम् ।

सप्रमेनातिदेशेन धर्माः मन्तीति साधिते ।

ततो ऽष्टमेन यो यम्य यतश्चेति निरूपणा ॥ इति ॥

नयमे तु प्रकृत्युपदिष्टमन्यमामभेन्कारकर्मणां विकृतावतिदिष्टानां प्रकृतिविकृत्योर्द्रव्यदेयताभेदे भवि प्रकृतिगतद्रव्यादिशब्दं विहाय विकृतिस्यितद्रव्यादिशब्दाध्याहारान्निरूपण उक्तो दर्शितः । तद्यथा आग्नेये शुष्टमिति मन्यम्य विकृतो मूर्धाय शुष्टमिति षट्प्रक्षेपः । दशमे तु विकृतावतिदिष्टानामङ्गानां प्रकृतौ सायकागानां विकृतिगतविशेषाद्गोपदेशादिना बाधो दर्शितः । तद्यथा विकृतावतिदेशप्राप्तानां प्रकृतिमेषान्धिरादिनां शामयं धीरिति विकृतिगतविशेषोपदेशेन बाधः । तथा कृष्णान् अपरोदिति विहिते विकृतिभूते कृष्णनपाके प्राकृता अयघातादयः प्राप्ताः तत्र कृष्णान्धयेषु मुख्यंशकनेषु रुषिमोक्षाभंभयादयघाताम्य बाधः । तथा तो न एगो करोतांति निषेधास्पृश्याज्यभागयोर्बाधः । एकादशे त्यनेकनेविधिविप्रयुक्तम्य रोषम्य मकृदनुष्ठानादेय मयंरोषितामुपकागमाम्यहृषं तान्यनायकमुक्तम् । तद्यथा । आग्नेयो ऽष्टारूपान् उपोषुवाजमन्ताग यजति अर्चोपोमोय एकादशरूपान् इत्युक्तपोषमाशकर्मप्रयुक्तम्य प्रयाजादेः सकृदनुष्ठानादेय रोषि-

पूर्वमीमांसायाः संक्षेपतोऽर्थसंग्रहः । शास्त्रारम्भे मतान्तरेण पूर्वपक्षः । १११

योपकार इति । द्वादशे त्वेकशेषिप्रयुक्तयोगानुष्ठानस्य प्रयोजकसामर्थ्यप्रयुक्तयो-
पान्तरेऽप्युपकारः प्रसङ्गाख्यो दर्शितः । तद्यथा पशुविधिप्रयुक्ताङ्गानां पशु-
पुरोडाशेऽप्युपकारः । तदेवं प्रत्यध्यायमाशङ्कान्तरनिराकरणेन विध्यसंभेदो
यथा निरूपितस्तथा प्रतिपत्तव्यस्य ब्रह्मणः प्रत्यक्षादिभिरसिद्धत्वात्प्रति-
पत्तिविध्ययोगाशङ्कायां तन्निराकरणाद्येतरमीमांसाऽऽरम्भ्यतइति ॥

१२२४ तदेतदयुक्तम् । प्रत्यक्षादिसिद्धानामपि यूपहवनोपादीनां यथा
सिद्धिस्तथा ब्रह्मणोऽपि सिद्धौ पृथग् मीमांसाऽनर्थक्यात् ॥

५१ २०४ अथ मतं यूपं तत्त्वतीत्यादौ न यूपमुद्दिश्य तद्वणादि विधीयते
येन यूपकारस्य लोकप्रसिद्धिरूपेक्षेत किं तर्हि खादिरो यूपो भवतीत्या-
दिनाऽवगतं खदिरादिप्रकृतिद्रव्यं तद्वति यूपं कर्तुमित्यलौकिकयूपकारस्य
साध्यत्वं प्रतीयते स चाकारो यूपे पशुं बध्नातीति विनियोगदर्शनाद्विशेषतो
ऽवगम्यते तद्वणादिपरिनिष्पन्नः पशुबन्धाधारः काष्ठविशेषो यूप इति । य-
माहवनीयादयोऽपि । न त्यज तथा ब्रह्मणः किं चित्साधकमस्ति । तत
५२२५ आरब्धव्या उत्तरमीमांसेति । नैतदप्युपपन्नम् । ब्रह्मसिद्धिमन्तरेणापि योपा
वा व गौतमान्निरित्यादाविचारोपितरूपेणोपासने प्रतिपत्तिविध्युपपत्तेः । ततो
ऽभ्यधिकाशङ्काया अभावात्तान्तरमीमांसाऽऽरब्धव्या ॥

१२२६ अथ केचित्सिद्धान्तैकदेशिनेऽभ्यधिकाशङ्कामेवमाहुः । वेदाना-
लक्षणेऽर्थो धर्मः इति द्रुवता विधेः प्रामाण्यं दर्शितम् । न च सदेव
साम्येत्यादिवेदानां विधिरहितानां तत्संभवति । न च तेषां सोऽन्वेष्टव्य
इत्यादिविधिभिरैकयावयतेति वाच्यम् । भावकर्मार्थेवाचिनस्तद्व्यप्रत्ययस्य तच्च
विधायकत्वाभावात् । विधाषपि तद्व्यप्रत्ययोऽस्तीति चेत् तथापि नेह विधिः
संभवति । तद्व्यप्रत्ययस्य कर्मोपिधायित्वात् । गन्तव्यमित्यादौ तु तद्व्य-
प्रत्ययस्य भावार्थस्य प्राधान्येन स्वतन्त्रफलाय विधानं युक्तम् । स्याध्यायो
ऽध्येतव्य इत्यत्र कर्मोपिधायितव्यप्रत्ययादपि धात्वर्थविषयो विधिर्दृष्ट
इति चेद् अस्त्यप्राप्तस्याध्यायगतप्राप्तिफलाय तच्च विधिः । प्रकृते तु किं
स्वतन्त्रफलाय कर्मोभूतब्रह्मणो दृष्टिर्विधीयते किं वा कर्मकारकगतफलाय ।
नादः । अथधातादिषत्कर्मकारकद्रव्ये गुणभूताया दर्शनाक्रियायाः स्वतन्त्र-

फलाय विधातुमर्हति । न द्वितीयः । चतुर्विधं हि कर्मकारके क्रिया-
जन्यफलम् । उपतिष्ठति च विधिकारः संस्कारश्च । तथात्रो नित्यप्राप्ते निर्वि-
कारे ब्रह्मणि न चिद्विधं फलं संभवति । नाप्यज्ञानाधर्मादिमलापकर्षण-
घणः संस्कारः शुद्धनीयः । अवेक्षिताज्यस्येव संस्कृतस्य ब्रह्मणोऽन्य-
विनियोगाभावात् ॥

अथात्मनि सकुन्यायेन विधिः संमयिष्यति । तथा हि । 'सक्तून्
जुहोतीति क्रतुप्रकरणे श्रयणात्क्रत्वङ्गता सक्तुहोमस्यावगता । तच्चाहानि
द्विविधानि अर्थकर्मणि संस्कारकर्मणि च । तच्च कारकाण्यनाश्रित्य स्यात्-
न्येण गृहीतानि प्रयाजादीन्यर्थकर्मणि । ग्रीह्यादिकारकगुणभूतानि संस्कार-
कर्मणि । तच्च न तापत्सक्तुहोमस्यार्थकर्मता ग्रीहिगुणप्राप्त्यवत्सक्तुद्रव्यगुण-
भूतत्वात् । नापि संस्कारकर्मता । द्विविधो हि संस्कारः विनियुक्तसंस्कारो
विनियोक्तव्यमात्रसंस्कारश्च । तदथा ग्रीहिभिर्जेतेति विनियुक्तान् ग्रीहीनुद्विश्य
विहितः प्राक्षणादिर्विनियुक्तसंस्कारः । आहवनीये जुहोतीति विनियोक्तमग्ने-
राहवनीयत्वसिद्धये विहित आधानादिर्विनियोक्तव्यमात्रसंस्कारः । तच्च होमेन
भस्मीकृतानां सक्तूनां क्रतुं प्रत्यनुपकारिणां क्रतो विनियोगासंभवात्तत्रोभयविध-
संस्कारोऽप्यत्र घटते । न च सक्तुहोमवाक्यस्य वैयर्थ्यं युक्तम् । अध्ययन-
विधिपरिगृहीतत्वात् । तस्मात्सक्तूनिति द्वितीयया उच्यते प्राधान्यं विहाय
सक्तुभिरिति तृतीयया परिणामेन सक्तूनां गुणभावं होमक्रियायाः प्राधान्यं
चोपादायार्थकर्मता निरूपिता । तद्वदात्मानमुपासीतेत्यत्राव्यात्मनो विभक्ति-
विपरिणामेनात्मगुणकमुपासनाकर्मैव स्वतन्त्रफलाय प्राधान्येन विधीयते ।
विषम उपन्यासः । दृष्टान्ते हि शब्दतः करणभूता अपि सक्तवोऽर्थतः कर्म-
भूताः । होमक्रियाकृतातिशयस्य भस्मीभावलक्षणस्य विकारस्य सक्तुषु सद्भा-
वात् । ततो जुहोतीति सकर्मकधातुप्रयोगो युक्तः । दाष्टान्तिके तु यदा-
त्मनोऽर्थतः कर्मत्वं तदोत्पत्त्यादीनां चतुर्णां क्रियाफलानामेकं घक्तव्यं
तच्च निराकृतम् । अकर्मकत्वे चोपासीतेति सकर्मकधातुप्रयोगोऽनुपपन्नः ।
नन्यात्मन्याग्निः क्रियाफलं भविष्यति स्वरूपतो नित्यप्राप्तस्याप्युपासनायाः
पूर्वं प्रतीतितोऽप्राप्तत्वात् । नेतदुक्तम् । स्वप्रकाशचेतन्यरूपत्वेन प्रतीतितो
ऽपि नित्यप्राप्तत्वात् । अतो विध्यभावादविषयितार्था वेदान्ता इति धर्मजिज्ञा-

सानन्तरं स्वानं प्राप्नोति तामेतामभ्यधिकाशङ्कां निराकर्तुं ब्रह्मजिज्ञासां तस्य
सिद्धान्तकेदेशिन एवमवतारयन्ति—अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति ॥

७ अयमभिप्रायः । धर्मजिज्ञासानन्तरं ब्रह्म जिज्ञासितव्यं न ज्ञातव्य-
मिति । न च वेदान्तेषु विध्यभावः । कटः कर्तव्य इत्यादिवदात्मा द्रष्टव्य
इत्यादौ कर्मकारकगतफलाय विध्युपपत्तेः । सम्भवति ह्यात्मन्यज्ञानादिम-
लापकर्षणलक्षणः संस्कारः । न च संस्कृतस्यात्मन आज्ञादिवदन्यत्र विनि-
योगो ऽपेक्ष्यते । स्वयमेव पुरुषार्थत्वात् । अपुरुषार्थसंस्कारस्यैव विनियो-
गापेक्षत्वात् । तदेवं वेदान्तेषु विध्यभावलक्षणमभ्यधिकाशङ्कां निराकृत्य
प्रतिपत्तिविधिं च समर्थयितुमुत्तरमीमांसारम्भ इति । तदेतत्सिद्धान्तकेदेशि-
मतं पूर्वपक्षिणो नाभिमतम् । तथा हि । सिद्धान्तकेदेशिना विध्यमावलक्ष-
णाभ्यधिकाशङ्काकाले परमा युक्तिरन्ते ऽमिहिता स्वप्रकाशचेतन्यरूपत्वेन
प्रतीतिर्तो ऽपि प्राप्नोत्वान्नोपासनाविधिरिति । सा न युक्ता । यथा हिरण्यं
भार्यमित्यत्र भूषणार्थत्वेन प्रापं हिरण्यधारणमभ्युदयार्थत्वेन नियम्यते तद्व-
त्प्राप्नोत्याप्यात्मज्ञानस्य कर्तृसमवायिमोक्षफलाय नियमविधिसम्भवाद् हिर-
ण्यधारणस्याप्राप्तिरपि पक्षे ऽस्तीति नियमविधिस्तथास्तु । इह तु स्वरूपचे-
तन्यत्वेनात्मप्रतीतिर्निश्चयप्राप्नोत्वान्न नियमविधिरिति चेत् तर्ह्यनात्मप्रतिभास-
निवृत्तये परिसंख्याविधिरदृष्टार्थः स्यात् । अतो नाभ्यधिकाशङ्का संभवति ॥

१-७३

यद्वाभ्यधिकाशङ्कानिराकरणे तेनैव सिद्धान्तकेदेशिना फलमविद्या-
दिमलापनयनमुक्तं तदप्यसत् । किं लौकिकात्मज्ञानमविद्यामपनयति उता-
लौकिकात्मज्ञानम् । आद्ये ऽपि न तावत्स्वरूपमेव तामपनयति । अद-
मिति सर्वदा ऽऽत्मप्रतीतावप्यविद्यानिवृत्त्यदर्शनात् । नापि विधिबलात् ।
तर्ह्यसंभावितपाकेषु कृष्णलेषु विधिबलादपि मुख्यः पाको दर्शयितुं शक्यः ।
द्वितीये ऽपि किं तादृशात्मज्ञानमत्यन्तमप्रसिद्धमुत सामान्यतः प्रसि-
द्धम् अथ वा विशेषतः । नाद्यः । अत्यन्ताप्रसिद्धस्य विध्ययोगात् । यागा-
दायपि हि कं चिदागं दृष्टवतः पुरुषस्य यागत्यसामान्योपाधिना प्रसिद्धो
मत्स्यां दृष्टयागव्यक्तिसदृशं यागव्यक्त्यन्तरं प्रतिपत्तुमुद्विष्यमेव विधीयते ।

अन्यथा ममेदं कर्तव्यमिति प्रतिपत्त्यसंभवात् । न द्वितीयः । अलौकिका-
त्मज्ञानत्वसामान्याक्रान्तस्य व्यक्तिविशेषस्य कस्य चिदपि पूर्वमननुभूत-
त्वात् । तृतीये ऽपि किं तादृगात्मज्ञानं पुरुषान्तरे विशेषतः प्रसिद्धम् उत
विधेः प्रतिपत्त्यधिकारिण्येव । नाद्यः । पुरुषान्तरेऽसिद्धेरधिकारिणं प्रत्यनु-
पयोगात् । न द्वितीयः । अधिकारिणि विशेषतः प्रसिद्धस्यार्थस्य विधिष्ये-
र्यात् । तदेवं सिद्धान्तैकदेशिना ऽभिहितयोरभ्यधिकाशङ्कात्तन्निराकरणप्रका-
रयोरसंगतत्वात् तैनेतरमीमांसाया अगतार्थत्वं प्रतिपादयितुं शक्यम् ॥

✓ अपरे पुनः सिद्धान्तैकदेशिन श्वमगतार्थत्वमाहुः । न वयं
तद्वद्वेदान्तेषु विध्यभावलक्षणाभ्यधिकाशङ्कां घ्नमः येनोक्तदोषः स्यात् ।
किं तु विध्यमभ्युपेत्येव ब्रह्मासिद्धिलक्षणां । तथा हि । प्रतिपत्ति-
विध्यपेक्षितानामुत्पत्त्यादीनां चतुर्णां रूपाणां क्रियाविध्युक्तन्यायेन यदापि
निर्णयः सिद्धः तथापि प्रतिपत्त्यस्य ब्रह्मणः सिद्धवस्तुप्रतिबोधनसमर्थैरपि
प्रत्यक्षादिभिरदर्शनाद्वेदस्य च कार्यमाचपरस्य सिद्धब्रह्मतत्त्वाप्रतिपादकत्वा-
दारोपितरूपस्य च ब्रह्मण उपासनायां मोक्षलक्षणात्यन्तिकफलासंभवादनुपा-
स्यमेव ब्रह्मेत्येतामभ्यधिकाशङ्कां निराकर्तुमुत्तरमीमांसा ऽऽरब्धव्या ॥

✓ तत्र चेवं निर्णीयते । न कार्यमाचपरो वेदः । उपासनाविधिपरैर्वेदा-
नैर्ब्रह्मणो ऽध्यवगम्यमानत्वात् । यथा रूपप्रत्यायनाय प्रवृत्तं चतुर्द्वयमपि
प्रख्यापयति तद्वत् । ननु कथं वेदानामुपासनाविधिपरत्वं न तावदुपासनं नाम
ब्रह्मापरोक्षज्ञानं तस्य परमानन्दसाक्षात्काररूपत्वेन फलभूतस्य स्वप्रवदधि-
शेषत्वात् । नापि दृष्टिज्ञानं तत्र विधेरश्वयणात् । न हि शाब्दज्ञानं कर्तव्य-
मित्येतादृशो विधिः क्व चिच्छ्रूयते । मेवम् । इदं सर्वं यदयमात्मेत्यादि-
चाक्षयानं । 'विद्यापरमं' । 'शाब्दज्ञानविधेः' । 'पर्ययसमाप्तः' । 'न' । 'च' । 'यत्' । 'यत्' ।
मात्मेत्यात्मस्यरूपमुद्दिश्य तदिदं सर्वमिति प्रपञ्चरूपत्वविधाने सति आत्मनो
ऽचेतनत्वप्रसङ्गेन विधेर्बाहुरभावादात्मनः प्रपञ्चरूपत्वस्यापुरुषार्थत्वात्कथ-
मेतद्वाक्यं विधिपरमिति । यदिदं सर्वमिति प्रतिपन्नं प्रपञ्चमुद्दिश्य तदयमात्मे-
त्यप्रतिपन्नात्मरूपस्येव विधानात् । नेति नेतीत्यादिवाक्यपर्यालोचनया प्रपञ्चं
प्रविलाप्यात्मेव विधेय इति विशेषनिश्चयात् । यदापीदं सर्वं यदयमात्मेत्यत्र
विधिर्न श्रूयते तथापि पूषा प्रणिष्टमाग इत्यादाविव विधिः कल्प्यतामिति ॥

✓ तमेतमप्येकदेशिशास्त्रारम्भप्रकारं पूर्वपक्षो नाङ्गीकुरुते । तथा हि ।

पूषा प्रपिष्टभाग इत्यत्र प्रपिष्टो भागो यस्येति समासे यथा प्रमीयमाणो द्रव्य-
देवतासम्बन्धः स्वाविनाभूतं यागं गमयति यागश्च स्वाविनाभूतं विध्यर्थे
नियोगमिति श्रुतसामर्थ्याद्विध्यर्थे प्रतिपन्ने व्यवहारमात्राय पूयोद्वेष्टेन पिष्ट-
परित्यागः कर्तव्य इत्युपसंह्रियते तद्वदत्र न द्रव्यदेवतासम्बन्धः प्रमीयते
यद्वलाद्विधिः कल्प्येत । अथ मन्येत* यथा विश्वजिता यजेतेत्यादिषु प्रमी-
यमाणो यागनियोगावन्वयानुपपत्त्या चेतनं स्वर्गकार्यं नियोज्यं कल्पयतः
तद्येहापि श्रूयमाणश्चेतन आत्मा यागनियोगो कल्पयतीति । तदसत् ।
अनुपपत्तेरभावात् । अन्तरेणापि यागनियोगो लोकव्यवहारे चेतनस्य दृष्ट-
त्वात् । नियोगाभावे कृत्स्नवेदस्य कार्यपरत्वनियमोऽनुपपन्न इति चेद् एव-
मपि न नियोगः कल्पयितुं शक्यः । तत्साधनस्य धात्वर्थस्य कस्य चिद्रूप-
भावात् । सो ऽपि कल्प्यतइति चेत् तत्र किं पार्कं गमनं करोतीत्येकपा-
कगमनादिसर्वधात्वर्थानुगतः कृत्यर्थः कल्प्यते तत्र घट्यर्थः कल्प्यते अथ
घोभयम् । आद्ये यदिदं सर्वं तदयमात्मा कर्तव्य इति यचनव्याप्तिः
स्यात् । तथा न सति अशक्यविधानमापद्येत । न हि निष्कान्तरेणापि घटः
पटीकर्तुं शक्यते । अथामी णिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्तामित्येवान्यदन्त्या-
कारेण क्रियमाणं दृष्टमिति चेद् यत्रमप्यचेतिकर्तव्यताया आभावादसंपूर्णो
विधिः । न हि शमादयः प्रपञ्चविलयनेतिकर्तव्यतारूपाः । तेषां धानेति-
* कर्तव्यतारूपत्वात् । न द्वितीयः । प्रपञ्चे सर्वस्मिन्विधिबलादात्माकारेण
घायमाने ऽपि प्रपञ्चभावस्थानिवृत्तेः । न हि योषिदादिष्वन्यादिरूपेण घाय-
मानेषु योषिदादिभावो ऽपि निवृत्तः† । न तृतीयः । षट्द्रव्यदोषप्रसङ्गात् ।
ननु योषिद्व्यादिषु मानसी क्रिया न धानम् । इह त्यागस्तत्त्वज्ञानेन
विधीयमानेन प्रपञ्चः प्रविलीनः स्यात् त्यागस्तत्त्वज्ञानेन पुरुषभावप्रयित-
यदर्शनादिति चेत् तर्हि त्यागस्तत्त्वज्ञानस्येवात्मस्तत्त्वज्ञानस्यापि विधीय-
तिरित्तं किं चित्प्रापकं यत्तत्त्वं तत्त्वज्ञानस्य घस्तुतन्वस्याविधेयत्वात् । वि-
धायकशब्दव्यतिरिक्ता वेदान्तगताः शब्दास्तत्प्रापका इति चेत् तर्हि

* अथ मन्यते इति २-३ पु. पाठः ।

† भाषा निवृत्त इत्यत्रिहोपादिनः पाठः २-३ पु. ।

तेभ्य एव ज्ञानसिद्धेः कृतं विधिना । उत्पन्ने ऽपि ज्ञाने पुनस्ता-
दृशं ज्ञानव्यत्यन्तरं विधीयते । न च विधिवैयर्थ्यम् । मन्त्रेष्ट्रिवत्प्राप्तस्यापि
पुनर्विध्यनुपपत्तेः । तथा हि । स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यत्र स्वशाखा स्वा-
ध्यायशब्देनोच्यते । अतस्तन्मध्यपातिनो मन्त्रा अपि स्वाध्यायविधिना
पठितव्यतया स्वीकृतास्ते च गृहीतपदपदार्थसम्बन्धस्य स्वार्थे प्रत्यय-
मुत्पाद्य प्रयोजनशून्या व्यवतिष्ठन्ते । न च स्वार्थानुष्ठापकत्वं प्रयोजनम् ।
स्वार्थस्य द्रव्यदेवतास्वरूपस्याननुष्ठेयत्वात् । नापि तत्प्रमापकत्वम् । ब्राह्मण-
पाक्षेरेव मन्त्रार्थस्य द्रव्यादेः प्रमितत्वात् । ततो निष्प्रयोजनत्वे प्राप्ते श्रुति-
लिङ्गादिभिर्ग्रीह्यादिवन्मन्त्राः सप्रयोजनस्य कर्मबोद्धभावे ऽपि न विनियु-
ज्यन्ते । तत्रैन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठतइत्यस्मिन् ब्राह्मणे गार्हपत्यमिति द्विती-
याश्रुतिः कदा चन स्तरीरसीत्येतन्मन्त्रस्येन्द्रप्रकाशनसमर्थस्यापि गार्हपत्यो-
पस्थाने विनियोगं बोधयति । श्रुतसामर्थ्यलक्षणां लिङ्गाच्छ्रुतेर्बलीयस्त्वात् ।
वर्हिर्देवमदनं दामीत्ययं मन्त्रस्तु मन्त्रलिङ्गाद्वर्हिर्लक्षणे विनियुज्यते । एवं
याक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभिरपि तत्र तत्र मन्त्रा विनियुक्ताः । ते च मन्त्राः
केनोपकारेण प्रधानापूर्वसिद्धेरुपकुर्वन्तीति बोधायामनुष्ठानापोक्षितद्रव्यदेवता-
दिस्मारणेनेति कल्पनीयम् । दृष्टोपकारे सत्यदृष्टकल्पनानुपपत्तेः । संभवति
हि हुंफडादिव्यतिरिक्तमन्त्रैरर्थस्मृतिः । तदध्ययनस्यार्थबोधपर्यन्तत्वात् ।
यदापि ब्राह्मणपाक्षेर्द्रव्यदेवतादिस्मृतिः संभवति तथापि मन्त्रेरेव स्मृताय-
दृष्टविशेषः कल्पनीयः । अन्यथा मन्त्राणामानर्थक्यप्रसङ्गात् । अध्ययनविध्यु-
पातानां तदयोगात् । एवं च सति प्रयोगविधिः सर्वैरङ्गैरूपैरुपकारं कार-
यन्मन्त्रैरर्थज्ञानलक्षणमुपकारं कारयति । तत्र यथा प्रयोगवचनो मन्त्रैरध्य-
यनकालोत्पन्नान्तिरिक्तपूर्वोपकारिज्ञानान्तरमुत्प्रापयति तथा ऽपि
मोक्षोपकारिब्रह्मज्ञानव्यत्यन्तरमनुष्ठापयति । न चात्र दाष्टान्तिके तद्वत्प्रयोग-
विधिर्नास्तीति शङ्कनीयम् । तस्य संपादयितुं शक्यत्वात् ॥

✓ ननु सर्वशोध्यन्ने कर्मणि विनियोगोत्तरकालमधिकारसम्बन्धे सति
पश्चात्प्रयोगविधिरन्विष्यते इह तूत्पत्त्यादिविधिचयामावे कथं प्रथमत एव
प्रयोगविधिसंपादनमिति चेद् न । उत्पत्त्यादिविधिचयस्याप्यत्र सुसंपादत्वात् ।
तथा हि । वेदान्तपाक्षेनात्मज्ञानं कुर्यादित्येवं वेदान्तशब्दलक्षणकरणेन

विशिष्टस्यात्मज्ञानस्य स्वरूपबोधउत्पत्तिविधिस्तावदध्याह्रियते । न च वाच्यं
विशिष्टप्रतीतेः नेत्यतिविधित्वं संभवति स्वरूपमात्रबोधकत्वादुत्पत्तिविधे-
रिति । सोमेन यजेतेत्यत्र विशिष्टोत्पत्तिविधेरङ्गीकृतत्वात् । तत्र हि सोमशब्दो
यागविशेषनामधेयं गुणवाची वेति विचार्य वल्लीविशेषे रूढस्य यागनामत्वासं-
भवादगुणवाचित्वं निर्धारितम् । तत्र यद्यपि दध्ना जुहोतीतिवत्सोमेन यजेते-
त्युक्ते गुणसंबन्धः प्रतीयते तथाप्यग्निहोत्रं जुहोतीतिवत्पृथगुत्पत्त्यश्रयणात्सो-
मगुणविशिष्टयागोत्पत्तिविधिरिति अङ्गीकर्तव्यम् । तद्वत्प्रकृते ऽपि विशिष्टो-
त्पत्तिविधिः किं न स्यात् ॥

✓ स यद्युत्पत्तिविधिः पर्यालोचितो नियोगाधिकारप्रयोगाख्यविधिः या-
कारेण संपद्यते । प्रथमं तावदुत्पत्तिविधिबोधितमात्मज्ञानं कथमिति जिज्ञा-
सायां फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमिति न्यायेन फलवदात्मज्ञानप्रकरणपठि-
तशमादीनि फलानि इतिकर्तव्यत्वेन विनियोजयन्नङ्गीकृतसंबन्धबोधकत्वादु-
त्पत्तिविधिरेव विनियोगविधिः संपद्यते । ततः शमादीतिकर्तव्यतानुगृहीते-
र्येदान्तवाक्यकरणेरात्मज्ञानं कुर्यादित्येवंरूपेण निष्पन्नः स यव विनियोगवि-
धिः साङ्गे कर्मणि ममेदं कर्तव्यमिति प्रतिपत्तारमधिकारिणमाकाङ्क्षन्नर्थवा-
दगतं मोक्षं फलत्वेन रात्रिसचन्यायेनोपसंहृत्य मोक्षकामः कुर्यादित्येवमधि-
कारविधिः संपद्यते । रात्रिसचे ह्येवमर्थवादः श्रूयते । प्रतितिष्ठन्ति ह वै
यस्या रात्रीरुपयन्तीति । तत्राश्रुतत्वादधिकारी कल्पनीयः । स किं स्वर्ग-
कामो भवेत् किं वा ऽऽर्थवादिकप्रतिष्ठाकाम इति संदेहः । तत्र विश्वजि-
ज्ञायेन स्वर्गकामः प्रापः । विश्वजिता यजेतेत्यत्र फलस्याश्रुतस्यापेक्षायां
स स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति * सूत्रेण क्व चिन्नियोज्यविशे-
षणत्वेन श्रुतः स्वर्ग इतरथापि फलत्वेन कल्पनीयः सर्वेषां स्वर्गार्थित्वा-
विशेषादिति निर्णीतम् । तथा रात्रिसचे ऽपि स्वर्गः फलं तत्कामो ऽधिका-
रीति पूर्वपक्षे प्राप्ते फलमाचक्षेयो निर्देशादिति † सूत्रेणैतत्प्रादुर्भूतम् । विश्व-
जिदादेो फलस्योत्पत्तौ अश्रयणात् स्वर्गः कल्प्यतां नाम रात्रिसचे त्यर्थवादनि-
र्दिष्टा प्रतिष्ठेव फलम् । सार्थवादेनैव वाक्येन नियोगप्रतीतेः । अर्थवादानां

* जैमिनिसूत्र ४ अ. ३ पा. १४ सू. १ ।

† जैमिनिसूत्र ४ अ. ३ पा. १८ सू. १ ।

विध्यैकवाक्यताया अर्थवादाधिकरणे * निर्णीतत्वात् । तत आर्थवादिकप्रति-
 ण्ठकामो यथा रात्रिसत्त्वे ऽधिकारी तथा तरति शोकमात्मविदित्यादर्थवादा-
 वगतमोक्षकाममधिकारिणं संपादयन्नधिकारविधिः स्यात् । ततः स एव
 साङ्गतत्वज्ञानमधिकारिणा ऽनुग्रापयन्नयोगविधिः संपद्यते । ततः प्रयोग-
 विधिबलान्मन्त्रध्वेदान्तशब्दाः प्रथमतः स्वार्थमात्मानमवबोद्ध्या ऽपि परवा-
 दपूर्वोपकारिविधेयज्ञानव्यत्यन्तरे पर्यवस्थास्यन्ति । न च वाच्यं मन्त्राणा-
 मपूर्वोपकारिप्रत्ययमात्रे तात्पर्यं स्वार्थस्य ब्राह्मणवाक्यैः प्रतिपादितत्वात् ।
 वेदान्तानां तु स्वार्थे ऽपि तात्पर्यं चकव्यम् । अन्यतो ऽप्राप्तत्वात् । अतो
 न विधेयप्रत्यये तात्पर्यमिति कुल्याप्रणयनन्यायेनोभयार्थत्वाविधेयत्वात् ।
 यथा शाल्यथै कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्य एव पानीयं च पीयते तद्वत् ॥

५१४ ननु स्थायिनां कुल्यादीनां युगपत्क्रमेण वा ऽनेककार्यकारित्वमस्तु ।
 उपलभ्यमानत्वात् । शब्दस्य तु न तावत्क्रमकारित्वं क्व चिदपि विरम्य व्यापा-
 रानुपलम्भात् । नापि युगपदर्थद्वये तात्पर्ये प्रत्यक्षेण दृश्यते । न्यायतस्तत्क-
 ल्पने च न युगपद् न्यायद्वयप्रवृत्तिः संभवतीति चेद् न । प्रयाजयाक्येप्यर्थद्वये
 तात्पर्यस्याङ्गीकृतत्वात् । समिधो यजति तनूनपातं जयति इडो यजति घर्हि-
 र्यजति स्वाहाकारं यजतीति पञ्चवाक्यानि पञ्च प्रयाजान् क्रमं च तदनुगु-
 नस्य बोधयन्तीति ह्यङ्गीकृतम् । अतः प्रयाजयाक्यषट्पदभयार्था वेदान्तशब्दा
 मन्त्रध्वदपूर्वोपकारिणि ज्ञानव्यत्यन्तरे विधेये पर्यवस्थास्यन्तीति । अत्रोच्यते ।
 वेदान्तानां विधेयसमर्पकतायां न स्वार्थपरता संभवति । विधायकस्य योपि-
 दान्यादिवाक्यस्य स्वार्थपरत्वादर्थनात् । योपिदादिपदार्थस्य लोकसिद्धतया
 न तत्र स्वार्थपरता इह तु विधिब्रह्मणोरलौकिकत्वादुभयपरत्वं वेदान्तज-
 न्यज्ञानस्य स्यादिति चेत् किमत्र वेदान्तेषु या ज्ञानव्यक्तिर्विधीयते सैव
 वेदान्तार्थभूतं ब्रह्मस्यरूपं प्रमापयति उत ज्ञानव्यत्यन्तरम् । आद्ये विरुद्ध-
 चिकद्वयापत्तिलक्षणं वैरूप्यं ब्रह्मणः प्रसज्येत । प्राधान्यमुपादेयत्वं विधेयत्वं
 चेत्येकं चिकम् । गुणभायमुद्देश्यत्वमनुयादात्वं चेत्यपरं चिकम् । तत्र प्रमाय-
 कस्य ज्ञानस्य प्रमेयार्थतया प्रमेयस्य ब्रह्मणः प्राधान्यम् । तथा कस्य ज्ञानमि-

त्यपेक्षायां ब्रह्मणो ज्ञानमित्येवं विधेयज्ञानं प्रति व्यावर्तकतया तदर्थस्य ब्रह्मणो गुणभावः । तथा प्रमाणविषयस्य ब्रह्मणः प्रमाणजन्यातिशययोगित्वाकारेण साध्यत्वादुपादेयत्वम् । तथा स्वभावतः सिद्धत्वाद् ब्रह्मणः* उद्देश्यत्वम् । तथेदानीं प्रमाणविषयस्य ब्रह्मणः पूर्वमज्ञाततया ऽङ्गीकार्यत्वाद्विधेयत्वम् । तथेदानीमुद्देश्यस्य ब्रह्मणः पूर्वं ज्ञातत्वादनुवादत्वम् । तदेवं विधेयज्ञानमेव ब्रह्म-प्रमाणकमित्यास्मिन्नाद्यप्ये वैरूप्यं दुर्वारम् । अस्तु तर्हि द्वितीयः पक्षः । वेदान्तेभ्य उत्पन्नं प्रथमज्ञानं ब्रह्मपरं द्वितीयज्ञानं विधेयतया विधिपरमिति । नायमपि पक्षः समीचीनः । शब्दस्योभयपरत्वाभावे तत्तन्मन्यज्ञानस्यासकृज्जातस्याप्युभयपरत्वानुपपत्तेः । न च शब्दस्योभयपरत्वं प्रयाजवाक्यदृष्टान्तस्य निराकरिष्यमाणत्वात् ॥

ननु वैरूप्यप्रसङ्गे न दोषमावहति । अन्यथा गुणकर्मविधानानुपपत्तेः । तथा हि । कृत्यङ्गभूतव्रीह्यादिकारकसंस्कारार्थानि कर्माणि गुणकर्माणि । तत्र व्रीहीणामन्यार्थत्वसिद्धुत्वज्ञातत्वलक्षणाणि गुणत्वोद्देश्यत्वानुवाद्यत्त्वानि तावद्विद्यन्ते । यागक्रियां प्रति कारकत्वादन्यार्थत्वम् । मानान्तरगम्यत्वात्सिद्धुत्वज्ञातत्वे । तथा शेषित्वसाध्यत्वज्ञातत्वलक्षणाणि प्राधान्योपादेयत्वविधेयत्वानि प्रोक्षणाक्रियावशाद् व्रीहीणामत्र संभविष्यन्ति । प्रोक्षणस्य व्रीह्यर्थत्वाद् व्रीहीणां शेषित्वम् । प्रोक्षणजन्यातिशयवदाकारेण पूर्वमसिद्धत्वात् साध्यत्वाज्ञातत्वे । तत्र गुणत्वोद्देश्यत्वानुवाद्यत्वाख्यं चिकं व्रीहिशब्दात्प्रतीयते । प्राधान्योपादेयत्वविधेयत्वाख्यं चिकं प्रोक्षणाक्रियाजन्यातिशयवाचिद्वितीयाविभक्त्या प्रतीयते । ततो व्रीहिप्रोक्षणादिषु गुणकर्मस्वेकस्यां प्रमितौ विरुद्धचिकद्वयापत्तिदुर्वारोति नेयं दोषाद्येति चेद् मैवम् । न तत्र क्रियाजन्यातिशयो विभक्तिगम्यः किं तु व्रीह्यप्रोक्षणादिषु गुणकर्मस्वेकस्यां प्रमितौ विरुद्धचिकद्वयापत्तिदुर्वारोति नेयं दोषाद्येति चेद् न । व्रीह्यादाविव ब्रह्मणि मानान्तरस्यासंभवात् । न हि सामयी-

भेदमन्तरेण कार्यभेदः संभवति । अथोच्येत विधायकपदव्यतिरिक्तपदसमु-
दाये ब्रह्मस्वरूपं प्रथमतः प्रतिपाद्य पुनस्तदनुवादज्ञानं जनयित्वा तस्य
ज्ञानस्य विधिविषयत्वसमर्पणेन पुनर्विधायकपदेन पदेकवाक्यतां गच्छति
ततः प्रमाणभेदसिद्धिरिति । नैतद्युक्तम् । पदेकवाक्यतायाः प्राग् वाक्यरू-
पस्य पदसमुदायस्य प्रमाणत्वायोगात् । अथात्र ब्रह्मवाक्यं ज्ञानविधिवाक्यं
चेति द्वेधा विभज्य पश्चादर्थवादविधिवाक्ययोरिव वाक्यैकवाक्यता कल्पेत
तदसत् । अर्थवादानामफलानां विध्यैकवाक्यत्वे ऽपि ब्रह्मवाक्यस्य स्वत-
म्य पुरुषार्थपर्यवसायिनस्तदयोगात् । अथ प्राथमिकशब्दज्ञानस्य परोक्षत्वे-
नाफलत्वात्फलभूतापरोक्षानुभवहेतुत्वाभावात्तद्वेतुज्ञानं विधेयम्* । ततो ब्रह्म-
वाक्यस्य तद्विध्यैकवाक्यत्वं युक्तमिति चेत् तर्हि यागस्य व्रीह्यादियद्विधी-
यमानज्ञानस्य किं चित्करणकारकं यक्तव्यम् । तच्च न संभवति त्वन्मते
शब्दस्य परोक्षज्ञानोपपत्त्यात् । इन्द्रियादीनां च ब्रह्मगोचरत्वाभावात् ॥

अथ मतं शब्दज्ञानस्यापरोक्षानुभवहेतुता यद्यपि स्यतो न दृश्यते
तथापि विधिबलाद्विध्यति ततः शब्द एव विधेयज्ञानकरणमिति । तदयु-
क्तम् । किमत्र शब्दजन्यं प्राथमिकं ब्रह्मज्ञानं विधेयमुत तेन ज्ञानेनावगतं
ब्रह्मोद्दिश्य प्रत्ययसंतानः । नाद्यः । विधेयज्ञानस्येव ब्रह्मप्रमाणकत्वे वैक-
ल्पस्य दर्शितत्वात् । न द्वितीयः । प्रत्ययसंतानस्याश्रुतत्वात् । आत्मैत्येषो-
पासीतेत्यादौ प्रत्ययसंतानरूपस्योपासनस्य विधिः श्रूयतइति चेद् न । स्यभा-
वसिद्धप्रत्ययमुद्दिश्य तस्यालौकिकात्मलक्षणविषयप्रतिपादने वाक्यतात्पर्यात् ।
एवकारयोगादात्मनः प्रतिपाद्यत्वनिर्णयात् । तदुक्तम् ।

यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ।

तच्छब्द एवकारश्च स्यादुपादेयलक्षणम् ॥ इति ।

न चैतद्वाक्यमात्मानं तदुपासनं च प्रतिपादयितुं शक्नोति वाक्यभेद-
प्रसङ्गात् । न च निदिध्यासितव्य इति वाक्यमुपासनां विदध्यात् । आत्म-
प्रतिपादकवाक्यमध्ये यतिसस्य तस्य स्तुतिपरत्वात् । अन्यथा वाक्यभेदा-
पत्तेः । नन्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति ज्ञानविधानेन संतानविधिरुपलभ्यते ।

* हेतुत्वाभावाच्च सर्वथा न्यदपि किं जित् तद्वेतुज्ञानं विधेयमिति ३ पु पाठः ।
२ पु ॥ सर्वथा न्यदपि किं विदिति कुबहमितम् ।

ज्ञानस्य सर्वत्र प्रवाहेणाविनाभावादिति चेद् न । अविनाभावासिद्धेः ।
 क्वचित्पुनर्वर्ति वस्तु सकृद्वृष्टतो ऋटिति प्रत्यङ्मुखत्वाददर्शनात् । अथा-
 पि दर्शपूर्णमासप्रकरणे मलवद्वाससो व्रतकलापविधानवदात्मप्रकरणे संतान-
 रूपं निदिध्यासनं विधातुं शक्यतइति चेद् एवमपि संतानस्याप्रमाण-
 स्यापरोक्षानुभवहेतुत्वासंभवात् शब्दज्ञानाद्विशेषः सिध्येत् । न च मृतपु-
 षादेर्भावन्याधिक्यादापरोक्षं दृष्टमिति वाच्यम् । तत्र विषयस्यासंप्रयुक्तत्वेन
 तदापरोक्षस्य भ्रान्तत्वात् । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति नि-
 प्ललं ध्यायमान इति श्रुत्या ध्यानस्यापरोक्षानुभवहेतुत्वमुक्तमिति चेद्
 मैवम् । नात्र ध्यायमानः पश्यतीत्येवमन्वयो येन ध्यानं दर्शनहेतुः स्याद्
 अपि तु ध्यायमानो ज्ञानप्रसादेन पश्यतीति । ज्ञानशब्देनाभ्रान्तःकरणमु-
 च्यते ज्ञायते ज्ञेनेति व्युत्पत्तेः । तस्य प्रसाद ऐकाग्र्यं तच्च सहकारिकारणम् ।
 लोके दुर्ज्ञेयवस्तुदर्शने चित्तेकाग्र्यसहायापेक्षाया दृष्टत्वात् । एवं च सहका-
 रिभूतचित्तेकाग्र्यस्य प्रत्ययसंतानरूपं ध्यानं साधनमित्युक्तं भवति । न चेष्ट-
 मशुतान्वयकल्पनमयुक्तमिति वाच्यम् । अदृष्टानुपपन्नार्थकल्पनादन्यमाचवे-
 परीत्यकल्पनस्य लघीयत्वात् । न ह्यन्यत्र ध्यानस्यापरोक्षप्रमितिहेतुत्वं
 दृष्टं नाप्युपपन्नं ध्यानस्य प्रमाणरूपत्वाभावात् । साक्षात्कारस्य तु प्रमाण-
 भूतः शब्द एव कारणमिति पूर्ववर्णके विद्याप्राप्तिवादे तं त्वौपनिषदमिति
 तद्विप्रत्ययमुपजीव्य सिद्धान्तिना समर्थितम् । अतः शब्दज्ञानस्य तत्सं-
 तानस्य वा नापरोक्षानुभवकरणतया विधेयत्वसंभवः ॥

यदुक्तं प्रयाजवाक्यवद्वेदान्तानामुभयार्थत्वे सति ब्रह्मप्रतिपादनं विधे-
 यज्ञानव्यतयन्तरपर्यवसानं च भविष्यतीति । तदपेशलम् । दृष्टान्तासिद्धेः ।
 प्रयाजा एव हि तत्र शब्दगम्यास्तदनुष्ठानक्रमस्त्वर्थापत्तिगम्याः । ननु न ताव-
 त्प्रयाजा एव क्रमः । तेषां क्रमशब्दानभिधेयत्वात् । नापि तदतिरिक्तः क्रमः
 सुनिरूपः । एकेकस्मिन्प्रयोजने क्रमादर्शनात् । सयोगवदनेकाग्रितः क्रम इति
 चेद् न । तथा सति सयोगिनोरिष्य प्रयाजानां योगपद्याप्रसङ्गात् । योगपद्ये च
 कालकृते क्रमव्याधातात् । मैवम् । लोकप्रसिद्धस्य क्रमस्यापह्नवायोगात् ।
 कालकृतक्रमत्वादेवाश्रययोगपद्यानपेक्षत्वात् । यदि देशकालवस्तुपाधिपरा-

मर्थमन्तरेण स्वतन्त्रः क्रमो न दृश्येत तर्हि एकदेशोपाधिकेषु वृद्धेषु वनश्रवहा-
रवत्संनिहितानेकचणोपाधिकेषु प्रयाजेषु क्रमव्यवहारो ऽस्तु । अथाऽनुष्ठेयपदा-
र्थानामनिष्पन्नस्वभावत्वाद्वैशकालवस्तुकृतः क्रमो न संभवत् तर्हि धाव्यपाठक्रम
एव स्मर्यमाणो ऽनुष्ठेयपदार्थे ऽप्युपकल्पताम् * । ननु कथमयं क्रमो ऽनुष्ठेय-
विशेषणतया प्रमीयते विधायकाभावात् । प्रयोगवचनस्य तद्विधायकत्वे पर-
स्परश्रयत्वप्रसङ्गात् । विहिते प्रयोगविधिः प्रयोगविधौ च तद्विधिकल्पनेति ।
नैष दोषः । एकस्य कर्तुर्युगपदनेकपदार्थप्रयोगानुपपत्त्या क्रमस्य प्रमीयमाण-
त्वात् । ततः प्रयाजवाक्यानामेकार्थपरत्वान्न तदृष्टान्तेन वेदान्तानामर्थद्वय-
परत्वं संभवति ॥

यदप्युक्तम् उपासनाविधिपरं वेदान्ते ब्रह्माध्यवगम्यते रूपप्रत्याय-
केन चक्षुषा द्रव्यस्यापि प्रतीतिदर्शनादिति । तदप्यसत् । यथा प्रति-
षस्तु संप्रयोगनिरपेक्षमेव प्रमाणं चक्षुर्न तथा प्रतिपदार्थे प्रमाणं शब्दः किं
तु यत्र तात्पर्ये तत्र संभूयैव प्रमाणम् । तथा च विधिपरा वेदान्ताः कथं
ब्रह्माध्यवगमयेयुः । नन्वेवं तर्हि वेदान्तशब्दा ब्रह्मस्वरूपं मा प्रमापयन्तु किं
तु विधायकपदजन्यविधिप्रमितिविषयत्वेनैव ब्रह्मज्ञानं समर्पयन्तु ब्रह्म-
स्वरूपं त्वर्थापत्त्या सेत्स्यति विधेयज्ञानस्य ज्ञेयभूतब्रह्मस्वरूपमन्तरेणानुप-
पत्तेरिति चेद् महादिदं न्यायविचारकौशलमायुष्मतः यदेकस्मिन्विषये
ब्रह्मस्वरूपाख्ये प्रथमप्रतिपत्तिः प्रमाणं तस्मिन्नेव द्वितीयज्ञानं न प्रमाणमिति ।
तथा श्रुतिर्न प्रमाणं श्रुत्यर्थापत्तिश्च प्रमाणमिति । अथ श्रुतिर्विधिशेषत्वात्
स्वार्थं प्रमाणं श्रुत्यर्थापत्तिस्त्वनन्यशेषत्वात् † प्रमाणम् इत्युच्येत श्व-
मपि नात्र ब्रह्म सिध्येत् । वाचं धेनुमुणासीतेत्यादाविषय विधेयज्ञानस्य घास्त-
वक्ष्येयमन्तरेणाप्युपपत्तेः । स्थितः प्रमाण्यप्रामाण्यस्थ विधेयज्ञानाद् ब्रह्मसाधने
तथैव सिद्धार्थपदजन्यप्राथमिकज्ञानाद् ब्रह्म किं न सिध्येत् । तत्सिद्धौ च
तावत्तेव मुक्त्युपपत्तौ विधिवैयर्थ्यम् । अथ विधेयज्ञानस्यारोपितविषयताया-
मदृष्टफलकल्पनात् ‡ ततो विषयप्रमितिलक्षणं दृष्टफलं कल्प्यतइति
चेद् न । सकलप्रमाणविरोधप्रसङ्गात् । तदेवमत्यन्तदुष्टस्य प्रतिपत्तिविधेर-

* पदार्थेषूपरकल्पतामिति २ पु० पाठः । पदार्थेषूपरकल्पते इति ३ पु० पाठः ।

† अनन्यपरत्वादिति २ पु० पाठः । [कल्पना स्यादिति २ पु० पाठः ।

ध्याहर्तुमशक्यत्वादिदं सर्वं यदयमात्मेत्यादिवेदान्तेर्मन्त्रैरिव प्रयोगवचनेन
न ज्ञानव्यत्यन्तरमनुष्ठापयति ततो नानेनापि सिद्धान्तैकदेशिना वेदान्तविचार-
स्यागतार्थत्वं सुसंपादम् । नन्वध्ययनविध्युपात्तानां वेदान्तानां धर्मब्रह्म-
विषयत्वाभावे * सत्यानर्थक्यं स्यादिति चेद् मेवम् । यद्यपि वेदान्तानां
सिद्ध्यब्रह्मस्यरूपाबोधकत्वान्नास्ति ब्रह्म तथापि न वेदान्तवैयर्थ्यं कर्तृत्वभो-
क्तृत्वादिविशिष्टस्याहंप्रत्ययगम्यस्य जीवात्मनो विद्यमानैः कर्तृत्वादभिर-
विद्यमानैश्चान्तर्गामित्वब्रह्मत्वादिभिर्वेदान्तोक्तसमस्तगुणैर्विशिष्टतयोपासने-
त्यतिविधौ शमदमादीतिकर्तव्यतोपसंहारेण विनियोगविधौ भोक्तृकामिनियो-
ज्यसंबन्धितया अधिकारविधौ साङ्गे कर्मण्यधिकारिण्यनुष्ठापकतया प्रयोग-
विधौ च वेदान्तानां पर्यवसानाङ्गीकारात् । तत्र विध्यपेक्षितन्यायस्य सर्वस्य
पूर्वतन्त्रएव गतत्वादभ्यधिकाशङ्काया अदर्शनात्तेवारब्धव्योत्तरमीमांसेत्येवं
पूर्वः पक्षः ॥ ५ ॥

✓ अत्राभिदर्शये । किं सिद्धे व्युत्पत्त्यभावाद्देवान्तानामुपासनाक्रियापर-
त्वमुच्यते किं वा जैमिन्यादिवचनसामर्थ्यात् । तथाद्यः समन्वयसूत्रे निराक-
रिष्यते । न द्वितीयः । वेदान्तानां जैमिन्यादिभिरविचारितत्वात् । अथातो
धर्मजिज्ञासेत्यत्र हि सूत्रे भाष्यकारादिभिर्धर्ममात्रविचारप्रतिज्ञापरत्वेनाधिकर-
णमाचितं न । कृत्स्नवेदार्थविचारप्रतिज्ञापरत्वेन । तथा हि । धर्ममीमांसा-
शास्त्रं विषयः ततः किमारम्भणीयं न वेति संदेहः । तदर्थमर्थान्तरं चि-
न्त्यते अध्ययनविधिरदृष्टार्थं दृष्टार्थं वेति । तथादृष्टार्थं इति तावत्प्रा-
प्तम् । दृष्टफलसाधने भोजनादौ विध्यदर्शनात् । अध्ययनक्रियाकर्मणि स्वा-
ध्याये संस्कारप्राप्तिलक्षणं दृष्टफलं संभवेत् । कथमदृष्टार्थतेति चेद् मेवम् ।
न तावत्संस्कारः संभवति संस्कृतस्य स्वाध्यायस्य कुच चित्कृतो विनियो-
गादर्शनात् । नापि प्राप्तिः । अक्षरग्रहणमाचरुपायाः प्राप्तेः स्वयमफलत्वा-
त्फलान्तरासाधनत्वाच्च । अर्थवबोधसाधनं तद्विति चेत् तर्ह्यर्थवबोधा-
क्षरग्रहणयोः साध्यसाधनभावस्य लोकसिद्धत्वाद्विधिवैयर्थ्यम् । यदि कर्मसा-
रकगतफलाभावे कर्माभिधायितव्यप्रत्ययेन कर्मप्रधानो विधिर्न संभवेत्

तर्हि सक्तुन्यायेनाधीयीतेति * वैपरीत्यं कल्प्यताम् । न च फलाश्रवणादध्य-
यनस्य कथमदृष्टार्थेति वाच्यम् । यदुचो ऽधीते पयसः कुल्या अस्य पितृन्
स्यधा अभिसंभवति † यद्यज्जंयि घृतस्य कुल्या इत्यादिना ब्रह्मयज्ञरूपजपा-
ध्ययनफलत्वेन श्रूयमाणस्य घृतकुल्यादेरध्ययनत्वसाम्येन प्रथमाध्ययने ऽप्य-
तिदेष्टुं शक्यत्वात् । ततो रात्रिसञ्चन्यायेन घृतकुल्यादिकामः स्वाध्यायेना-
धीयीतेत्येवं विधिः संपद्यते । यदि के विदर्थवादफलातिदेशं नेच्छन्ति तर्हि
तन्मते विश्वजिज्ञ्यायेन स्वर्गः कल्पनीयः । तदुक्तम् ।

विना ऽपि विधिना ऽदृष्टलाभान्न हि तदर्थता ।

कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात्स्वर्गो विश्वजिदादिवत् ‡ ॥ इति ।

न चादृष्टार्थत्वे ऽपि स्वाभाविकस्वार्थावबोधसामर्थ्यस्य का हानिरिति
वाच्यम् । अन्यार्थस्यापि स्वार्थपरतायां मन्वार्थवादयोरतिप्रसङ्गात् ।
तस्मादान्नायस्याविधितार्थत्वादुर्मस्य च प्रत्यक्षादविषयत्वात् प्रमाणां-
ग्राहकतर्करूपस्य विचारस्यानुपाह्यप्रमाणाभावे निरालम्बनत्वान्न शास्त्रमा-
रम्भणीयमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते राद्धान्तं द्रूमः ।

लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टफलकल्पना ।

विधेस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यति § ॥

लभ्यते हि कर्मकारके स्वाध्याये द्विविधं दृष्टफलमध्ययनक्रियाज-
नितं फलवदर्थवबोधहेतुभूतप्राप्तिः संस्कारश्च । अर्थावबोधार्थोच्चरयहणयोः
साध्यसाधनभावस्य लोकसिद्धत्वे ऽपि न विधिवैयर्थ्ये नियमार्थत्वात् । न
च संस्कृतस्य विनियोगाभावः । क्रतुविध्युपादानप्रमाणादेव विनियोगसिद्धेः ।
क्रतुविधिर्हि स्वविषयावबोधमपेक्षमाणस्तस्य जनकतया संस्कृतं स्वाध्याय-
मुपादत्ते । ननुपादानप्रमाणं ज्ञानस्य जनकतया स्वाध्यायमाचमादत्ते न संस्का-
रमिति चेत् सत्यं तथापि कर्मप्रधानाध्ययनविधिसामर्थ्यादेव संस्कृत-
स्वाध्यायजन्यविशिष्टज्ञानवतैवानुष्ठितो यागो ऽपूयै जनयतीति कल्प्यते ।
प्रधानघटनङ्गस्याप्यध्ययनस्य क्रतूपकारित्वमविरुद्धं तत उभयविधिसाम-

* सक्तुन्यायेन स्वाध्यायेनाधीयीतेति २ पु० पाठः । † अभिव्यक्तोति २ पु० पाठः ।

‡ शास्त्रदीपिका अ० १ पा० १ सू० १ ।

§ शास्त्रदी० अ० १ पा० १ सू० १ ।

कर्मकारकप्रधानेति २ पु० पाठः ।

शास्त्रारम्भसाधने पूर्वमीमांसाप्रथमसूत्रस्य धर्मविचारपरत्वोक्तिः । १२५

ध्याद्विवक्षितार्थौ लभ्यते । एवं च यथाश्रुतकर्मकारकगतदृष्टफलसंभवे सक्तु-
न्यायेनाश्रुतकरणत्वकल्पनमदृष्टफलकल्पनं चान्याय्यम् । ननु तव्यप्रत्ययेन
प्रकृत्यर्थभूताध्ययनोपरक्तमपूर्वमभिधीयते न तु कल्पतइति चेद् मेवम् ।
अपूर्वमभिधायितव्यप्रत्ययः स्वाध्यायगतत्वेनैवापूर्वमभिदध्यानाध्ययनगत-
त्वेन । तव्यप्रत्ययस्य कर्मभूतस्याध्यायपरत्वात् । अपूर्वस्य धात्वर्थजन्य-
त्वनियमे ऽपि तदुपरक्तत्वानियमेन स्वाध्यायगतत्वमधिष्ठम् । नन्वादृष्टा-
र्थत्वे स्वाध्यायस्य विवक्षितार्थता न स्यात् । विपनिर्हरणादिकार्यान्तरवि-
नियुक्तमन्त्रादिवदिति चेद् न । तथा सत्यध्ययनविधिवाक्यस्याप्यविवक्षिता-
र्थत्वाद्दृष्टार्थतया ऽध्ययनविधानमित्येतादृशं त्वन्मतमपि न सिध्येत् ।
अथोच्येत अध्ययनवाक्यस्यादृष्टत्वार्थत्वं तस्यार्थविवक्षाप्रतिबन्धकं न भवति ।
स्ववाक्यार्थमध्ययनावच्छिन्नफलभावनाहूपं प्रत्येवाध्ययनविधिना ऽध्ययनवा-
क्यस्य विनियुक्तत्वात् । न हि मन्त्रेष्वपि विनियुक्तत्वमात्रमविवक्षितार्थत्व-
प्रयोजकं किं तु स्वाध्यादन्यत्र विनियुक्तत्वम् । न चाध्ययनवाक्यं स्वाध्याद-
न्यत्र विनियुज्यते तेन स्वाध्यायस्य तस्य कस्मादविवक्षितार्थता स्यात् ।
ज्योतिष्टोमादिवक्त्रानि तु यागाद्यवच्छिन्नफलभावनाहूपात्स्वाध्यादन्यत्राध्य-
यनावच्छिन्नफलभावनायामध्ययनविधिना विनियुज्यन्ते ततो मन्त्राणामिवा-
न्यत्र विनियुक्तस्यादृष्टार्थस्य स्वाध्यायस्यार्थविवक्षाप्रतिबन्धो दुर्वार इति ।
नैतद्युक्तम् । न तावददृष्टार्थत्वेनार्थविवक्षा प्रतिबध्यते । स्वतन्त्रादृष्टस्य नि-
रपेक्षस्यगौटिकजनकस्य कथं चित्प्रतिबन्धकत्वशङ्कायामप्यत्र तदभावात् ।
अत्र हि स्वाध्यायगतकर्मत्वप्रतीतिनिर्वाहाय कर्मगतमदृष्टमवश्यं कल्पनीयं
तस्य च कर्मद्वारेणैव फलमपेक्षितमित्यक्षरसामर्थ्यसिद्धार्थावबोध एव तत्फलं
स्यात् । तथा चात्रादृष्टं नार्थविवक्षाया बाधकं प्रत्युत साधकमेव । कर्मगतादृष्ट-
स्यापेक्षनीयत्वे तस्यादृष्टार्थावबोधलक्षणफलोत्पादनेन चरितार्थतायां च ततो
ऽतिरिक्तस्वतन्त्रादृष्टं तत्फलं वा कल्पयितुमशक्यं गौरवप्रसङ्गात् । नाप्यन्यत्र
विनियोगो ऽर्थविवक्षा प्रतिबध्नाति । अन्यत्र विनियुक्तानामपि मन्त्राणां स्वसा-
मर्थ्यसिद्धार्थावबोधकत्वदर्शनात् । अन्यथा ब्राह्मणादिवक्त्रेण स्मृतं शक्यस्य
द्रव्यदेयतादेर्मन्त्रैरेव स्मरणाय नियमफलो विनियोगः कथं सङ्गच्छेत । तदुक्तम् ।

विधिशक्तिर्न मन्त्रस्य नियोगेनापनीयते ।

स्वतो विधास्यति ह्येषां नियोगात्स्मारयिष्यति ॥ इति ।

तस्माद्विवक्षितार्थमात्रायमवलम्ब्य प्रवृत्तं तदनुयाहकं धर्मविचारश-

स्त्रमारम्भणीयमिति । तदेवं पूर्वमीमांसारम्भाधिकरणपर्यालोचनया कृत्स्नवेद-
स्यार्थविवक्षां धर्ममात्रस्य विचारावसरं च प्रदर्शयितुमादिसूत्रं प्रवृत्ते न तु
सर्ववेदार्थविचारप्रतिष्ठानायेत्यवगम्यते । ननु वेदवाक्यानि विचारयेदित्या-
दिभाष्यलिङ्गाद् वेदार्थमात्रविचारो ऽवगम्यते । मैवम् । त्वया तदभिप्राया-
नवबोधात् । भाष्यकारो हि धर्मे सामान्यतः प्रसिद्धिं विशेषतो विप्रतिपत्तिं
चोपन्यस्य चैत्यघन्दनादीनामेष धर्मत्वाद् बुद्धादिषाक्यान्नेष विचार्याणीति
पूर्वपक्षीकृत्य सिद्धान्तसूत्रमर्थकथनपुरःसरमेवमवतारयति स्म । धर्माय वेद-
वाक्यानि विचारयिष्यन् वेदस्यार्थविवक्षां विचारावसरं च प्रदर्शयितुमघातो
धर्मजिज्ञासेति सूचयामास जैमिनिरिति । ततः पूर्वापरपर्यालोचनया धर्म-
विचार एव भाष्यकाराभिप्रेत इति निरूपीयते । सूत्रस्य चायमर्थः । वेदम-
धीत्यानन्तरमधीतवेदस्य विवक्षितार्थस्य विचारहेतुत्वाद्धर्मविचारः कर्तव्य
इति । तथाप्यथशब्देन कृत्स्नवेदाध्ययनस्य पूर्ववृत्तत्यमभिधायातःशब्देन
च कृत्स्नवेदस्य विवक्षितार्थस्य हेतुकृते सति सर्ववेदार्थविचारः कर्तव्य
इत्येव प्रतिज्ञा यद्यपि प्राप्ता अन्यथा प्रतिज्ञाहेत्वर्थेयधिकरणत्वात् ।
तथापि वेदशब्दं परित्यज्य धर्मशब्दमुच्चार्य प्रतिजानतः सूत्रकारस्य वेदे-
कदेवार्थविचार एवाभिप्रेत इति गम्यते । युक्तं च धर्मस्यैव विचार्यत्यम् ।
लोके हि यत्सन्दिग्धं सप्रयोजनं च तद् विचार्य धर्मश्च सामान्या-
कारेण लोकप्रशदसिद्धत्वादग्निहोत्रचैत्यघन्दनादिविशेषाकारेण यादिभि-
र्विप्रतिपन्नत्वाच्च सन्दिग्धः पुरुषेरेष्यमानस्य सुखस्य साधनतया सप्रयोज-
नश्चेति विचारयोग्यः । वेदार्थस्तु वेदप्रामाण्यप्रतिपादनात्प्राह न सामान्यतः
प्रसिद्धः । अत एव न विशेषतो ऽपि प्रतिपद्यते । नापि पुरुषार्थसाधनतया
ऽवगम्यते । तत्कथं तस्य विचारयोग्यता । न च वाच्यं वेदार्थस्येवाग्निहोत्रा-
देर्विचारसाध्यता भयता ऽप्यङ्गीकृतेति । धर्मस्त्वप्रयुक्त्येवाङ्गीकृतात्त्यात् । न
चेत्तथैयधिकरण्यदेवः । विचार्येस्याग्निहोत्रादेर्धर्मस्य देयगत्या वेदार्थत्वेन
येयधिकरण्यपरिहारात् । तस्माद्धर्ममात्रविचारपरं प्रथममूचम् । तथा चोद-

नालक्षणो ऽर्थो धर्म इति द्वितीयसूत्रमपि वेदेकदेशार्थविचारमेव गमयति तत्र यश्चाटनालक्षणः स धर्म इति वचनव्यत्या धर्मलक्षणपरं सूत्रम् । अर्थात्प्रमाणप्रतिज्ञेति प्राभाकराः । यो धर्मः स चाटनालक्षण इत्यन्वयात्प्रमाणप्रतिज्ञा मुख्यतः अर्थादुर्मलक्षणमिति चार्त्तिककारीणः । तत्र मतद्वये ऽपि यदि कृत्स्नो वेदो धर्ममेवावबोधयेत् तदा वेदप्रमाणको धर्म इति वक्तव्यं स्यात् । चाटनालक्षण इति तु वदन् सूत्रकारो वेदेकदेशमेव धर्मपरं मन्यत इति गम्यते । स्यादेतत् । चाटनालक्षणं वेदेकदेशस्य धर्मपरत्वमिति चापनाय न भवति किं त्वर्थभावनारूपायाः पुरुषप्रवृत्तेः पुरुषार्थपर्यवसायित्वद्योतनाय । तथा हि । अस्ति तावद्वाच्यकरणेति कर्तव्यतालक्षणेनांशव्येष्टेयेता भावना नाम । किं केन कथमित्यंशव्यपूण्या हि भावनेति भट्टाचार्यैस्तत्त्वात् । सा च द्वेधा ऽर्थभावनया शब्दभावनया चेति । तत्र पुरुषप्रवृत्तिरर्थभावनया । लिङादिशब्द श्वांशव्यविशिष्टः शब्दभावननेति के चित् । तदुक्तम् ।

किमाद्यपेक्षितैः पूर्णैः समर्थैः प्रत्ययो विधौ ।

तेन प्रवर्तनायाक्यं शास्त्रे ऽस्मिन्चाटनालक्ष्यते ॥ इति ।

लिङादिशब्दस्य व्यापारः पुरुषप्रवर्तनालक्षणः शब्दभावनेत्यन्ये । लिङादिशब्दस्य गुणः प्रवर्तनासामर्थ्यलक्षणः शब्दभावनेत्यपरे । त्रिविधया अप्यस्याः शब्दभावनायाः पुरुषप्रवृत्तिरूपा ऽर्थभावनैव भाव्यत्वेनावगन्तव्या । शब्दभावनाप्रत्यायकं ज्ञानमेव करणं स्तुतिनिन्दाऽर्थवादादिज्ञानमिति कर्तव्यता । न च शब्दभावनाया वाचकपदाभावः लिङादिप्रत्ययान्तस्याख्यातत्वसामान्याकारेणार्थभावनामिधायित्वे ऽपि लिङादिरूपविशेषाकारेण शब्दभावनामिधायित्वस्याप्यङ्गीकारात् । तदुक्तम् ।

अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः ।

अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते ॥ इति ।

अभिधाभावनामाप्याहुः * रेवेत्यन्वयः । ननु सम्यन्धबोधः करणं तदीयमिति मण्डनाचार्यैः स्वर्गयागयोः साध्यसाधनसम्बन्धावबोधस्य

करणत्वमुक्तं ततो न शब्दभावनाप्रत्यायकस्य ज्ञानस्य करणत्वमिति चेद्
द्वयोरपि करणत्वात् । हस्तेन शरेण विद्ध इत्यादौ करणद्वयदर्शनात् ।
शब्दभावनाज्ञानस्य च करणलक्षणोपेतत्वात् । इतिकर्तव्यतानुगृहीतो
भाव्यहेतुः करणमिति हि तल्लक्षणं शब्दभावनाज्ञानं च स्तुत्यादिज्ञानानुगृहीतं
सत्प्रवर्तकज्ञानत्वात्पुरुषप्रवृत्तिलक्षणभाव्यहेतुरिति कुतो न करणं स्यात् ।
सेयमंशव्यवहती शब्दभावना स्वभाव्यरूपायां पुरुषप्रवृत्तिलक्षणायां मर्थभावा-
नायां पुरुषं प्रेरयन्ती चेदनेत्युच्यते । शुद्ध प्रेरणे इत्यस्माद्वातोश्चोदना-
शब्दनिष्पत्तेः । तच्च चेदनाप्रेरकत्वमर्थभावनायाः पुरुषार्थविषयत्वमन्त-
रेण न सिध्यति । अपुरुषार्थं पुरुषस्याप्रवृत्तेः । ननु यजेतेत्यत्र लिङ्प्रत्यय-
गम्याया अर्थभावनाया धात्वर्थो भाव्य इति वाच्यम् । एकपदोपातत्वेना-
त्यन्तसंनिहितत्वात् । स च क्लेशात्मकस्तत्कथमर्थभावनायाः पुरुषार्थविष-
यत्वमिति चेद् उच्यते । अनयेवानुपपत्त्या धात्वर्थे विहाय भिन्नपदोपात-
मप्यधिकारिविशेषणं स्वर्गभाव्यं कल्पयामः । ततश्च स्वर्गादिकं भाव्यं
धात्वर्थः करणं प्रयाजादय इतिकर्तव्यतेत्येवमंशव्यमर्थभावनायाः संप-
द्यते । तदेवमर्थभावनायाः पुरुषार्थपर्यवसायित्वं * द्योतयितुं प्रेरणार्थवा-
चकस्य चोदनापदस्य ग्रहणं सूचकारेण कृतं न तु वेदैकदेशस्यैव धर्मपरत्वं
द्योतयितुमिति । तदेतदसारम् । सूत्रे वेदग्रहणे ऽप्यर्थभावनानां पुरुषार्थ-
पर्यवसायत्वसिद्धेः । तथा हि । स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति तद्व्यपत्त्यस्य
व्यापारः शब्दभावना । सा चाध्ययनविषयपुरुषप्रवृत्तिलक्षणार्थभावनारूपभाव्य-
निष्ठा स्वर्गावरज्ञानकरणिका घृतकुल्यादाध्ययनफलार्थवादादिज्ञानेतिकर्तव्य-
ताका सती पुरुषप्रवृत्तिलक्षणार्थभावनामध्ययनकरणिकां स्वाध्यायरूपभाव्य-
निष्ठां प्राह्मुखत्वादीतिकर्तव्यतामुत्पादयति । तत्र भाव्यस्य स्वाध्यायस्य
फलवद्विज्ञानजनननिमित्तत्वमन्तरेण तामर्थभावनामुत्पादयितुमसमर्थो शब्द-
भावना स्वाध्यायगतलिङादिशब्दाभिधेयकृतुभावनानां स्वर्गादिविषयत्वं पर-
रया कल्पयति । ततो ऽध्ययनविधिसामर्थ्यादेव वेदस्य विशिष्टफलविषयभाष-
नाप्रतिपादकत्वं सिद्धमिति वेदग्रहणेनापि विवक्षितार्थसिद्धेर्न तदर्थे सूत्रे
चोदनाग्रहणमपेक्षितं प्रत्युत कृत्स्नवेदस्य धर्मपरत्वं घटतस्तत्र तत्प्रतिकू-

वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं पूर्वमीमांसाशास्त्रेणागतार्थत्वं च भट्टमते । १२६

लमेव । चेदनाग्रहणे हि सति विधिवाक्यानामेव धर्मपरत्वं नेतरेषां वेदान्तानां किं त्वर्थान्तरपरत्वं तेषामित्याशङ्का स्यात् तथा लौकिकविधिवाक्यानामपि धर्मपरत्वमाशङ्केत । तदुभयव्यापृतये त्वन्मते वेदपदमेव सूचे यक्तव्यमापद्येत । वेदाध्ययनानन्तरं धर्मविचारं प्रतिज्ञाय चेदनालक्षण इति ब्रुयता वैदिक्येय चेदना विवचितेति गम्यतइति चेद् न । प्रथमसूचे वेदाध्ययनानन्तरमिति विशेषाभावात् । एतत्सूचानुसारेण तथापि सर्वचेदनान्तर्गत्कल्पना*प्रसङ्गात् । न च वेदाधिकरणे वेदांश्चैके संनिकर्षमिति सूचगत्तवेदपदादतिप्रसङ्गपरिहारः । वेदाधिकरणस्यातिदूरस्थत्वात् । अतो वेदान्तानां धर्मपरत्वपर्युदासाय चेदनाग्रहणमिति सूचभाष्यवार्तिककारामिप्रायेण वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वमेव सिध्यति । न च दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मव्यवधानमिति ‡ भाष्यवचनात् कृत्स्नवेदस्य धर्मपरत्वसिद्धिः । सामान्यस्य भाष्यस्य प्रथमद्वितीयसूचगतविशेषवचनानुसारेण निर्येतव्यत्वात् । तद्वि भाष्यं पूर्वोपरपर्यालोचनायां वेदस्यार्थसद्भावमात्रे पर्यवसितं ततः कर्मव्यवधानकत्वलक्षणमयोगं व्यपच्छिनति न तु ब्रह्मव्यवधानकत्वलक्षणमन्ययोगम् ॥

✓ नन्वास्त्रायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शनाऽुमिति सूचादानर्थक्यं क्रियारहितानामिति चेद् मेवम् । न तावदानर्थक्यमभिधेयाभावः । एवमेव भूतमर्थमनुवदन्तीति भाष्ये ऽभिधेयप्रदर्शनात् । नापि प्रयोजनाभावः । यो ऽरोदीदित्याद्यर्थवादानां विध्योक्त्याश्रयतामन्तरेण प्रयोजनाभावे ऽपि वेदान्तेषु श्रूयमाणस्य फलस्यानिवार्थत्वात् । अत एव भाष्यकारेण तस्मिन्नधिकरणे क्रियाप्रकरणपठिता अर्थवादा खोदाहृता न तु वेदान्तवाक्यं किं विदध्याहृतम् । तदेवं भट्टमते वेदान्तानामगतार्थत्वं सिद्धम् ॥

✓ ननु प्राभाकरास्तु शास्त्रारम्भमेवमाहुः । अध्ययनविधिर्हि विचारं विदधाति स च स्वाध्यायस्य फलपर्यन्ततामाकाङ्क्षेवेदार्थविचारमेव विदध्यान्न धर्मविचारम् । न च वेदार्थे सामान्यप्रतिपत्त्यभावः । साङ्गं वेदमधीतयत आपाततस्तदर्थप्रतिपत्तिसत्त्वात् । नापि विशेषप्रतिपत्त्यभावः । उद्विदा यजेत यशुकाम इत्यादौ पशुकाममुद्विश्य यागे विधीयते यागविधानं चेद्विश्य पशुकामा-

* चेदनान्तरकर्तव्यकल्पनेति २ पु. पाठः । † जैमिनिमूत्र. १ अ. १ पा. २७ सू. ।

‡ कर्मव्यवधानं नामेतीति २ पु. पाठः । § जैमिनिमूत्र. १ अ. २ पा. १ सू. ।

॥ प्राभाकरास्तु स्वशास्त्रारम्भमिति २ पु. पाठः ।

धिकार इत्यादियवनव्यक्तिसंदेहात् । तस्मादद्यातो धर्मविज्ञासेत्यस्याधिकार-
 यस्य वेदार्थविचारो विषयः न कर्तव्यो न चेति संशयः । न कर्तव्य इति ताव-
 द्वाप्यम् । आलम्ब्यनप्रमाणाभावात् । आम्नायालम्बनो विचार इति चेद् न ।
 अध्ययनविधिशेषतया ऽऽम्नायस्य स्वार्थविषयायोगात् । अध्ययनाङ्गत्वमा-
 न्नायस्य न सम्भवति विनियोजकाभावादिति चेद् न । प्रयुक्तिशेषत्वस्या*नि-
 याम्यत्वात् । अध्ययनं तावदध्यापनविधिप्रयुक्तानुष्ठानत्वात्तत्त्वेषतामग्नौ
 तावदाध्ययनमुद्धारयत्पुनमुद्धार्यमाणस्याध्यायनिष्पाद्यम् । अतो ऽध्ययनस्य
 प्रयोजको ऽध्यापनविधिभूतदुपकारित्वमात्रायमपि प्रयुक्ते प्रयुक्तौ चाङ्गत्वान्न
 विपक्षितार्थस्यम् । अथ मन्यमे न प्रयुक्तिमात्रादङ्गत्वम् । अनङ्गस्याप्युपकारस्य
 प्रयुक्तिरसम्भवात् । अतो विधनिर्हरणादिमन्त्राश्रयपदविपक्षितार्थार्थं नास्तीति ।
 तर्हि प्रकारान्तरेण विपक्षितार्थस्य भणदयामः । स्याध्यायविधिवाक्ये तत्र-
 प्रत्ययेनापूर्वस्य प्रतिपादनात्तदङ्गता तावत्स्याध्यायस्याधिगता । यदाध्या-
 पनविधिप्रयोज्यमध्ययनस्याध्यापनाङ्गत्वमपि प्राप्तं कृतप्रयुक्तस्य प्रयोजनेः
 कृत्यङ्गत्वदर्शनात् । तथापि प्रथमावगतमपूर्वाङ्गत्वं नापाकभुं वाच्यम् ।
 तत्तरत्वापूर्वाङ्गस्य व्याध्यायस्याविपक्षितार्थत्वात् वेदार्थविचारः कर्तव्य इति
 पूर्वपक्षे प्राप्ते राट्टान्तं सूतः ॥

विषयः संपद्यते । न चैवमध्ययनविधिविरोधः । सामान्यरूपस्य विधेः
 प्रतिषाध्याध्ययने प्रतिषाध्यविचारं च व्यापारभेदेन वेदार्थैकदेशविचारे
 ऽपि चरितार्थत्वात् । यथा चक्षुषा रूपं पश्येदिति विधेर्नोलरूपदर्शनमात्रे-
 णापि चरितार्थता तद्वत् । अथ तत्र सर्वरूपदर्शनस्याशक्यत्वात्संकोचस्तर्हि
 अत्रापि अविरक्तेनानधिकारिणा वेदान्तानां विचारयितुमशक्यत्वादेव संकोचो
 ऽस्तु । न चैवमध्ययने ऽपि संकोचप्रसङ्गः । तत्र विरक्तेरधिकारं प्रत्यप्रयो-
 जकत्वात् । विचारस्य चासंकोचे धर्मग्रहणमनुपपन्नं स्यात् । वेदार्थविचार
 इत्येव वक्तव्यत्वात् । पुरुषार्थेद्योतनाय वेदार्थे एव धर्मशब्देन निर्वृत्त्यत-
 इति चेद् न । धर्मशब्दस्य वेदार्थवाचकत्वाभावात् । अवेदार्थं चैत्यवन्द-
 नादावपि कैश्चिद्धर्मशब्दप्रयोगात् । अयान्वयव्यतिरेकसिद्धश्रेयःसाधनाभि-
 धायी धर्मशब्दो वेदार्थश्च श्रेयःसाधनमिति तत्र धर्मशब्दो वर्ततइति
 मन्यसे तर्हि श्रेयोरूपं ब्रह्म न धर्मशब्देनाभिधीयते साधनत्वाभावात्
 तत एकदेशविचारोऽङ्गीकार्यः । नो चेद् ब्रह्मणो ऽपि संप्रहाय सूत्रे वेदार्थ-
 पदं वक्तव्यम् । न च सामान्यतो ऽप्यप्रतिपन्नस्य ब्रह्मणः कथं संप्रह इति
 वाच्यम् । साङ्गवेदाध्यायिनो विचारात्प्राग् धर्मवद् ब्रह्मणो ऽप्यापाततः प्रति-
 पत्तेः * सत्त्वात् । ततश्च वेदार्थपदाभावादादिसूत्रं धर्ममात्रविचारविषयम् ॥
 तथा लक्षणपरं द्वितीयसूत्रमपि धर्मविषयं न वेदार्थविषयम् । लक्षणं
 हि लक्ष्यस्यान्यत्र प्रसङ्गभ्रमनिरासपरम् । तत्र धर्मस्य लक्ष्यत्वे चैत्यवन्दनादो
 प्रसङ्गभ्रमो निरस्यते कैश्चित्चैत्यवन्दनादिषु धर्मत्वभ्रमं प्राप्य विप्रतिपद्यमान-
 त्वात् । ननु वेदार्थे ऽपि विप्रतिपत्तयः सन्ति किमर्थवादाविलक्षणो वेदार्थः
 किं वा चोदनालक्षण इति । ततस्तन्निरासाय लक्षणमुच्यतामिति चेत् तर्हि
 चोदनालक्षणे वेदार्थ इति सूत्रे लक्षणं वक्तव्यं धर्मग्रहणे हि वेदार्थविप्रति-
 पत्तिनिरासो ऽशाब्दः स्यात् । वेदार्थमेव विपक्षित्वा धर्मशब्दः प्रयुक्त इति
 चेद् न । तस्य तदवाचकत्वात् । न च धर्मशब्दो वेदार्थं लक्षयति वह-
 ल्लक्षणायां वेदार्थस्याधर्मत्वप्रसङ्गात् । अभिधेयादन्यस्य तीरादेर्लक्ष्यस्याग-
 ङ्गात्वदर्शनात् । अजहल्लक्षणायामपि कीदृशी यद्यन्यक्तिः यश्चोदनालक्षणः

स धर्म इति यो धर्मः स चोदनालक्षण इति वा । द्वेधा ऽपि न वेदार्थवि-
धत्ता सिध्यति । चोदनाधर्मशब्दयोर्वेदतदर्थैकदेशवाचिनोः कृत्स्नवेदतदर्थ-
लक्षकत्वे कारणाभावात् । न हि यच्चाक्षुषं तद्रूपं यद्रूपं तच्चाक्षुषमित्यत्र सर्व-
प्रत्यक्षतद्विषयलक्षणा दृष्टा । मुख्यार्थे ऽनुपपत्त्यभाव उभयत्रापि समानः ।

अथोच्येत

✓ उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते * ॥

इत्यादिवत्संज्ञाविधिपरमिदं सूचं ततो धर्मशब्दस्य पूर्वमभिधान-
लक्षणावृत्त्योरभावे ऽपि वेदार्थविधत्ता भवतीति । तन्न । प्रयोजनाभावात् ।
यथा ऽऽचार्याय गां दद्यादित्यादिकार्यान्तरे नियोगार्थमाचार्यसंज्ञा विधीयते
न तथेह कार्यान्तरमस्ति यदर्थे वेदार्थस्य धर्मसंज्ञा विधीयते । धर्मशब्दस्य
वेदार्थवाचकत्वाङ्गीकारे ऽपि सूचगतार्थशब्दवैयर्थ्यं चोदनाशब्दस्य कृत्स्नवेद-
लक्षणापरत्वमधिकरणरचनानुपपत्तिश्च त्वन्मते वारयितुं न शक्यते । न च
श्येनेनाभिधरन्त्यजेतेत्यादयो ऽर्थशब्दव्यावर्त्याः तेषामपि वेदार्थत्वव्यावृत्त्य-
योगात् । अवेदार्थत्वे च धर्मशब्देनैव व्यावृत्तिरिद्धेः । सिद्धामेव व्यावृत्तिम-
र्थशब्दे ऽनुवदतीति चेद् न । तथा सति वैयर्थ्यतादयस्यात् । वेदार्थैक-
देशभूतधर्मविचारपक्षे तु श्यनादेः प्रतिषेधचोदनालक्षणस्यानर्थत्वेनाधर्मत्व-
सिद्धिरर्थशब्दप्रयोजनं भविष्यति । अर्थशब्दवैयर्थ्ये ऽपि चोदनाशब्दस्य
लक्षणापरत्वं कथमिति चेद् उच्यते । किं चोदनातिरिक्तो ऽपि कश्चिद्वेद-
भागो ऽस्ति उत न । यदि नास्ति तदा चोदनालक्षणो ऽर्थश्चोदनार्थ इति
सूचार्थः स्यात्ततो लक्ष्यलक्षणयोरैक्यमापद्येत । अस्ति चेत्सो ऽपि वेदभागो
ऽर्थवान्न वा । अर्थवांश्चेत्कथं चोदनाप्रमेयो ऽचोदनाभागस्यार्थः स्यात् । अर्थगू-
न्यत्वे ऽपि चोदनार्थः कथं सार्थजनिरर्थकभागद्वयसमुदायवेदार्थः स्यात् ।
तस्माच्चोदनाशब्दस्य कृत्स्नवेदलक्षकत्वं त्वया दुर्वारम् । अधिकरणं चैवं
त्वया रचनीयम् । किं वेदार्थश्चोदनालक्षणः किं वा ऽर्थवादादिलक्षण
इति । विषये सति नार्थवादादिलक्षणः किं तु चोदनालक्षण इति । सेयं रचना
ऽनुपपन्ना । वेदस्य प्रामाण्यप्रतिपादनात् प्रागर्थपत्वस्यैवानिरचयात् । प्रथम-

सूत्रे ऽध्ययनविधिप्रयुक्ताप्रामाण्यनिराकरणे ऽपि पौरुषेयत्वादिप्रयुक्ताप्रामाण्य-
मनिराकृतम् । अन्यथोत्तरसूत्रसंदर्भस्य प्रामाण्यप्रतिपादकस्य वैयर्थ्यापातात् ।
न च दृढीकरणाय पुनः प्रतिपादनमिति वाच्यम् । अदार्ढ्यशङ्काया अभा-
वात् । वेदप्रामाण्यस्यापि वेदार्थान्तःपातित्वात्सूत्रसंदर्भेण प्रतिपादनमिति
चेद् न । तथा सति प्रामाण्यस्य सिद्ध्युपतया वेदस्य कार्येकनिष्ठत्वहानि-
प्रसङ्गात् । तर्हि प्रथमसूत्रमेव प्रामाण्यं साधयति नान्यः सूत्रसंदर्भ इति
चेद् न । भाष्यविरोधात् । भाष्यकारो हि द्वितीयाध्यायमारम्भमाणो घृतं
प्रमाणलक्षणमित्यनुषदन् प्रथमाध्यायेन वेदस्य प्रामाण्यमेव साधितं दर्शयति
किं चेदनालक्षणे वेदार्थे * नार्थेवादादिलक्षण इति । अयमेव यदास्य सूत्र-
स्यार्थस्तदा ऽर्थवादमन्त्राधिकरणानारम्भः प्रसज्येत । अस्मिन्नेव सूत्रे मन्त्रा-
र्थवादयोर्धर्मप्रमापकत्वनिराकरणात् । स्तावकत्वादिना ऽन्यप्रकारप्रतिपा-
दनीयस्तदधिकरणारम्भ इति चेद् न । अत्रैव धर्मप्रमापकत्वनिराकरणे
तत्र धर्मप्रतिपादकत्वलक्षणपूर्वपक्षस्यानुदयात् । तदेवं प्रथमद्वितीयसूत्रपर्या-
लोचनया कार्यनिष्ठो वेदभागो विचार्यतया प्रक्रान्तो विचारितश्च न
यस्तुतत्त्वनिष्ठः । तस्मादगतार्थत्वाद्वस्तुतत्त्वनिष्ठो वेदभागं विचारयितुमुत्तरमी-
मांसा ऽऽरब्धव्येति सिद्धम् । इति विवरणप्रमेयसंग्रहे ‡ प्रथमसूत्रे द्वितीय-
वर्णकं समाप्तम् ॥

* वेदानालक्षणे ऽर्थो वेदार्थ इति २ पु० पाठः ।

† अत्रैव धर्मप्रतिपादकत्वेति २ पु० पाठः ।

‡ इति विवरणप्रमेयसंग्रहे विचारणमुनिर्कृते इति २ पु० पा० ।

एवं सूचस्य तात्पर्याच्छास्त्रारम्भे निरूपितः ।

वर्णकद्वितयेनाथ पदव्याख्या निरूप्यते ॥

तात्पर्ये निश्चिते पूर्व तत्र योजयितुं पदम् ।

“ सुशकं तेन तात्पर्ये कथितं वर्णकद्वये ॥

तृतीये वर्णके सूचपदव्याख्यामुखेन तम् ।

शास्त्रारम्भं दृढीकर्तुं पदार्थो ऽत्र विचार्यते ॥

अर्थयञ्चस्य चत्वारो ऽर्था वृद्धव्यवहारे प्रयोगसामर्थ्यात्प्रसिद्धाः ।
आनन्तर्यमधिकारो मङ्गलाचरणं प्रकृतीर्देयादर्थान्तरत्वं च । तत्रैतरपर्युदा-
सेनानन्तर्यमर्थशब्देनोपादीयते । तच्च जिज्ञासापदस्यावयवार्थस्वीकारे लभ्यते ।
तत्राधिकारो नार्थप्रारम्भः । न हि ब्रह्मज्ञानेच्छा कर्तव्यतया प्रतिपाद्यतया
वा प्रारब्धुं शक्या । इच्छाया विषयसौन्दर्यमात्रजन्यत्वात्प्रत्यधिकरणमप्रतिपा-
दमानत्वाच्च ॥

ननु जिज्ञासाशब्दो विचारे कृताः । भाष्यकारादिभिस्तत्र विचा-
रविषयतां प्रयुक्तत्वात् । अतो कृदियोगमपहरतीति न्यायेनावयवार्थस्वी-
कारो न युक्तस्ततो ऽथशब्दो ऽप्यधिकाराद्यो भविष्यतीति विचारस्य प्रारब्धुं
शक्यत्वादिति चेद् मेवम् । कृदियोगमपहरतीति न्यायस्याप्राप्तत्वात् ।
तथा हि । द्विविधा तावच्छब्दवृत्तिर्मुल्यामुप्यभेदात् । तत्र कृदियोगश्चेति
द्वयं मुख्यं लक्षणा गोणवृत्तिश्चेति द्वयममुप्यम् । अवयवार्थमनपेक्ष्य वृद्ध-
प्रयोगमात्रेण ध्युत्पादमाना अश्वगजादिशब्दा कृताः । अवयवार्थद्वारा
विशिष्टार्थाभिधायिनश्चतुराननकमलासनादिशब्दा योगिकाः ।

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गोणता* ॥

इत्युक्तत्वादभिधेयाविनाभूततीरप्रत्यायको गङ्गाशब्दो लाघणिकः ।
शौर्यादिगुणयोगाद्वैवदते प्रयुज्यमानः सिंहशब्दो गोणः । न च पङ्कजादि-
शब्देषु योगरूढाख्या पञ्चमो शब्दवृत्तिरस्तीति शङ्कनीयम् । तत्र कृदिक-
ल्पने प्रयोजनाभावात् । ताम्ररसे व्ययहारबाहुल्यादप्युत्पलादिव्यावृत्तिसिद्धेः ।

दृश्यते ह्यनेकार्थस्यापि गोशब्दस्य प्रयोगबाहुल्यात्सास्त्रादिमहाक्तो प्रथम-
प्रतिपत्तिः । ततश्चतस्र एव शब्दवृत्तयः । तत्र यः शब्द एकवचने कूटो
ऽपरच यौगिको यथा च्छागे कूटो ऽजशब्द आत्मनि यौगिकस्तत्राजं पश्ये-
त्युक्ते कूटिर्गौगमपहरतीति न्यायः प्रसरति । इह तु जिज्ञासाशब्दो न विचारे
कूटः । ज्ञानेच्छालक्षणाद्यौगिकार्थाद्विचारस्यात्यन्तपार्थक्याभावात् । न हि
ज्ञानेच्छामात्रं जिज्ञासाशब्दार्थः किं तु विचारसाध्यज्ञानविषयेच्छा । ज्ञानं
यन्निष्यमाणं विषयेण सहायगतमिष्यते । अनवगते विषये इच्छायोगात् ।
ततश्च प्रतिपत्ते वस्तुनि ज्ञानमिष्यमाणं संदिग्धे निश्चयफलं * परोक्षे ऽप-
रोक्षफलं वेप्यते । तत्रोभयं प्रमाणादिविचारप्रयत्नसाध्यमिति प्रतिपत्ते वस्तुनि
विशिष्टज्ञानमिष्यमाणमविनाभावेन प्रमाणादिविचारं गमयति । ततो भाष्यका-
रादिभिर्जिज्ञासाशब्दो लक्षण्या विचारे प्रयुक्तो न तु कूट्या येनाचेतन्यायः
प्रसरेत् ॥

ननु शब्दत इच्छायाः प्रधान्ये ऽपि नेच्छामात्रं सूचेय प्रतिपाद्यते
प्रयोजनाभावात् किं त्विष्यमाणज्ञानप्रदर्शनमुखेन तत्साधनं विचारमन्त-
र्णीतश्रुतिमुपलक्ष्य स एव तात्पर्येण प्रतिपाद्यते । अतो ऽर्थतः प्रधानानां
विचारज्ञानब्रह्मणामन्यतमस्य तात्पर्येण प्रतिपाद्यत्वारम्भायायशब्द इति
चेद् मैवम् । तथा सत्ययशब्देनानन्तर्यामिधानमुखेन शास्त्रीयसाधनचतु-
ष्टयसंपन्नस्याधिकारिविशेषस्य न्यायतः समर्पणाभावात्कर्तव्यतया विधीय-
मानो विचारो निरधिकारो ऽननुष्ठेयः स्यात् । न च विचारविधिरेव विश्व-
जिज्ञायेनाधिकारिविशेषं कल्पयित्वा प्रवृत्तिपर्यन्तो भविष्यति किमानन्त-
र्यार्थेनायशब्देनेति वाच्यम् । कर्तव्यतया ऽप्यगते विचारः प्रारम्भमर्यादम-
यति किं विचारप्रारम्भार्थेनायशब्देनेत्यपि सुवचत्वात् । तर्हि विधिसामर्थ्या-
दुभयप्राप्ते कस्तत्र निर्णय इति चेद् विध्यपेक्षितोपाधित्यादानन्तर्यामिधा-
नमुखेनाधिकारिसमर्पणमेव युक्तमिति ब्रूमः । यदायशब्देन विशिष्टाधिकारिणं
मुखतो ऽसमर्थं विश्वजिज्ञायेन तं कल्पयसि तदा विचारविध्यन्ययानुपपत्त्या
सामान्यतस्त्येयार्थेकाधिकारं प्रसक्तंकृत्या पुनस्तत्रापेक्षेन मोक्षकामाधिकारः कल्प-
नीय इति गौरवं स्यात् । ततो परमयशब्देनेव विशिष्टाधिकारिसमर्पणम् ।

ननु विधिप्रतिपत्तिविशिष्टाधिकारिप्रतिपत्त्योः कालभेदे सत्युक्तदोषो भव-
ति । नेह कालभेदः । किं तु राविसचन्यायेनार्थवादगतं मोक्षं ब्रह्मज्ञानं वा
फलत्वेन परिणामय्य मोक्षकामो ब्रह्मज्ञानकामो वा विचारयेदिति विधिप्र-
तिपत्तिसमये ऽधिकारिविशिष्टविधिः प्रतीयते ततो न प्रसज्यप्रतिषेधरूपं
गौरवमिति चेत् तच्चेदं वक्तव्यम् । किं विशिष्टाधिकारं विचारयास्त्वम् उत
चेवर्णिकमात्राधिकारमिति । आद्ये प्रतीतो विधिसत्सर्गतस्त्वैवर्णिकसम्बन्धी
पश्चादर्थवादबलात् चेवर्णिकविशेषमोक्षकामसम्बन्धीति कालभेदेन प्रतिपत्ते-
रुक्तदोषो दुर्वारः । ननु त्वत्पक्षे ऽपि विधिवलात्सर्वाधिकारप्रसक्तावयव-
शब्देन विशिष्टाधिकारिसमर्पणात् प्रसज्यप्रतिषेधो दुर्वार इति चेद् न । अय-
णविधिप्रकरणपठितस्यैव साधनचतुष्टयसंपन्नाधिकारियो ऽयशब्देन न्यायतः
समर्पणात् । द्वितीये ऽपि किं फलतः सर्वाधिकारं शास्त्रं किं वा विधितः ।
नाद्यः । सर्वेषां ब्रह्मज्ञानलक्षणफलार्थित्याभावात् । न च यस्तुमुपसाक्षा-
त्काररूपे ब्रह्मज्ञाने किमित्यर्थित्वाभावात् इति याच्यम् । ब्रह्मज्ञानाद्धि मनसो
ऽपि वियोगान्निखिलविषयानुपहृतिः श्रूयते । सा च सार्वभौमोपक्रमं ब्रह्म-
लोकावसानमुत्कृष्टोत्कृष्टसुखं श्रूयमाणं सोपायं निवर्तयति । अतो ब्रह्मज्ञान-
मपुमर्थे उत्कृष्टसुखनियतकत्वाद् व्याध्यादियदिति मन्वानो लोको न ब्रह्मज्ञान-
मर्थयते प्रत्युत तस्मादुद्विजते । ब्रह्मज्ञानं पुमर्थो निरतिशयानन्दहेतुत्या-
द्धर्मवत् तद्वेतुत्वं च श्रुतिसिद्धमिति चेद् एवमपि दृष्टानन्दोपायान् विष-
यान् परित्यज्य श्रुतानन्द*साधने ब्रह्मज्ञाने प्रेक्षा न युक्ता । तदुक्तम् ।

अथानन्दः श्रुतः साद्यान्मानेनाविषयीकृतः ।

दृष्टानन्दाभिलाषं च न मन्दीकर्तुमप्यलम् ॥ इति ।

ननु निखिलविषयानुपहृत्साध्य आनन्दो ब्रह्मज्ञानादेव विध्यतीति नित्य-
तृप्ते विषयपरित्यागेन ब्रह्मज्ञानमपेक्ष्यतामिति चेन्न । पामराणां विषयविच्छेदि-
कायां तृप्तायप्युद्वेगदर्शनात् । तथा च मूर्खा घटन्ति अहो कष्टं किमिति घृष्टिरेषां
न बभूव यत्सर्वदेव भोक्तुं सामर्थ्यमनृषिभ्योऽप्यानां चाक्षय इति । मोक्षस्तु विष-
यमुखलेशमपि नाहंतीति तेषामभिमानः । तथा च रागिणीतमुदाहरन्ति ।

* परित्यज्यश्रुतानन्देति ७ पु. पा. ।

+ सुत्रप्रारम्भपर्यन्तवृत्तिप्रकारमगतसर्वबन्धप्रतिषेधे ३४८ श्लोकः ।

† मृष्टिरिति १ पु. पा. ।

न्तर्यामिण्यथशब्दस्य मोक्षकामाधिकारिसमर्पकत्वात्तः । १३०

अपि वृन्दावने शून्ये * सृगालत्वं † स इच्छति ।

न तु निर्विषयं मोक्षं कदा चिदपि गौतम ॥ इति ।

✓ नन्वस्तु तर्हि विधितः सर्वाधिकारं शास्त्रमिति द्वितीयः पक्षः ।

दृष्टफलो ह्ययमध्ययनविधिर्ध्यावदर्थवबोधं व्याप्तिप्रमाणः फलनिष्पत्तये विचार-
मप्यनुग्राहयति । तथा चाध्ययनविधेस्त्रैवर्णिकाधिकारत्वात्तत्प्रयोजनस्य विचार-
स्यापि तथात्वं युक्तम् । यद्यपि न विचारोऽध्ययनविधेर्विषयः पाठमात्रस्यैव धा-
त्वर्थत्वाद् नापि तदुपकारी विचारमन्तरेणापि पाठनिष्पत्तेः तथापि अध्ययन-
विधेः फलपर्यन्तत्वसिद्धये विचारस्य तद्विधिप्रयोज्यत्वं भविष्यति । यथा
ग्रीहीनवहन्तीत्यत्र सकृदवघातमात्रेण विध्युपपत्तावपि तन्दुलनिष्पत्तिलक्षण-
फलसिद्ध्यर्थमविहितस्य विहितानुपकारस्याप्यवघातपौनःपुन्यस्य विधिप्रयो-
ज्यत्वं तद्वत् । तस्माद्विचारसाध्यार्थनिश्चयफलादध्ययनविधेः शास्त्रं सर्वा-
धिकारं प्राप्नोति । नैतत्सारम् । किमर्थं ज्ञानमध्ययनस्य दृष्टफलमन्वयव्य-
तिरेकसिद्धम् उत तदुद्देशेन विधानात् शास्त्रीयं किं वा विधेः प्रयोज-
नपर्यन्ततासामर्थ्येन लभ्यम् । आद्येऽपि न तावदर्थनिश्चयोऽध्ययनफलं
केवलादध्ययनादावृत्तिसहिताद्वा निश्चयानुदयात् । विचारेण तदुदये विचा-
रस्यैव फलं स्याद् नाध्ययनस्य । यद्यर्थस्यापातदर्शनमध्ययनफलं न तदा
विचारस्य तत्प्रयोज्यत्वं साङ्गवेदाध्ययनादेव तत्सिद्धेः ॥

१३१ नन्वस्तु तर्हि विधिबलाच्छास्त्रीयमिति द्वितीयः पक्षः । तथा हि ।
अध्येतव्य इति तद्व्यग्रत्ययेन स्वध्यापारः शब्दभावना विधिरूपतयाऽभिधीयते ।
सा च शब्दभावनाऽर्थभायनां निष्पादयन्ती फलवदर्थवबोधं पुरुषार्थे भाव्यत्वेन
कल्पयति । तत्र भाव्यान्तरत्वात्समानपदोपातमध्ययनं करणतामापद्यते ।
यदाध्ययनमेव भाव्यं स्यात्तदाऽवराशाप्तिः फलमिति मतं त्यदायमपि न
सिध्येत् । ततः करणस्याध्ययनस्य भाव्योऽर्थवबोधो विधिबलात्फलं भविष्यती-
ति । नैतदप्युपपन्नम् । कर्माभिधायिना तद्व्यग्रत्ययेन कर्मभूतस्याध्यायगतप्राप्ति-
लक्षणभाव्याभिधाने संभवति भाव्यान्तरकल्पनायोगात् । समानपदोपातमध्ययनं
परित्यज्य भिन्नपदोपातस्य ‡ बहिरङ्गस्य स्याध्यायस्य प्राप्तेः कथं भाव्यमिति

* सरं वृन्दावने शून्ये इति पाठान्तरम् ।

† सृगालत्वमिति ३ पु० पा० ।

‡ भिन्नपदोपाततर्हेति ३ पु० पाठः ।

चेद् न । स्वाध्यायस्य कर्माभिधायितव्यप्रत्ययार्थत्वेन प्रत्ययार्थः
प्रति प्रकृत्यर्थादध्ययनादप्यन्तरङ्गत्वात् ॥

✓नापि तृतीयः । अक्षरग्रहणस्यैवाध्ययनविधिप्रयोजनत्वात् । नन्व-

क्षरग्रहणस्य स्वयमपुरुषार्थत्वात्फलं तदर्थवबोधस्य त्वया विधिप्रयोजन-
त्वानङ्गीकारादन्यस्य च कर्मकारकगतफलस्याभावात्सक्तुन्यायेन कर्मप्राधान्यं
परित्यज्य स्वाध्यायाध्ययनेन स्वर्गं भावयेदिति कल्पना प्रसज्येत । ततो
घरमर्थावबोधस्य विधिप्रयोजनत्वं दृष्टे सत्यदृष्टं न कल्प्यमिति न्यायात् ।
संभवति हि साङ्गवेदाध्ययनमात्रादर्थनिश्चयः । अर्थावबोधहेतोर्याक-
रणस्याप्यङ्गत्वात् । न चेवं विचारशास्त्रवैयर्थ्यम् । अवबुद्धार्थावगतविरो-
धपरिहाराय तदपेक्षणात् । अतः पुरुषार्थभूतफलवदर्थवबोधो विधिप्रयो-
जनं नाक्षरग्रहणमिति चेद् मेघम् । अर्थावबोधहेतुत्वेनाक्षरग्रहणस्यापि
पुरुषार्थत्वात् । फलभूतस्त्रीरादिहेतूनां गवादीनामपि पुरुषैरर्थ्यमानताद-
र्शनात् । विधेरक्षरग्रहणमात्रोपपत्तये ऽर्थज्ञानमाकस्मिकं स्यादिति चेद् न ।
अर्थावबोधस्य फलप्रयुक्तत्वात् । न हि विधिप्रयुक्तो ऽर्थावबोधः ।
लौकिकाप्रवाक्यानां विधिमन्तरेण फलवदर्थवबोधकत्वदर्शनात् । न चा-
ध्ययनादक्षरग्रहणस्य विशेषाभावात्कथं तयोर्हेतुफलभाव इति वाच्यम् ।
अक्षरावाग्निर्नाम स्वाधीनोच्चारणयोग्यत्वात्स्थो ऽक्षरधर्मः । अध्ययनं तु
तदर्थं वाङ्मनसव्यापार इति विशेषसद्भात् । एवं च तर्ह्यध्ययनस्याक्षरग्रह-
णहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धमिति व्यर्थं विधिरिति चेद् न । अवघाता-
दिवददृष्टोत्पत्तये नियमार्थत्वात् । न चेवं दृष्टफलत्वहानिः । दृष्टफलभूता-
क्षरप्राप्तिरसम्भवेत्स्थेन नियमादृष्टस्याङ्गीकारात् । दृष्टे सत्यदृष्टं न कल्प्यमिति
न्यायस्य स्वतन्त्रादृष्टविषयत्वात् । अर्थावबोध एव फलमिति यदत्रापि
नियमविधित्वाङ्गीकारात् । न चोपपत्तिसाम्ये सत्यक्षरग्रहणे एव किमिति
पक्षपात इति वाच्यम् । अध्ययनविधेः फलवदर्थवबोधः प्रयोजनमिति
पक्षे यस्य यस्मिन्कर्मव्यधिकारस्तस्य तद्व्याख्याध्ययनमेव स्याद् न तु व्याखा-
न्तराध्ययनं तत्र प्रवृत्त्यादिफलाभावात् । ततो न कृत्स्नवेदाध्ययनसिद्धिः ।
अस्मत्पक्षे तु कृत्स्नवेदावाग्निः प्रायश्चित्तजपादाशुप्रयुज्यते ॥

नन्वर्थवबोधमधिकारिविशेषणमुद्दिश्याध्ययनं विधातव्यं निरधिकार-
विधानायोगात् । अत्रावधारणमुद्दिश्य विधाने ऽपि तदवधारणमयथाधिकारी
स्यादिति चेद् न । अर्थावबोधोद्देशेनपूर्वकशब्दोच्चारणाभावे वाक्यस्य तात्प-
र्यसिद्धेः । लोके ऽर्थावबोधमुद्दिश्योच्चारितशब्दे तात्पर्यदर्शनात् । न च लोक-
षदेव विधिर्मा भूदिति चाच्यम् । तद्वदत्र शब्दोच्चारणप्रयोजकस्य रागस्याभा-
वात् । अथोच्येत विश्वजित्प्रायेण स्वर्गकामो ऽधिकारी कल्प्यताम् । अथ वा
वाजसनेयिनां ब्रह्मचर्यमागामित्यादिनोपनयनस्य प्रकृतत्वादुपनीतो ऽधिका-
रीति प्रकरणप्रमाणेन कल्प्यतामिति । तदसत् । अर्थावबोधलक्षणदृष्टफलकामे
ऽधिकारिणि सत्यन्यकल्पनायोगात् । एवं चार्थावबोधकामो ऽध्ययनेनार्थावबोधं
भावयेदिति विधिः संपद्यते । विचारेणार्थावबोधं भाषयेदिति विधिस्त्वार्थिकः ।
विचारेणापरिहृते विरोधे ऽर्थेनिश्चयानुदयादर्थवबोध एव फलमिति ।
नैतत्सारम् । तत्र किं विधिबलादक्षरग्रहणमात्रे निष्पन्ने सति श्रुतव्याकर-
णस्य पुरुषस्य लौकिकवाक्यार्थ इव वेदार्थो ऽपि स्वतो बुध्यतइति कृत्वा
तद्वोधस्य कलत्वमुच्यते किं वा ऽर्थावबोधकाममुद्दिश्य विधानतः । तत्रा-
द्यमङ्गीकुर्मः । द्वितीयोऽनुपपन्नः । अध्ययनात्प्राग्बेदार्थस्याप्रतिपन्नत्वेन
तद्विशिष्टस्यावबोधस्याप्यप्रतिपन्नस्य कामनायोगात् । वेदो ऽर्थवान् वाक्य-
प्रमाणत्वादाप्रवाक्यवदित्यनुमानेन प्रतिपन्नो वेदार्थ इति चेत् तद्वैतुमान-
सिद्धत्वादेव न वेदार्थज्ञानं काम्येत । सामान्यतोऽनुमितो ऽपि वेदार्थो
नाग्निहोत्रादिविशेषाकारेण प्रतिपन्न इति चेत् तद्वैतुमानहोत्रादिगोचरबोधो
ऽप्यप्रतिपन्नः कथं काम्येत । पित्राद्युपदेशत एवान्निहोत्रादयगमे काम-
नावेयर्थो तदवस्थम् । अथोपदेशिकज्ञानस्याप्रमाणत्वात्तत्र निर्णयज्ञानं का-
म्यतइति चेत् तत्र न तावदप्रामाण्ये निश्चिते निर्णयज्ञानकामना संभवति ।
अर्थस्य विभ्रममात्रत्वात् । अप्रामाण्यसंदेहे तु तद्विचारस्येवावसरो नाध्य-
यनस्य । अथ मन्यसे औपदेशिकज्ञानं प्रामाण्यविचाराद्येव वेदाध्ययनं तद-
र्थविचारस्य वेदस्य तन्मूलप्रमाणत्वादिति । एवं तद्वैतुस्तु कथं विदर्थाययोधो
ऽधिकारिविशेषणं तथापि तदुद्देशेन विधानमयुक्तम् । तत्र किं वेदार्थवि-
शेषज्ञानानां विशेषाकारेणाध्ययनविधाशुद्देश्यत्वमुत सामान्यकारेण । नाद्यः ।
युगपतदसंभवात् । द्वितीयोऽर्थमात्रज्ञानमुद्दिश्योच्चारितस्य शब्दस्य तत्रैव

तात्पर्यं स्यान्नाग्निहोत्रादिविशेषज्ञाने । अथ विधिसामर्थ्यादर्थमात्रे तात्पर्यं
 ऽपि वाच्यतयनुसारेण विधिगुणार्थं तात्पर्यं कल्पेत तर्हि विधेस्तत्र तात्पर्य-
 र्थनिमित्तत्वं न स्यात् । किं च कथं चिदुद्दिश्य विधाने ऽपि नाध्ययनमात्राद्
 दृष्टफलतया ऽर्थावबोधसिद्धिः । अदर्शनात् । ननु वेदस्यार्थावबोधमुद्दिश्यो-
 च्चारणाभावे स्वार्थं तात्पर्यं न स्यात् तात्पर्यहेतोरभावादिति चेद् मेवम् । न
 तावच्छ्रोतुरुच्चारणं तात्पर्यनिमित्तम् । लोके तदभावात् । नापि वक्तुरुच्चारणम् ।
 अपौरुषेये वेदे तात्पर्याभावप्रसङ्गात् । नन्वेवमपि वेदस्यार्थप्रतिपादकत्वं न
 स्याद् उद्दिश्योच्चारणस्य प्रतिपादनहेतोरभावादिति चेद् न । शब्दस्य
 प्रतिपादकत्वस्याभाव्यात् । तदर्थज्ञानमुद्दिश्य शब्दोच्चारणं लोके व्यर्थं
 स्यादिति चेद् न । पुरुषसम्बन्धकृतदोषाख्यप्रतिबन्धपरिहारार्थत्वात् । ननु
 वेदस्यार्थप्रतिपादनसामर्थ्यं ऽपि न बोधकत्वं सम्भवति बोधस्य तात्पर्याधी-
 नत्वात् तात्पर्यस्य पुरुषधर्मस्यावासम्भवादिति चेद् मेवम् । तात्पर्यं हि
 यद्विधिलिङ्गगम्यतया शब्दधर्मा न पुरुषधर्म इति समन्वयसूत्रे धृत्यमाण-
 त्वात् । तदेवमध्ययनविधेर्यावदर्थबोधफलमव्यापारान्न विधितो विचार-
 शास्त्रस्य सर्वोधिकारिता सिध्यति । नन्वध्ययनविधेरर्थबोधकामाधिकारं
 नाङ्गीकरोपि अधिकारान्तरं च न श्रुतं ततो ऽनध्ययनमेष प्रसज्येत ॥

अथ प्राभाकरा आहुः । नाध्ययनविधिः स्वतन्त्रमधिकारिणमपेक्षते
 अध्ययनविधिप्रयुक्त्या तद्विषयानुष्ठानसिद्धेः । न च वाच्यं विधिर्हि सर्वत्र
 स्वविषयं तदङ्गं वा ऽनुष्ठापयति न चाऽध्ययनमध्यापनविधेर्विषयो ऽङ्गं वा
 तत्कथं तेनानुष्ठाप्यतइति अविषयस्यातदङ्गस्याप्याधानस्योत्तरकाम्यकृतु-
 विधिभिरनुष्ठापितत्वादिति । ततो ऽयं प्राभाकरोक्तः परिहारो ऽनुपपन्नः ।
 तथा हि । अध्यापनविधिरध्ययनमाणाधिकार एव । अष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनयीत
 तमध्यापयतीत्येवाचार्यकरणाकाम इत्यश्रयणात् । तत्कथमध्ययनं तत्प्रयुक्तं
 यत् तत्राधिकारिणं परिकल्प्य तत्प्रयुक्तिरध्ययनस्योच्येत । तदध्ययने स्वत-
 न्त्राधिकारी कल्प्यतां लाघवाद् लघीयसी हि स्वविधिप्रयुक्तिरन्यविधिप्रयुक्ते ।
 अथैकाधिकारिकल्पनमात्रेणैतदस्य तत्प्रयुक्तानुष्ठाने सम्भवत्युभयत्र तत्क-
 ल्पने गौरवमिति मन्यसे तदध्ययनस्याधिकारिणं परिकल्प्य तत्प्रयुक्तिम-

न्यस्य किं न ब्रूये । यदि लिखितपाठादप्यध्ययनसिद्धेर्नाध्ययनविधिरध्यापनं * प्रयोजयति तर्ह्यविहिताध्ययनेन प्राङ्मुखत्वादिरहितेनाप्यध्यापनसिद्धेर्न विहितमध्ययनमध्यापनविधिः प्रयोजयेत् । अथोच्येत प्रयतः † प्राङ्मुखः पविषपाग्निरधीयीतेति माणवकस्य प्राङ्मुखत्वादध्ययनाङ्गं श्रुतं तथा ऽध्यापने ऽपि प्राङ्मुखं पविषपाग्निमध्यापयीतेति माणवकस्य प्राङ्मुखत्वादिविशेषण-अवगाद्विहितमेवाध्ययनं प्रयुज्यतइति । तर्हि

गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः ।

अनर्थेहो ऽल्पकण्ठश्च गृहेते पाठकाधमाः ‡

इति लिखितपाठस्य निन्दासद्भावादाचार्याधीनो वेदमधीष्वेत्यध्ययनस्याचार्यपूर्वकत्वनियमाध्यापनादध्ययनविधिरध्यापनं किं न प्रयोजयेत् ॥

अथ मत्स्र आचार्याधीनो ऽधीष्वेत्यचाचार्यकरणविधिप्रयुक्तो ऽधीष्वेति शोक्त्यर्थ आचार्यत्वस्याध्यापनादुत्तरकालभाक्त्यादिति । तदसत् । तद् द्वितीयं जन्म तद्यस्मात्स आचार्य इत्युपनयनाख्यद्वितीयजन्महेतुत्वमाचाराचार्यश्रवणात् ॥

आचिनोति हि शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि ।

स्यमाचरते यस्मादाचार्यः स उदाहृतः ॥

इति स्मृतावाचारे शिष्यान् स्थापयतीति ध्युत्पत्तिः प्रतीयतइति चेद् एवमप्यध्यापनात्पूर्वमाचार्यत्वमधिकुदुम् । अध्यापनादाचार्यत्वस्योत्तरकालभाक्तित्वे चाचार्यकरणविधिप्रयुक्तो ऽधीष्वेति साध्याहारयोजना प्रसज्येत । तस्मादधिकारिकल्पनासाम्यादितरेतरप्रयुक्तिसाम्याच्च काम्यविधिप्रयुक्तिः सम्भवे ऽध्ययनस्य कथमध्यापनविधिप्रयुक्तिरिति । अथोच्यते । नाध्यापनविधेरधिकारी कल्पनीयः । श्रुतिस्मृत्योः प्रतीयमानत्वात् । तथा हि । अपृथगे ब्राह्मणमुपनीयीतेति श्रुतावात्मनेपदेनाचार्यकरणसाध्यता प्रतीयते ॥ संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणेत्यादिना ध्याकरणसूत्रेणाचार्यकरणे साध्ये तद्विधानात् । न चाचार्यत्वं किं चिल्लोके प्रसिद्धमस्ति ततो यथा ऽऽहयनीये

* विहितध्यापनमिति २ पु. पाठः ।

† पाणिनीयशिक्षणम् ।

‡ प्रतिपत्तेरिति २ पु. पाठः ।

† अध्यापने प्रयत इत्यादिः २ पु. पाठः ।

§ स्वविधिप्रयुक्तीति २ पु. पाठः ।

॥ पाणिनिमूल १ अ. ३ पा. ३६ मू. ।

जुहोतीत्यचाहवनीये होमाधारत्वेन विनियुक्ते सत्यसंस्कृतस्य होमाधारत्वा-
 योगात्संस्कृतस्य सम्भवाच्चाधानसंस्कृतो ऽग्निराहवनीयत्वेन निश्चितः
 तथा ऽऽचार्याय गां दद्यादित्यचाचार्ये दक्षिणां प्रति सम्प्रदानत्वेनावगते
 सत्यनुपकारिणः सम्प्रदानत्वायोगादुपकारिणो ऽव सम्भवाच्चा*पनयननिष्ठा-
 दनाख्येनोपकारेण माणवकं प्रत्युपकुर्वत आचार्यत्वं निश्चीयते । नन्वेवम-
 प्युपनयनसाध्यमाचार्यत्वं भवेन्नाध्यापनसाध्यमिति चेद् न । उपनयनस्या-
 ध्यापनाङ्गत्वात् । उपनयीत तमध्यापयेदित्येकप्रयोगतावगमात् । न च निर-
 पेक्षविधिभेदान्न प्रयोगैक्यमिति वाच्यम् । उपनीयाध्यापयेदित्येवं प्रयोगैक्य-
 कल्पनात् । तमिति प्रकृतपरामर्शेना तच्छब्देन कर्मैक्यप्रतीतिः । न चाप-
 नयनस्याध्यापनाङ्गत्वे ऽप्यध्ययनस्य न तत्प्रयुक्तिरिति वाच्यम् । माणवक-
 विषयाध्यापनेनाचार्यत्वं भाषयेदिति वाक्यार्थस्वीकरणेनाध्यापनक्रियानियतं
 कृतया माणवकस्य क्रियां प्रति गुणभूतत्वाद् उपकारकत्वे वक्तव्ये दृष्टे सत्य-
 दृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वाद् उपगमनाध्ययनाभ्यामुपकरोतीति कल्प्यत्वात् ।
 ननूपनयनाध्ययनाभ्यां निष्पादास्याध्यापनस्य यदाप्याचार्यत्वं कलं तथापि
 श्रुतावधिकारी कल्पनीय इतत्काम इत्यश्रयणादिति चेद् न । कामोप-
 बन्धमात्रस्य कल्प्यत्वात् । ततश्च श्रुतावुपनीयाध्यापयेदाचार्यकरणकाम
 इत्येवमध्यापनविधिः साधिकारः सम्पद्यते । तथा स्मृतावपि ।

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रवचते † ॥

इत्युपनयनाध्यापनयोः प्रयोगैक्यादध्यापने विधिअश्रयणादाचार्यत्व-
 फलअश्रयणाच्चाचार्यत्वकामो ‡ माणवकमुपनीयाध्यापयेदिति निष्पाद्यते ।
 अध्ययने ¶ नाधिकारनिमित्तं किं सिद्ध्युत्तमसीति विशेषः । न चाध्यय-
 नस्य स्वतन्त्रविध्यन्तरविहितस्य कथं स्वतन्त्रविध्यन्तरप्रयुक्तानुष्ठानमिति
 शङ्कनीयम् । आधानदृष्टान्तेन प्रयुक्तत्वात् । आधाने हि ब्राह्मणो ऽग्निमा-
 दधीतेति श्रूयते । तत्र क्रिमाधानं स्वातन्त्र्येणानुष्ठेयम् उत्तान्यप्रयुतपा ।
 आदौ ऽपि न तावत्पुरुषमुद्दिश्य नित्यतया स्वतन्त्रमाधानं विधानं शक्यं

* उपकारित्यसम्भवाच्छेति = पु० पाठः ।

† मनुस्मृतिः । २ अ० १४० श्लोकः ।

‡ आचार्यत्वकरणकाम इति च पु० पाठः ।

प्रेक्षणैर्दिवत्कर्मकारकसंस्काररूपस्याधानस्य द्रव्यपरतया ऽग्नेरुद्देश्यत्वात् ।
नापि स्वतन्त्रकाम्यतया तद्विधेयं फलाश्रयत्वात् । न च सक्तुन्यायेन गुण-
प्रधानवैपरीत्यकल्पनया नित्याधिकारता कामाधिकारता वा शङ्कनीया ।
भस्मीभूतसक्तुना उपयोगासम्भवेन तत्र वैपरीत्यकल्पने ऽपि * प्रकृते संस्कृ-
तान्तेः क्रत्वन्तरे विनियोगयोग्यतया तदसम्भवात् । द्वितीये ऽपि किमा-
धानस्योत्तरनित्यक्रतुविधिप्रयुक्तिरुत्तरेकाम्यक्रतुविधिप्रयुक्तिः । नाद्यः ।
उद्देश्यस्यानुपादेयस्याहवनीयस्य क्रतुविधिप्रयुक्तानुष्ठेयत्वायोगात् । उपादेय-
मेव हि विधिरनुग्रापयति । अन्यथा स्वर्गकामादीनामप्यनुष्ठेयत्वप्रसङ्गात् ।
तस्मादुत्तरकाम्यक्रतुविधिप्रयुक्तिः परिशिष्यते । न हि विधिरिव कामो ऽप्यु-
पादेयमेवानुग्रापयति येनोक्तदोषः स्यात् । किं तु यदातुद्देश्यमुपादेयं वा
विना काम्यमानस्य न सिद्धिस्तत्सर्वं विधिसहकारितया ऽनुग्रापयति ।
दृश्यते हि लोके विधिरागयोर्वैषम्यम् । सौवर्णपीठे समुपविशेदिति विधिस्त-
थाविधपीठाभावे पुरुषं न तत्रोपवेशयति रागस्तु तथाविधं पीठमुत्पाद्यापि
तत्र निवेशयति । एवं च सति प्रकृते ऽप्याचार्यकरणकामनेयाचार्यप्रेरणद्वारे-
णाध्यापनसिद्धयै माणवकेनाध्ययनं निर्वर्तयतीति स्थितम् ॥

१. तदेतत्प्राभाकरमतं वेदान्तिनो न बहुमन्यन्ते । तथा हि । किं तमप्य-
ध्यापयतीत्येवाचार्यत्वं विधेयम् उक्तं विधिरूपमथ वा नैयोगिकं फलम् । नाद्यः ।
उपनयनाध्यापनभाषार्थविषयत्वाद्विधेः । न द्वितीयः । आत्मनेपदमात्राभिधे-
यस्याचार्यत्वस्य विधिपदानभिधेयतया विधिरूपत्वायोगात् । न तृतीयः ।
आचारान् याद्वयतीति ध्यात्पत्त्या हेतुकर्तृत्वनिबन्धनस्याचार्यत्वस्य लौकिक-
त्वात् । अलौकिकस्येव नैयोगिकत्वात् । न चापनयनसाध्यत्वादलौकिकमा-
चार्यत्वं स्यादिति पाद्यम् । द्वितीयं जन्म तदास्मात्स आचार्य इति स्मृता-
वुपनयनं प्रति हेतुकर्तृत्वस्येव लौकिकस्याचार्यशब्दनिमित्तत्वायगमात् ।
यदाचार्यत्वमलौकिकं स्यात्तदा व्याकरणसूत्रे संमाननादिर्मौलिकैरेव सह
कथं पठ्येत । ननु विधायकप्रत्ययश्रवणाद् नियोगः प्रतीयते । तस्य नियोज्य-
विशेषणाकाङ्क्षायां स्वर्गधर्म्मियोगसाध्यत्वमेव नियोज्यविशेषणस्यमाचार्यम्या-

भ्युपेतव्यं कारकफलस्य तदनुपपत्तेः । न चाचार्याहकत्वमुपनयने हेतुक-
त्वेत्वं चाचार्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं विकल्पापत्तेः । अतो मन्वाद्यालौकिकसाध-
नान्तरविधानादलौकिकमाचार्यत्व संमाननादीनां तु तदभावाद्ववतु लौकि-
कत्वम् । अतस्तेः सह पाठे ऽप्यलौकिकमेवाचार्यत्वमिति चेद् एवमप्युप-
नयननियोगफलं भविष्यति तेनाध्यापनविधेः कुतः साधिकारता ॥

✓ अथ मतमुपनयने श्रुतमप्याचार्यत्वमध्यापनफलं भविष्यति । उपन-
यनस्य तदङ्गत्वादिति । तन्न । तथा सत्यङ्गेषु फलश्रुतिरर्थवाद इति न्याये-
नाचार्यत्वस्य नियोज्यविशेषणत्वासम्भवप्रसङ्गात् । नन्वेवं सत्यनधिकारम-
ध्ययनं सर्वथा नानुष्ठीयेतेति चेद् न । उपनीतस्याध्ययनाधिकार-
त्वात्* । वाजसनेयिशाखायामुपनयनं प्रक्रम्याध्ययनस्य विहितत्वात् । सर्व-
स्मृतिषु चापनीतो ऽधीयीतेत्यवगमात् । अतो ऽध्ययनस्य स्वविधि-
प्रयुक्तानुष्ठानोपपत्तो तदनुष्ठानसिद्धये ऽध्यापने ऽधिकारिणं परिकल्प्य न मनः
खेदनीयम् । ननु न तं कल्पयामि किं त्यस्त्येव सः । श्रुतो दुःस-
पादत्वे ऽप्युपनीय तु यः शिष्यमित्यादिमनुवाक्येन तदवगमादिति चेद्
न । तद्वाक्यस्योपनयनाध्यापनानुवादेन कर्तुराचार्यसंज्ञाविधायकत्वाद् वाक्य-
गतयतच्छब्दाभ्यामनुवादविध्योर्निश्चयात् । आचार्यसंज्ञायाश्च नमस्कारा-
दिविधानेप्रयोगात् । नन्वेवमप्यप्रबुद्धस्य माणवकस्योपनीतस्य स्वाधिकारं
प्रतिपद्यानुष्ठातुमशक्यत्वादध्यापनविधिरेव कथं चित्साधिकारो ऽध्ययनमपि
प्रयुङ्क्ष्येति† वाच्यमिति चेत् तत्र किमध्यापनविधिरविहितमध्ययनं प्रयुङ्क्षे
उत विहितम् । नाद्यः । अध्ययनविध्यप्रेरितानां तत्र प्रयोजनशून्यानां पुरुषा-
णामाचार्यं प्रति गुणभावेन प्रवृत्त्ययोगात् । द्वितीये विधिस्वरूपसिद्धये ऽध्ययने
ऽधिकार्यपि स्वीकार्यः । विषय एव विधिस्वरूपसाधको साधिकारीति चेत्
तर्हि विहितस्याध्ययनस्याधिकारिविशेषाभावाद्यं कं चिदध्यापयेदिति प्राप्नु-
यात् । तस्मात्प्रकरणसमर्पितेनोपनीतेनाधिकारिणा साधिकारो ऽध्ययन-
विधिः स्वयमेव स्वविषये पुरुषं प्रवर्तयति । अन्यथा स्वाधिकारविधिनेषा-
प्रवर्तितस्य प्रवृत्त्यसंभवात् । न च बालकस्य स्वाधिकारप्रतिपत्त्यसंभवः ।

अध्ययनस्य स्वाधिधायुक्तत्वम् । अध्यापनस्याऽनित्यत्वम् । १४५

विध्यर्थपरिज्ञाने ऽपि संध्योपासनसमिदाहरणादिकर्तव्यताप्रतिपत्तिवन्त्यिवाद्यु-
पदेशसामर्थ्यादध्ययनकर्तव्यताप्रतिपत्तेः । नन्वाध्ययनस्याध्यापनविधिप्रयुक्तौ
नायं क्लेशः आचार्यस्य प्रबुद्धस्य स्वाधिकारं प्रतिपत्तुं शक्यत्वात् । यद्यपि
कश्चित्प्रेक्षावान्माणवको न स्वाधिकारमबुद्ध्या प्रवर्तत तथाप्यन्यो ऽप्रबुद्ध
आचार्यप्रेरितः प्रवर्तित्यतएव । ततः प्रवाहरूपेणाध्यापनं न विच्छिद्यत-
इति चेद् एवमध्याचार्यः किमन्येनोपनीतान्माणवकानध्यापयेद् उत स्येने-
वोपनीतान् । नाद्यः । उपनयनस्यापि त्वन्मते ऽध्यापनाङ्गतया तद्वैकल्ये
(नियोगानिष्पत्तावाचार्यत्वफलासिद्धेः) । तर्ह्यस्तु द्वितीय उक्तदोषाभावादिति
चेद् न । यवमपि नित्यानित्य)* संयोगविरोधस्य दुरपवादत्वात् । तथा हि ।
अध्यापनं तावदनित्यं द्रव्यार्जनार्थत्वात् । न ह्याचार्यत्वमध्यापनफलं भवि-
तुमर्हति । सुखप्राप्तिदुःखपरिहारसाधनरूपत्वाभावेनापुमर्थत्वात् । न चादृष्टं
तत्फलत्वेन कृत्यं दृष्टे सति तदयोगात् । अस्ति दृष्टम् ।

पण्यां तु कर्मणामस्य चीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विगुद्वान्न प्रतियहः † ॥

इत्यध्यापनस्य द्रव्यार्जनेनापायत्येन स्मरणात् । ननु याजनस्य जीवि-
कार्थत्वं युक्तं कृत्विभ्यो दक्षिणादिविधौ सति सर्वोद्गानुष्ठापकस्य दक्षिणा-
द्यनुष्ठापकतया द्रव्यार्जनं निश्चित्य तदर्थिनां याजने प्रवृत्तिसंभवात् । अत्र
तु भूतकाध्यापननिषेधात् । प्रकारान्तरेण द्रव्यार्जनाभावाद् न तादर्थ्यम-
ध्यापनस्येति चेद् मैवम् । माणवकस्याध्ययनाङ्गत्वेन गुरुदक्षिणादिविधाना-
दङ्गिन्यध्ययने ऽनुष्ठापकस्याध्यापनविधेर्दक्षिणाशुश्रूषायाङ्गेष्वनुष्ठापकत्वात् ।
तस्माद् द्रव्यार्जनकामेनानुष्ठेयत्वादध्यापनमनित्यम् । उपनयनाख्यस्तु सं-
स्कारो नित्यः । अकरणे दोषश्रवणात् ।

आपोऽश्वात्तु द्वाविंशान्नतुर्विंशान्न घत्सरात् ‡ ।

इति चैरर्णिकानामुपनयनस्यामुष्यं कालमभ्यनुज्ञाय परवात्स्मर्यते ।

अत उध्वं चयो ऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या भयन्त्यार्यविर्गाहताः § ॥

* ( ) एतन्मध्यगता वक्तो नास्ति ३ पु. । † अनुस्मृतिः । १० अ. ३६ उक्तेरुक्तः ।

‡ याज्ञवल्क्यस्मृतिः । १ अ. ३३ उक्तेः पूर्वाह्नम् । § अनुस्मृतिः । २ अ. ३१ उक्तेरुक्तः ।

नेतेरूपतेर्विधिवदाप्यपि च कर्हि चित् ।

ब्राह्मणान्योनांश्च संबन्धानाचरेद् ब्राह्मणः क्व चित् * ॥ इति ।

नन्यकरणे दोषश्रवणमात्रेणोपनयनस्य नित्यतायां प्रायश्चित्तस्यापि

नित्यता प्रसज्येत ।

अतीते चिरकाले तु द्विगुणं व्रतमर्हति ।

इति प्रायश्चित्ताकरणनिमित्तदोषस्य निरासाय प्रायश्चित्तान्तरविधानात् ।

न हि प्रायश्चित्तं नित्यं दोषापनयनकामिना ऽनुष्ठेयत्वात् । उच्यते । न प्रायश्चित्ताकरणनिमित्तदोषनिरासाय द्विगुणं व्रतमुच्यते किं तु प्रायश्चित्तेन निराकर्तव्यस्य पूर्वदोषस्येधातीते चिरकाले द्विगुणव्रतापेक्षयैव निरास इत्युच्यते । अन्यथा प्रायश्चित्तानवस्थाप्रसङ्गात् । ततो नोपनयनस्य नित्यतायामतिप्रसङ्गः । तद्वोपनयनं नित्यभूतमध्ययनाङ्गत्वादङ्गिनो ऽध्ययनस्यापि नित्यतां कल्पयति ॥

ननूपनयनस्याध्ययनाङ्गत्वमयुक्तम् अध्ययनमनारभ्याधीतत्वात् । यद्यनङ्गत्वे संस्कारकर्मत्वं नोपपद्यते तर्हि हिरण्यधारणवद् गत्यन्तरं कल्पनीयम् । हिरण्यं भार्यमित्यत्र हि न तापद्विरण्यधारणस्य प्रयाजादिवदर्थकर्मता घटते । कर्मकारकप्राधान्येन विधानात् । यदि संस्कारकर्मत्वं तदा ऽपि संस्कार्यहिरण्यद्वारा क्रतुविशेषेण संबध्येत उत क्रतुमात्रेण । नाद्यः । विशेषसंबन्धबोधकश्रुत्यादीनामभावात् । न द्वितीयः । एकस्य संस्कारस्य सर्वक्रतूपकारित्वानुपपत्तेः । अतः संस्कारकर्मत्वं परित्यज्याभ्युदयफलः स्वतन्त्रो विधिरभ्युपगतः । यद्यमुपनयनविधिरपि स्वतन्त्र एवाभ्युदयफलः स्यात् । अत्रोच्यते । अनारभ्याधीतस्योपनयनस्याध्ययनाङ्गत्वबोधकानां पूर्वतन्त्रतृतीयाध्यायोक्तश्रुत्यादिप्रमाणानामभावे ऽपि तत्रस्थचतुर्थ्याध्यायोक्तविध्यान्नेपरूपोपादानप्रमाणेनोपनयनस्याध्ययनाङ्गत्वं सिध्यति । अनुपपन्नं स्वाध्यापसतिमन्तरेणाध्ययनं लिखितपाठादिप्रतिषेधेनाचार्याधीनरवेदमधीष्येत्युपसतो नियमविधानात् । ततो ऽध्ययनविधिरुपसतिं स्याद्भूत्येनाक्षिपति । तद्योपनयनाख्यसंस्कारविधिश्च प्रयोजनमपेक्षमाण उपसतिसमवेतमेवादृष्टं

कल्पयति दृष्टमवाप्यदृष्टसंभवे स्वतन्त्रादृष्टायोगात् । तत्तरेवोपनयनाध्ययनविधिद्वयोपादानसामर्थ्यादध्ययनाङ्गत्वमुपनयनस्यावगम्यते । न च वाच्यमङ्गत्वे ऽपि न प्रोक्षणादिवत्संस्कारकर्मतया ऽङ्गता प्रयाजादिवत्फलोपकार्यङ्गत्वे किं न स्यादिति । अङ्गिभ्यरूपनिष्पादकतया संनिपत्त्योपकारिणः संस्कारस्याभ्यर्हितत्वात् । फलोपकार्यङ्गं तु नाभ्यर्हितम् । अपूर्वद्वारेणारादुपकारकत्वात् । अतो माणवकसंस्कारकर्मतयैवोपनयनमध्ययनस्वरूपोपकार्यङ्गम् । किं चोपादानप्रमाणवच्छ्रुतिप्रकरणे अप्यध्ययनाङ्गत्वमुपनयनस्य गमयतः । अष्टवैद्याह्वय उपगच्छेत्सो ऽधीयीतेति वाक्यविपरिणामस्य विधितत्वात् । तच्छ्रुतिरेवोपनयनसंस्कृतं माणवकमादायाध्ययने विनियुक्ते । न च तच्छब्देनैव माणवकस्यैव परामर्शो न संस्कारस्येति वक्तुं युक्तम् । संस्कारस्यानन्तरप्रकृतत्वात् । न च श्रुतेरनाकाङ्क्षितस्य समर्पणप्रसङ्गः । उपनयनाध्ययनयोरुपसत्तिद्वारा परस्परसाक्षाद्भूतस्य दर्शितत्वात् । ननु सो ऽधीयीतेत्यत्र संस्कृतो माणवकः प्रातिपदकार्ये एव न तु विभक्त्यर्थः । न च प्रातिपदिकमात्रमङ्गाङ्गिभाषसंबन्धं बोधयितुमलं द्वितीयाश्रुत्यादेरेव तद्वोधकत्वादिति चेद्मेवम् । प्रातिपदिकस्याप्यन्विताभिधायितया संबन्धप्रतिपादकत्वात् । अन्विताभिधायित्वाभावे तत्प्रयोगः * एव न स्यात् । तस्मात्तच्छब्दश्रुतिरङ्गत्वं गमयति । तथा प्रकरणमपि तद्रमकं धाजसनेयिशाखायां सर्वसृष्ट्यनुमितश्रुतिपुत्रोपनयनं प्रकृत्याध्ययनविधानात् । न चैवमुपनयनप्रकरणे पठितमध्ययनमेवाङ्गं प्रसज्येतेति वाच्यम् । अध्ययनस्य फलत्वात् । फलवत्संनिधायफलं तदङ्गमिति न्यायेनोपनयनस्यैवाङ्गत्वप्राप्तेः । अत उपादानश्रुतिप्रकरणेरुपनयनस्याङ्गत्वं सिद्धम् । तत्रोपनयनं स्वयं नित्यभूतमङ्गिनो ऽध्ययनस्य कथं न नित्यतामाणादयेत् । न ह्यङ्गभावे कदा चित्कुत्र चिदङ्गं संभयति । अस्ति ह्यध्ययनस्याप्युपनयनवदकरणे प्रत्ययायः ।

यो ऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्यमाशु गच्छति सान्वयः † ।

अथोषिया अननुयाक्या अनन्यः शूद्रमधर्मेणो भयन्तीति स्मरणात् । तथा च नित्यमध्ययनं द्रव्यरामानुषेनानित्येनाध्यापनेन कथं प्रसज्येत ।

नित्यपुत्रोत्पादनविधिशेषस्याध्यापनस्य नित्यत्वशङ्का तन्निरासश्च । १४६

अन्यथा स्तनन्धस्येतरस्य वा मृतपितृकस्योपनयनाद्यभावप्रसङ्गात् । अनु-
शासनं तु कर्तव्यार्थोपदेशनमात्रमिति श्रौतलिङ्गादवगम्यते । तथा च श्रुतिः ।
श्वेतकेतुर्होतृण्य आस तं ह पितोषाच श्वेतकेनो वस ब्रह्मवयं न वै
सोम्यास्मत्कुलीना ऽनूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति । न च वाच्यं पितरि
कथं चिन्मृते माणवक एवाचार्यान्तरमाहूय नित्यमुपनयनादिकं संपादयि-
ष्यति ततो ऽनुग्रापनमेवानुशासनमस्त्विति । तत्र किं माणवकः स्वाधिकार-
सिद्ध्यर्थमाचार्यान्तरं करोति किं वा ऽऽचार्यनियोगसिद्ध्यर्थम् । नाद्यः ।
अध्यापनप्रयुक्तिमध्ययनस्य वदता भवता माणवकस्य पृथगधिकारानङ्गीका-
रात् । न द्वितीयः । न ह्यन्यनियोगो ऽन्यस्य कर्तव्यशुद्धिमुत्पादयति । न
चाकर्तव्यानुग्रहाय साधनसंपादनं युक्तम् । अथ साधनान्तरप्रतिनिध्यापादा-
नवदधिकारिणो ऽपि प्रतिनिध्यापादानेन कर्तव्यं माणवकः संपादयेत् ।
तन्न । वैषम्यात् । सर्वत्र ह्यधिकारिणः कर्तव्यमनुग्रातुं साधनान्तरप्रतिनि-
धिरादीयते । अधिकारिप्रतिनिधिस्तु कर्तव्यमनुग्रातुमादीयेत । न तावन्मृत-
स्याचार्यस्य कर्तव्यं संभवति विधिसंबन्धनिमित्तस्य निवृत्तत्वात् । नापि
प्रतिनिधित्वेनोपादेयस्याचार्यस्य तत्संभवः । तस्याचार्यस्य कर्तव्यत्वसिद्ध्यु-
त्तरकालीनत्वात् । अतो न माणवक आचार्यान्तरमादायाध्येतुमर्हति । अथ
मृताचार्यशिवितं * माणवकमन्य आचार्यः स्वीकृत्य स्वाधिकारं निर्वर्तयितुम-
ध्यापयेत् तदप्ययुक्तम् । पूर्वोपनीतस्य माणवकस्याचार्यान्तरेण पुनरुपनय-
नासंभवे सत्युपनेतृत्वलक्षणस्याङ्गस्य धेरुल्लेखे ऽङ्गिनो ऽध्यापनस्य निष्यत्ययो-
गात् । न चानेनाचार्येणाङ्गभूतमुपनयनं माणवकान्तरे ऽनुष्ठितमिति वाच्यम् ।
तथा सत्यङ्गिनो ऽध्यापनस्यापि तत्रानुष्ठितत्वेन पुनरनुग्रहानयोगात् । अन्यथा
स्योपनीतस्याध्यापनात्प्रागेव मृताद्यङ्गिमाचानुग्रहाय माणवकान्तरस्वीकारः
तर्ह्यनुपनीतमप्यध्यापयेत् । यदि स्योपनीतानध्याप्य द्रव्यबाहुल्यान्यानप्य-
ध्यापयतीत्युच्येत तदा दरिद्रं नाध्यापयेत् । शुश्रूषायां दरिद्रमप्यध्यापयिष्य-
तीति चेद् एयमपि त्वन्मते लौकिकशैदिकव्यवहारे दुर्वारः† । लोके हि
माणवककर्तव्यनिष्यतये एवाचार्यो ऽन्विष्यते नाचार्यकर्तव्यनिष्यतये माण-

* मृताचार्यशिवितमिति २ पु. ।

† यद्यपि पुस्तकपथे ऽप्येवमेव पाठो दृश्यते तथापि व्यवहारविवेकेषु दुर्वार इति पाठो
व्यवहारपथा सङ्गतः च ति भाति ।

वक्तुः । वेदे ऽपि सत्यकामो ह जावालो ब्रह्मचर्यायाचार्यं स्वयमेषान्विष्णो-
पसन्नवानिति गम्यते । तथा च श्रुतिः । स ह हारिद्रुमन्तं गौतममेवो-
वाच ब्रह्मचर्यं भगवति धत्स्याम्युपेयां भगवन्तमिति । तदेवमध्यापनस्य
नित्यत्वे बहुदोषसद्भावादित्येन च तेन नित्यस्याध्ययनस्य प्रयुक्तो नित्या-
नित्यसंयोगविरोधात्स्वविधिप्रयुक्तमेवाध्ययनमङ्गीकार्यम् ॥

ननूपनयनाध्ययनयोः * स्वविधिप्रयुक्तत्वे सति तत्प्रयुक्ततयैवोपनय-
नाध्यापनसिद्धेरुपनयीत समध्यापयेतेति तद्विधानमनर्थकमिति चेद् मेयम् ।
नाचाचार्यव्यापारयोरुपनयनाध्यापनयोर्विधिः किं तु माणवकव्यापारयोरुपन-
यनाध्ययनयोः । ननु याज्ञे प्रयोजककर्तुराचार्यस्य व्यापारो प्रतीयते । तत्र
साक्षात्कर्तुर्माणवकस्य व्यापारयोः स्वीकारे विरोधाज्जीवनार्थतया प्राप्तायाचा-
र्यव्यापाराद्यनूद्याप्राप्तयोर्माणवकव्यापारयोर्विधानस्य न्याय्यत्वात् । नापि शब्द-
विरोधः । गतया गामकामं याजयेदित्यत्र प्रयोजकव्यापारमन्तरेण स्वार्थं
ऽपि लिङ्प्रत्ययप्रयोगदर्शनात् । याजनस्य पृत्यर्थतया प्राप्स्यानुवादे-
नाप्राप्तं याजनमेव विधीयते । एवमध्यापयेतेत्यत्र किं न स्यात् ॥

ननु याजयेदध्यापयेदित्यत्र कर्तृव्यापारस्य लिङ्प्रत्ययार्थतया ऽयग-
मादेकतरस्य प्रसिद्धम्यानुवादेनेतरस्य विधिरस्ति । उपनयीतेत्यत्र तु धात्वर्थ-
स्यैव प्रयोजकव्यापारत्वादनभिधीयमानः कर्तृव्यापारः कथं विधीयते । न च
धाद्यमुपनयने मा भून्माणवकव्यापारविधिरध्यापने तु भविष्यतीति । याज्ञयोः
साङ्गम्यात् । उच्यते । प्रयोजकव्यापाराभिधानिना ऽपि नयनिधातुना माण-
वकव्यापारस्यानभिधीयमानस्यापि गम्यमानताया वक्ष्यमाणत्वात् स एव
धातुना लक्षणयोपादाय विधीयते न प्रयोजकव्यापारः । तस्य स्वयमेव
प्राप्स्यात् । ननु तत्प्राप्तिदुःसंपादा इतरेतराद्यव्यवसद्भात् । दक्षिणानुशू-
याद्यङ्गसहिते ह्याध्ययने माणवकस्य विहिते तस्य च स्वविधिप्रयुक्तो मत्यां
पृत्यर्थतया ऽऽचार्यप्रश्रुतिः प्राप्नोति । पृत्यर्थप्रश्रुतौ प्राप्तायां तदनुवादेन माणव-
कव्यापारो ऽध्ययनादिविधानां गम्यतइति । मेयम् । गामकामं याजयेदित्यत्र
याजनप्राप्तेरपि दुःसंपादस्यप्रसङ्गात् । दक्षिणाद्यङ्गसहिते कर्तृव्यापारे विहिते

सति वृत्त्यर्थत्वेन प्रयोजकव्यापारप्राप्तिस्तत्प्राप्तिं च तदनुवादेन कर्तृव्यापारवि-
धिरिति परस्परश्रयत्वात् । अथ स्वविधिप्रयुक्तेषु यागान्तरेषु सामान्येन
वृत्त्यर्थतया प्राप्तं प्रयोजकव्यापारमनूद्य यामकामस्य यागविशेषो विधीयेत
तर्हीहापि विध्यन्तरेषु सामान्यप्राप्तप्रयोजकव्यापारानुषादेनोपगमनाध्ययना-
दिमाणवकव्यापारो विधीयताम् । ननु याजनात्मकं स्य प्रयोजकव्यापारो
यागान्तरेषु प्राप्तो ऽस्ति । उपनयनाध्यापनात्मकस्तु तथा न विध्यन्तरेषु
प्राप्त इति चेत् तर्हि भाविनी प्राप्तिरस्तु । माणवकव्यापारविधिसामर्थ्यादेव
प्रयोजकव्यापारः प्राप्स्यते तत्पूर्वकत्वान्माणवकव्यापारस्य । न च वैपरी-
त्येन प्राप्तिः शङ्का । न ह्यनित्येन नित्यप्राप्तिः संभवतीत्युक्तत्वात् । ननु
प्राप्तस्योत्पत्तिविध्यसंभवे ऽपि तदनुवादेनाधिकारविधिः स्यादिति चेद् न ।
वाक्ये जीधनादिनित्यकाम्याधिकारयोरश्रवणात् ॥

तर्ह्यस्यैव पिङ्गाक्ष्या क्रीणातीतिवद् गुणविशेषविधिरस्तु । स च
गुणो ऽपृथर्षब्राह्मणाख्य इति चेद् न । ब्राह्मणत्वापृथर्षत्वाख्ययोगुणयोस्त्रयोरपि
विशेषतया परस्परसंबन्धरहितयोर्विशिष्टविध्ययोगात् । पृथग् विधाने वाक्य-
भेदप्रसङ्गात् । अरुणवाक्ये तु विशेष्यस्य यागसाधनरूपस्यप्यन्यतो ऽप्रा-
प्तस्य विधेयतया ऽरुणादीनामनेकेषामपि विशेषणानां तदन्यथे सति विशिष्ट-
विधानं युक्तं न तथेह प्रयोजकव्यापारो विधेयः । प्राप्तत्वात् । अतो नानेकेषु
गुणविधिः । तदुक्तम् ।

प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।

अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवो ऽप्येक्यवतः * ॥ इति ।

ननु प्रयोजकव्यापारस्य प्राप्तत्वाद्यथा विधिर्निराक्रियते तथा माणव-
कव्यापारस्यापि स निराकृत्यं शक्यम् । अणवकमुपनयतीत्यत्र कर्मभूतस्य
माणवकस्य व्यापारप्रतीतिः । न हि याम गच्छेत्यत्र यामस्य व्यापारः
प्रतीयते । मैत्रम् । शब्दतो न्यायतश्चात्र माणवकस्य गमनव्यापारप्रतीतिः ।
लोके हि नयत्यर्थेवाचिशब्दप्रयोगेषु नीयमानस्य गमनं दृष्टमिति शब्दत-
स्तत्प्रतीतिः । तथा घालानामवरशिञ्जाये शिवरुगृहं प्रति गमनं दृष्टं ततो

न्यायो ऽपि माणवकव्यापारं प्रत्याययति । न हि प्रेक्षावान् माणवको विधि-
मन्तरेणाध्ययनादौ प्रवर्तते । अथैवबोधादिदृष्टफलार्थत्वनिराकरणे रागतः
प्रवृत्त्ययोगात् । ततो वाक्यविपरिणामेन माणवकव्यापारो ऽव विधातव्यः ।
यथा ग्रामकामं याजयेदित्यत्र ग्रामकामो यजेदिति विपरिणामस्तथा ऽष्टवर्षे
ब्राह्मणमुपनयीतेत्यत्राष्टवर्षो ब्राह्मण उपगच्छेत्सो ऽधीयीतेति विपरिणामः
स्यात् ॥

नन्वेवमपि नात्र विधिः सङ्गच्छते । निरधिकारत्वात् । न तावद-
चाष्टवर्षत्वमात्रमधिकारनिमित्तं शूद्रस्याप्युपनयनादिप्रसङ्गात् । नापि ब्राह्म-
ण्यमात्रं जातमात्रस्य तत्प्रसङ्गात् । नाप्युभयं तयोः परस्परान्वयाभावात् ।
गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात् * । अथ मन्यसे तयोरपि णष्मिकः पर-
स्परान्वयो भविष्यति । यथा ऽरुणावाक्त्रे ऽरुणया क्रीणासीति प्रत्येकं शब्दे
क्रियान्वये परचादेकप्रयोजनत्वसामर्थ्यात्परस्परान्वयस्तद्वदिति । तन्न । तथा
सत्यधिकारहेतोरशब्दत्वात्प्रसङ्गात् । अतो निरधिकारो विधिरयुक्तः । नैष
दोषः । शब्दमेव सर्वत्राधिकारनिमित्तमिति नियमाभावात् । साङ्गकर्मानुष्ठान-
सामर्थ्यस्याशब्दस्याप्यधिकारहेतुत्वात्कथं चिच्छाब्दस्यनियमे ऽपि क्रियासंघ-
न्याभिधानमुपेन विशिष्टसमर्पणे शब्दद्वयस्य तात्पर्यकल्पनात् तत्सिद्धिः ॥

नन्वेवमपि विशिष्टस्य नाधिकारनिमित्तत्वमुपादेयविशेषणत्वात् । तथा हि ।
तमध्यापयीतेत्यत्र प्रयोजकव्यापारं प्रति माणवकस्य कर्मताभिधायिनी द्विती-
याधिमक्तिः स्वव्यापारं प्रति माणवकस्य कर्तृत्वं गमयति कुर्यन्तं प्रमुद्धे इति
न्यायेन प्रयोजकव्यापारस्य कर्तृविषयत्वात् । न च याच्यमध्यापयीतेति याच्ये
विपरिणामस्योक्तत्वान्माणवकस्याधिकारित्वं न तु कर्तृत्वमिति । तत्र हि
प्राप्रप्रयोजकव्यापारानुवादेन कर्तृव्यापारे विधिसंबन्धमात्रं परिणम्यते न ॥
शब्दप्राप्तं माणवकस्य कर्तृत्वं पराक्रियते । अत उपादेयो माणवकस्तल्लक्षणव-
त्त्वात् । साक्षाद्वा परम्परया वा विधिविषयतया ऽनुष्ठेयमिति तल्लक्षणं कर्त्ता-
दयश्चानुष्ठेयं प्रति कारकत्यात्परम्परया ऽनुष्ठेयाः । अतः कर्तृरुपादेयस्य
माणवकस्य यद्विशेषणं जातिविशिष्टं ययः न तदधिकारनिमित्तम् । लोहितो-
ष्णीषा षड्विजः प्रचरन्तीत्यादौ कर्तृविशेषणस्य लोहितोष्णीपत्यादेरधिका-

नित्याधिकारसम्भवप्रदर्शनेनाध्ययनविधिस्थिरीकरणम् । १५३

रनिमित्तत्वादशनात् । न च कर्तृवाधिकारी कर्तृरनुप्रेषकारकतया विधिं प्रति गुणभूतत्वाद् अधिकारिणश्च विधिं प्रति स्वामितया प्राधान्येनान्वयात् । न चैवमधिकारहेतोरैवासंभवः । अनुपादेयविशेषणस्य तद्वेतुत्वात् । विधि-
प्रयुक्तानुप्रेषतद्विशेषणव्यतिरेकेण विधिसंबन्ध्यनुपादेयं तादृशविशेषणं च जीव-
नगृहदाहस्वर्गकामनादि । अथ त्वष्टवर्षत्वाद्युपादेयविशेषणं तत्कथमधिकार-
हेतुः स्यात् । अत्रोच्यते । किं भावनाया * वाक्यार्थत्वमाश्रित्येदं ब्रवीषि उत
नियोगस्य अथ वा इष्टसाधनस्य । नाद्यः । तथाधिकारान्वयस्य कर्तृत्वपूर्व-
कतया कर्तृविशेषणस्यैवाधिकारहेतुत्वात् । पुरुषप्रवृत्तिर्हि भावना । सा च क्रि-
यात्मिका सती स्वरूपनिष्पादकानि कारकाणि प्रथममपेक्षते । तत्र पुरुषार्थधा-
त्वर्थयोर्भाव्यत्वेन तत्करणत्वेन चान्वये सति परिशेषात्स्वर्गकामादयः कर्तृ-
त्वेनान्वीयन्ते । तस्य च कर्तृव्यावर्तकानि जीवनगृहदाहकामनादीनि । ततः
कर्तुरेव फलनियमात्स एव कर्ता फलभोक्तृत्वापाधिना स्वामित्वादधिकारं
प्रतिपद्यते । अतश्चोपादेयकर्तृविशेषणान्येवाधिकारिणो ऽपि व्याघर्तकानि
सम्पद्यन्ते ॥

नन्वस्तु तर्हि द्वितीयः । नियोगो हि स्वरूपोपाधित्वेनैव नियोज्य-
विषयावपेक्षते विना ताभ्यां कस्य कस्मिन्नियोग इत्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः ।
ततो धातुगतस्वर्गकामादिर्नियोज्यत्वेन धाम्त्वर्थश्च विषयत्वेनान्वेति । न
चाधिकारान्वयः पृथगपेक्ष्यते । ममायं नियोग इति प्रतिपत्तुर्नियोज्यस्यैव
तत्स्वामितया ऽधिकारित्वात् । स चाधिकारी विषयानुष्ठानमन्तरेण नियो-
गनिष्पत्तिमपश्यंस्तदनुष्ठाने कर्तृतया ऽन्वयं गच्छति । तथा चास्मिन्नेव ऽधि-
कारान्वयदशायां स्वर्गादीनामनुपादेयविशेषणत्वं व्यवस्थितमिति । तदेतद-
सारम् । प्रकृताप्रतिपक्षत्वात् । नियोगवादिनो ह्यनुपादेयविशेषणमेवाधिकार-
हेतुरिति वदन्तो ऽपि क्वचित्कर्तृविशेषणेनाधिकारिणं व्याघर्तयन्ति । राजा
स्याराज्यकामो राजसूयेन गृजेतेत्यत्र कर्तृविशेषणेन राजत्येन स्याराज्यका-
मस्याधिकारिणो विशेषणीयत्वात् । अन्यथा स्याराज्यकामस्य वेग्यादेरपि
तदधिकारप्रसङ्गात् । न चैवमनुपादेयमेवाधिकारहेतुरिति नियमस्य भङ्गः ।

राजत्वस्य वैश्यादिभिरनुष्ठानेनानिष्पाद्यस्या*नुपादेयत्वात् । एवं च प्रकृते
ऽप्यन्येनानुष्ठानादसम्पाद्यस्याष्टवर्षोपेतब्राह्मणस्य कर्तृविशेषणत्वे ऽप्यधिका-
रहेतुता किं न स्यात् ॥

नन्वेवं तर्हि तृतीयः यत्नो ऽस्तु । तत्र श्रेयःसाधनरूपे वाक्यार्थे
श्रेयसो भोक्तव्यरूपस्य भोक्ताकाङ्क्षायाः † प्राथम्यात्साधनस्यापि भोक्तव्यः
प्रथमभावी । न च साधनस्य कृतियोग्यतया कर्त्ताकाङ्क्षस्य कर्त्तव्य
एव प्राथमिक इति शङ्कनीयम् । कृतियोग्यताया अनियमात् । श्रेयः-
साधने ऽपि चन्द्रोदयादौ तददर्शनात् । यद्यपि तद्योग्यता ऽस्ति
तथापि श्रेयसः प्रधानत्वात्तदनुसारेणान्वयो वाच्यः । अथ साधनस्य
वाक्यार्थत्वात्तत्प्राधान्यं तथापि तत्स्वरूपयोषाधिभूतं हि श्रेयः कस्य साधन-
मित्येवं तन्निरूपकत्वात् । साधकापेक्षा तु विशिष्टसाधनप्रतीत्युत्तरकालीना ।
ततः प्रथमप्रतीतश्रेयोऽनुसारेण भोक्तव्ये सति पश्चादभिलषितसाधन-
त्वस्यापि कृतियोग्येष्टसाधनत्वार्थनिष्ठता‡ विधिना चेदितत्यात्कृतेरव-
कर्त्तव्यत्वात्स एव भोक्ता ऽधिकारी कर्त्ता प्रतिपद्यते । ततो ऽस्मिन्पक्षे
ऽनुपादेयस्यैवाधिकारिविशेषणतेति । एवमपि प्रकृते नास्ति विरोधः । उपग-
मनरूपे ऽभिलषितसाधने प्रथमं भोक्तृतया ऽधिकारान्वयं प्राप्स्य माणवकस्य
पश्चात्कर्त्तव्यं प्राप्स्यतो ऽपि यद्विशेषणं ब्राह्मण्यादि तस्यानुपादेयविशेष-
णत्वात् । अतो ऽङ्गभूतस्योपगमनस्य साधिकारित्वे सति अङ्गिना ऽध्यय-
नस्यापि तत्सिध्यति । अङ्गाङ्गिनोः सर्वत्रैकाधिकारित्यात् ॥

नन्वेवं तर्हि ब्राह्मण्यवदष्टवर्षत्वस्याप्युपगमनाधिकारहेतोरध्ययने
ऽप्यन्ययान्नयमयोदवर्गयोग्याध्ययनसमाप्तिः प्राप्ता सा च दुःशक्तेति चेद् न ।
अङ्गाङ्गिनोः कालेक्यानियमात् । अन्यथा ऽङ्गमन्याधानं पर्येष्यनुष्ठायान्निभूताया
ष्टेः प्रतिपद्यनुष्ठानं न संभवेत् । अतो नाङ्गाधिकारहेतुः फालो ऽङ्गाधिकार-
हेतुः ॥ । तदेवं नित्याधिकारसंभवादध्ययनविधौ न का ऽप्यनुपपत्तिः ॥

ननु सकृत्कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायेन सकृदध्ययनादेव नित्या-
ध्ययनविधिसिद्धेरावृत्तिर्न लभ्येतेति चेद् न । अचरायाप्रिलक्षणदृष्टफलानुपपत्त्या

* अनुष्ठानेनानिष्पाद्यस्येति २ पु. पा. ।

† भोक्ताकाङ्क्षायां इति २ पु. पा. ।

‡ साधनसाधनार्थनिष्ठतयेति १ पु. पा. ।

§ अशब्दे नास्ति २ पु. पा. ।

॥ कानो ऽप्यङ्गाधिकार इति हेतुरिति २ पु. पा. ।

अध्ययनविधिरक्षरग्रहणान्तः । धर्मविचारः क्रतुविधिप्रयुक्तः । १५५

तल्लभात् । त्वया उप्यर्थावबोधफलानुपपत्त्येव तत्कल्पनात् । तर्ह्यक्षरावाप्तिपूर्व-
कार्यावबोध एवावृत्तिहेतुरिति चेद् न । शाखान्तरीयेभ्यः पौरुषेयेभ्यो वा
धात्रेभ्योऽस्वीकृतेभ्योऽनावृत्तेभ्योऽप्यर्थावबोधदर्शनात् । न च तर्हि मा भूता-
मक्षरावाप्यावृत्ती इति वाच्यम् । जपस्वाध्यायविध्यध्ययनविध्योरसंभयप्रसङ्गात् ।
न ह्यनवाप्येष्वक्षरेषु ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायो * जपितुं शक्यः । नाप्यावृत्तिमन्तरेणा-
ध्ययनं घटते । अक्षरावाप्तिपर्यन्तव्यापारस्याध्ययनशब्दवाच्यत्वात् । तस्मादक्ष-
रग्रहणान्तोऽध्ययनविधिः । यदि विधेरदृष्टं फलमपेक्षितं तर्ह्यक्षराप्रसि-
धेर्मेव तत्कल्पनीयं दृष्टमपेक्षितदृष्टे सति स्वतन्त्रादृष्टायोगात् । एवं चा-
ध्ययनविधेरक्षरग्रहणमाचर्ययज्ञसानाद्विचारः क्रतुविधिप्रयुक्तो भविष्यति ॥

यत्तु शाबरभाष्ये वेदस्यान्यनिरपेक्षतया विचारहेतुत्वं घटन् भाष्य-
कारोऽध्ययनविधेर्विचारहेतुतामङ्गीचकार तच्च परम्परया हेतुत्वमयमन्तव्यम् ।
विधीयमानाध्ययनप्राप्तौ हि स्वाध्यायः क्रतुविधीनुपस्थापयति । तेषु
विध्यः स्वाध्यायादापातप्रतिपन्ना अनुष्ठेयनिर्णयज्ञानमन्तरेणानुष्ठापयितुमशक्तु-
यन्तस्तन्निर्णयाय विचारं प्रयोजयन्ति । न चानुष्ठानमेव मा भूदिति वाच्यम् ।
नित्यविधिष्वक्षरस्य प्रत्यवायस्याप्यापाततः प्रतिपन्नत्वात् । काम्यविधिषु तु
फलकामनैवाधानमिव विचारं प्रयुङ्क्ते । नन्यनेकविधिप्रयुक्तिकल्पनाद्वरमध्य-
यनविधिप्रयुक्तिकल्पनं विचारस्येति चेद् न । विधिर्हि सर्वत्र स्वविधेयस्य
वा तदुपकारिणो वा प्रयोजको नान्यस्य । विचारस्तु नाध्ययनविधेयो नापि
तदुपकारी । न चेवमुत्तरक्रतुविधिप्रयुक्तिर्विचारस्य निराकर्तुं शक्यः । तद्वि-
धिविधेयं प्रत्युपकारित्वात् । न चेकस्य विचारस्यानेकविधिप्रयोज्यत्वानु-
पपत्तिः । प्रतिवाक्यं विचारसाध्यनिर्णयज्ञानभेदेन तदुपपत्तेः । आधानस्य
चेकस्याप्यनेकविधिप्रयोज्यत्वदर्शनात् । यद्यनेकविधिप्रयोज्यत्वे गौरवाद्गीतो
ऽध्ययनविधिप्रयोज्यत्वमेव विचारस्य ब्रूये तदा यागाद्यनुष्ठानमपि तन्प्रयो-
ज्यत्वं यत्तव्यं स्याद् लाघवात् । त्यक्त्ये चाध्ययनविधिकलस्य म्यगादि-
सिद्धिपर्यन्ततया यागानुष्ठानस्य विधेयोपकारित्वात् । ताः क्रतुविधियेयव्यं-
मापद्येत । ननु सिद्धान्तेऽप्यतिप्रसङ्गः समानः । यिमतमध्ययनं क्रतुविधि-

प्रयुक्तं क्रत्वनुष्ठापकत्वादर्थविचारनिर्णयवत् । अध्ययनात्प्रागप्रतिपन्नानां क्रतु-
विधीनामध्ययनप्रयोजकत्वायोगात् । अध्ययनविधिरप्यध्ययनात्प्रागप्रतिपन्न
इति चेत् सत्यं तथापि संध्योपासनादिविधिवत्पिचादिभ्यः श्रूयमाणो
ऽध्ययनविधिरध्ययनं प्रयोजयति । न च क्रतुविधयो ऽध्ययनात्प्राक्पिचा-
दिभ्यः श्रोतुं शक्याः । येन तत्प्रयोज्यत्वमध्ययनस्यापाद्येत । अतो ऽध्य-
यनविधिप्रयुक्तमध्ययनं क्रतुविधिप्रयुक्तश्च धर्मविचार इत्यङ्गीकर्तव्यम् ॥

अस्तु तर्हि ब्रह्मविचारस्यापि धर्मविचारवत्सकलवैशर्णिकाधिकृतोत्त-
रन्त्यविधिप्रयुक्तिरिति चेत् तत्र किं श्रवणविधिप्रयुक्तिर्ब्रह्मविचारस्य किं वा
क्रतुविधिप्रयुक्तिः । नाद्यः । सर्ववैशर्णिकानां श्रवणाद्यननुष्ठाने प्रत्यक्षायाभा-
वात् तान्प्रति नित्यविधित्वानुपपत्तेः । परमहंसस्यैव श्रवणाद्यकरणे प्रत्य-
क्षायात् । नापि द्वितीयः । ब्रह्मविचारस्य क्रत्वनुष्कारित्वात् । नन्वग्नि-
होत्रादिकमनुतिष्ठद्विरनुष्ठेयमङ्गजातादिकं वेदान्तेषु नास्तीत्येवं निश्चेतुं
वेदान्ता विचारयितव्या इति चेद् न । अध्ययनजन्यापातदर्शनेनैव तावन्मात्र-
निश्चयात् । तदेवं ब्रह्मविचारे धर्मविचारवदधीतस्वाध्यायस्य वैशर्णिकमात्र-
स्यानधिकाराच्छ्रवणादिविधिप्रकरणपठितसाधनचतुष्टयसम्पन्नत्वलक्षणमधिका-
रिविशेषणं न्यायतः प्रापयितुमानन्तयेवाचको ऽयमशब्दः सूत्रकारेण प्रयुक्तो
नारम्भार्थविवक्षयेति स्थितम् ॥

ननु शास्त्रारम्भे शिष्टाचारपरिपालनाय विघ्नोपशान्तये च मङ्गलाचरणं
कर्तव्यं ततो ऽयमशब्दो मङ्गलार्थो ऽस्तु । संभवति हि तस्य मङ्गलार्थत्वम् ।

ॐकारश्चायमशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणो मुखात्* ।

कण्ठं भित्वा विनिर्यातो तस्मान्माङ्गलिकावुभो† ॥

इतिस्मृतेरिति चेत् तत्र किं माङ्गल्यं वैयधिकरण्येन ब्रह्मजिज्ञासां
प्रति कारकत्वमापद्यान्वेति किं वा सामानाधिकरण्येन विशेषणत्वमापद्य ।
नाद्यः । माङ्गल्यस्य कर्त्तव्यन्यतमकारकतायां प्रमाणाभावात् । न च जिज्ञा-
सानुपपत्तिर्मानं कारकान्तरैरेव तदुपपत्तेः । जीवः कर्त्ता धितैकाग्रसहकृतं
वेदान्तवाक्यं करणमित्यादीनि कारकान्तराणि । नापि द्वितीयः । जिज्ञासा

आनन्तर्यार्थो ऽथशब्दे । न मङ्गलार्थो नापि प्रकृतार्थादर्थान्तरार्थकः । १५०
मङ्गलमित्युक्ते प्रशंसापरतया ऽर्थवादत्वप्रसङ्गात् । शिष्टाचारादर्थं तु मङ्गला-
चरणमानन्तर्यवाचिनाप्यथशब्देन सम्पादयितुं शक्यम् । अथकारपरोङ्कारा-
दिध्वने*मृदङ्गादिध्वनिबन्मङ्गलात्मकत्वात् ॥

एवमप्येवं मन्यसङ्ख्यादाविवाच्यशब्दः प्रकृतादर्थ्यादर्थान्तरमभिद-
धात्विति चेद् न । हेतुफलभावेनानन्तर्याभिधाने प्रकृतादर्थ्यादर्थान्त-
रत्वस्यान्तर्णीततया सिद्धेः । न च वेपरीत्येनानन्तर्यमेवान्तर्णीततया
सिध्यत्विति वाच्यम् । तत्र किं नियमेन पूर्ववृत्ततया हेतुभूतो घस्तु-
विशेषो द्यात्यते किं वा यत्किञ्चिद्वस्तु पूर्ववृत्तमपेक्ष्यते । नाद्यः । आन-
न्तर्याभिधानमन्तरेण हेतुतया पूर्ववृत्तघस्तुविशेषनियमासिद्धेः । न द्वि-
तीयः । लोके सर्वव्यापारेष्वपि यत्किञ्चित्पूर्ववृत्तादर्थान्तरस्य सिद्धत्वा-
दथशब्दप्रयोगस्यानुवादादृष्टार्थत्वयोरन्यतरत्वप्रसङ्गात् । अतो नियतपूर्व-
वृत्तपुष्कलकारणयोगनायानन्तर्यमेवाथशब्देनाभिधातव्यम् । यदाप्यानन्तर्य-
मात्राभिधाने तत्र सिध्यति तथापि मुख्यानन्तर्यस्वीकारे सिध्येदेष पुष्कल-
कारणात्फलस्य यदानन्तर्ये तदेव मुख्यमध्यप्रधानादव्यभिचाराच्च । यत्तु
हेतुफलयो-^रानन्तर्ये तत्कदा चिद्वाभिचरति कदा चिद्वायधीयते चेति गौणमेव
स्यात् । न च वाच्यं काये चेद् दृश्यते किं पुष्कलकारणायगमेनेति । पुष्कलका-
रणस्याधिकारिविशेषणत्वेन फलपर्यन्तेच्छाविचारादिप्रवृत्ते प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् ॥

ननूक्तमेवाधिकारिविशेषणमयातो धर्मजिज्ञासेत्यथत्येनाथशब्देनेति
चेद् न । तत्र ह्यध्ययनानन्तर्यमथशब्दनेक्तं न च तस्याधिकारिविशेष-
णत्वं संभवति केवलव्यतिरेकाभावेनाहेतुत्वात् । न हि शमद्रमादिकारण-
योष्कलमे अध्ययनाभावापराधे ब्रह्मजिज्ञासाया अप्रवृत्तिर्दृष्टा । यदापि वेदा-
न्तानामनध्ययने तद्विचाराभावादध्ययनमपि पुष्कलकारणे ऽन्तर्भवेद् यथ-
मपि धर्मब्रह्मविचारयोः साधारणहेतोरध्ययनस्य ब्रह्मविचारं प्रत्यपुष्कलका-
रणतया तद्विचाराऽविचारयोः साधारणत्वादादनन्तरं नियमेन ब्रह्मविचा-
रप्रवृत्तिस्तादृशं पुष्कलकारणमन्वेष्टव्यम् । धर्मब्रह्मविचारयोरन्योन्योपकार्यो-
पकारकभावेनैकफलशेषत्यादुपकारकधर्मविचारानन्तर्यमुपकार्यब्रह्मविचारस्य

* अकारवकारादिध्वनेरिति २ पु० । † यत्तुहेतुफलयोरिति २ पु० पा० ।

‡ उपकार्योपकारकतयेति २ पु० पा० ।

पुष्कलकारणे ऽन्तर्भवतीत्यथशब्दार्थः स्यादिति चेद् न । तयोपरकार्यै-
कारकभावासिद्धेः । उपकारकत्वे हि वेदान्ताध्ययनवदुर्मविचारस्यापि व्यति-
रेको वक्तव्यः । न च वक्तुं शक्यः । धर्मजिज्ञासाया अभावे ऽप्यधीतवे-
दान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासाफलभात् ॥

अथ व्युत्पत्त्यादिसिद्धये पूर्वतन्त्रापेक्षा तदा ऽपि वक्तव्यं किं
तत्त्वयो न्याये ऽपेक्ष्यते किं धाक्यार्थनिर्णय उताग्निहोत्रादिकर्म । आद्ये
किं प्रथमपादे।क्तवेदप्रामाण्यापेक्षितसाधकन्यायस्यापेक्षा उत न्यायान्तरस्य ।
नाद्यः । उत्तरतन्त्रे ऽपि शास्त्रयोनिस्त्वा* दत्त एव च नित्यत्व†-
मित्यादिसूत्रेषु वेदान्तापेक्षितन्यायस्योक्तत्वात् । अस्तु वा दाढ्याय प्रथम-
पादापेक्षा नैतावता धर्मजिज्ञासानन्तर्यप्रसङ्गः । प्रथमपादस्य धर्मब्रह्म-
जिज्ञासयोः साधारणत्वात् । प्रथमपादगतवेदान्तप्रामाण्यविचारानन्तर्यमथ-
शब्दार्थो ऽस्त्विति चेद् न । तस्याप्यध्ययनवदपुष्कलकारणत्वात् ।
द्वितीये ऽपि तद्व्यायान्तरं ब्रह्मप्रतिपादने ऽपेक्ष्यते उत गुणोपसंहारे ।
नाद्यः । उत्पत्त्यादिविधिषु प्रयुग्मनिर्णायकस्य न्यायान्तरस्याननुप्रेयभूतवस्तु-
प्रतिपादने ऽनुपयोगात् । आकाशस्तद्भिद्गां३दित्यादिसूत्रैः श्रुतिलिङ्गादय उप-
जीव्यन्तइति चेद् न । तत्र लोकसिद्ध्युत्पादीनामेवोपजीवनात् । न
द्वितीयः । सगुणविद्यानां मानसक्रियारूपाणां धर्मान्तःपातितया गुणोपसंहारे
तदपेक्षायामप्यधिरोधात् । ब्रह्मजिज्ञासायां तूपासनानां प्रासङ्गिकी सङ्गतिः ।
द्वितीये ऽपि न तावत्पूर्वतन्त्राप्रार्थनिर्णयो ब्रह्मविचारप्रवृत्तावुपयुज्यते ।
क्वाप्यन्यविषयज्ञानस्यान्यत्र प्रवृत्तिहेतुत्वादर्थनात् । नापि ब्रह्मप्रमितौ तदुप-
योगः । धर्मज्ञानस्य ब्रह्मप्रामाण्यकत्वायोगात् । यदि धर्मज्ञानस्य ब्रह्मकार्यत्वा-
त्कार्येण कारणानुमानमित्युच्यते तदा प्रपञ्चेनापि कार्येण ब्रह्मणो ऽनुमातुं
शक्यत्वात्किं धर्मज्ञानेन । तृतीयपक्षे ऽपि ब्रह्मविचारे कथमग्निहोत्रादिकर्म-
णामुपयोगः । किं यथा सोपानपरम्परया प्रासादमारोहति तथा संध्योपासन-
मारभ्य पूर्वपूर्वाल्पतरकर्मप्रहाणेनोत्तरोत्तरमहतरकर्मोपादानात्सहस्रसंघत्सरे
निरतिशये कर्मण्यवस्थितः परितोपाद् ब्रह्मज्ञाने ऽधत्तरतोऽप्युच्यते किं वा

क्रमेण कृत्स्नकर्मफलावाप्नो ब्रह्मलोकान्तगोचराणां सर्वेषां कामानामनुभवेन प्रचिलये तत्र निवृत्तकामः परमानन्दकामनया ब्रह्मविचारे ऽवतरतीति । नाद्यः । प्रमाणाभावात् । द्वितीये ब्रह्मविचारो मनुष्याधिकारो न स्यात् । ब्रह्मलोकप्राप्यनन्तरभाधित्वात् । अथापि सकामस्य ब्रह्मविचारानधिकारात्कामः प्रचिलापनीय एव तत्र यथा वह्निरुपस्थितं दाह्यमखिलं दग्ध्वा प्रशाम्यति तथा कामो ऽपि सर्वभोगेन प्रचिलीयतइति चेद् न । हेरण्यगर्भादिभोगानां प्रतिक्षणं क्षीयमाणत्वादनागतभोगविषयकामनोपपत्तेः । अग्नेरपि दाह्यान्तरोपस्थाने पुनः प्रज्वलनदर्शनात् । अत एवाक्तम् ।

न आसु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्यवत्त्येव भूय यथाभिवर्धते* ॥ इति ।

ननु कामावाप्या स्वच्छहृदयः पुमान् कार्यान्तरक्षमो दृष्ट इति चेत् सत्यं तथोत्सुक्यनिवृत्तिर्हृदयस्वास्थ्ये हेतुर्न कामप्राप्तिः† । अनुपभुक्तविषयस्योत्सुकरहितस्य पुरुषस्य चित्तस्वास्थ्यदर्शनात् । औत्सुक्यं च न भोगादेकान्ततो नियतते । किं तु विषयदोषदर्शनात् । न च भोगात्कामोपशम इत्येवंविध आगमो ऽस्ति ॥

यस्तु मन्यते वैदिकशब्दाः सर्वे संहृत्य प्रपञ्चविलयप्रमितिपराः । ज्योतिष्टोमादिवाक्यानामपि देहातिरिक्तात्मानमुपजीव्य प्रवृत्तानां देहात्मत्वप्रचिलापकत्वादिति । तं प्रतीतिविरोध एव निराकरिष्यति । तस्मान्न केनापि प्रकारेण पूर्वतन्त्रापेक्षा सुलभा ॥

ननु कर्मद्वारा तदपेक्षा स्याद् ब्रह्मविचारस्य । तथा हि । नित्यकर्मण्यनुष्ठेयमानानि पुरुषे धर्माण्यं गुणमादधति स त्व धर्मः शशाण्यं मलमपकर्षति ततो गुणाधानमलापकर्षणसंस्काराभ्यां संस्कृतः पुमान् ब्रह्मविचारे ऽर्थिक्रियते ‡ तदाह शैलभः § यस्मैतेष्टुक्तयस्तिष्ठत्संस्कारः ॥ ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं‡ च गच्छतीति । अत्रैतच्छब्देन गर्भाधानादीनि सप्रसोमसंस्थान्तानि कर्माणि परामृश्यन्ते । न च याच्यं कर्मणां संस्कारकत्ये स्यतन्त्रफलता न स्याद् (ग्रीहिप्रोक्षणादौ स्यतन्त्र)¶फलाभावात् तत आश्रमकर्मनुष्ठायिनां स्यतन्त्रफलाभिधायिनी सर्वगते पुण्यलोका भवन्तीति श्रुतिः पी-

* अनुस्मृतिः । २ अ० १४ श्लोकः । † कामावापिरिति २ पु० ।

‡ समाकृतामिति २ पु० ।

§ ( ) इत्यन्वययोगो दग्धत्वादितः २ पुस्तके ।

ड्येतेति । प्रोक्षणादिष्वत्कर्मणामन्याङ्गानङ्गीकारेण स्वतन्त्रफलताऽविरोधात् ।
 यथा द्रव्यार्जनस्य स्वतन्त्रपुरुषार्थतया निर्णीतस्य कृत्वन्ङ्गस्यापि क्रतूपकारिता
 तथा ऽनङ्गानामपि कर्मणां ब्रह्मविचारोपकारिता स्यात् । अन्यथा कर्मणां
 संस्कारत्वस्मृत्यनुपपत्तेः । एव च कर्माणि केवलान्यभ्युदयफलानि श्रवणमन-
 नादिसहकृतानि तु ब्रह्मज्ञानजनकानीति श्रुतिस्मृत्योरविरोधः । न च गौत-
 मस्मृतौ सालोक्ष्यलिङ्गादिरण्यगर्भप्राप्तिरेव संस्कारकर्मणां फलमिति वाच्यम् ।
 तत्र सायुज्यशब्देन मोक्षस्यानभिहितत्वात् । ज्ञानमुत्पद्यते पुसां क्षणात्पा-
 पस्य कर्मण* इत्यादिस्मृतियु स्पष्टमेव यापक्षयलक्षणसंस्कारद्वारा ज्ञानोत्पत्तौ
 कर्मणां विनियोगात् । यथा प्रोक्षणादीनि संस्कारकर्माणि दर्शपूर्णमासस्वरूपोत्प-
 तिहेतुतया स्वर्गे समुच्चीयन्ते तथा नित्यनैमित्तिककर्माणि ज्ञानोत्पत्तिहेतुतया
 मोक्षे समुच्चीयन्ते । ननु तर्हि प्रोक्षणादिवदेव गुणकर्मत्वं प्राप्तं ततो न कदा
 चिदपि स्वतन्त्रफलत्वसिद्धिरिति चेद् न । ब्रीहिवदत्र संक्रियमाणस्यात्मनो
 विधेयगुणत्वाभावेन तत्प्राप्तेः । न हि प्रमाणतन्त्रं ब्रह्मज्ञानं विधातुं शक्यं
 येनात्मनो विधेयगुणता स्यात् । अन्येवं सति संस्कारकर्मता नित्यनैमित्तिक-
 कयोर्न स्याद् विहिताङ्गद्वयसंस्कारकर्मण्येव तत्प्रसिद्धेरिति चेद् मैवम् ।
 अधिहितभोजनाङ्गदधिसंस्कारे ऽपि प्रसिद्धेः ॥

ननु यदि नित्यकर्मणां ब्रह्मज्ञानेति कर्तव्यता तथा सति विधिवा-
 क्यनिर्दिष्टं करणत्वं न सिध्येत् प्रधानोपसर्जनरूपयोः करणेति कर्तव्यतयोरे-
 कवासंभवात् । यदि च नेतिकर्तव्यता तदा दध्यादिसंस्कारवदन्यार्घ्यद्रव्य-
 संस्काररूपता न सिध्येदिति चेद् नैव दोषः । उभयथा ऽप्यविरोधात् ।
 न तावदेकस्य करणत्वमितिकर्तव्यत्वं च न संभवति । अग्निं चित्वा
 सौचामण्या यजेत याजपेयेनेष्टा घृहस्पतिसयेन यजेतेत्यत्र सौचामणीघृह-
 स्पतिसययोरन्यत्र करणतया स्वतन्त्रविध्यन्तरविहितयोरप्यग्निचयनयाज-
 पेयेतिकर्तव्यतादर्शनात् । तत्र करणेतिकर्तव्याधिध्यास्यप्रमाणभेदाद्युक्तं
 सौचामण्यादेरुभयार्थत्वमिति चेत् तर्ह्येषापि नित्यविधिसामर्थ्यात्संस्कार-
 स्मृत्यनुमितश्रुतिसामर्थ्याच्चेभयार्थत्वं कल्प्यताम् । नाप्यनितिकर्तव्यस्य
 संस्काररूपत्वासिद्धिः । आधानस्यानितिकर्तव्यस्यैव संस्कारत्वात् ॥

ननु कर्मणां ज्ञानसाधनत्वे यावज्ज्ञानोदयं तदनुष्ठानाद्विविदिषासंन्यासे
न सिध्येदिति चेद् न । चित्तस्य शुद्धिद्वारा प्रत्यक्षप्रवणतायां संपन्नायां तद-
नुष्ठानोपरमाङ्गीकाराधिरोधात् । तदुक्तम् ।

प्रत्यक्षप्रवणतां बुद्धेः कर्माण्युत्पाद्य शुद्धितः ।

कृतार्थान्यस्तमायान्ति प्रावृडन्ते घना इव* ॥ इति ।

तदेवं संस्कारपक्षे कर्मणां ब्रह्मज्ञानोपयोगः सिद्धः ॥

अथ विविदिषापक्षे ऽपि सो ऽभिधीयते । तमेतं वेदानुवचनेन
ब्राह्मणा विविदिषन्ति यत्नेन दानेन तपसा ऽनाशकेनेति श्रूयते । तच्चा-
त्मतत्त्वापरोक्षानुभवस्तावद्विषयमाणतया स्वर्गाद्विद्वत्प्राप्तनासाध्यो ऽवगम्यते
पुरुषार्थत्वात् । न च शाब्दज्ञानस्येष्ट्यमाणत्वं शङ्कनीयम् । संजाते
शाब्दज्ञाने तत्र कामनानुदयात् । असंजाते तु विषयानवगमादेव तत्र
सुतरां कामनाऽसम्भवात् । अपरोक्षानुभवे तु संभवत्येव कामना ।
शाब्दज्ञानोत्पत्तो विषयस्य सामान्यतः प्रसिद्धत्वात् । यदा तु शब्द गद्याप-
रोक्षज्ञानस्य जनकस्तदापि तस्य चञ्चलत्वान्निश्चलं ज्ञानं कामयितव्य-
मेव । तत्र यच्चादीनामाख्याताभिहितभाषनाकरणतया ऽवगतानामिष्यमाणेन
साध्यैनेवान्वयाद्यच्चादीनि ब्रह्मानुभवसाधनतया ऽवगतानि । न चेच्छामाचे-
ष्टान्वयः । तस्या असाध्यत्वात् । ततश्चात्मानुभवकामो यच्चादीन्यनुतिष्ठे-
दिति विधिः परिश्रम्यते । न च विविदिषन्तीति घर्तमानताधिरोधः । लेट्प-
रिग्रहेण विध्यधिगमात् । न च नित्यस्य यच्चादेर्ब्रह्मानुभवकामेन कथं संबन्ध
इति वाच्यम् । स्वर्गकामसंबन्धादुपपत्तेः । ननु विमता ज्ञानहेतयो यच्चा-
दिभ्यो भिन्नाः प्रकरणान्तरविहितत्वाद् यथा कुण्डपायिनामयने मासमग्नि-
होचम् । कुण्डपायिनामयनं नाम संवत्सरसप्तम् । तत्र हि मासमग्निहोचं
जुहोतीति विहितस्य प्रकरणान्तरविहितात्प्रसिद्धाग्निहोचपदेनो नियोक्तमप्यत्र
ऽत्रापि । नैतदुक्तं येषम्यात् । दृष्टान्ते हि न तावदग्निहोचशब्दः प्रसिद्धा-
ग्निहोचपरामर्शे समर्थस्तस्यलौकिकाभिधानस्याप्यतपरतन्त्रतया ऽऽप्यतो-
क्तार्थाभिधादित्यात् । नाप्याप्यतशब्दस्तत्र समर्थः । स्वप्रकरणवर्णितोपसद्भि-
र्मासगुणेन च विधिगुणे कर्मविशेषे सति तं विहाय प्रकरणान्तरस्य परामर्शा-

योगात् । दार्ष्टान्तिके त्वध्ययनयज्ञदानतपोनाशकशब्दानां लौकिकाभिधान-
तया स्वातन्त्र्यात्प्रदेशान्तरविहिताग्निहोत्रादिपरामर्शोपपत्तौ तान्येव कर्माणि
संयोगभेदेन विधीयन्तइत्युपपद्यते । नन्वेवमपि ब्रह्मज्ञानस्य दृष्टप्रमाणसा-
मयीजन्यस्य नादृष्टापेक्षा सति प्रमाकरणे यज्ञादिजन्यादृष्टाभावापराधेन ज्ञाना-
नुदयाऽदर्शनादिति चेद् न । शास्त्रेकसमधिगम्ये ऽर्थे केवलव्यतिरेकाभाव-
स्यादोषत्वात् ॥

यत्त्वच्च समुच्चयधादिनो मन्यन्ते न कर्माणि ज्ञानसाधनानि प्रमा-
णरूपत्वाभावात् किं तु मोक्षसाधनानीति । तदसत् । यच्चेन विधिदिप-
न्तीति श्रुतज्ञानकरणत्वविरोधात् । यदि साक्षात्करणत्वं न संभवेत् तदा
ऽन्तःकरणशुद्धिद्वारा तत्कल्पनीयं लोके काष्ठैः पचतीत्यादौ परम्परया साधने
ऽपि करणविभक्तिदर्शनात् । वेदे ऽपि स्वर्गं प्रति करणत्वेन श्रुतस्य यागा-
देरपूर्वद्वारा करणत्वकल्पनात् । न त्वेवमत्र वाक्ये मोक्षसाधनता प्रतीयते
प्रत्युत न कर्मणा न प्रजयेत्यादिवाक्यान्तरे कर्मणां मोक्षसाधनता प्रतिपि-
ध्यते । अतस्तेषां ज्ञानहेतुत्वैव ॥

ननु विशुद्धिद्वारेण ज्ञानहेतुत्वे संस्कारविधिदिपापक्षयोः को भेदः
उच्यते । श्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासादिसहकारिकारणसंपत्तावेव संस्कारे
विज्ञानं साधयति तदभावे सत्यभ्युदयमेव । विधिदिपायां तु विज्ञानस्य
कर्मफलत्वात्फलपर्यन्तसाधनानि संपाद्यापि विज्ञानं जनयतीति विशेषः ।
तदेवं पक्षद्वये ऽपि कर्मद्वारा पूर्वतन्त्रस्यापेक्षितत्वात्तदानन्तर्यमथशब्दार्थ
इति । नैतत्सारम् । जन्मान्तरानुष्ठितैरपि कर्मभिरन्तःकरणशुद्धौ ज्ञानो-
दयसंभवात् ॥

अथ मन्त्रम् ऋणापकरणाय*ह जन्मनि कर्मानुष्ठानव्याम् ।

ऋणानि चीर्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्यधः† ॥

इति स्मृतेरिति । तदसत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेय प्रज्जेदिति
प्रत्यक्षश्रुत्या बाधितत्वात् । तदुक्तम् ।

* ऋणापरुणायेति २ पु. पा. ।

† मनुस्मृतिः । ६ अ. ॥३॥ ३ नोक्तः ।

विरक्तो सकलाग्रमकर्मधिकृतानधिकृतसाधारण्येन संन्यासः । १६३

प्रत्यक्षवेदवचनग्रामाख्यायाश्रयादतः ।

आदौ संन्याससंसिद्धेर्ज्ञानीति ह्यपस्मृतिः* ॥ इति ।

जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ह्येषा जायतइति श्रुतिरप्यस्तीति चेद् न । तस्या हृदयाद्यवदानशेषार्थवादत्वात् । न चासौ भूतार्थवादः । न्यायविरोधात् । ऋणशब्देनात्र किं पुत्रयज्ञब्रह्मचर्याण्येवोच्यन्ते किं वा तद्विधयः । तत्र न तावज्जायमानस्य पुत्रादिसंबन्धो युज्यते योग्यानुपलब्धिर्विरोधात् । नापि तद्विधिसंबन्धः । विधिप्रतिपत्तिसामर्थ्याविकलस्याधिकाराभावात् । सामर्थ्यस्य चाधिकारिविशेषणत्वात् । अथ गृहस्थो जायमानस्त्रिभिर्ह्येषान् जायतइति व्याख्यायेत एवमपि गृहात्प्रव्रजेदिति विधिविरोधः पूर्वोक्तन्यायविरोधश्च दुर्वारः । न हि विवाहदिने एव पुत्रसंबन्धस्तदुत्पादनसामर्थ्ये बोधलभ्यते । न च जन्मारभ्य पुत्राद्याधिकारसंपत्तेः प्राग्विरोधिविध्यन्तरसंबन्धपरिहारार्थमिदं वचनमिति वक्तुं शक्यम् । पूर्वोक्तसंन्यासविरोधात् । तस्मादेव वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचर्यवासी† यदवदानैरेवावदयते तदवदानानामवदानत्वमित्येतदन्तमिदं वचनमभूतार्थवादमात्रम् ॥

ननु ब्रह्मचर्ये समाप्य गृही भवेदिति विधिना विरोधे कथं ब्रह्मचर्यादेव संन्यासो विधीयते । मैवम् । संन्यासगार्हस्थ्ययोर्विरक्तोऽविरक्तविषयभेदेन व्यवस्थितत्वात् ॥

यस्तु संन्यासस्य कर्मनधिकृतान्धपङ्ग्यादिविषयतया व्यवस्थां मन्यते स यत्तव्यः किं विधिपर्यालोचनया इदमवगम्यते उत कल्प्यते । नाद्यः । ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति वचनस्य कर्माधिकृतानधिकृतसाधारण्येन प्रतीतिः । अधिकृतानां गार्हस्थ्यविधानादनधिकृतेष्वेव तद्वचनं पर्यवस्यतीति चेद् न । अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वा ऽस्नातको वा उत्सन्नाग्निरनग्निश्च वा यदहरेव विरजेतदहरेव प्रव्रजेदित्युत्तरवाक्ये कर्मस्वधिकृतानामनधिकृतानां च मुख्यत एव संन्यासाधिकारित्वेनोपादानात् । न चेवं संन्यासस्य सर्वोधिकारप्रसङ्गः । विरक्तोर्नियामकत्वात् । अविरक्तस्य त्वन्धादेरपि संन्यासे पातित्यपर्यवसानात् । यस्तु प्रव्रजितो भूत्वेत्यादिना विषयसेवाया निषेधात् । नापि द्वितीयः । कल्पकाभावात् ॥

अथ मन्यसे इन्द्रियाणि विद्यमानान्यपि संन्यासिना निरोद्धव्यानि ततो घरमिन्द्रियविकलस्यैव तदधिकार इति । तत्र किमङ्गभूते संन्यासे ऽनुपयोगादिन्द्रियाणां निरोधः किं वा ऽङ्गिन्यात्मज्ञाने ऽनुपयोगाद् उत विपरीतप्रवृत्तीनामपि जनकत्वात् । नादाः । दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं* पण्डे-
त्कीटवद् भूमावित्यादिसंन्यासधर्मनिर्वाहायेन्द्रियाणामुपयुक्तत्वात् । न द्वि-
तीयः । शरीरं मे विचर्येणं जिह्वा मे इत्यादिना ऽऽत्मज्ञानाय शरीरेन्द्रिया-
दिपाटवस्य प्रार्थ्यमानत्वात् । तृतीये तु विपरीतप्रवृत्तिमात्रं परित्याज्यं नेन्द्रि-
यस्वरूपम् । का तर्ह्यविरक्तानामन्यपङ्क्त्यादीनामाज्यावेक्षणविष्णुक्रमाद्युपेत-
कर्मस्वनधिकृतानां गतिरिति चेत् पुत्रोत्पादनब्रह्मयज्ञादिकर्मान्तराधिकार
इति ब्रूमः । अत आत्मज्ञानप्रकरणपठिते तदङ्गभूते संन्यासे शरीरादिपाटवे
ऽपि तस्य विरक्तस्यैव मुख्याधिकारः ॥

ननु पूर्वं संस्कारविविदिपापक्षावुक्तौ तत्र नित्यकर्मणामात्मज्ञानाङ्ग-
त्वमुक्तमिदानीं तत्यागस्याङ्गत्वमिति पूर्वापरविरोध इति चेद् न । उभयो-
रप्यङ्गत्वात् । न चोभयोर्विरुद्धयोरेकेनानुष्ठानासंभवः । कालभेदेन तदुप-
पत्तेः । आ चित्तशुद्धि कर्माण्यनुष्ठेयानि तत उपरि तानि संन्यसितव्यानि ।
एकफलत्वं च कर्मसंन्यासयोर्द्वारभेदादुच्यते । कर्मणि हि चित्तशुद्धि-
द्वारा ऽऽत्मज्ञानं प्रत्यारुदुपकारकाणि । संन्यासस्त्वनन्यव्यापारतया श्रवणा-
दिनिष्पादनद्वारेण संनिपत्योपकरोति ॥

यस्तु भास्करः संध्यावन्दनादिनित्यकर्मणस्तदङ्गभूतोपधीतस्य च त्यागं
नेच्छति सो ऽपरिविशेषास्त्वृत्तान्तत्यादुपेक्षणीयः । यत्तं यच्चोपधीतं च त्यक्त्वा
गूढश्चरेन्मुनिरिति यच्चोपधीतादित्यागस्य साक्षाद्विहितत्वात् । न च
पूर्वापधीतत्यागे ऽप्यन्यस्वीकारः शङ्कनीयः । जाबालश्रुतावपि यच्चोप-
धीती कथं ब्राह्मण इति प्रश्नपूर्वकमिदमेवास्य तद्यच्चोपधीतं य
आत्मेत्येवकारेण बाह्ययच्चोपधीतं व्यावर्त्यात्मन एव यच्चोपधीतत्वसंपा-
दनात् । तदेवमात्मज्ञानाधिकारिणः संन्यासस्य विहितत्वात्तद्विरोधिन्याः
कृणवयश्रुतेरभूतार्थवादत्वात्कर्मद्वारापि पूर्वतन्वापेक्षाया असिद्धौ न धर्मवि-
चारानन्तर्यमप्यशब्दार्थतामर्हति ॥

ननु यदि धर्मब्रह्मविचारयोर्हेतुहेतुमद्भावेनानन्तर्यं न सम्भवति तर्हि तयोरानन्तर्यमात्रेणैव क्रममथशब्दः प्रतिपादयतु । हृदयस्थाये ऽवद्य-
त्यथ जिह्वाया अथ वक्षस इत्यवयवशब्दस्य क्रमप्रतिपादकत्वदर्शनादिति चेत्
तत्र वक्तव्यं किमथशब्दः स्वयमेव क्रमं प्रतिपादयति आहो । स्वित्प्रमाणान्त-
रप्रतिपन्नक्रमापेक्षितन्यायं सूचयति । नाद्यः । स्वयं न्यायसूचान्तःपातित्वात् ।
न द्वितीयः । क्रमबोधकप्रमाणासम्भवात् । क्रमो ह्येककर्तृकाणां बहूनां युग-
पदनुष्ठानासम्भवे ऽपेक्ष्यते । एककर्तृकत्वं चाङ्गाङ्गिनीर्वा बहूनामङ्गानामेकाङ्गि-
सम्बन्धिनां वा ऽधिकारान्तरप्रयुक्तपुण्यजीविनां वा भवति । न चात्र तेषाम-
न्यतमत्वे श्रुत्यादि प्रमाणमस्ति । यद्यपि ज्योतिष्टोमादायधिकृतस्येवाङ्गाव-
द्धोपासनेष्वधिकारस्तथापि न नः का चिद्भानिः । उपासनानां धर्मविशेषाणा-
मेवास्मिन् शास्त्रे प्रासङ्गिकी सङ्गतिरित्युक्तत्वात् । शास्त्रतात्पर्यविषयब्रह्मज्ञा-
नस्याधिकृताधिकारत्वाभावात् ॥

ननु यथा ऽऽग्नेयादीनां यज्ञां यागानामङ्गाङ्गित्वाद्विपूर्वोक्तशेषविध्याभावे
ऽपि फलैश्वर्यात्कर्मैक्यं क्रमश्च तथा धर्मब्रह्मविचारयोः स्यादिति चेद् न ।
तयोः फलैक्ये मानाभावात् । विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सहेति
समुच्चयविधिरेव मानमिति चेद् न । अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्याया
ऽमृतमश्नुते इत्यविद्यास्यस्य कर्मणो विद्यायाश्च याश्चशेषे फलभेदा-
धगमात् । तेनेति ब्रह्मवित्पुण्यकृतेजसश्चेति वचनं समुच्चयविधायकमिति
चेद् मैवम् । नात्र ज्ञानकर्मणोरेकस्मिन्पुरुषे समुच्चयविधिः किं तु ब्रह्म-
वित्पुण्यकृतोस्रभयोः पुरुषयोगे समुच्चयविधिः । अन्याचयार्थेन चक्रा-
रेण प्रत्येकं निरयेत्तमार्गान्वयोपपत्तेः । ब्रह्मविच्छेदेनात्र सगुणब्रह्मोपा-
सको ऽभिधीयते । निर्गुणब्रह्मविद् उत्तरमार्गेण गमनाभावात् । पुण्य-
कृच्छ्रश्चेन च प्रतीकोपासको ऽभिप्रेतः । केवलकर्मिणां धूमादिमार्गव्य-
यात् । ततो ब्रह्मवित्पुण्यकृतोरा विदुल्लोकमुत्तरमार्गे गमनसमुच्चयपरं वच-
नम् । न च तान्याचरय नियतं सत्यकामा इत्यत्र ज्ञानकर्मसमुच्चयविधिः
सुसम्पादः । केवलकर्मणामेव श्रयणात् । न च सत्यशब्देन ब्रह्मपरः । य-
यः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोक इति याश्चशेषे सत्यलोकमभिधानात् । न च
सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येव आत्मा सम्यग्ज्ञानेनेत्यर्थं समुच्चयविधिः । न

ह्यत्र तपःशब्देऽग्निहोत्रादिकमाचष्टे किं तु ध्यानम् । मनसश्चेन्द्रियाणां
चैकाग्र्यं परमं तप इति स्मृतेः । तस्मान्न ज्ञानकर्मसमुच्चये मानमस्ति ।
प्रत्युत नास्त्यकृतः कृतेन न कर्मणा न प्रजयेत्यादिना कर्मणः साक्षान्मोक्ष-
साधनता निषिध्यते । न च केवलकर्मण एव प्रतिषेध इति वाच्यम् । समु-
च्चयविधायिप्रमाणाभावे सर्वकर्मणां प्रतिषेधोपपत्तेः । अन्यथा ज्ञानाङ्गतया
सर्वकर्मसंन्यासविधानं नोपपद्येत । संन्यासाश्रमधर्मैः समुच्चयोऽस्त्विति चेद्
न । तद्वर्माणां ध्यानादीनां ज्ञानस्वरूपोपकारित्वात् फलसमुच्चयानुपपत्तेः ।
नित्यकर्मविधानानुपपत्तिरेव ज्ञानसहकारितया नित्यकर्मणां मोक्षफलत्वं
कल्पयतीति चेद् न । श्रमाश्रमते तेषां फलनिरपेक्षत्वात् । भाट्टपक्षे
विश्वजिज्ञासेन स्वर्गकल्पनात् । वेदान्तिपक्षे संस्कारविविदिषयोक्तत्वात् ।
ब्रह्मज्ञानमेवेतिकर्तव्यतया कर्मणां मोक्षसाधनत्वं कल्पयतीति चेद् न ।
शमादिरूपेतिकर्तव्यतान्तरस्य सद्भावाद् यत्नेन विविदिषन्तीति विध्युद्देशे
करणतया प्रसिद्धानां कर्मणामितिकर्तव्यतायां विधिविरोधाच्च । कथं धितेषां
मोक्षसाधनत्वकल्पनेऽप्युदितानुदितहोमवद् ज्ञानकर्मणोर्विकल्प एव किं
न स्यात् । तथा च न समुच्चयसिद्धिः ॥

न च समुच्चयवादिना मोक्षे कर्मणोऽध्यासः सुनिरूपः । न तावद्
ब्रह्मात्मैकत्वं तत्साध्यं तस्य सिद्धस्वभावत्वात् । नाप्यविद्यातत्कार्यनिवृ-
त्तिस्तत्साध्या तरति शोकमात्मविदित्यादौ तन्निवृत्तेर्ज्ञानसाध्यत्वश्रवणात् ।
किं च समुच्चयवादिमते विज्ञानसाध्यमपि फलं न भवति किं कर्मोपा-
धिनिवृत्तिज्ञानफलं किं वा मिथ्याध्यासनिवृत्तिः उत तत्प्रवाहनिवृत्तिरयं वा
मिथ्याज्ञानसंस्कारनिवृत्तिराहो स्विद् ब्रह्मस्वरूपप्रकाशनम् । नाद्यः । कर्मो-
पाधीनां सत्यवस्तुतया ज्ञानानिवर्त्यत्वात् । न द्वितीयः । मिथ्याध्यासस्य
क्षणिकत्वात्स्वयमेव निवृत्तेः । न तृतीयः । प्रवाहस्य प्रवाहनिवृत्तिमन्तरेण
पृथगुच्छेदाभावात् । न चतुर्थः । रजतादिसंस्कारस्य शुक्त्यादिज्ञाननिवर्त्य-
त्वादर्थनात् । ज्ञानाध्याससंस्काराद् निवृत्तो संस्कार एव मुक्तिहेतुः स्यात् ।
ततो ज्ञानादेव केवल्यमिति शास्त्रं विरुध्येत । न पञ्चमः । ब्रह्मणः स्यप्र-
काशत्वात् ॥

यत्तु भास्करेण प्रलपितं समुच्चयसामर्थ्यादेव धर्मावबोधानन्तरं
 ब्रह्मावबोध इति । तत्समुच्चयनिराकरणादेव निराकृतम् । सत्यपि वा समु-
 च्चये तत्कथं सिध्येत् । वैपरीत्यप्रसङ्गस्य तव दुर्वारत्वात् । तथा हि ।
 चानवतैवानुष्ठितानि कर्माणि मोक्षं साधयन्तीति प्रथमं ब्रह्मावबोधमुत्पाद्य
 तद्वोधवतैव ब्रह्मचारिणा धर्मविचारिणा धर्मविचारादि सर्वे कर्तुं युक्तमिति
 विपरीत एव क्रमः स्यात् । कर्मानुष्ठानस्य ब्रह्मावबोधोत्तरकालभा-
 वित्वे ऽपि धर्मविचारः पूर्वमेव क्रियतामिति चेद् न । तथा
 सत्पादावेव मुमुक्षोर धर्मविचारपरिसमाप्तेरनुग्रीयमानाश्रमकर्मणामानर्थक्य-
 प्रसङ्गात् । न तावत्तेषां भोगः फलं पुरुषस्य भोगाद्विरक्तत्वात् । नापि
 युक्तिः । ज्ञानाभावेन तस्यामवस्थायां समुच्चयाभावात् । अपूर्वद्वारेणोप-
 कारकत्वे जन्मान्तरानुष्ठितकर्मभिरेव तत्सिद्धौ कृतमिह जन्मनि कर्मा-
 नुष्ठानेन । न च धर्मविचारात्पूर्वं मुमुक्षुत्वमेव नास्ति । दृश्यन्ते हि
 बाल्यमारभ्य मुमुक्षवः । न च मुमुक्षुमुमुक्षुसाधारणत्वादुर्मविचार एव
 प्रथमं कर्तव्य इति वाच्यम् । त्वन्मते काम्यमानमोक्षहेतुत्वेन साधारणत्वा-
 सिद्धेः । अथ नित्याध्ययनविधिप्रयोज्यत्वादुर्मविचारः साधारणस्तदापि न
 तस्य प्राथम्यनियमः । काम्यमानब्रह्मविचारानन्तरमपि नित्यकर्मविचारोप-
 पत्तेः । यदाध्ययनानन्तरमेव कर्मविचाराननुष्ठाने प्रत्ययायस्तदा ऽपि तत्प-
 रिहारायेकं कर्मवाक्यं ब्रह्मबोधात्प्राग्विचारयितव्यम् अन्यत्तु पश्चात् ।
 तथा सति विदुषा ऽनुग्रीयमानानां ब्रह्मचारिधर्माणामपि मोक्षसाधनत्वला-
 भात् । अग्निहोत्रादिधर्माणामेव मोक्षसाधनत्वं न ब्रह्मचारिधर्माणामिति
 चेद् वेदानुयचनादिषु प्रत्येक निरपेक्षकरणविभक्तिश्रवणाद् ब्रह्मचारिणो
 ऽध्ययनस्यापि मोक्षसाधनत्वोपपत्तेः । अत एव श्रुतिब्रह्मचर्यादेव संन्यासं
 विधत्ते । तेन ब्रह्मचारिधर्माणां संन्यासधर्माणां वा ज्ञाने समुच्चयोपपत्तौ
 त्वन्मते ऽग्निहोत्रादीनामननुष्ठानमेव प्रसज्येत । किं च क्रतुविधय एव धर्म-
 विचारप्रयोजका न त्वध्ययनविधिः । अन्यथा ब्रह्मविचारस्याप्यध्ययनवि-
 धिप्रयोज्यत्वप्रसङ्गात् । श्रोतव्य इति विध्यन्तरं तत्प्रयोजकमस्तीति चेद्
 न । धर्मविचारे कृपप्रयत्नकभावेनाध्ययनविधिनेय ब्रह्मविचारस्यापि प्रयो-
 गसंभवे श्रोतव्य इति विधेरपि प्रयत्नकत्वरूपने गौरवात् । ब्रह्मवि-

चारस्य काम्यत्वात् नित्याध्ययनविधिप्रयोज्यतेति चेद् न । काम्यकृतु-
विचास्य तत्प्रयोज्यताङ्गीकारात् । न च वाच्यं धर्मविचारादपि ब्रह्मवि-
चारे शमदमोपसदनाद्यङ्गाधिक्याद्विध्यन्तरप्रयोज्यतेति । एकस्यैवाध्ययनविधे-
न्यूननाधिकाराङ्गे धर्मब्रह्मविचारौ प्रति प्रयोजकत्वसंभवात् । एक एव हि
दर्शपूर्णमासविधिः पुरोडाशहविष्काराग्नेयाग्नीषोमीययागावघाताद्यङ्गसहितं
तद्रहितं चाज्यहविष्कमुपांशुयाजं प्रवर्तयति । ननु विधिर्हि सर्वेषोपादेय-
स्थेवानुग्रापकः शमदमादयस्त्वनुपादेयाः ब्रह्मविचाराधिकारिविशेषणत्वात्
ततो नाध्ययनविधिस्तदनुग्रापक इति चेद् न । अध्ययनविध्यधिकारिण
उपनीतस्यैव तत्प्रयुक्ते ब्रह्मविचारे ऽप्यधिकारितया शमादीनामतद्विशेषण-
त्वात् । अन्यथा अथर्वविधेरपि तदनुग्रापकता न स्यात् । तदेवं भास्करा-
दिसमुद्भयवादिमतानामनेकधा दुष्टत्वाद् धर्मब्रह्मविचारयोः फलैक्यायोगात्
क्षेपेभ्यमिति न तत्प्रयुक्तक्रमाद्यौ ऽयशब्दः ॥

नन्वेवमपि पूर्वतन्त्रे द्वादशभिरपि लक्षणेधर्म एको जिज्ञास्यस्तथ
यथा लक्षणानां क्रमनियमस्तथा पूर्वोत्तरतन्त्रयोरपि जिज्ञास्यैक्ये क्रमनिय-
माद्यौ ऽयशब्दः स्यादिति चेद् न । फलवन्जिज्ञास्यस्यापि भिन्नत्वात् ।
यथा पूर्वतन्त्रे ऽनुष्ठानपेक्षो ऽभ्युदयः फलं * तथोत्तरतन्त्रे चानुष्ठानानपेक्षं
निःश्रेयसमिति फलभेदः । तथा पूर्वतन्त्रे पुरुषव्यापारतन्त्रो ज्ञानदश-
यामविद्यमानो धर्मो जिज्ञास्य उत्तरतन्त्रे पुरुषव्यापारानपेक्षं ज्ञानकाले
ऽपि विद्यमानं ब्रह्म जिज्ञास्यमतो वेदार्थत्वाकारेणैक्ये ऽपि जिज्ञास्यभेदो
न धारयितुं शक्यः । प्रमाणीक्ये प्रमेयभेदो न युक्त इति चेद् न । प्रमा-
णीक्यासिद्धेः । न हि धर्मं ब्रह्मणि वा वेदो वेदाकारेणैव प्रमाणं किं
तु चोदनाकारेण धर्मं बोधयति वेदान्तवाक्यरूपेण च ब्रह्मस्वरूपम् । तत्र
चोदनेति शब्दभाषनां कुर्वणः शब्दो ऽभिधीयते । सा च चोदना अंशवयवि-
शिष्टामर्थभाषनां कुर्वती तदनवबोधे पुरुषप्रवृत्त्ययोगात्पुरुषप्रेरणार्थमेवार्थभा-
षनां प्रतिपादयति । वेदान्तवाक्यं पुनर्बोधयत्येव न ॥ ब्रह्मणि तद्बोधे वा
पुरुषं प्रेरयति । ब्रह्मणो ऽकार्यस्यापुरुषतन्त्रत्वाद् बोधस्य च प्रमाणप्रमेयतन्त्रस्य

पुरुषेच्छाप्रयत्नानधीनत्वात् । अनिच्छतो ऽप्रयतमानस्यापि दुर्गन्धादिज्ञानदर्शनात् । तदेवं धर्मब्रह्मणोस्तत्प्रमाणयोश्चात्यन्तविलक्षणत्वान्नात्र जिज्ञास्येक्य-
प्रयुक्तमपि क्रममथशब्दे । वक्तुमर्हति । तस्मादानन्तर्याभिधानमुखेन पुष्कल-
कारणरूपस्य शास्त्रीयस्याधिकारिविशेषणस्य सूचनायैवाथशब्दः ॥

तन्नाधिकारिविशेषणं चतुर्थं शास्त्रे प्रसिद्धं नित्याऽनित्यवस्तुविवेक-
ब्रह्मसुखार्थफलभोगविरागः शमदमादिसाधनसंपदं मुमुक्षुत्वं चेति । तत्र सो
ऽन्वेष्टव्य इति विधिप्रकरणे तद्यथेह कर्मजितो * लोकः क्षीयतइत्यादिना
नित्यानित्यवस्तुविवेको दर्शितः । अवर्णविधिप्रकरणे चात्मनस्तु कामाय सर्वं
प्रियं भवतीतीहामुखार्थफलभोगविरागो दर्शितः । आत्मन्येवात्मानं पश्येदिति
दर्शनविधिप्रकरणे शान्तो दान्त इत्यादिना शमादयो दर्शिताः । तद्विजिज्ञास-
स्येति विचारविधिप्रकरणे धर्षणं पितरमुपससारेति† गुह्यपसदनं दर्शितम् । न
च मुमुक्षुत्वप्रापकप्रमाणाभावः । सर्वत्र हि फलश्रुतयः कामनोत्पादनद्वारेण
मुमुक्षोरधिकारप्रदर्शनार्थाः । अन्यथा साधनानुष्ठानादेव फलसिद्धेस्तत्संकीर्त-
नवैफल्यत् । यद्यपि शमादयो ज्ञानविधिप्रकरणे पठितास्तथापि तेषां विचा-
राधिकारिविशेषणत्वमविरुद्धम् । ज्ञानस्य विधातुमश्रयतया तत्साधनस्य
विचारस्यैव तत्र विधेयत्वात् । यद्यपि प्रतिशालं विचारविधेर्भिन्नत्वात्तत्र च
तान्यधिकारिविशेषणान्यपि व्यवतिष्ठन्ते न तु समुच्चीयन्तइति चेद् न । सर्व-
शाखाप्रत्ययन्यायेन विचारविधेरेकत्वात् । नानाशाखासु श्रूयमाणस्य ज्योति-
ष्टोमादिकर्मणः शाखाभेदेन भेदाद्याप्रावेकं वा संयोगरूपचोदनाप्याधि-
शेया‡दिति मूषेण सिद्धान्तितम् । तत्र यथा फलसंयोगस्य द्रव्य-
देवतालक्षणरूपस्य यजेतेत्यादिचोदनाया ज्योतिष्टोमादिसंघायाश्च सर्व-
त्राविशेषेण कर्मैक्यं तथा विचारो ऽपि सर्वत्रैक गत्व । स चेको विचारविधि-
रधिकारमीक्षमाणः प्रकरणसामर्थ्यात्फलसङ्कीर्तनवैफल्यपरिहाराच्च धर्म्मधर्म-
फलापमधिकारनिमित्तत्वेन स्वीकरोति । निरधिकारस्य विधेः प्रवृत्तिपर्यन्त-
त्वायोगात् । नन्वेषु पात्रेषु विचारपदाभावाद्विचारो ऽभिधीयतइति फलम-
पगम्यते । उच्यते । स विजिज्ञासितव्यस्तद्विजिज्ञासस्येत्यनन्तर्योतो विचारो

* यद्यपि पुस्तकग्रन्थेनैव पाठो दृश्यते परं सूत्रे कर्मैक्य इति पाठः ।

† उपससारेतीति १ पु० ।

‡ अग्निमिन्मूत्र ८ अ० ३ पा० १२ सू० १

चारस्य काम्यत्वान्न नित्याध्ययनविधिप्रयोज्यतेति चेद् न । काम्यकृतु-
विचास्य तत्प्रयोज्यताङ्गीकारात् । न च वाच्यं धर्मविवारादपि ब्रह्मवि-
चारे शमदमोपसदनाद्यङ्गाधिकाद्विध्यन्तरप्रयोज्यतेति । एकस्यैवाध्ययनविधे-
न्यूनाधिकाराङ्गे धर्मब्रह्मविचारौ प्रति प्रयोजकत्वसंभवात् । एक एव हि
दर्शपूर्णमासविधिः पुरोडाशहविष्कारान्नेयाम्नीयोमीययागावघाताद्यङ्गसहितं
तद्रहितं चाज्यहविष्कमुपांशुयाजं प्रवर्तयति । ननु विधिर्हि सर्वेषोपादेय-
स्थेवानुष्ठापकः शमदमादयस्त्वनुपादेयाः ब्रह्मविचाराधिकारविशेषणत्वात्
ततो नाध्ययनावधिस्तदनुष्ठापक इति चेद् न । अध्ययनविध्यधिकारिण्य
उपनीतस्यैव तत्प्रयुक्ते ब्रह्मविचारे ऽप्यधिकारितया शमादीनामतद्विशेषण-
त्वात् । अन्यथा श्रवणविधेरपि तदनुष्ठापकता न स्यात् । तदेवं भास्करा-
दिसमुच्चयवादिमतानामनेकधा दुष्टत्वाद् धर्मब्रह्मविचारयोः फलैक्यायोगान्न
कर्मत्वमिति न तत्प्रयुक्तक्रमाद्यैः ऽथशब्दः ॥

नन्वेवमपि पूर्वतन्त्रे द्वादशभिरपि लक्षणैर्धर्म एको जिज्ञास्यस्तत्र
यथा लक्षणानां क्रमनियमस्तथा पूर्वोत्तरतन्त्रयोरपि जिज्ञास्यैक्ये क्रमनिय-
माद्यैः ऽथशब्दः स्यादिति चेद् न । फलवज्जिज्ञास्यस्यापि भिन्नत्वात् ।
यथा पूर्वतन्त्रे ऽनुष्ठानापेक्षो ऽभ्युदयः फलं * तथोत्तरतन्त्रे चानुष्ठानानपेक्षं
निःश्रेयसमिति फलभेदः । तथा पूर्वतन्त्रे पुरुषध्यापारतन्त्रो ज्ञानदशा-
यामविद्यमानो धर्मो जिज्ञास्य उत्तरतन्त्रे पुरुषध्यापारानपेक्षं ज्ञानकाले
ऽपि विद्यमानं ब्रह्म जिज्ञास्यमतो वेदार्थत्वाकारणैक्ये ऽपि जिज्ञास्यभेदो
न चारयितुं शक्यः । प्रमाणैक्ये प्रमेयभेदो न युक्त इति चेद् न । प्रमा-
णैक्यासिद्धेः । न हि धर्मे ब्रह्मणि वा वेदो वेदाकारणैव प्रमाणं किं
तु चोदनाकारेण धर्मे बोधयति वेदान्तवाक्यरूपेण च ब्रह्मस्वरूपम् । तत्र
चोदनेति शब्दभावनां कुर्वाणः शब्दे ऽभिधीयते । सा च चोदना अंशव्यवि-
शिष्टामर्थभावनां कुर्वती तदनवबोधे पुरुषप्रवृत्त्ययोगात्पुरुषप्रेरणार्थमेवार्थभा-
वनां प्रतिपादयति । वेदान्तवाक्यं पुनर्बोधयत्येव न तु ब्रह्मणि तद्बोधे वा
पुरुषं प्रेरयति । ब्रह्मणो ऽकार्यस्यापुरुषतन्त्रत्वाद् बोधस्य च प्रमाणप्रमेयतन्त्रस्य

आनन्तर्याभिधानमुखेनाधिकारिविशेषणसूचको ऽयंशब्दः । १६६

पुरुषेच्छाप्रयत्नानधीनत्वात् । अनिच्छतो ऽप्रयतमानस्यापि दुर्गन्धादिज्ञानदर्श-
नात् । तदेवं धर्मब्रह्मणोस्तत्प्रमाणयोश्चात्यन्तविलक्षणत्वान्न च जिज्ञास्यैक्य-
प्रयुक्तमपि क्रममयशब्दो वक्तुमर्हति । तस्मादानन्तर्याभिधानमुखेन पुष्कल-
कारणरूपस्य शास्त्रीयस्याधिकारिविशेषणस्य सूचनायैवायंशब्दः ॥

तच्चाधिकारिविशेषणं चतुर्धा शास्त्रे प्रसिद्धं नित्याऽनित्यवस्तुविवेक
इहामुचार्थफलभोगविरागः शमदमादिसाधनसंपदं मुमुक्षुत्वं चेति । तच्च सो
ऽन्वेष्टव्य इति विधिप्रकरणे तद्यथेह कर्मजितो * लोकः क्षीयतइत्यादिना
नित्यानित्यवस्तुविवेको दर्शितः । अथविधिप्रकरणे चात्मनस्तु कामाय सर्वे
प्रियं भवतीतीहामुचार्थफलभोगविरागो दर्शितः । आत्मन्येषात्मानं पश्येदिति
दर्शनविधिप्रकरणे शान्तो दान्त इत्यादिना शमादयो दर्शिताः । तद्विजिज्ञास-
त्वेति विचारविधिप्रकरणे धरुणं पितरमुपससारेति† गुरुपसदनं दर्शितम् । न
च मुमुक्षुत्वप्रापकप्रमाणाभावः । सर्वत्र हि फलश्रुतयः कामनोत्पादनद्वारेण
मुमुक्षोरधिकारप्रदर्शनार्थाः । अन्यथा साधनानुष्ठानादेव फलसिद्धेस्तत्संकीर्त-
नवैफल्यत् । यद्यपि शमादयो ज्ञानविधिप्रकरणे पठितास्तथापि तेषां विचा-
राधिकारिविशेषणत्वमविरुद्धम् । ज्ञानस्य विधातुमश्रयतया तत्साधनस्य
विचारस्यैव तच्च विधेयत्वात् । यद्यपि प्रतिशाखं विचारविधेर्भिन्नत्वात्तच्च च
तान्यधिकारिविशेषणान्यपि व्यवतिष्ठन्ते न तु समुच्चीयन्तइति चेद् म । सर्व-
शाखाप्रत्ययन्यायेन विचारविधेरैकत्वात् । नानाशाखासु श्रूयमाणस्य ज्योति-
ष्टोमादिकर्मणः शाखाभेदेन भेदाभावावेकं वा संयोगरूपचोदनाख्यावि-
शेषादिति सूत्रेण सिद्धान्तितम् । तच्च यथा फलसंयोगस्य द्रव्य-
देवतालक्षणरूपस्य यजेतेत्यादिचोदनाया ज्योतिष्टोमादिसंज्ञायाश्च सर्व-
त्राविशेषणं कर्मैक्यं तथा विचारोऽपि सर्वत्रैक एव । स चैको विचारविधि-
रधिकारमीक्षमाणः प्रकरणसामर्थ्यात्फलसङ्कीर्तनवैफल्यपरिहाराच्च यथैतद्धर्म-
कलापमधिकारनिमित्तत्वेन स्वीकरोति । निरधिकारस्य विधेः प्रवृत्तिपर्यन्त-
त्वायोगात् । नन्वेषु वाक्येषु विचारपदामायाद्विचारो ऽभिधीयतइति कथम-
पगम्यते । उच्यते । स विजिज्ञासितव्यस्तद्विजिज्ञासस्वेत्यचान्तर्णीतो विचारो

* यद्यपि पुस्तकेष्वेवमेव पाठो दृश्यते परं बुद्धौ कर्मजित इति पाठः ।

† उपससरेदतीति १ पु- ।

‡ जैमिनिमूल २ अ- ३ पा- १६ सू- ।

विधीयते इष्टमाणज्ञानस्येच्छायाश्च विधेयत्वायोगात् । श्रोतव्य इत्यत्र स्वयमेव विचारो विहितः । पश्येदित्यत्र तु पूर्वमेवोक्तम् । तस्मात्सर्वत्र मनननिदिध्यासनाभ्यामङ्गाभ्यां श्रवणं नामाङ्गं विधीयते इति सिद्धम् ॥

ननु सर्वत्र फलसाधनविधौ फलकामनेव पुष्कलाधिकारनिमित्तमित्यत्रापि मुमुक्षुत्वमेवाधिकारिविशेषणं शमदमादिकं त्वनुष्ठेयतया प्रयाजादिवत्फलोपकार्यङ्गं भविष्यतीति चेत् सत्यम् । अङ्गस्याप्यधिकारिविशेषणत्वं न विरुध्यते । शमादिगुणको भूत्वा पश्येदित्यादिलिङ्गात् । शास्त्रैकगम्यस्य युक्त्या उपलापायोगात् । अङ्गभूताया अपि दीक्षाया उत्तरकृत्यधिकारनिमित्ततादर्शनात् । यद्यपि मुमुक्षुत्वे सन्त्यन्यधर्माभावापराधेन प्रवृत्त्यभावो न दृष्टचरस्थायिपि मुमुक्षुत्वस्वरूपोपाधित्वादन्येषामधिकारनिमित्तत्वमनिवार्यम् । न हि नित्यानित्यवस्तुविवेकाभावे सताहामुषार्थफलभोगधिराग उपपद्यते नापि तस्मिन्नसति शमादियुक्तत्वेन मुमुक्षुत्वं संभवति । अतः पूर्वपूर्वं उत्तरोत्तरस्य स्वरूपोपाधिः ॥

नन्वेवं सति न कस्यापि स्वरूपं सिध्येद् मूलकारणस्य नित्यानित्यवस्तुविवेकस्यासंभवात् । न हि नित्यं नाम किं विदस्ति यस्यानित्याद्विवेकः स्यात् । न च सर्वानित्यत्वे मानाभावः । विमतं सर्वमनित्यं सत्त्वाद् घटादिवदिति चेद् मेवम् । कार्यजातस्योत्पत्तिविनाशाभ्यामेवोपादानस्यैकस्यानादेः कूटस्थस्यावधिभूतस्य नित्यत्वसिद्धेः । तथा हि । न तावत्कार्यं निरुपादानमुपपद्यते । अनुभवधिराधात् । अतः उपादानमङ्गीकार्यम् । उपादानत्वं च कारणान्तरस्य न संभवति । तथा सति कार्यानुगतस्योपादानत्वनियमात्पूर्वपूर्वकार्यानुबेधस्योत्तरोत्तरकार्ये ऽभ्युपगन्तव्यत्वाच्चरमे कार्ये ऽनन्तपूर्वकार्याणामनुगतिः प्रसज्येत । न चेवमुपलभ्यते । अतो ऽनादौ च तदुपादानम् । तस्य चेकस्यैव सर्वकार्योत्पादकत्वसंभवे ऽनेकत्वकल्पने गोरवादेकत्वमभ्युपेयं कूटस्थत्वं चाधिकारित्वाद् विकारित्वे च कार्यत्वप्रसङ्गात् । तच्च कूटस्थवस्तु विनश्यतो विकारजातस्यावधिः । अन्यथा निरवधिकघनिनाथे सत्पुपादानासंभवाद्दर्तमानसृष्टिरेव न सिध्येत् । अतः कूटस्थं वस्तु नित्यमिति नित्यानित्यवस्तुविवेकसिद्धौ तत्कार्यो मुमुक्षुत्वान्तो धर्मकलापो ऽपि सिध्यन्नधिकारिणं ब्रह्मविचारे प्रवर्तयति । यस्तुक्तसाधनसम्पत्तिरहे ऽपि देयव-

अधिकारिविशेषणीभूतशमादिनिरूपणम् । अतःशब्दो हेत्वर्थः । १२१

शात्कुतूहलाद्वा बहुश्रुतत्वबुद्ध्या वा तच्च प्रवर्तते स प्रवृत्तो ऽप्यनन्तमुख-
चेता बहिरैवाभिनिविशमानो निर्विचिकित्सं ब्रह्मात्मत्वेनावगन्तुं न शक्नोति ।
तस्माद्वर्णितवस्तुकलापानन्तर्यमथशब्दार्थः ॥

अथ भास्करः प्रललाप । विचारकर्तव्यतां प्रतिपद्यमानस्य किल सूच-
कारस्य शमादयो न बुद्धिसमाहृताः । न चाबुद्धिसमाहृतमर्थमधिकारिवि-
शेषणतयोपादातुमर्हति धर्मविचारस्तु बुद्ध्याहृतो ऽधिकारिविशेषणतयोपा-
दीयतइति । नैतदुक्तम् । शमादीनां विचारविधिप्रकरणठिततया संनिहि-
ततराणामबुद्ध्यारोहयोगात् । न च तेषामचानुपयोगः । विधिप्रयुक्ताधिका-
र्यनुबन्धान्तःपातित्वात् । दर्शितश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तेषां विचारोपयोगः ।
न च तथा धर्मविचारः संनिहिततरः । भिन्नप्रकरणोपातधर्मविषयत्वात् ।
नाप्यसावचोपयुज्यतइति पूर्वमेव समर्थितम् । तस्मादस्मदुक्तं यथायशब्दार्थ-
इति सिद्धम् ॥

अतःशब्दो हेत्वर्थः । नन्ययशब्दं यजानन्तर्यामिधानमुखेन हेतुतया
पूर्ववृत्तमर्थे गमयतीत्युक्तं तेन पुनरुक्तिः । न च वाच्यं हेतुत्वं नाथशब्दे-
नाभिधीयते किं त्वर्थात्प्रतीयते । अथ त्वतःशब्देनाभिधीयते तेन न पुन-
रुक्तिरिति । अर्थात्प्रतीतस्यापि तात्पर्यविषयतया ऽयशब्दार्थत्वाद् यत्परः
शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायात् । न चायशब्दस्यानन्तर्यमात्रे विधेये
तात्पर्यं सम्भवति वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्मादार्थिके ऽपि हेतुत्वे ऽयशब्दस्य
तात्पर्यं सत्ययातःशब्दयोः पुनरुक्तिर्दुष्परिहरा । नैव दोषः । अथ शब्देन
साधनचतुष्टयस्य विचारहेतुत्वे परिगृहीते तस्यानिर्वाहाशङ्कायां तन्निराकर-
णेन हेतुत्वनिर्वाहायातःशब्दोपादानात् । तथा हि । स्वर्गादीनां कृतक-
त्वपरिच्छिन्नत्वादिहेतुभिरनित्यत्यमनुमाय तस्मादनित्यान्नित्यं विवेक्तव्यम् ।
न चायं विवेकः सुलभः । उक्तहेतूनां प्रध्यंसपरमात्वादायनैकान्तिकृत्यात् ।
नित्यत्वं च कर्मफलस्य श्रूयते अक्षयं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं
भवतीत्यादौ । अतः कथं पुरुषार्थात्कर्मफनाद्विरज्यापुरुषार्थे ब्रह्मज्ञाने पुरुषाः
प्रवर्तेरन् । यद्यपि ब्रह्मण्यनन्दो ऽस्ति तथापि नासौ जीवोपाभोक्तुं शक्यः ।
स्याश्रयसुखोपलब्धेरवोपाभोगत्वात् । न च ब्रह्मधर्मस्य सुखस्य जीवाश्रय-
तयोपलब्धिः सम्भवति । लोके ऽन्यसुखस्यान्याश्रयत्वादर्शनात् ॥

अथ मुखापरोक्षमात्रम्योपभोगस्ये ध्यमिचाराभावात्स्याश्रयविशेषणं
 ध्ययमिति मन्यसे ग्यमपि जीवब्रह्मणोर्भेदे ब्रह्मानन्दापरोक्षमनुपपन्नं पुरुषा-
 न्तरानन्दम्यापरोक्षादर्शनात् । जीवब्रह्मणोरभेदस्त्यनुभवधिरुद्धः । अतो
 मोक्षाविरानन्दाद्विरव्यात्पटुः प्रमिश्रिते ऽपि विषयानन्दे पुरुषः प्रवर्तते न
 ह्यजीर्णभयादाहारपरित्यागः किं तु प्रतिविधातव्यमिति न्यायादित्ययशब्द-
 परिगृहीतो ऽर्थो न निर्वहतीत्याशङ्क्येत सेयमाशङ्का न कर्तव्या । यस्माद्वेद ग्य
 ब्रह्मव्यतिरिक्तपुरुषार्थजातस्यानित्यतां दर्शयति । तद्यथेह कर्मजितो* लोकः
 क्षीयत्येव मेषामुचापुण्यजितो लोकः क्षीयतइत्यादिः । न चेयं सामान्य-
 श्रुतिश्चातुर्मास्यादिविशेषश्रुतिविषयादन्यत्रैव व्यवतिष्ठतामिति वाच्यम् । तत्र
 तावद्वातुर्मास्यश्रुतिः सुकृतस्येवावयत्वं ब्रूते न तत्फलस्य । न च सुकृता-
 क्षयकथनमुखेन तत्फलस्यैव वाक्यतात्पर्यमिति कल्पयितुं शक्यम् । प्रमा-
 णविरोधात् । परिच्छिन्नत्वादिहेतुभिः फलानित्यत्वानुमानात् । न च तेषा-
 मनेकान्तिकत्वं परमाण्वादावपि नित्यत्वासंप्रतिपत्तेः । न चाक्षये सुकृते सति
 तत्फलस्य क्षयानुपपत्तिः । अनुपभोगवदुपपत्तेः । सत्येष हि सुकृते क्वचित्
 फलं नोपभुज्यते । कदा चित्सुकृतं कर्म कूटस्थमिव तिष्ठतीति स्मृतेः । तथा-
 फलस्य क्षयो ऽपि किं न स्यात् । नापि हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्तइत्यादि-
 श्रुत्यन्तरेषु फलनित्यत्वं सुसंपादम् । अचाप्यनुमानानुगृहीतया सामान्यश्रुत्या
 विरोधस्य तादवस्थ्यात् । तस्मान्नित्यानित्यवस्तुविवेकपूर्वमनित्येभ्यो ब्रह्म-
 व्यतिरिक्तपुरुषार्थेभ्यो वैराग्यमुपपन्नम् ॥

न च ब्रह्मज्ञानं न पुरुषार्थः । आनन्दसाक्षात्कारत्वात् । जीव-
 ब्रह्मणोरभेदस्य प्रथमवर्णके प्रतिबिम्बदृष्टान्तेन साधितत्वात् संबन्धस्यैव
 तत्साक्षात्कारः । न च नित्ये जीवस्वरूपभूते ब्रह्मानन्दे विधादितव्यं जीवे
 परप्रेमास्पदत्वस्य कदा चिदप्यनपायात् । सुखसाधनानां तदभिव्यक्तिमाशो-
 यक्ष्यात् । अन्यथा साधनानां सुखं प्रति जनकत्वमभिव्यञ्जकत्वं चेति गौर-
 वात् । एवं च सकलविषयसुखानां ब्रह्मानन्दलेशतया परमानन्दरूपे ब्रह्मणि
 दुःखसागरात्संसारे उद्विग्नाः प्रवर्तन्ते । तदेवमुक्तशङ्कानिराकरणेनायशब्दार्थ-
 निर्वाहायातः शब्द इत्यनवयवम् ॥

ब्रह्मजिज्ञासेति पदेन ब्रह्मणो जिज्ञासेति पृथोसमासो ऽवगन्तव्यो न तु धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासेतिवचनचतुर्थीसमासः । तत्र ह्यन्तर्णीतविचारार्थ-
प्राधान्यमाश्रित्य प्रयोजनविवक्षया धर्मायेति चतुर्थीसमास आश्रितः । न हि
विचारस्य यत्प्रयोजनं तदेव कर्म येन धर्मस्येति कर्मणि पृथी प्राप्नुयात् । अथ
तु शब्दोपात्तं ज्ञानेच्छाप्राधान्यमाश्रीयते इच्छायाश्च यदेव कर्म तदेव प्रयो-
जनं तेन कर्मणि पृथी सादृश्यं चतुर्थी च प्राप्ता तत्र स्वरूपसिद्धहेतुतया
प्राधान्यात् कर्मणि पृथीमेवाश्रित्य समासो दर्शितः ॥

अथ वृत्तिकाराः ॥ ब्रह्मशब्देन जातिजीवकमलासनशब्दराशीनाम-
भिधेयतामाशङ्क्येत्यं निराकुर्वन्ति । न खलु जात्यादीनामच कर्तव्यतया
कर्तृतया वा ऽन्वयः संभवति । न तावद् ब्राह्मणजातेः कर्मत्वं प्रत्यक्षसि-
द्धतया जिज्ञास्यत्वायोगात् । नापि कर्तृत्वं जिज्ञासायास्त्वेवार्थिकाधिकार-
त्वात् । नापि जीवो जिज्ञास्यः । अहंप्रत्ययसिद्धत्वात् । यद्यपि तस्य
कर्तृत्वमस्ति तथापि तदुपादानं व्यर्थम् । अन्यस्य कर्तृत्वप्रसङ्गाभावात् ।
न च शब्दराशेर्वेदस्याचेतनस्य कर्तृत्वं संभवति । नापि तस्य कर्मत्वं धर्म-
जिज्ञासौत्पत्तिकसूत्राभ्यां * तस्यार्थवत्त्वप्रमाणत्वयोर्निरूपितत्वात् । हिरण्य-
गर्भस्यापि न जिज्ञास्यत्वं तत्पदादपि विरक्तस्य जिज्ञासोपदेशात् । न च तस्य
कर्तृत्वं ज्ञानवेदाययोः सहसिद्धत्वादिति । सोऽयं वृत्तिकारप्रयासो व्यर्थः । जन्मा-
दास्य यत † इति वक्ष्यमाणलक्षणस्य ब्रह्मणो जात्यादिशङ्काया अनुदयात् ॥

नन्वेवमपि ब्रह्मण इति नेयं कर्मणि पृथी भवितुमर्हति । तथात्वे
ब्रह्मस्वरूपमात्रस्य विचार्यत्वेन प्रतिज्ञासिद्धायप्यन्यस्य तदसिद्धेः । यदा
तु संबन्धसामान्ये पृथी परिगृह्यते तदा ब्रह्मसंबन्धिनो स्वरूपप्रमा-
णमुक्तिसाधनफलानां सर्वेषां विचारप्रतिज्ञा सिध्यति ॥

अयं मतं कर्मणि पृथ्यां सत्यां जिज्ञासापेक्षितं जिज्ञास्यं निर्दिष्टं भवति
नान्यथा न च तदन्तरेण जिज्ञासा सुनिरूपेति । तन्न । संबन्धसामान्यपृथोपक्षे
ऽपि ब्रह्मणः कर्मत्वलाभात् । न हि सामान्यं विशेषपर्यवसानमन्तरेण व्यग्रहा-
रमालम्ब्यते तत्र को ऽसौ विशेष इति धीक्षायां सकर्मिकायां जिज्ञासाक्रियायां
कर्मकारकस्याभ्यर्हिततया कर्मत्वं पर्यवस्यति । तस्मात्सर्वसंग्रहाय संबन्धसा-

मान्ये पट्टी गच्छा न कर्मणीति चेद् नायं दोषः । कर्मणि पट्ट्या प्रधाने जिज्ञा-
साकर्मभूते ब्रह्मणि निर्दिष्टे तदपेक्षितानां प्रमाणादीनामर्थसिद्धतया पृथग्वक्त-
व्यत्वात् । न हि राजा गच्छतीत्युक्ते तदपेक्षितपरिवारस्य गमनं पृथग्व-
क्तव्यं भवति । एवं चास्मत्पक्षे मुख्यतः प्रधानविचारः प्रतिचायते ऽर्थतो
ऽन्यः । त्वत्पक्षे तु वैपरीत्येन । ततो ऽस्मत्पक्ष एव श्रेयान् । किं च साधि-
कारस्य विचारविधेः प्रतिपादके तद्विजिज्ञासस्येति श्रुतिवाक्ये ब्रह्मणः कर्म-
कारकत्वनिर्देशात्सूचस्य च तदेकार्थतया सूचे ऽपि ब्रह्मणः कर्मत्वमेव ग्राह्यं
जिज्ञासापदेन ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेत्यवयवार्थे उपादेयः । तथा वेच्छायाः
फलविषयत्वाद्निश्चलापरोक्षाद्यगतिफलपर्यन्तता सूचिता भवति । न च
वाच्यं ब्रह्मण्यवगते ऽनवगते वा न ज्ञानेच्छा प्रसज्यतइति । परोक्षत्वेना-
प्रतिष्ठितापरोक्षत्वेन वा ऽवगते निश्चलापरोक्षाद्यगतये तद्विच्छेदपक्षेः ॥

ननु ज्ञानं नाम प्रमाणफलं संवेदनमिति सुगतप्राभाकरवैशेषिकनैया-
यिकाः । संबिज्जनकप्रमातृव्यापार इति वार्तिककारीयाः । आत्मचैतन्यमेवेति
क्षपणकलोकायतिकाः । ज्ञायते ऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या बुद्धिबृत्तिचौर्न भावव्यु-
त्पत्त्या तु संवेदनमेवेति सांख्यवेदान्तिनः । तत्र कौटुशं ज्ञानमिष्यतइति
चेद् उच्यते ।

न तावत्सुगतादिचतुष्टयस्य लोकायतस्य च षष्ठ उपपन्नः । तैर्ज्ञ-
न्यस्यापि फलभूतसंवेदनस्य कर्तृव्यापारपूर्वकत्वानभ्युपगमात् । विमतं कर्तृ-
व्यापारपूर्वकं फलत्वाद् यामप्राप्तिवदित्यनुमानविरोधात् । एतेन क्षपणक-
पक्षो ऽप्यपास्तः । यद्यपि तत्पक्षे संवेदनं स्वरूपेणाजन्यं तथापि विषयाव-
भासित्वोपाधिना तज्जन्माभ्युपेयम् । अन्यथा सर्वदा सर्वविषयावभासप्रस-
ङ्गात् । ननु सर्वगतस्य निरवयवस्यात्मनो न परिस्पन्दपरिणामो व्यापारो
युक्तो । सत्यम् । अत एव वार्तिककारीयं मतमुपेक्षणीयम् । अस्मन्मते
त्वध्यासपरिनिष्पन्नान्तःकरणसम्पिण्डितस्यात्मनो ज्ञानाकारपरिणामो युज्यते ।
न च तादृगात्मनः संवेदनाकारेणैव परिणामो ऽस्त्विति वाच्यम् । संवेद-
नस्य स्वरूपतो नित्यसिद्धत्वात् । न चेवं संवेदनस्याजन्यस्य फलत्वा-
ऽसंभवः । विषयोपाधिकस्य तस्य जन्माङ्गीकारात् । यद्यप्यन्तःकरणपरि-
णामाः सर्वे ऽपि साधिवेदात्वादपरोक्षास्तथापि विषयेण सहापरोक्षहेतुर-

न्तःकरणपरिणामो ऽपरोक्षज्ञानमितरत्परोक्षमिति तद्विवेकः । तत्रैतादृशम-
न्तःकरणपरिणामरूपमपरोक्षज्ञानं सूचे ऽस्मिन्नप्यमाणतया निर्दिष्टम् ॥

नन्वेतत्प्रथमसूचं यदि शास्त्रे ऽन्तर्भूतं तदानीमस्य स्वेनैवारम्भसिद्धा-
वात्माश्रयतापत्तिः । अन्येन चेदनवस्था । अथानन्तर्भूतं तर्ह्यस्यानारम्भप्रसङ्ग-
इति चेद् नैष दोषः । स्वाध्यायाध्ययनादायातप्रतिपन्नः अवशविधिरेव स्यापेक्षि-
तानुबन्धव्यविचाराय प्रथमसूचमारम्भयति । तथा च घट्यमाणकृत्स्नशास्त्र-
प्रयोजकविधिर्नैव प्रयोज्यत्वादस्य शास्त्रान्तर्भावः । अपौरुषेयविधिप्रयुक्त-
त्याज्ञानवस्था । अवशविधिर्द्येद्वि स्वनिर्णयाय प्रथमसूचमेवारम्भयेत् तर्ह्युत-
रसूचसन्दर्भस्यारम्भकं किं स्यादिति न शङ्कनीयम् । प्रथमसूचनिर्णोतेन
तेनैव विधिना तदारम्भोपपत्तेः । अत एव तद्विधिनिर्णयस्य सूचस्य शास्त्रा-
दित्वं समन्वयाद्यध्यायसङ्गतिश्चास्य सुलभा । श्रोतव्यादिवाक्यानां स्वार्थै
समन्वयद्वारेण विचार्यमाणवेदान्तशाक्यानामपि ब्रह्मणि समन्वयनिमित्त-
त्वात् । अत्र सूचे ऽनुवादपरिहाराय कर्तव्यपदमध्याहृत्येप्यमाणज्ञानस्य
फलभूतस्य स्वत एव सम्पाद्यतया ऽवगतस्य विधेयत्वायोगात् । तदुपाय-
मन्तर्णीतविचारमुपलक्ष्य ब्रह्मज्ञानं प्रत्यदृष्टस्यापि साधनत्वाद्विधिमुपपादो-
ष्टसाधनताविधिपवं स्वीकृत्य मुमुक्षुणा ब्रह्मानुभवाय विचारः कर्तव्य इति
श्रोते वाक्यार्थः कथनीयः । कथिते च तस्मिन् संबन्धविषयप्रयोजनान्यर्था-
दवगम्यन्तइति स्थितम् ॥ इति विवरणप्रमेयसंग्रहे प्रथमसूचे तृतीयवर्णकं
समाप्तम् * ॥

तृतीयवर्षके सूत्रपदवाक्यार्थ ईरितः ।

अधिकार्यशब्देन तत्र साक्षात्प्रसाधितः ॥

सूचितं त्रितयं त्वेतत्संबन्धो विषयः फलम् ।

चतुर्थे वर्षके सर्वे तदाविष्य निरूप्यते ॥

प्रथमे वर्षके ऽध्यासमाश्रित्येतत्प्रसाधितम् ।

अस्मिंस्तु वर्षके साक्षात्तदेवाविष्य साध्यते ॥

ननु ब्रह्मस्वरूपं यदि मानान्तरेण प्रतिपन्नं तदा नास्य शास्त्रस्य विषयो भवितुमर्हति । अनधिगतार्थत्वाभावात् । नापि तदवगमो ऽस्य प्रयोजनम् । एतच्छास्त्रात्प्रागेव सिद्धत्वात् । अथाप्रतिपन्नं तदा ऽत्यन्त-
मबुद्धाहृष्टेनार्थेन कथमिदं शास्त्रं संबध्येत् । यद्यापि प्रत्यक्षादिकमत्यन्ता-
दृष्टचरेणाप्यर्थेन संबध्यमानं द्रष्टुं तथापि विचारात्मकस्य शास्त्रस्य न तत्सं-
भवति । सर्वत्रापाततः प्रतिपन्नस्येव विचारसंबन्धदर्शनादिति चेद् एवं
तर्हि ब्रह्मणो ऽप्यध्ययनादापातप्रतिपन्नस्यानिर्णीतस्य विषयस्य विचार-
शास्त्रसंबन्धे सति तदवगमः फलमिति न को ऽपि दोषः ॥

ननु विषयप्रयोजनसंबन्धा नात्र प्रतिपादनीया दक्ष्यमाणसमन्वयाध्या-
यादिभिरेव तत्सिद्धेः । न च तदप्रतिपादने श्रानुष्ठानप्रवृत्तिः । शास्त्रप्रणेतृगो-
रवादेव विषयादिसद्वापनिश्चयेन प्रवृत्तिसंभवात् । मेवम् । सामान्यतो विष-
यादिसत्त्वनिश्चये ऽपि स्वाभिप्रेतप्रयोजनविशेषानयनमे प्रवृत्त्ययोगात् ॥

ननु तर्हि प्रवृत्त्यङ्गतया प्रयोजनविशेषेण यद्यक्तव्यो न विषयसंबन्धो ।
अथ विषयो ऽपि प्रयोजनसाधनतया प्रवृत्त्यङ्गं तथापि प्रयोजनाधगमादेव सो ऽव-
गम्यते तत्संबन्धिनश्च यद्यविषयस्त्वनियमात् । लेखे द्वेधीभाषास्यप्रयोजनसमया-
गिनश्च काष्ठस्य च्छिदिक्रियाविषयत्वात् । विषयविषयिप्रतीतो तत्संबन्धो ऽपि
प्रतीयतएवेति न सो ऽपि पृथग्यक्तव्य इति चेद् मेवम् । तत्र किं प्रयोजनविषय-
संबन्धानां स्वरूपतो ऽत्यन्तभेदाभावात् पृथग्यक्तव्यम्याभावः किं वा ऽन्यत-
राभिधानेनेतरयोरर्थसिद्धत्वाद् उक्त प्रत्येकमेव स्यातन्त्येण प्रवृत्तिसमर्थतया
संभूय प्रवृत्त्यङ्गत्वाभावात् । नाद्यः । पुरुषार्थरूपं प्रयोजनम् अनन्यथाश्रित्य
विषयः एतत्प्रतिपाद्यत्वं संबन्धः इत्येवमेषां भिन्नत्वात् । तत्र विषय-
न्ययोगव्यावृत्तिरूपमयोगव्यावृत्तिरूपश्च संबन्ध इति तयोर्वैयर्थ्यः । न द्वि-

तीयः । सत्यप्येकस्मिन्नितराभावदर्शनेनार्थसिद्धयोगात् । दृश्यते हि काक-
दन्तानां ग्रन्थान्तरेणासिद्धतया * विषयत्वे प्रतिपादयितुं शक्यतया संबन्धे च
सत्यपि तद्विचारणायां प्रयोजनाभावः । तथा परिपक्वकदलीफलत्वगुत्पाटना-
दिषु कुठारादावादिना साधयितुं शक्यतया संबन्धे पुरुषैरेवेत्यतया प्रयोजने
सत्यपि न कुठारादिव्यापारविषयत्वमस्ति । अङ्गुल्यादिभिरेव तदुत्पादन-
मिद्वेः । एवं मेर्वादेरन्येरनानीततया विषयभूतस्य सप्रयोजनस्याप्यस्मदादि-
कर्तृकानयनव्यापारेण न संबन्धं पश्यामः । अयाम्यत्वात् । तदेवं परस्पर-
व्यभिचारिणु नास्त्यर्थसिद्धिशङ्का ऽपि । न तृतीयः । उक्तव्यमेलनमन्तरेण
प्रवृत्त्यभावात् । न हि काकदन्तविचारे कदलीफलाद्युत्पादनाय कुठारादौ
मेर्वाद्वानयने वा पुरुषप्रवृत्तिरुपलभ्यते ॥

स्यादेतत् । ब्रह्मस्वरूपं वेदान्तानामेव विषयो न विचारशास्त्रस्य ।
प्रमाणप्रमेयादिसंभावनाहेतुभूतन्यायानां तद्विषयत्वात् † ॥

अथ सिद्धान्ताभिप्रेतमन्यः परिहारः । विमतं विचारशास्त्रं वेदान्ते-
रभिप्राये तदितिकर्तव्यत्वाद् यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामेकविषयं तदितिकर्तव्यं
प्रयाजादि यथा वा बीजम सहैककार्यजनकं तत्सहकारिभूतं जलभूम्यादि ।
यद्यपि विचारशास्त्रेण न्याया एव साक्षात्प्रतिपाद्यमाना उपलभ्यन्ते तथापि
ब्रह्मणः परंपरया विषयत्वं भविष्यति यथा हेतुर्हेस्तव्यापारः साक्षात्कुठा-
रमेव विषयीकुर्वणो ऽपि परंपरया काष्ठमपि विषयीकरोति तद्वदिति ॥

नायं पण्डितमन्यस्य परिहारः समीचीनः । विचारस्य वेदान्तेति-
कर्तव्यत्वासिद्धेः ‡ । यथा प्रयाजादेरितिकर्तव्यतायामगमे मानं यथा वा
जलभूम्यादेः सहकारित्वमन्यव्यतिरेकसिद्धं न तथा विचारस्येतिकर्तव्यत्वे
किं चिन्मानमस्ति । न चेतिकर्तव्यत्वशून्यस्य वेदान्तशब्दस्य ब्रह्मावगमं प्रति
कथं करणतेति शङ्कनीयम् । शब्दोपलब्धेः शक्तिज्ञानसंस्कारस्य च तदिति-
कर्तव्यत्वात् । विचारो ऽपि दोषानिराकरणेन ब्रह्मप्रमितिहेतुतया शब्दं
प्रति इतिकर्तव्यतां भजत्विति चेद् न । वैदिकशब्दे दोषाभावात् । न चेवं

* अपसिद्धतयेति २ पु. पा. ।

† न्यायविषयत्वादिति २ पु. पा. ।

‡ स्वगुत्पादनेति २ पु. पा. ।

§ इतिकर्तव्यतायासिद्धिरिति २ पु. पा. ।

विचारवैयर्थ्यम् । पुरुषदोषनिरासहेतुत्वात् । पुरुषदोषश्च द्विविधः शब्द-
शक्तितात्पर्यान्यथावधारणं प्रत्यक्षादिविरोधबुद्धिश्च । तत्र लौकिकप्रयोगेषु
ग्रामे ऽस्मिन्नयमेक एवाद्वितीयः प्रभु*रित्यादिषु सजातीयमात्रनिवारणे शक्ति-
तात्पर्यमवलोक्य वैदिकप्रयोगे ऽपि तथैवावधारयति । तदेतदन्यथाऽवधा-
रणं समन्वयविचारेण निरसिष्यते विरोधबुद्धिश्चाविरोधविचारेण । एवं च
प्रतिबन्धनिवारणएवोपचीणस्य विचारस्य कथं ब्रह्मप्रमितिहेतुता तस्माद्
न विचारशास्त्रविषयो ब्रह्मेति ।

अचोच्यते । शब्दादेवोत्पन्नमपि ब्रह्मज्ञानं प्रतिबन्धनिवृत्तौ सत्या-
मेव प्रलितिष्ठति न तु ततः पूर्वम् । तथा च प्रतिबन्धनिरासिनो विचारस्य
ब्रह्मनिर्णयहेतुत्वाद् ब्रह्मविषयत्वमुपपद्यते ॥

अथ के चिदाहुः । विचारावगम्यतात्पर्यस्यार्थप्रमितिहेतुत्वाद्विचारो
ऽप्यर्थप्रमितेरेव हेतुर्न प्रतिबन्धनिरासस्येति । तदसत् । किं तात्पर्यमवि-
ज्ञातमेवार्थप्रमितिहेतुरुक्त विज्ञातम् । नाद्यः । सर्वत्र लौकिकवाक्येषु तात्प-
र्यावगमफलकविचारवैयर्थ्यापातात् । अनवगते ऽपि तात्पर्ये ऽन्यथाप्रतिपत्त्य-
भावात् । द्वितीये ऽपि न तावन्तात्पर्ये पदार्थविषयम् । तस्य वाक्यार्थप्रतीता-
धनुषयोगात् । वाक्यार्थविषयत्वे चान्योन्याश्रयत्वं विषयभूतवाक्यार्थस्य वि-
शेषणस्यावगतौ तद्विशिष्टतात्पर्यावगतिस्तात्पर्यावगतौ ॥ च वाक्यार्थप्रमि-
तिरिति ॥

अथ मन्यसे पदेभ्यः पदार्थानवगम्यामन्तरं नूनमेषां संसर्गो ऽस्ति
सह प्रयुज्यमानत्वादित्युत्प्रेक्षया वाक्यार्थावगतौ नेक्तदोष इति । तदयुक्तम् ।
तत्र न तावदुत्प्रेक्षा स्मृतिः । अनवगतार्थगन्तृत्वात् । नापि संशयः । कोटि-
द्वयाभावात् । नापि विषयः । बाधाभावात् । परिशेषाच्छब्दजन्यो धा-
क्यार्थबोधः प्रमाणमित्येवाभ्युपेयम् । एवं च शब्दस्य तात्पर्यावगममन-
पेक्ष** प्रमापकत्वं पूर्वोक्तपरस्परश्रयत्वं वा दुर्वारम् ॥

* अद्वितीयप्रभुरिति समस्तः पाठः ३ पु० । † ज्ञानवतिवन्धेति ३ पु० पा० ।

‡ विचारस्याप्युपचारेण ब्रह्मेति ३ पु० पा० । § वाक्यार्थप्रतिपत्तौ इति ३ पु० पा० ।

॥ विशिष्टतात्पर्यावगतौ इति ३ पु० पा० । ॥ ततः परिक्रियादिति ३ पु० पा० ।

** तात्पर्यावगममपेक्षेति ३ पु० पा० ।

ननु गवादिपदानां गोत्वादिसामान्ये व्युत्पत्तिवद्वाक्यानामपि वाक्यार्थ-
त्वसामान्ये तात्पर्ये ततश्च सामान्यस्य पूर्वमेव ज्ञाततया तात्पर्यविशेषण-
त्वसंभवात्तद्विशिष्टं तात्पर्यमवगम्यते । तथा च*तात्पर्येण वाक्यार्थविशेष-
प्रमितौ पूर्वोक्तदोष इति चेद् न । वाक्यार्थविशेषतात्पर्याभावप्रसङ्गात् । अथ
गोत्ववाचिनो गोशब्दस्य गोव्यक्तौ पर्यवसानवत्सामान्यगोचरमेव तात्पर्ये
विशेषे पर्यवस्येद् एवमपि न तात्पर्यमर्थप्रामितिहेतुः । धिमितौ वाक्यार्थावगमः
शब्दशक्तिमात्रनिबन्धनः शब्दज्ञानत्वात् पदार्थज्ञानवत् । यदि च तात्पर्ये
वाक्यार्थप्रामितिहेतुः स्यात् तदा वाक्यार्थो ऽशब्दः स्यात् । तात्पर्यमात्रात्-
प्रामितिसिद्धेः । शब्दान्वयव्यातिरेको च शब्दस्य पदार्थप्रदर्शनमुखेन तात्प-
र्योपाधुपयोगितया ऽप्युपदेयाताम् । तस्माच्छब्दत्वसिद्धये शब्द एवार्थप्र-
ामितिहेतुस्तात्पर्यबोधस्तु प्रतिबन्धनिरासीत्येवाभ्युपेयम् । एवं च तात्पर्यहेतो-
र्विचारस्यापि प्रतिबन्धननिरासित्वादुपचारेणैव ब्रह्मविषयत्वम् ॥

ननूपचारेणापि न ब्रह्मणो विचारविषयत्वं संभवति आपातप्रसिद्धेरपि
दुस्संयादत्वात् । न तावज्ज्ञोके प्रसिद्धं मानान्तराऽगोचरत्वात् । नापि वेदे
तत्प्रसिद्धिः । तत्र ब्रह्मशब्दस्यानवधृतार्थत्वात् । लोकावधृतसामर्थ्यः शब्दो
वेदे ऽपि बोधक इति न्यायेनाव्युत्पन्नशब्दस्य वेदे ऽप्यबोधकत्वात् । मेयम् ।
वैदिकप्रयोगान्मथानुपपत्त्या ब्रह्मशब्दार्थस्य कस्य चित्स्वर्गादिघत्कल्प-
त्वात् । प्रसिद्धपदसमभिव्याहारस्य स्वर्गब्रह्मवाक्ययोः समानत्वात् । यद्यपि
ब्रह्मशब्दस्यार्थमात्रं सिध्यति न त्वर्थविशेष इति चेद् न । प्रसिद्धपदसमभि-
व्याहारेण तदन्वययोग्यस्यैवार्थविशेषस्य कल्प्यत्वात् । न च तस्मिन्विश्रिते
ऽर्थविशेषे शब्दस्य घृत्यसंभवः । कृत्वा तथायनेमानमपि शब्दमवयवार्थव्यु-
त्पादनेन वर्तयितुं शक्यत्वात् । एतदर्थमेव सर्वत्र निगमनिस्तुतव्याकरणानां
प्रवृत्तत्वात् । तथा चात्र सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति श्रुति-
सूत्रप्रयोगान्मथानुपपत्त्या बाधरहितं चिद्रूपमन्तशून्यं पुरुषार्थपर्यवसायितया
जिज्ञास्यं वस्तु ब्रह्मशब्दार्थ इति कल्प्यते । ब्रह्मशब्दश्च बृहद् बृहद् बृहद्वाचि-
त्यस्माद्भूतोर्निष्पन्नो महत्त्वमाचष्टे तच्च महत्त्वं संक्रोचकप्रकरणोपपदयोरभा-

धात्रिरतिशयमेव संपद्यते । ततो देशतः कालतो वस्तुतश्चान्तशून्यमित्युक्तं भवति । तथा बाध्यत्वजडत्वापुरुषार्थत्वादितोऽपराहित्यमपि महत्त्वमेव । लोके दोषरहितेषु गुणवत्सु पुरुषेषु महापुरुषा इति व्यवहारदर्शनात् । ततो व्युत्पत्तिवशाद्यथोक्ते ऽर्थे ब्रह्मशब्दो वर्तते । जातिजीवकमलासनादिषु यथोक्तार्थाभावे ऽपि रूढिवशाद् ब्रह्मशब्दवृत्तिरुपपद्यते ॥

ननु बृंहतिधात्वर्थानुगमनेन किं सौचस्य ब्रह्मशब्दस्यार्थो वर्ण्यते किं वा श्रौतस्य । नाद्यः । पौरुषेयप्रयोगस्य मूलप्रमाणपक्षस्य तदभावे निर्णयानुपयोगात् । अथ श्रुतिर्मूलप्रमाणं तथा ऽप्युत्तरसूत्रे जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्मेति निर्णेष्यमाणत्वाद् अस्मिन् सूत्रे प्रयासो न कर्तव्यः । न द्वितीयः । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते तद्विजिज्ञासस्य तद् ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिश्रुतौ स्वयमेश्वर्यनिर्णयात् । नैव दोषः । प्रथमसूत्रप्रवृत्तिदशायामनिष्यन्नस्य द्वितीयसूत्रस्य तदर्थे निर्णयहेतुत्वाऽसंभवात् । श्रुतावपि पदार्थस्यान्यतः प्रसिद्धिमन्तरेण वाक्यार्थप्रमित्ययोगाद्बुभक्ष्यापि धात्वर्थानुगमेना*र्थस्य वर्णनीयत्वात् । धात्वर्थानुगमः संभावनामात्रबुद्धिहेतुर्न निर्णायक इति चेद् मा भून्निरण्यः संभावितस्यानिर्णीतस्यैवार्थस्यापि जिज्ञासाविषयत्वेनापेक्षितत्वात् ॥

अथ विधितस्य ब्रह्मशब्दार्थस्य निश्चिता प्रसिद्धिरपेक्ष्येत तर्हि सापि संपद्यते । आत्मा तावद्ब्रह्मस्मीति सर्वलोकप्रत्यक्षः प्रतीयते† स यय हि ब्रह्म । स वा अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेः । ततश्च प्रतिपन्नमुद्विश्य विचारसंभवाच्छ्रुतिप्रतिपादात्यलक्षणः संबन्धः सिध्यति । तथा चात्यन्ताप्रसिद्धभाषाद्विषयत्वसिद्धिः । नन्वेवं तर्हि प्रत्यक्षस्यापि गोचरत्वेनासाधारणाच्चाभाषाद्विषयान् न सिध्वातीति चेद् अहमिस्मात्समन्वयमप्यन्वयाकारेण सर्वप्रत्यक्षसिद्धावपि तद्विशेषस्य विप्रतिपद्यमानस्य प्रत्यक्षसिद्धयोगात् । यदाप्यात्मनि वस्तुतो नास्ति सामान्यविशेषभावस्तथापि यथा रज्जुद्रव्यस्य दण्डसर्पधारादायनुस्यूतरूपेण प्रतीयमानत्वमेव सामान्यं तथा ऽऽत्मने ऽपि शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिशून्यकर्तृभोक्तृसर्वव्यग्रहस्थपदार्थेषु विप्रतिपत्तिस्कन्धेय-

* धात्वर्थानुगमनेनेति १ पु० पा० । † संसाधितस्येति २ पु० पा० ।

‡ प्रतीयते इति ३ पु० नास्ति ।

आत्मत्वेन प्रसिद्धं ब्रह्म । देहेन्द्रियात्मवादिमतनिरूपणम् । १८१

नुस्यूतत्वेन प्रतीयमानत्वं सामान्यं भविष्यति प्रत्यक्षसिद्धेऽपि शरीराद्यर्थे
प्रयुज्यमानस्यात्मवाचिनोऽहंशब्दस्य गोशब्दवदर्थविप्रतिपत्तिरूपपदाने ॥

गोशब्दस्य हि प्रत्यक्षसिद्धव्यतयाकृतिक्रियागुणाद्यर्थेषु प्रयुज्यमानस्य
जातिरर्थत्वेन वैदिकैः प्रतिपन्ना । व्यक्तिः सांख्यादिभिः । उभयं वैयक-
रणैः । अवयवसंस्थानाख्या* ऽऽकृतिरार्हतादिभिः । चित्तमपि नैयायिकैः ।
अथ गोशब्दस्य प्रयोगे जात्यादीनामन्वयव्यतिरेकनियमात्तदर्थत्वशङ्का तर्ह्य-
हंशब्दप्रयोगेऽपि शरीरादीनामन्वयव्यतिरेकनियमादेव तदर्थत्वशङ्का ऽस्तु ॥

तत्र विचारविरहितं प्रत्यक्षमेव प्रमाणमाश्रित्य चेतयमानो देह
आत्मेति शास्त्रसंस्कारवर्जिता जनाः प्रतिपन्नाः ॥

तथा भूतचतुष्टयमात्रतत्त्वयादिना लोकापत्तिकाश्च मनुष्योऽहं जाना-
मीति शरीरस्याहंप्रत्ययालम्बनत्वेन ज्ञानाश्रयत्वेन चावश्यमानत्वात्तदेवा-
त्मेति मन्यन्ते ॥

अन्ये पुनरेवमाहुः । सत्यपि शरीरे चक्षुरादिभिर्विना कृपादिज्ञा-
नाभाषादिन्द्रियाण्येष चेतनानि । न चेन्द्रियाणां करणतया ज्ञानान्वयव्य-
तिरेकयोरन्यथासिद्धिः । करणत्वात्कल्पनादुपादानकल्पनस्याभ्यर्हितत्वात् ।
अतः काणोऽहं मूकोऽहमित्यहंप्रत्ययालम्बनानि चेतनानीन्द्रियाणि प्रत्ये-
कमात्मत्वेनाभ्युपेयानि । शरीरे त्वहंप्रत्ययालम्बनत्वं चेतनत्वं चात्मभूते-
न्द्रियाश्रयत्वादन्यथासिद्धम् । नन्वेकस्मिन् शरीरे बहूनामिन्द्रियाणां चेत-
नत्वे य एवाहं एवै रूपमद्राक्षं ॥ श्वेदानो शब्दं शृणोमीति प्रत्यभिज्ञा न
स्यात् । तथा भोक्तृत्वं च रूपरसादिषु युगपदेव स्यान्न क्रमेणेति चेद्
मेयम् । न हि चेतनेकत्वं प्रत्यभिज्ञाक्रमभोगयोर्निमित्तं किं त्वेकशरीराश्रय-
त्वमेव । ततो यथैकस्मिन् गेहे बहूनां पुरुषाणामेकैकस्य पित्राहेऽन्येषा-
मुपसर्जनत्वं तथा इन्द्रियात्मनामप्येकैकस्योपभोगकालेऽन्येषामुपसर्जनत्वं
मिति ॥

अन्ये तु मन्यन्ते स्वप्ने चक्षुराद्यभावेऽपि केषले मनसि विज्ञाना-
श्रयत्वमहंप्रत्ययालम्बनत्वं चापलभ्यते† । न च कृपादिज्ञानानां चक्षुराद्या-

* स्यादप्यसंस्थानाख्येति २ पु. पा. ।

† इतिग्रन्थो नास्ति २ पु. ।

‡ कारणात्वेति २ पु. पा. ।

§ उपपत्तिरिति २ पु. पा. ।

श्रयत्वम् । तथा सति केवले मनसि रूपादिस्मृत्यनुपपत्तेः । ततः करणान्येव चक्षुरादीनि । अहंप्रत्ययस्तु तत्र कर्तृत्वोपचारात्स्थिति । न चानेकात्म-
स्वेकशरीराश्रयत्वमात्रेण प्रत्यभिज्ञा युज्यते । एकप्रासादमाश्रितानामपि तत्प्र-
सङ्गात् । तस्माच्चक्षुरादि करणं शरीराद्याधारं मन एवात्मेति ॥

विज्ञानवादिनस्तु क्षणिकविज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनः सद्भावमनुभव-
विरुद्धं मन्वानास्तस्येव विज्ञानस्यात्मत्वमाहुः । प्रत्यभिज्ञा तु स्वात्मा-
मिव संततविज्ञानोदयसादृश्यादुपपद्यते । विज्ञानानां हेतुफलसंतानमात्र-
देव कर्मज्ञानबन्धमोक्षादिसिद्धिः ॥

माध्यमिकस्तु सुषुप्ते विज्ञानस्याप्यदर्शनाच्छून्यमेवात्मतत्त्वमित्याह ।
यदि सुषुप्ते विज्ञानप्रवाहः स्यात्तदा विषयावभासो ऽपि प्रसज्येत । निरालम्ब-
नज्ञानायोगात् । जागरणस्याप्र*ज्ञानानामेव सालम्बनत्वं न सौषुप्तिकाज्ञाना-
नामिति चेद् न । विशेषाभावात् । विमतं सालम्बनं प्रत्ययत्वात् संमतवत् ।
उत्थितस्य सौषुप्तविषयस्मृत्यभावनिवृत्त्या तत्र विषय इति चेत् तर्हि निय-
मेनास्मर्यमाणत्वादेव तत्राज्ञानमपि मा भूत् । न च शून्ये विधदितव्यम् ।
यथा सविकल्पकः स्वविषयविपरीतनिर्विकल्पकजन्यस्तथा सत्प्रत्ययोऽपि
स्वविपरीतप्रत्ययजन्य इत्यभ्युपेयत्वात् । एवं चेत्स्थाने सति जाग्रमानस्याह-
मस्मीति सत्प्रत्ययस्य ॥ समनन्तरपूर्वप्रत्ययलक्षणकारणरहितस्य वास्तवत्वा-
योगाच्छून्यमेव तत्त्वमिति ॥

अपरे पुनः शरीरेन्द्रियमनोविज्ञानशून्यव्यतिरिक्तं स्यायिनं संसारिणं
कर्तारं भोक्तारमात्मानमाहुः । न च शून्ये अहंप्रत्यय उपपद्यते । बन्ध्यापुत्रादा-
द्यपि तत्प्रसङ्गात् । नापि क्षणिकविज्ञाने क्रमभाषी व्यवहारो युज्यते । सर्वो हि
लोकोऽनुकूलं वस्तु प्रथमतो जानाति तत इच्छति च ततः प्रयतते ततस्तत्प्राप्नो-
ति ततः सुखं लभते । यद्येतादृशमेककर्तृकतया भासमानं व्यवहारमेकसंतानव-
र्तिनो बहव आत्मानः परस्परवार्ताऽनभिज्ञा अपि निष्पादयन्ति तदा भिन्नसं-
तानवर्तिनः किं न निष्पादयेयुः । तस्मादाग्याहमिदं वस्तुव्यतिरिक्तं स एवेदानी-

* जागरणस्य प्रेति १ पु० पा० ।

† तत्रेति नास्ति २ पु० ।

॥ सत्प्रत्ययस्येति २ पु० पा० ।

† नापुनोति २ पु० पा० ।

‡ सत्प्रत्यय इति २ पु० पा० ।

१ तत इच्छतीति न दृश्यते २ पु० ।

मनोविज्ञानगून्यस्यापिसंसारिभोक्तात्मवादिमतनिरूपणं खण्डनं च । १८३

मिच्छामीत्याद्यबाधिताप्रत्यभिज्ञानिर्वाहाय स्थाय्यात्मा ऽऽभ्युपेयः । न चासौ विज्ञानरूपः । अहं विज्ञानमित्येकत्वानुभवाऽभावात् । ममेदं विज्ञानमिति हि संबन्धो ऽनुभूयते । न चायमनुभवो ममात्मेतिषटोपचारिकः । बाधाभावात् * । एतेन शरीरेन्द्रियमनसामात्मत्वं प्रत्युक्तम् । तथापि संबन्धप्रत्ययस्यानिवार्यत्वात् । अहमुल्लेखस्य तथाध्यासिकत्वात् ॥

न चायमात्मा सादिः । शरीरोत्पत्तिसमनन्तरमेव सुखदुःखप्राप्तिमवलोक्य तद्वैतुभूतयोः पुण्यपापयोः कर्ता पूर्वमप्यस्तीत्यवगमात् । न चायमनित्यः । विनाशनिरूपणात् । न तावत्स्वतो विनाशः । निर्हेतुकविनाशस्यातिप्रसङ्गिनः सुगतव्यतिरिक्तैरनङ्गीकारात् । नापि परतः । निरवयवस्य विनाशहेतुसंसर्गसंभवात् † । संभवे ऽपि घा न विनाशः सिध्येत् । कर्मनिमित्तो ह्यन्यसंसर्गः स च तत्कर्मफलोपभोगायात्मनो ऽवस्थितिमेव साधयेद् न विनाशम् । तस्मादनादेरविनाशिनो ऽनन्तशरीरेषु यातायातरूपः संसारः सिद्धः । निर्विकारस्य भोगासंभवाद्विकारस्य क्रियाफलरूपस्याभ्युपगमे क्रियावेशात्मके कर्तृत्वमनिवार्यम् । भोक्तृत्वमप्यनुभूयमानं शरीरादिषु विज्ञानपर्यन्तेष्वनुपपन्नत्वादुक्तात्मन्येव पर्यवस्यति । तथा हि । शरीरं तावत्पञ्चभूतसंघातरूपम् । पञ्चभूतात्मके तात शरीरे पञ्चतां गते इत्यादिशास्त्रात् ॥

यत्तु नैयायिको मन्यते § भूलोकयासिनां शरीरं पार्थिवमेव । तच्च क्लेदनानुपलब्धिर्वस्त्रादाविव भूतान्तरोपशृम्भादिति । तदसत् । शोषादिना जलाद्यपगमे ऽपि यथा वस्त्रादिस्वरूपस्य नापचयस्तथा क्लेदनापचयबूहनावकाशानामपगमे ऽपि शरीरस्यापचयाभाप्रसङ्गात् ॥

यच्च वैशेषिकेरुच्यते पञ्चभूतात्मकत्वे शरीरस्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । धाव्याकाशयोरप्रत्यक्षतया प्रत्यक्षाप्रत्यक्षवृत्तित्वादिति । तदप्युक्तम् । तथा सति सर्वव्ययविनामप्रत्यक्षत्वापातात् । प्रत्यक्षाप्रत्यक्षायववृत्तित्वात् । न हि सूक्ष्माः परभागस्थितारवावयवविनो ऽवयवाः ॥ प्रत्यक्षीकृतौ गच्छन्ते । तस्माद्भूतसंघातः शरीरम् । न च गन्धादिमत्तां तद्रहितानां च भूतानामेकार्कयज-

* बाधकाभावादिनि ३ पु. पा. ।

† संसर्गाभावादिनि ३ पु. पा. ।

§ स्थितादयश्च इति १ पु. पा. ।

† सुगतैरतिरिति ३ पु. पा. ।

§ नैयायिका मन्यन्ते इति ३ पु. पा. ।

नरुत्वं परस्परविरोधादिति वाच्यम् । तथा सति नीलादीनामेकावयविजन-
कत्वम्येकविषयरूपारम्भकत्वस्य चासम्भयप्रमङ्गात् । अनुभयप्रलादेव तत्र तथा
स्वीकारे प्रकृते ऽपि तत्र दण्डधारितम् ॥

तत्र शरीरस्य भोक्तृतां यदन्तो लोकायताः प्रपृथ्वाः किं व्यस्तानां
भूतानां प्रत्येकं भोक्तृत्वम् उत समग्रानाम् । आद्ये ऽपि न तावद्युप-
त्सर्पेषां भोक्तृता । तदा म्यार्थप्रपृथानां तेषामन्योन्यमङ्गाङ्गिभाषानुपपत्तेः
संघातापन्यभाषप्रमङ्गात् । अनन्तरेण च संघातं भोक्तृत्वे देशद्वन्द्विरप्येकैकस्य
भूतस्य भोक्तृत्वोपलभ्येत । नापि क्रमेण तेषां भोक्तृत्वम् । संघातानुपपत्तितादृश-
स्यात् । न च परस्परविरोधादिन्यायेन गुणप्रधानभावेन तदुपपत्तिः । येषम्यात् ।
यथा एकैकस्य परम्यामाधारण्येनैकेका कन्या भोग्या न तथा यतुर्गं पृथिव्या-
प्रेजोपायूनां भोक्तृतां रूपमगन्धस्पर्शा भोग्या व्यवस्थिता । तत्र कथं क्रम-
भोगः । अथ कथं चिद्व्यतिष्ठेत् तदा ऽपि युगवत्पर्यवश्यमभिधाने सति
क्रमानुपपत्तिः । यद्येकस्मिन्सूत्रे प्रत्येकं भोग्यकलापस्तु निमित्तिरिति दातृतां
क्रमविवादे गुणप्रधानतया संघातो वा सति तद्वत् । नापि समग्रानां
भोक्तृत्वसंभयः । प्रत्येकमपि दामानस्य चैतन्यस्य संघाते ऽप्यभावाद्भोगानुप-
पत्तेः । अथ मन्यमे अग्नौ प्रविष्टेषु तिन्नेष्वेकैकस्य ज्ञानाजनकतयाभावे
ऽपि तिनममृतस्य यथा राज्जनकस्य तथा संघातस्य चैतन्यं स्यादिति ।
तथापि संघातापत्तेः हेतुयन्तव्यः । आगामिभोगादिति* चेद् न । यद्वि ताव-
द्भोगस्य गुणभाषमता प्रधानानां भूतानामन्योन्यं गुणप्रधानभाषातितामां
कथं संघातापत्तिः । प्रधानं तु भोग्यानुपपन्नं भोक्तृत्वोपपत्त्यात् । न च
घातं शेषिष्य भोगं प्रति जेदभूतयोः व्योमुमशरीरयोर्भाक्तेः संघातापत्तिर्दृ-
ष्टेति । तथापि शरीरयोर्भोक्तृत्वाऽसंश्लेषत्तेः । ज्ञानां प्रति निश्चानां संघा-
तापत्तिरिति यो र्थं दृष्टान्तः सो ऽपि तथापिदृष्टः । संघातापिदृष्टत्वात् । न
तावत्संघातो नाम भोगभोगिनो र्धनपट्टेकदेशतामात्रम् । तथा घात तेन
न्यायेन व्यापित्वा भूतानां सर्वत्र तत्सम्याप्रेत्यभोगयोः सार्थविशेष्य-
त्वात् । नापि तदात्म्यो ऽप्यवशी संघातः । तस्य भूतयोर्भेदे दृष्टमपत्त्या-

भ्युपगमप्रसङ्गात् । अभेदे भूतमात्रतया संघातासंभवात् । भेदाभेदयोश्चानङ्गी-
करणात् । अथावयविनः पारतन्त्र्यान्न पञ्चमतत्वापत्तिः तर्हि जलादेः पृथि-
व्यादितन्त्रत्वात् तत्त्वचतुष्टयमपि सिध्येत् । न चेकद्रव्यबुद्ध्युत्पत्त्यनयोऽप्य-
तापत्तिः संघातः । वस्तुतो ऽनेकेष्वेकत्वबुद्धेर्विभ्रममाश्रित्यात् । न चेकार्यक्रि-
यायां युगपदन्वयः संघातः । तदानीं काष्ठाश्रयेण वह्निना वायुसमुद्भूतेन जले
ताप्यमाने सति तत्र भूतचतुष्टयसंघाताद्भोगप्रसङ्गात् । न चाग्न्ययःपिण्डव-
त्संश्लेषः संघातः । शरीरे वायोस्तथा संश्लेषाभावात् । वह्निव्याप्रे चायः-
पिण्डे सन्तापितजले वायुसमुक्ते भोगप्रसङ्गात् । न चोक्तदोषपरिहारयैकस्यैव
भूतस्य भोक्तृत्वनिर्गतिः शङ्कनीया । सर्वसंनिधाने ऽस्यैव भोग इत्यनिर्द्धार-
णात् * ॥

यत्तु लोकायतैकदेशिनां मतद्वयम् इन्द्रियाणां भोक्तृत्वं देहेन्द्रियसंघा-
तस्य † च भोक्तृत्वमिति । तदुक्तन्यायेन निराकरणीयम् ॥

ननु कानि पुनरिन्द्रियाणि येषां भोक्तृत्वं निराक्रियते । तत्र गोलक-
माषाणीति सुगताः । तच्छक्तय इति मीमांसकाः । तद्व्यतिरिक्तानि द्रव्यान्त-
राणीत्यन्ये सर्वे यादिनः ॥

न तावद्गोलकमाश्रित्य युक्तम् । कार्यशक्त्युत्पादिविरहिणामपि सर्वा-
दीनां शब्दाद्युपलब्धिसद्भावात् । पृष्ठाणां च सर्वगोलकरहितानां विषयोप-
लम्भसत्त्वात् । तस्मात्पश्यन्ति पादपा इत्यादिशब्दात् । न च पृष्ठाणाम-
चेतनत्वं हिंसाप्रतिषेधेन प्राणित्वायगमात् । अत एव न गोलकशक्तित्व-
मिन्द्रियाणाम् । अथ शक्तिमद्द्रव्यान्तरकल्पनात्प्रतिपन्नस्यानेषु शक्तिमा-
श्रित्यने लाघवं मन्यते ॥ तद्व्यतिरिक्ततालाघवाद्वात्मन एव क्रमकारिसर्वविज्ञान-
सामर्थ्यं कल्प्यतां किमेभिरिन्द्रियैः । न च सर्वगतस्यात्मनो गोलकप्रदेशेष्वेव
ज्ञानपरिणामो ऽनुपपन्नः । त्वया तस्यैव शरीरप्रदेशमात्रे ज्ञानपरिणामाङ्गीका-
रात् । एवं चानिन्द्रियेष्वपि गोलकप्रदेशेषु ज्ञानान्वयव्यतिरेको शरीरद्रव्यान्त-
र्यासिद्धेः । ततो न मीमांसकमतमुपपन्नम् । सन्तु तर्हि द्रव्यान्तराणीन्द्रियाणि

* सर्वसंनिधानास्यैव भोक्तृत्वमिति निर्धारणादिति २ पु० पा० ।

† शरीरेन्द्रियसंघातस्येति ३ पु० पा० । तत्र न तावदिति ३ पु० पा० ।

‡ अथ मन्यते शर्काति ३ पु० पा० । मन्यते इत्यत्र नास्ति ३ पु० ।

§ ततो मीमांसकमतमुपपन्नमिति ३ पु० पा० ।

तानि च गोलकविशेषसंबन्धानुचुरादिशब्दवाच्यानीति । तदप्युक्तम् । तेषु प्रमाणाभावात् । विमता रूपाद्युपलब्धयः करणपूर्विकाः कर्तृव्यापारत्वाद् छिदिक्रियावदि चेद् न । अनैकान्तिकत्वात् । करणप्रेरणलक्षणे कर्तृव्यापारे करणान्तराभावात् । अन्यथा ऽनवस्थानात् । यतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेत्यागमगम्यानीन्द्रियाणीति चेद् न । आगमसंस्कारधिरहिणामपीन्द्रियप्रतिपत्तेः । न च मनोवत्सावित्रेद्यानीन्द्रियाणि रूपादिज्ञानार्थं लिङ्गमनपेक्ष्य सावित्राचेण चचुरादीनां प्रतिपत्तेरभावात् । तस्मान्न सन्त्येवेन्द्रियाणीति ।

अबोच्यते । गोलकव्यतिरिक्तानीन्द्रियाण्यागमादेवाग्रगम्यन्ते । न हि तत्संस्काररहितास्तानि जानन्ति किं तु गोलकान्येव ॥

यत्तु तेषामिन्द्रियाणामहङ्कारकार्यत्वं सांख्यैरुच्यते तत्र किमध्यात्माऽहङ्कारः* कारणं किं वा कृत्स्नकार्यव्यापिनी का चिदहङ्काराख्या प्रकृतिः । उभयत्रापि नास्ति किमपि मानम् । अथ द्वितीयपक्षे नानापुराणवचनानि मानं तन्न श्रुतिविरोधात् । अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्यादिभूतो भूतविकारत्वावगमात् । अतः पुराणवचनानीन्द्रियाणामहङ्काराधीनतामात्रं प्रतिपादयन्ति ॥

यच्च शुष्कतार्किकैर्भौतिकत्वमिन्द्रियाणामुक्तम् । तदप्युक्तम् । तैर्मनस्य वक्तुमशक्यत्वात् । इन्द्रियाणि भौतिकानि साधयवत्त्वात् साधयवत्त्वं च मध्यमपरिमाणत्वादिति चेद् न । इन्द्रियाणामणुपरिमाणत्वे ऽपि बाधाभावेन हेत्वसिद्धेः† । विषयावभामस्याप्यणुत्वप्रसङ्गो बाध इति चेद् न । त्वन्मते ऽणुपरिमाणेनापि मनसा विस्तृतात्मादिवस्तुदर्शनसद्भावात् । चक्षुः रूपगुणवत्प्रकृतिकं रूपादिषु यत्तुसु‡ मध्ये रूपस्येवाभिव्यञ्जकत्वाद् यद्यस्य नियमेनाभिव्यञ्जकं § तत्तद्गुणवत्प्रकृतिकं यथा रूपाभिव्यञ्जको रूपप्रकृतिको दीपः । एवमन्यत्राप्यहनीयमिति चेद् न । शब्दस्येवाभिव्यञ्जके श्रोत्रे शब्दगुणवदाकाशाऽनारब्धे ऽनैकान्तिकत्वात् । कर्णशक्त्यवच्छिन्नाकाशमात्रस्य त्वया श्रोत्रत्वाभ्युपगमात् । विशेषव्याप्तेः नानैकान्तिकतेति

* आध्यात्महकार इति २ पु० पा० ।

† पञ्चस्थिति नास्ति २ पु० ।

‡ बाधाभावादेत्वसिद्धिरिति २ पु० पा० ।

§ एवमवशिष्टमेनाद्यभासकमिति २ पु० पा० ।

आगमादेवेन्द्रियाणां भौतिकत्वम् । तेषां सर्वगतत्वाप्राप्यकारित्वाभावः । १८०

चेद् गवमप्यतिप्रसङ्गे दुर्वारः । कृपादिचतुष्टयाभिव्यञ्जकस्य मनो भूतवत्-
 पृथारभ्यत्वस्य सुसाधत्वात् * । अभूतस्याप्यात्मादेर्याहकतया मनो न भूता-
 रभ्यमिति चेत् तर्हि संख्यापरिमाणादेरपि ग्राहकतया चतुरादीनां भूतार-
 भ्यत्वं न स्यात् । असाधारणविषयारभ्यत्वाङ्गीकारे सति भौतिकत्वसिद्धि-
 रिति चेत् तर्हि मनो ऽप्यसाधारणविषयेणात्मना ऽऽरभ्येत । एकद्रव्यस्या-
 त्मनः सावयवद्रव्यानारम्भकत्वे ऽपि निरवयवं मनोद्रव्यं प्रत्यारम्भकत्वं
 किं न स्यात् । तस्मान्न शुष्कतर्कादिन्द्रियाणां भौतिकत्वसिद्धिः किं
 त्यागमादेव ॥

तानि पुनरिन्द्रियाणि सर्वगतानीति योगाः प्रतिपेदिरे । तदपि
 मानहीनम् । आत्मेन्द्रियमनांसि सर्वगतानि सर्वत्र दृष्टकार्यत्वादाकाशवत् ।
 दृश्यते हि ज्ञानं तत्कार्यं सर्वचेति चेद् न । सर्वचेत्यनेन कृत्स्नजगद्विष-
 चायामसिद्धिप्रसङ्गात् । यत्र शरीरं तत्र सर्वचेति विवक्षायां शरीरे ग्यानेकान्ति-
 कत्वम् । दृश्यते हि यत्र शरीरं तत्र सर्वत्र शरीरकार्यम् । न च शरीरस्य
 सर्वगतत्वमस्ति । अथेन्द्रियाणि सर्वगतानि परोपाधिकगमन-त्वादाकाशवत् ।
 यथा ऽऽकाशस्य गमनं घटाद्युपाधिकं तथेन्द्रियाणां शरीरोपाधिकं गमन-
 मिति चेद् न । शरीरावयवेष्वनेकान्तिकत्वात् । प्रत्योपाधिकं हि तेषां गम-
 नम् । किं चेन्द्रियाणां सर्वगतत्वे गुणवत्सर्वविषयोपलब्धिः स्यात् । शरी-
 रवयववृत्तिलाभान्नायं दोष इति चेत् तर्हि बहिरिन्द्रियमद्वावकल्पना न प्रमा-
 णप्रयोजनयती । तस्मादसर्वगतानीन्द्रियाणि ॥

यत्तु तान्यप्राप्यकारीणीति मुगताः कल्पयन्ति । तदयुक्तम् † । तत्र
 किं चक्षुःश्रोत्रयोरेषाप्राप्यकारित्वम् वतितरेषामपि । न तावदितरेषाम् ।
 दूरत गद्य स्पर्शरसगन्धोपलब्धिप्रसङ्गात् । नापि प्रथमः । विमते चक्षुःश्रोत्रे
 प्राप्यकारीणी बाह्येन्द्रियस्याद् घ्राणादिवत् । तेजसम्यत्तदूरयोऽग्रगमन-
 दर्शनादुन्मीलनमात्रेण चक्षुषो ध्रुवादिप्राप्तिरविरुद्धा । शब्दस्य च घीघीम-
 न्तानवत्परम्परया श्रोत्रसमवायः प्राप्तिरिति यत्तार्किकेहव्यते तदसत् । तथा
 सतीह श्रोत्र शब्द इति प्रतीयेत प्रतीयते तु तत्र शब्द इति । तस्मा-

* सुताप्यत्वादिति २ पु. पा. ।

† परोपाधिकगमनेति २ पु. पा. ।

‡ तदप्युक्तमिति २ पु. पा. ।

द्यथानुभवं श्रोत्रस्यैव तच्च गमनं कल्पनीयम् । तदेवं भौतिकानि परिच्छि-
न्नानि प्राप्यकारीणोन्द्रियाणि सन्तीति सिद्धम् ॥

किं तर्हि मनो नाम यस्मिन्नात्मत्वमपरे लोकायतेकदेशिनो मन्यन्ते ।
नित्यं निरवयवमणुपरिमाणं मन इति तार्किकाः । तच्च न तावन्नित्यं
परिच्छिन्नत्वाद् घटवत् । विमतं नित्यं निरवयवद्वयत्वादात्मवदिति चेद्
न । हेत्वसिद्धेः । विमतं साधयवं करणत्वात् चक्षुरादिवत् । अन्यथा
मनसो ऽन्नमयत्वं श्रुत्युक्तं बाध्येत । कथं तर्हि मूर्तद्रव्यानभिघात इति
चेद् जीवनदशायां देहाद्वर्हिर्नैर्गमनाभावादिति ब्रूमः । मरणदशायां तु साव-
यवत्वेनाभिमतानां चक्षुरादीनामप्यप्रतिघातो विद्यतएव । अत एव साव-
यवत्वात्संयोगविभागवत्त्वाच्च घटादिवन्नाणुपरिमाणत्वम् । सर्वगतत्वे च
युगपत्सर्वेन्द्रियसंयोगात्सर्वज्ञानप्रसङ्गः । मध्यमपरिमाणत्वे तु न को ऽपि
दोषः । तदापि स्थूलसूक्ष्मेषु हस्तिपुत्रिकादि*देहेषु क्रमेण प्राप्यमाणेषु कथं
तत्तद्वेहसमानत्वेन वृत्तिरिति चेद् अवयवोपचयाऽपचयाभ्यामिति ब्रूमः ॥

शब्दास्तु समनन्तरप्रत्यय एवोत्तरज्ञानकरणतया मन इति प्रति-
पेदिरे । तदसङ्गतम् । व्याप्तिमनपेक्ष्य केवलस्य पूर्वज्ञानस्योत्तरज्ञानजनकत्वा-
योगात् । लिङ्गज्ञानस्य व्याप्तिसापेक्षस्यैव लिङ्गिज्ञानजनकत्वदर्शनात् ।
शब्दज्ञानं व्याप्यनपेक्षमेवार्थज्ञानजनकमिति चेद् न । त्वन्मते शब्द-
स्यानुमानान्तःपातितया तथापि व्याप्यपेक्षत्वात् । विशेषणज्ञानं व्याप्यनपे-
क्षमेव विशिष्टज्ञानजनकमिति चेद् न । विशिष्टज्ञानस्य संप्रयोगजन्यत्वात् ।
अथ समनन्तरातीतप्रत्यय उत्तरज्ञानं न जनयति किं तु तस्याकारमात्रं
समर्पयतीति चेद् न । आकाराकारिणोरभेदात् । आकारस्य स्वाभाविकतया
ऽन्यापेक्षाभावात् † । तस्मादन्यदेव सावयवं मन इति सिद्धम् ॥

ननु कश्चायं वास्तव आत्मा यो देहादिषु विज्ञानान्तेषु भ्रान्तेर्वादि-
भिरारोप्यते । तच्च सर्वगतो ऽयं जीव आत्मेति केचित् । तदसत् । शुष्क-
तार्किकाणां साधकाभावात् ॥

* हस्तिपुत्रिकादीति २ पु० ।

† व्याप्तिमनपेक्षेवेति २ पु० पा० ।

‡ स्वाभाविकतया अन्यपेक्षितया न्यापेक्षाभावादिति २ पु० पा० ।

मनसः सावयवत्वम् । आत्मा ऽऽर्गमात्सर्वग एकः स्वप्रकाशश्च । १८८

अथ मतं देहाद्बुद्धिरन्तश्च * सर्वाणि भोगसाधनान्यात्मभोगायेव व्याप्रियन्ते तद्वापारश्चादृष्टवदात्मसंयोगापेक्षस्ततो ऽसौ सर्वगत इति । तच्च किं यस्मिन्नात्मप्रदेशे ऽदृष्टं तत्प्रदेशे संयोगो ऽपेक्ष्यते उतादृष्टोपलक्षितात्म-संयोगः । नाद्यः । देहावच्छिन्नात्मसमवेतादृष्टस्य स्वर्गभोगहेतुत्वात् । न द्वितीयः । योत्से ऽपि भोगप्रसङ्गात् । तस्मादागमादेव सर्वगतत्वसिद्धिः ॥

न चायमात्मा जडः । प्रत्यक्षानुमानागमेः स्वप्रकाशत्वावगमात् । तच्च प्रत्यक्षं सौषुप्तव्यवसन्तव्यम् । अनुमानान्यापि आत्मा स्वप्रकाशः स्वसन्नायां प्रकाशव्यतिरेकरहितत्वात् प्रदीपवत्संवेदनवच्च । तथा विषयप्रकाशकर्तृत्वात् प्रदीपवत् । विषयप्रकाशाश्रयत्वादालोकवत् । अनिन्द्रियगोचरत्वे सत्यपरोक्षत्वासंवेदनवत् । आत्मा सति धर्मिण्यजन्यप्रकाशगुणः प्रकाशगुणस्यादादित्यवत् । आगमश्चाप्ययं पुरुषः स्वयंज्योतिरित्यादिः । स चायमात्मा सर्वशरीरेष्वेक एव सर्वबाह्यमित्येकाकारप्रत्ययवेदनीयत्वाद् गेत्ववत् । शरीराणां भिन्नत्वादेष्टातीतशरीरादाविष्य न भोगानुसंधानप्रसङ्गः । ननु तर्ह्यस्यापि मनुष्यशरीरस्य प्रतिक्षणं परिणामभेदाद्वेदे सत्यवाप्यात्मनो भोगानुसंधानं प्रसज्येतेति चेद् न । तदेवेदं शरीरमिति प्रत्यभिज्ञया तदेकत्वावगमात् । न च ज्वालाप्रत्यभिज्ञाबद्धान्तत्यम् । तच्च सूक्ष्मदर्शने प्रत्यक्षत एव ज्वालानां भेददर्शनात् । अथ तदभावात् । तदेवमेकः स्वप्रकाश आत्मेति सिद्धान्तः† ॥

तमेतमात्मानमवेदिका देहादिबुद्धान्तपदार्थरूपत्वेन प्रतिपन्नाः । मीमांसकादयस्तु तस्य देहादिव्यतिरेकं प्रतिपद्यापि कर्तारं भोक्तारं तमिच्छन्ति ॥

तदेतत्सांख्या न सहन्ते । न तावदात्मनः कर्तृत्वं स्याभाविक्तं सर्वगतस्य निरवयवस्यात्मनः परिस्पन्दपरिणामलक्षणक्रियावेशायोगात् । स्याभाविक्तत्वे चैतन्यवत्क्रियावेशो न कदा चिदपि घ्याभिचरेत् । नापि कर्तृत्वमागन्तुकम् । निरवयवे कर्तृत्वहेतूपरागायोगात् । नापि बुद्धेः कर्तृत्वमात्मन्यारोपयितुं शक्यम् । अप्रत्यातिषादे भ्रान्त्यभावात् । तस्मान्नास्ति कर्तृत्वम् ।

* अथर्ववेदे नास्ति २ पु. ।

† तस्मिन्नात्मप्रदेशे इति २ पु. पा. ।

‡ सिद्धिमिति २ पु. पा. ।

न चैवं भोक्तृत्वमपाकर्तुं शक्यम् । न हि सुखदुःखान्वयो भोगः येन कर्तृत्ववद्भूमिचरेत् किं तु चिद्रूपत्वेन दृश्यसाक्षित्वं भोक्तृत्वम् । तस्माद्भोक्तेवात्मेति सांख्यानां पक्षः ॥

वैशेषिकयोगनैयायिका उक्ताद्भोक्तृजीवादतिरिक्तः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरो-
श्वरो ऽपि कश्चिदस्तीत्यनुमिमते । विमतं जगत्स्वरूपोपादानाद्यभिन्नकर्तृकं
विविधकार्यत्वात् प्रासादादिवत् । तत्र कल्पनालाघवेनैककर्तृकत्वोपादा-
ना* त्सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति वैशेषिकादयः । विमता ह्यनैश्वर्यशक्तयः कां
चित्परां काष्ठां प्राप्ताः सातिशयत्वात् परिमाणवदिति योगाः । विमतं धर्मा-
धर्मफलं कर्मतत्फलतद्भोक्ताद्यभिन्नेन दीयते व्यवहितकर्मफलत्वात् सेवाफल-
वदिति नैयायिकाः ॥

नन्वीश्वरपक्षोपन्यासो न युक्तः । यतो ऽत्र जिज्ञास्ये प्रत्यगात्मरूपे
ब्रह्मणि विप्रतिपत्तिर्दर्शयितुं प्रक्रान्ता । नैव दोषः । प्रत्यगात्मा तस्मादी-
श्वरादन्यो ऽनन्यो वेति प्रत्यगात्मविप्रतिपत्तावेव पर्येषसनात् ॥

✓ अथ भास्कर आह । नेह प्रत्यगात्मा जिज्ञास्यते येन तद्विप्र-
तिपत्तिरुपन्यस्येत । किं त्वीश्वर एव ब्रह्मगच्छेनोद्दिश्य विचार्यते ।
जन्मादिसूत्रे जगत्कारणत्वलक्षणाभिधानात् । तस्य च लक्षणस्य प्रत्यगात्म-
न्यसंभवादानुभवविरोधादिति† । तत्र यत्कथ्यमीश्वरो जगत्कारणादन्यो
ऽनन्यो वेति । अन्यत्वे प्रधानमेके परमाणून्परवत्त्वादिना त्यच्छास्ये जग-
त्कारणविप्रतिपत्तिप्रदर्शनमसमञ्जसं स्यात् । ईश्वरविप्रतिपत्तेरेव त्वया दर्श-
नीयत्वात् । अनन्यत्वे च॥ त्वदीयः प्रधानपरमात्मादिपक्षोपन्यासः ईश्वर-
राभिप्रायः स्याद् न च तदुक्तम् । न हि यादिनः प्रधानमीश्वरः परमा-
गुणेश्वर इति विप्रतिपदान्ते । यद्यपि प्रत्यगात्मनि जगत्कारणत्वं यामरा
नानुभवन्ति तथापि श्रुतिस्मृत्यायकुशला अनुभवन्त्येव । एवं च श्रुत्या-
दिप्रसिद्धजगत्कारणत्वलक्षणेन विप्रतिपदयमानप्रत्यगात्मविशेषत्वरूपे ब्रह्मणि
बोध्यमाने यज्जगत्कारणं तद् ब्रह्मेत्येतादृशो यच्चनयक्तिद्विंसीप्रसूत्रे युज्यते-

* कर्तृत्वोपादानादिति २ पु. पा. । † प्रत्यगात्मन्यनुभवविरोधादिति १ पु. पाटः ।

‡ स यत्कथ्य इति २ पु. पा. ।

॥ चन्द्रो नास्ति २ पु. ।

§ परमाणुमित्येकवचनात् पाटः २ पु. ।

¶ प्रधानपरमात्माद्युपन्यास इति २ पु. पा. ।

देहकर्तृभोक्तीश्वरात्मवादमतप्रदर्शनम् । वस्तुत ईश्वर एवात्मा । १६१

तराम् । तथा पुरुषाणां क्लेशकरदेहादिबुद्ध्युत्पन्नबन्धनिवर्तनेन सत्यज्ञानानन्ता
नन्दप्रत्यगात्मब्रह्मस्वरूपपरिशेष * कलिष्यति । त्वत्यक्षे तु जगत्कारणस्य
विप्रतिपदमानत्वात्तद्विशेष एव ब्रह्मानुवादेन बोधनीय । तथा च यद् ब्रह्म
तत्त्वजगत्कारणमित्येव वचनव्याक्ति सूत्रस्यापद्येत पुरुषाणां च न किं चित्प्र-
योजनं तद्वोधे स्यात् । न चोपासनं प्रयोजनम् । आरोपितरूपेणाप्युपासन-
संभवे तत्प्रतिपादनवैयर्थ्यात् । तस्मादसङ्गतोऽयं भास्करपक्षः ॥ ✓

परमार्थदर्शनेनस्तु य ईश्वर स एव प्रत्यगात्मेति मन्यन्ते । विमतौ
जीवेश्वरौ वस्तुतो न भिन्ने उपाधिपरामर्शमन्तरेणाविभाव्यमानभेदत्वाद् विम्व-
प्रतिविम्वधत् । अन्यथा ब्रह्मणि निरतिशयबृहत्पथैरान्वया न सिध्येत् । तस्य
वृत्तत्वं देशकालव्यापित्वेऽपि जीवेश्वरो भिन्नत्वाद्धस्तुत सर्वगतत्वाभावात् ॥

ननु बृहत्पथैरानुगमाय ब्रह्मण सर्वात्मकत्वाङ्गीकारे तु यात्मकताया
अप्यङ्गीकार्यत्वादपुरुषार्थता स्यात् । आनन्दरूपत्वमयस्तीति पुरुषार्थतेति
चेद् मैत्रम् । न हि तृप्तिहेतुरित्येतावता † विषमिदितान्न दुरुपैरर्ह्यते ।
न लिप्यते तैरुदु खेनेत्यादिशास्त्रान्न तु यात्मकतेति चेद् न । आत्मेवेद
सर्वमिति सर्वतादात्म्यश्रुत्या सर्वोपादानत्वलक्षणश्रुत्या च तस्य बाधितत्वात् ।
अथैकदेशिमतामाश्रित्य सर्वज्ञस्याज्ञानमिथ्याज्ञानाभावात्तानर्थसम्बन्ध इति
चेद् न । तन्मते॥ सर्वप्रपञ्चतादात्म्यस्य वास्तवस्य जननायाविद्याद्यनपेक्ष
यात् । अत एव सत्यज्ञाने सत्यव्यपारस्य तु सम्पादत्वात् । अद्यापि
ब्रह्मणो धर्मो धर्मरहितत्वात्तु तु यादिमग्रन्थस्तदनुभवे वा संभवतीति चेद्
न । तु यादिसर्वप्रपञ्चोपादानतया तत्सम्बन्धस्य सर्वज्ञतया तदनुभवस्य
चापारणीयत्वात् । अथैतद्वोपपरिजिहीर्षया कार्यप्रपञ्चाद् ब्रह्मणो भिन्नत्व
वा कारणाकारणरूपेण ब्रह्मद्वयं वा अभ्युपगम्येत तदा बृहत्पथैरानुग-
च्छेत् । तस्मात्सर्वात्मक सर्वज्ञ ब्रह्मापुरुषार्थतया न जिज्ञास्यमिति ॥

अथोच्यते । भवेदयं दोषः पारमार्थिकप्रपञ्चवादे । मायावादे तु न कोऽपि
दोषः । वस्तुतो ब्रह्मणो निर्लेपत्वात् । तदेव देहादिनिर्लेपब्रह्मज्ञाना यदायां

* ह्यक्षपतिशेष इति २ पु ण ।

† तस्यति नास्ति २ पु । कस्यति नास्ति १ पु ।

‡ मुक्तिहेतुत्वस्यापि तदर्थ इति २-३ पु ण ।

§ सर्वोपादानवैयर्थ्येति २ पु ण । ॥ तन्मते इति २ पु ण ।

युक्तिं वाक्यं च समाश्रयद्विर्वादिभिः प्रत्यगात्मतया विप्रतिपद्यन्ते । तत्र तत्र *
तन्मतसिद्धा युक्तिः पूर्वमेव दर्शिता । वाक्यं च स वा एष पुरुषो ऽन्नरसमयः स
वा अयमात्मा ब्रह्म पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमय
इत्यादिकं शरीरात्मन्वादे ऽवगन्तव्यम् । ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति
तथेति तेभ्यो वागुद्गायदित्यादीन्द्रियात्मन्वादे † । मन उद्गायदिति मन-
आत्मन्वादे । कतम आत्मेति योयं विज्ञानमय इत्यादि विज्ञानात्मन्वादे ।
असद्वा इदमयमासीदिति शून्यात्मन्वादे ‡ । मन्ताऽ॥ बोद्धा कर्ता स्वप्ने जीवः
सुखदुःखभोक्तेत्यादिकर्तृभोक्तात्मन्वादे । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वतीति सत्त्व-
मनश्चैतन्नयो अभिवाकशीतीत्यादि॥साक्षित्वलक्षणकेवलभोक्तात्मन्वादे । य आ-
त्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयतीति तटस्थात्मन्वादे § । निर्लेपब्रह्मात्मन्वादे
तु सर्वाणि वेदान्तवाक्यान्यवगन्तव्यानि । तत्र निर्लेपब्रह्मात्मन्वादिना ऽभि-
हितयोर्युक्तिवाक्ययोः समीचीनत्वमन्योक्तयोस्त्याभासत्वमित्येतत्सूचकार एव
तत्र तत्र स्पष्टीकरिष्यति । एवं च सत्येतद्विचारशास्त्रमभ्युत्वा पण्डितमन्य-
तया देहादितटस्थेश्वरान्तेष्वन्यतमं यं कं चिदात्मानमवलम्बमानो मुमुक्षुर्न
मोक्षं प्राप्नुयात् । तत्त्वज्ञानलभ्यस्य मोक्षस्य विपरीतज्ञानेन सम्पादयितुम-
शक्यत्वात् । न च तस्य पाणिष्य कदा चिन्निष्कृतिरस्ति । अतस्तस्य
अन्यथा प्रतिपत्तिर्हि महतरं पापम् ।

यो ऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥

इति न्यायात् । अतः सत्यज्ञानानन्दादिरूपस्यात्मनो ऽसत्कल्पना-
मापादयतस्तस्यात्मघातिनः कष्टलोकप्राप्तिः भूयते ।

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा घृताः ।

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्मह्नो जनाः ** § इति ।

ननु ब्रह्मविचारेण तत्त्वज्ञाने निष्पन्ने ऽपि न मोक्ष उपपद्यते । पृथि-
व्यादिप्रपञ्चनिवृत्तेरभावात् । नेष दोषः । सर्वजीवसाधारणेषु पृथिव्यादिषु स-

* तत्र तत्रेति २ पु० नास्ति । तत्र ततन्मतेति ३ पु० वा । † अवगन्तव्यमित्यधिकम् २ पु० ।

‡ शून्यत्वादे इति २ पु० वा ।

§ अनुमन्नेति ३ पु० वा ।

॥ आकशीति ब्रह्मादीति ३ पु० वा । स्वाद्वत्त्वमनश्चैतयो अभिवाकशीतीत्यादीति २ पु० पाठः ।

¶ तटस्थेश्वरत्वादे इति १ पु० वा ।

** ईश्यास्याप्येवमिति ।

त्स्वप्यन्तःकरणाध्यासनिवृत्तौ प्रमातृत्वाभावादात्मचेतन्यस्य स्वतो विषयोप-
रागाभावाद्वा यत्तद्दर्शनं न प्राप्नोति । निरिन्द्रियस्यैव रूपादिदर्शनमित्येकः पक्षः
इतरस्तु सर्वद्वैतनिवृत्तिपक्षः समन्वयसूत्रे वर्तते । तदेवमहमित्यात्मत्वसा-
मान्याकारेण सर्वप्रत्यक्षसिद्धस्यात्यन्ताप्रसिद्धाभावाद्विशेषतो वादिविप्रतिप-
त्तिविषयस्यापि निष्पन्नब्रह्मरूपेण विशेषेण शास्त्रान्तरेष्वसिद्धत्वाच्च विषयत्व-
सिद्धिः । तस्य च ब्रह्मणो ऽनेन शास्त्रेण प्रतिपादयितुं शक्यतया प्रतिपाद्य-
प्रतिपादकभाव*लक्षणः संबन्धो ऽपि सिद्ध इत्युभयस्यापि सिद्धेः प्रयोजनस्य
च मोक्षस्याभिहितत्वात्त्रिष्यत्पूहे । ब्रह्मविचारः कर्तव्य इत्यशेषमतिमहानम् ॥
इति विवरणप्रमेयसंग्रहे प्रथमसूत्रे चतुर्थवर्णकम् । समाप्तं चेदं सूत्रम् ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र ब्रह्म ज्ञातुकामेन ज्ञानोपायभूतमिदं विचार-
शास्त्रं श्रोतव्यमिति प्रतिज्ञातम् । जिज्ञासापदस्य ज्ञानेच्छालक्षणस्वार्थापरित्या-
गेना*न्तर्णीतविचारलक्षकत्वात् । प्रतिज्ञाते च ब्रह्मविचारे तदङ्गानि लक्षण-
प्रमाणयुक्ति†साधनफलान्यप्यर्थात्प्रतिज्ञातान्येवेति लक्षणादिप्रतिपादको वक्ष्य-
माणः सूत्रसन्दर्भः सङ्गच्छतेतराम् । अन्यथा ज्ञानेच्छामपुरुषतन्त्रां कर्त-
व्यत्वेन प्रतिज्ञायेच्छाऽनुपयुक्तानि लक्षणादीनि प्रतिपादयतः सूचकतो महद-
कौशलमापद्येत । यद्यपि साध्यसिद्धेः साधनादाधीनत्वात्साधनादीन्येव
प्रथमं विचार्याणि तथापि तानि ब्रह्मप्रमाणं ब्रह्मयुक्तिर्ब्रह्मसाधनं ब्रह्मप्रमि-
ति‡रिति ब्रह्मविशिष्टत्वेन ब्रह्मस्वरूपनिर्णयसापेक्षारूपसर्वजनानि च । अतो
निरपेक्षं प्रधानं च ब्रह्मस्वरूपं भगवान् सूचकारः प्रथमं लक्षयति-जन्माद्यस्य
यत इति ॥

नन्वज्ञाते स्वरूपे लक्षणं ज्ञाते या । नाज्ञाते । किमस्य लक्ष्यस्य
लक्षणमिति जिज्ञासाऽनुदयात् । अस्येदं लक्षणमिति लक्ष्यलक्षणसंबन्धापरि-
ज्ञानाच्च । नापि ज्ञाते । वैयर्थ्यात् । किं च स्वरूपलक्षणमुच्यते तटस्थलक्षणं
या । नाद्यः । जन्मादिकारणत्वस्य सप्रतियोगिकस्य स्वरूपत्वायोगात् ।
स्वरूपत्वे च सविशेषत्वप्रसङ्गात् ॥ । नापि द्वितीयः । स्वरूपलक्षणेन विना
तटस्थलक्षणमात्रेण स्वरूपप्रतीत्ययोगात् । अन्यत्र च स्वरूपलक्षणस्याप्रसिद्धेः ।
कथं चित्प्रसिद्धावप्यस्य तटस्थलक्षणस्यातिव्याप्तिः । प्राधानादावपि जग-
त्कारणत्वसंबन्धात् § । अतो ऽनेन सूत्रेण किं प्रतिपाद्यतइति । अत्र ब्रूमः ।

जगज्जन्मस्थितिर्ध्वंसा यतः सिध्यन्ति कारणात् ।

तत् स्वरूपतटस्थाभ्यां लक्षणाभ्यां प्रदर्श्यते ॥

अधीतवेदान्तस्य विदितपदपदार्थसंबन्धस्यापाततो ब्रह्मस्वरूपं
ज्ञात्वा विशेषतो ज्ञातुमाकाङ्क्षतः मृगलक्ष्यलक्षणसंबन्धत्वेन सायंकमेवेदं
लक्षणाभिधानम् । तत्र तावज्जन्मादि**कारणत्वं मायाविशिष्टब्रह्मणः स्वरूपल-

* स्वार्थपरित्यागेनेति ३ पु० । † प्रमाणयुक्तिरिति ३ पु० पा० ।

‡ प्रत्यक्षफलमिति ३ पु० पा० । § किमस्य लक्ष्यलक्षणमिति पाठः ३ पु० ।

॥ सविशेषत्वप्रसङ्गादिति ३ पु० पा० ।

§ कारणसंबन्धादिति ३ पु० पा० ।

** जगज्जन्मादीति ३ पु० पा० ।

ब्रह्मणः स्वरूपतटस्थलक्षणम् । २ सूत्रे ऽस्येति यत इति च पदयोरर्थः । १६५
 चणत्वे ऽप्यविरुद्धम् । शुद्धब्रह्मणस्तु ततटस्थलक्षणम्* । स्वरूपलक्षणं तु तस्य
 सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम् । न चोक्तनक्षणस्यातिव्याप्तिः ।
 प्रधानादेर्जगत्कारणत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वात् । अतिव्याप्यादिदोषपरिहारेण
 लक्षणनिर्णयायावैवार्थात्सूचिते प्रमाणयुक्ती इत्यवगन्तव्यम् । अध्यायद्वये
 तयोरेव प्रमाणयुक्तयोः सूचकारेण प्रपञ्चयिष्यमाणत्वात् । ननु जन्मादीत्य-
 स्मिन् बहुव्रीहौ स्थितिप्रलययोरन्यपदार्थत्वात्पुंलिङ्गद्विवचनेन भवितव्यम् ।
 न भवितव्यम् । जन्मनो ऽप्यन्यपदार्थत्वेन विवक्षितत्वात् । न चेवं सत्येकस्यैव
 जन्मनो विशेष्यत्वविशेषणत्वप्रसङ्गः । जन्मादिष्वस्य विशेष्यत्वेन विवक्षि-
 तत्वात् । अत एव न पुंलिङ्गबहुवचनप्राप्तिरपि । यद्यप्यनादौ संसारे न
 जन्मनो वस्तुत आदित्वं तथापि जनित्वा स्थित्वा प्रलीयते इति व्यावहा-
 रिकीं लोकप्रसिद्धिमुपजीव्य यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इति श्रुतेः
 जन्मन आदित्वनिर्देशस्तमुपजीव्याय सौचो ऽपि निर्देश उपपन्नः ॥

अस्येति सूत्रप्रतीकेन प्रत्यक्षादिप्रतीतं कृत्स्नं जगदभिधीयते । इदमः
 सर्वनामत्वात् । अन्येषाञ्च सङ्कोचकस्य प्रकरणादेरभावात् । अत एव पृष्ठी
 विभक्त्या जन्मादीनां जगतश्च सर्वं एवेह संबन्धो विवक्ष्यते । न च जगदा-
 श्रितानां जन्मादीनां गृह्याश्रितकाक्यलक्ष्यसंबन्धरहितत्वाद्लक्षणत्वमिति
 वाच्यम् । शुद्धब्रह्मसंबन्धाभावे ऽपि मायाविशिष्टकारणब्रह्मसंबन्धित्वात् ॥

यत इत्यनेन हि सूत्रपदेन कारणमेव निर्दिश्यते न तु शुद्धम् । ननु
 कारणत्वमपि लक्ष्यान्तर्गम् । कारणत्वं हि नानाविधकार्यगोचरक्रियावैशात्मन्यं
 तत्प्रसवशतपात्मकत्वं वा । न च तदुभयं जिज्ञास्य विगुटे ब्रह्मण्यन्तर्भवितुम-
 र्हति । ततः कारणसंबन्धिनो जन्मादेरलक्षणत्वमिति चेद् मेघम् । काका-
 धिरूपत्ववदुपपत्तेः । काकाधिरूपत्वं हि न गृहे ऽन्तर्भवति । तथा
 च ‡ सति काकविगमे गृहेरुदेशभङ्गयुद्धिप्रसङ्गात् । अतो गृहस्याधिरूपत्व्यं
 नामोपाधिको धर्मः स च परिशेषलक्षणे गगान्तर्भवति । तन्निरूपकस्य कारुण्य
 यथा लक्षण्यं तथा ब्रह्मणो ऽपि कारणत्वमोपाधिको धर्मो लक्षणान्तःपाती ।
 तन्निरूपकस्य जन्मादेर्लक्षणत्वे का तय हानिः ॥

* तटस्थनक्षणेति ३ पु ण । † काकाधिरूपत्वोपाधिको धर्मः ३ पु ।
 ‡ चण्डः कुलान्तः १ पु ।

ननु लक्षणान्तःपातित्वेन ब्रह्मण्यङ्गीक्रियमाणं कारणत्वं कीदृशम् । किं निमित्तत्वमेव उतोपादानत्वमेव अयोभयम् । न तावत्प्रथमद्वितीयौ । उपादानस्य निमित्तस्य वा अन्यस्यावश्याङ्गीकर्तव्यत्वेन* ब्रह्मणि बृहत्पद्यान्वयाभावात् श्रुत्युक्तानन्त्यभङ्गप्रसङ्गात् । नापि तृतीयः । एकस्योभयकारणत्वे प्रमाणाभावात् । न ह्यनुमानं संभवति । तथा हि । भूतभौतिकं जगत् पदोक्तिरिति भूतमात्रं वा । आद्ये भागे बाधः । भौतिकेष्वभिन्ननिमित्तोपादानवत्त्वसाध्यैः वैपरीत्यदर्शनात् । न द्वितीयः । घटादिवेष कार्यत्वहेतोरनेकान्तिकत्वात् । अतो न कारणत्वं लक्षणमिति चेद् मेवम् । सूत्रगतया यत इति पञ्चम्या द्विविधकारणत्वस्य विवक्षितत्वात् । जायमानवस्तुप्रकृतौ हेतो च पञ्चमीविधानात् । न च तन्तुष्वनेकेषु प्रकृतित्वदर्शनादेकस्य ब्रह्मणः प्रकृतित्वासंभव इति वाच्यम् । तच्च किं महाभूतप्रकृतित्वं न संभवति भौतिकप्रकृतित्वं वा । नाद्यः । महाभूतानि सत्ताप्रकृतिकानि तदनुरक्तत्वाद् यो यदनुरक्तः स तत्प्रकृतिको यथा तन्वनुरक्तस्तन्तुप्रकृतिकः†पटः । [सत्तायाश्चैकत्वं लोकधदेवास्तु प्रसिद्धम् । दिक्कालादिषु द्रव्यत्वजात्यनुगमे ऽप्यतत्प्रकृतिकत्वादनेकान्तिक]‡तेति चेद् न । वेदान्तिभिर्द्रव्यत्वादीनामपि प्रकृतित्वाङ्गीकारात् । सत्ताया एव ह्योपाधिका भेदा द्रव्यत्वादयो न स्वतन्त्राः । अतो न पृथिव्यादौ सत्ताद्रव्यत्वाभयप्रकृतित्वप्रसङ्गः । नापि द्वितीयः । भौतिकेष्वपि सत्तानुरक्तेषु भूतद्वारा भूतानुगतसत्ताया एव लाघवन्यायेन मूलप्रकृतित्वाङ्गीकारात् । न च प्रकृतेरेव निमित्तत्वे मानासंभवः । यिमतं जगद् अभिन्ननिमित्तोपादानकं प्रेक्षापूर्वजनितत्वाद् आत्मगतसुखदुःखरागद्वेषादिधत् । अज्ञानोपादानरुदोषनिमित्तकगुक्तिरजतव्यावृत्तये प्रेक्षापूर्वत्युक्तम् । घटादीनामपि पक्षत्वान्नानेकान्तिकता । कुलालाद्याकारेण ब्रह्मण एव निमित्तत्वाद् न भागे बाधो ऽपि । अदृष्टादिनिमित्तभेददर्शनात्साध्यवैकल्यमिति चेद् न॥ । उपादानाधिष्ठात्रेवैकत्वानुमानात् । तथा च

* अङ्गीकार्यत्वेनेति २ पु० पा० ।

† उपादानत्वसाध्येति । २ पु० पा० । ‡ घटस्तन्तुप्रकृतिक इति २ पु० पा० ।

§ [ ] एतन्नाश्वस्यो गच्छः ३ पु० न दृश्यते । ननु द्रव्यत्वादावनेकान्तिकेति एतत्समा-

ने २ पु० पाठः ।

॥ नेति न दृश्यते १-३ पुस्तकयोः ।

ब्रह्मणः प्रपञ्चं प्रति निमित्तत्वमुपादानत्वं च । परिणामवादनिरासः । १६०

सति जगत्पि ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यादृष्टस्य निमित्तत्वं प्रसज्येतेति चेद् एवं तद्दृष्टोपहितस्याऽत्मन एव सुखादिनिमित्तत्वं द्रष्टव्यम् ॥

अथ कुतर्कोपहतमतिः सन्नस्मिन्ननुमानेऽत्यन्तं न प्रीयसे तर्हि सृष्टि-
वाक्यप्रसिद्धमेकस्योभयकारणत्वं लक्षणत्वेन निर्दिश्यते । सृष्टिवाक्यं च
तदेवमेति निमित्तत्वं बहुस्यामित्युपादानत्वं च प्रतिपादयतीति सन्तोष्यम् ॥

अथ केचित् । श्रुतेः स्वतः प्रमाण्यतथामूतैव ब्रह्मणः प्रपञ्चापत्तिरिति
परिणामवादमवतारयन्ति । तच्च तथाभूतत्वं नाम किं सत्यशब्दाभिधेयत्वं
किं वा स्वोपाधावभावव्यावृत्तत्वम् उत स्वाश्रयोपाधायबाध्यत्वम् अथ वा
स्वरूपेणाबाध्यत्वम् । नाद्यः । स्वप्रसूष्टेः ॥ सत्यशब्दाभिधेयताप्रसङ्गात् ॥
तदुद्वेगपि स्वतः प्रामाण्यप्राप्तेर्दुर्धारत्वात् । अथ तच्च दोषादप्रामाण्यं श्रुतेस्तु
नेयमिति मन्यसे एवमपीदं रजतं मिथ्या बाध्यत्वादित्यनुमानप्रमाणगम्ये रजते
सत्यत्वं प्रसज्येत । न द्वितीयः । मायावादिभिरपि श्रुत्यादिप्रतिपक्षसूष्टेः स्वा-
धिष्ठाने ब्रह्मण्यभावव्यावृत्तत्वाङ्गीकारात् । न तृतीयः । कल्पितानां प्रति-
बिम्बश्यामत्वघटाकाशपरिच्छिन्नत्वादीनामोपाधिकधर्माणामपि स्वाश्रयोपा-
धायबाध्यत्वात् । न चतुर्थः । सृष्टेरपि परमार्थसत्यत्वांशेनैव बाध्यत्वं न
स्वरूपेणेत्यङ्गीकारात् । सृष्टेः सत्यत्वाभावे सृष्टिश्रुतेरप्रामाण्यं स्याद् इति
चेद् न । सृष्टिस्वरूपमात्रप्रमाणे प्रवृत्तायाः श्रुतेः सृष्टिस्वरूपसद्वायमात्रेण
प्रामाण्योपपत्तेः तत्सत्यतायाः श्रयोपपत्त्यात् । न हि रूपप्रमाणस्य चक्षुषः
शब्दाभाषादप्रामाण्यं भवति । प्रमाणत्वापराधमात्रेण सत्यतायां तात्पर्यक-
ल्पने स्वप्रधिषयसृष्टिश्रुतेरपि तथात्वं स्यात् । प्रयोजनशून्यता तू**भयच्च
समाना दुःखतत्साधनांशेऽनर्थहेतुत्वं††च समम् । सृष्टिसत्यताप्रतिपादने
कर्मकाण्डस्य प्रत्यवादेर्वा‡‡ प्रामाण्यसिद्धिः प्रयोजनमिति चेद् न । तत्प्रामा-
ण्यस्य जगन्नित्यत्ववादिमीमांसकमतेऽप्युपपत्तेः परिणामवादाऽनवतारात् ।

* प्रपञ्चव्यतिरिक्तत्वं स्याददृष्टनिमित्तत्वाङ्गीकारादिति चेद् न । अदृष्टोपहितत्वेति २

पु. पा. ।

† निमित्तत्वाङ्गीकारादिति २ पु. पा. ।

‡ एकस्याभिधेयस्योभयकारणत्वमिति २ पु. पा. । § किं सत्यत्वमिति २ पु. पा. ।

॥ स्वप्रसूष्टेरिति ३ पु. पा. ।

॥ सत्यत्वप्रसङ्गादिति २ पु. पा. ।

** तुयष्टो मास्ति २ पु. ।

†† तत्साधनांशेनानर्थहेतुत्वमिति २ पु. पा. ।

‡‡ पायष्टो नास्ति २ पु. ।

मतान्तरेष्वपि सृष्टिश्रुत्यवगमात् प्रागेव लोकव्यवहारात्प्रामाण्यं सिद्धम् ।
ततो निष्प्रयोजनेव सृष्टिश्रुतिः स्यात् । अस्मन्मते तु मानान्तराऽनवगता-
खण्डेकरसब्रह्मावगमाय महावाक्यप्रवृत्तिः । सृष्टिश्रुतिस्तु

अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते ॥

नान्यत्र कारणात्कार्यं न चेत्तत्र क्व तद्ववेत् ॥

इति न्यायेनाखण्डेकरसत्त्वप्रतिपादनायेति न वेद्यर्थं किं चित् ।

ननु यथेदं रजतमिति ज्ञानस्य प्रतीतितो रजतस्वरूपमात्रगोचरत्वे ऽपि
घस्तुतो रजताभासगोचरत्वेनाप्रामाण्यं तथा श्रौतसृष्टिज्ञानस्यापीति चेद् न ।
तत्र यथा रजताभासादन्यन्मुख्यरजतं लोके प्रसिद्धं तद्वदत्र सृष्ट्यन्तरस्य मुख्य-
स्याभावात्तस्या श्व मुख्यसृष्टित्वेन तद्गोचरज्ञानस्य मुख्यरजतज्ञानवत् प्रामा-
ण्योपपत्तेः । न च पारमार्थिकब्रह्मणो मिथ्याभूतप्रपञ्चभावापत्तिविरोध इति
वाच्यम् । देवदत्तस्य मायया मिथ्याव्याघादिभावापत्तिदर्शनात् । न च मिथ्या-
कार्ये सृष्टिशब्दप्रयोगानुपपत्तिः । माया ह्येषा मया सृष्टेत्यादिप्रयोगदर्शनात् । न
च सृष्टिमिथ्यात्वे मानाभावः । श्रुतिस्मृतिप्रत्यक्षानुमानार्थापत्तीनां सत्त्वात् ।
मायां तु प्रकृतिं विद्याद् मम माया दुरत्ययेति श्रुतिस्मृती अनिर्वचनीय*-
मायात्मकत्वं सृष्टेर्दर्शयतः । घटाद्यभावादिप्रत्यक्षमपि सृष्टेर्मिथ्यात्वं दर्श-
यति । यथेदं रजतमित्येदन्तोषाधो प्रतिपन्नस्य सत्येव तदुपाधो नेदं रज-
तमिति बाधः तथा ऽस्ति घट इत्यत्रास्त्यर्थोपाधो प्रतिपन्नस्य घटस्य
तदुपाधावेव नास्तीति प्रत्यक्षेणैव बाधो दृश्यते । ननु देशकालविशेषे तदु-
पाधिकास्त्यर्थे वा घटस्य निषेधो नास्त्यर्थमात्रे† । ततो देशान्तरे कालान्तरे
च घटस्य सद्भाव इति चेद् न । यदा देशकालौ निषिध्यन्ते तदा देशका-
लान्तराभावे (न केवलास्त्यर्थेस्येवोपाधित्वं वाच्यं निरुपाधिकनिषेधायोगात् ।
ततस्तत्र क्लृप्तोपाधेर्घटादिनिषेधसम्भवे)‡ सत्यन्योपाधिकल्पने गौरवप्रसङ्गः ।
न चैवमेषास्त्यर्थनिषेधे ऽस्त्यर्थान्तराभावात्निषेध्यस्यानुपाधित्याच्चिरुपाधि-
कनिषेधो ऽङ्गीक्रियते इति वाच्यम् । अस्त्यर्थस्यानुयायिना निषेधाभावात् ।
तस्मादस्त्यर्थे ब्रह्मणि घटाद्यभावाद्योचकं प्रत्यक्षं मिथ्यात्वे मानम् ॥

* श्रुतिस्मृतीत्यनिर्वचनीयेति २ पु० अमङ्गतः पाठः । † न त्वस्त्यर्थेनेति २ पु० पा० ।

‡ ( ) एतन्मध्यमो घन्धमुद्रितः ३ पु० ।

यस्त्वभावस्य पट्टमानगम्यत्वमाह तं प्रत्येकैकाभावविशिष्टवस्त्वन्तर-
प्रत्यक्षं वा पट्टमानमेव वा मिथ्यात्वं बोधयतु ॥

अनुमानान्यपि तद्वोधकान्युच्यन्ते । विमता विकाराः स्वानुसू-
तेकवस्तुनि कल्पिताः प्रत्येकमेकस्वभावानुविदुत्वाद् विभक्तत्वाच्च चन्द्र-
स्वभावानुविदुच्चन्द्रकल्पितजलचन्द्रभेदवत् । शून्यवादिनं प्रति सिद्धसा-
धनतापरिहाराय वस्तुनीति पदम् । अनेकेषु विषयेषु विज्ञानाकारः कल्पित
इति वादिनं प्रत्येकेति । अणिकैकज्ञाने सर्वे कल्पितमिति वादिनं प्रति
स्वानुसूतेति । घनाकारानुविद्वेषु तत्राकल्पितेषु तरुष्वनैकान्तिकत्वव्याधृ-
तये प्रत्येकमिति । भेदः कल्पितो जडत्वात् कार्यत्वा*द्रजतवत् । भेद-
त्वान्चन्द्रभेदवत् । प्रतिपन्नोपाधा†वस्यूलादिवाक्यैः प्रतिपिध्यमानत्वाद्वेहा-
त्मभाववत् । विरोधिकारणस्वभावाऽनुपमर्देन विरोधकार्योपतिलक्षणत्वाद्
मायाविव्याघ्रवत् । प्रलयावस्थायां सह कालेन स्वोपाधौ शून्यत्वाद् देहा-
त्मभाववत् । प्रलयकाले एव शून्यत्वं न स्वोपाधावित्याशङ्क्युदासाय सह
कालेनेत्युक्तम् । अर्थापत्तिरपि । प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमन्तरणानुपपन्नौ जन्म-
विनाशौ अमिथ्याभूतयोर्ब्रह्मशून्ययोर्यन्मविनाशदर्शनात् । न चेवं प्रपञ्चमि-
थ्यात्वाङ्गीकारे ब्रह्मज्ञानस्यापि प्रपञ्चज्ञानवन्मिथ्यात्वमनुमीयते इति धाद्य-
म् । स्वरूपतो मिथ्यात्वाङ्गीकारात्‡ । विषयतो मिथ्यात्वं तु तत्सत्यं स
आत्मेति वचनविरुद्धम् । नन्वस्यूलादिवाक्यैः स्यूलादिव्यतिरिक्तरूपमप्य-
स्तीति प्रतिपाद्यते न तु स्यूलादिरूपं निषिध्यते§ ततः प्रतिपिध्यमानत्व॥हे-
तुरसिद्ध इति चेन् स्यूलप्रपञ्चतादात्म्यगुणवति ब्रह्मण्यन्यरूप**विवक्षयाप्येवं
प्रतिषेधानुपपत्तेः । न हि शुक्राणो गवि घोरसंपत्तिं विवक्षन् शुक्रा गौरिति
प्रयुङ्गे किं तर्हि घोरसंपन्ना गौरिति । ततः स्यूलादिप्रपञ्चं निषिध्येव रूपान्तरं
प्रतिपाद्यते इत्यङ्गीकर्तव्यम् । तर्काप्रतिष्ठानाच्च मिथ्यात्वानुमानमिति चेद्
न†† । विचारयास्तानारम्भप्रसङ्गात् । न हि‡‡ श्रुत्यर्थनिर्णायकतर्कप्रदर्शनाय

* कार्यत्वादिति = पुस्तके नोपपद्यते । जडत्वाकार्यत्वादिति = पुस्तके ।

† प्रतिपन्नोपाधाविति = पु. पा. । ‡ विषयावस्थाङ्गीकारादिति व्यस्तः पाठः = पु. ।

§ निषिध्येतेति = पु. पा. । ॥ प्रतिपिध्यमानहेतुत्वमिति = पु. पा. ।

** वपञ्चादिततादात्म्येति = पु. पा. । ** अन्यस्वरूपेति = पु. पा. ।

†† नेति नास्ति १ पु. ।

‡‡ द्विशब्दो नास्ति १-३ पुस्तकयोः ।

मतान्तरेष्वपि सृष्टिश्रुत्यवगमात् प्रागेव लोकव्यवहारात्प्रामाण्यं सिद्धम् ।
ततो निष्प्रयोजनेव सृष्टिश्रुतिः स्यात् । अस्मन्मते तु मानान्तराऽनवगता-
खण्डेकरसब्रह्मावगमाय महावाक्यप्रवृत्तिः । सृष्टिश्रुतिस्तु

अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते ॥

नान्यत्र कारणात्कार्यं न चेत्तत्र क्व तद्ववेत् ॥

इति न्यायेनाखण्डेकरसत्त्वप्रतिपादनायेति न वैयर्थ्यं किं चित् ।

ननु यथेदं रजतमिति ज्ञानस्य प्रतीतितो रजतस्वरूपमात्रगोचरत्वेऽपि
घस्तुते । रजताभासगोचरत्वनाप्रामाण्यं तथा श्रौतसृष्टिज्ञानस्यापीति चेद् न ।
तत्र यथा रजताभासादन्यन्मुख्यरजतं लोके प्रसिद्धं तद्वदत्र सृष्ट्यन्तरस्य मुख्य-
स्याभावात्तस्या एव मुख्यसृष्टित्वेन तद्गोचरज्ञानस्य मुख्यरजतज्ञानवत् प्रामा-
ण्योपपत्तेः । न च पारमार्थिकब्रह्मणो मिथ्याभूतप्रपञ्चभावापत्तिविरोध इति
वाच्यम् । देवदत्तस्य मायया मिथ्याव्याघ्रादिभाषापत्तिदर्शनात् । न च मिथ्या-
कार्यं सृष्टिशब्दप्रयोगानुपपत्तिः । माया ह्येषा मया सृष्टेत्यादिप्रयोगदर्शनात् । न
च सृष्टिमिथ्यात्वे मानाभावः । श्रुतिस्मृतिप्रत्ययानुमानार्थापत्तीनां सत्त्वात् ।
मायां तु प्रकृतिं विद्याद् मम माया दुरत्ययेति श्रुतिस्मृती अनिर्वचनीय*-
मायात्मकत्वं सृष्टेर्दर्शयतः । घटाद्यभाषणाहिप्रत्यक्षमपि सृष्टेर्मिथ्यात्वं दर्श-
यति । यथेदं रजतमित्येदन्तोपाधौ प्रतिपन्नस्य सत्येव तदुपाधौ नेदं रज-
तमिति बाधः तथा ऽस्ति घट इत्यत्रास्त्यर्थोपाधौ प्रतिपन्नस्य घटस्य
तदुपाधावेव नास्तीति प्रत्यक्षेणैव बाधो दृश्यते । ननु देशकालविशेषे तदु-
पाधिकास्त्यर्थे वा घटस्य निषेधो नास्त्यर्थमात्रे† । ततो देशान्तरे कालान्तरे
च घटस्य सद्भाव इति चेद् न । यदा देशकालौ निषिध्यन्ते तदा देशका-
लान्तराभावे (न केवलास्त्यर्थस्यैवोपाधित्वं वाच्यं निरुपाधिकनिषेधायोगात् ।
ततस्तत्र कृप्रोपाधेर्घटादिनिषेधसम्भवे)‡ सत्यन्योपाधिकल्पने गौरवप्रसङ्गः ।
न चैवमेवास्त्यर्थनिषेधे ऽस्त्यर्थान्तराभावात्निषेध्यस्यानुपाधित्वाच्चिरुपाधि-
कनिषेधो ऽङ्गीक्रियते इति वाच्यम् । अस्त्यर्थस्यानुयायिनो निषेधाभावात् ।
तस्मादस्त्यर्थं ब्रह्मणि घटाद्यभावबोधकं प्रत्यक्षं मिथ्यात्वे मानम् ॥

* श्रुतिस्मृतीत्यनिर्वचनीयेति २ पु० असङ्गतः पाठः । † न त्वस्त्यर्थेनेति २ पु० पा० ।

‡ ( ) एतन्नाध्ययो धन्यस्तुतिः ३ पु० ।

यस्त्वभावस्य पट्टमानगम्यत्वमाह तं प्रत्येकैकाभावविशिष्टवस्त्वन्तर-
प्रत्यक्षं वा पट्टमानमेव वा मिथ्यात्वं बोधयतु ॥

अनुमानान्यपि तद्वोधकान्युच्यन्ते । विमता विकाराः स्वानुस्यू-
तेक्यस्तुनि कल्पिताः प्रत्येकमेकस्वभावानुविद्धत्वाद् विभक्तत्वाच्च चन्द्र-
स्यभावानुविद्धचन्द्रकल्पितजलचन्द्रभेदवत् । शून्यवादिनं प्रति सिद्धसा-
धनतापरिहाराय वस्तुनीति पदम् । अनेकेषु विषयेषु विज्ञानाकारः कल्पित
इति धादिनं प्रत्येकेति । दृष्टिकैकज्ञाने सर्वे कल्पितमिति धादिनं प्रति
स्वानुस्यूतेति । वनाकारानुविद्धेषु तत्राकल्पितेषु तरुष्वनेकान्तिकत्वव्यापृ-
तये प्रत्येकमिति । भेदः कल्पितो जडत्वात् कार्यत्वा*द्रवतवत् । भेद-
त्वाच्चन्द्रभेदवत् । प्रतिषेद्धोपाधाधस्यूलादिवाक्यैः प्रतिषिध्यमानत्वाद्वेहा-
त्मभाववत् । विरोधिकारणस्यभावाऽनुपमर्देन विरोधिकार्यापत्तिलक्षणत्वाद्
मायाविव्याघ्रवत् । प्रलयावस्थायां सह कालेन स्वोपाधौ शून्यत्वाद् देहा-
त्मभाववत् । प्रलयकाले यव शून्यत्वं न स्वोपाधावित्याशङ्काव्युदासाय सह
कालेनेत्युक्तम् । अर्थापत्तिरपि । प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमन्तरेणानुपपन्नौ जन्म-
विनाशौ अमिथ्याभूतयोर्ब्रह्मशून्ययोर्जन्मविनाशदर्शनात् । न चैवं प्रपञ्चमि-
थ्यात्वाङ्गीकारे ब्रह्मज्ञानस्यापि प्रपञ्चज्ञानवन्मिथ्यात्वमनुमीयते इति वाच्य-
म् । स्वरूपतो मिथ्यात्वाङ्गीकारात्† । विषयतो मिथ्यात्वं तु तत्सत्यं स
आत्मेति वचनविरुद्धम् । नन्वस्यूलादिवाक्यैः स्यूलादिव्यतिरिक्तरूपमप्य-
स्तीति प्रतिपाद्यते न तु स्यूलादिरूपं निषिध्यते‡ ततः प्रतिषिध्यमानत्व॥हे-
तुरसिद्ध इति चेत् शून्यप्रपञ्चतादात्म्यवति ब्रह्मण्यन्यरूप**विषयमाप्येवं
प्रतिषेधानुपपत्तेः । न हि शुक्रायां गवि क्षीरसंपत्तिं विवक्षन् शुक्रा गौरिति
प्रयुङ्क्ते किं तर्हि क्षीरसंपन्ना गौरिति । ततः स्यूलादिप्रपञ्चं निषिध्येव रूपान्तरं
प्रतिपाद्यते इत्यङ्गीकर्तव्यम् । तर्काप्रतिष्ठानाच्च मिथ्यात्वानुमानमिति चेद्
न†† । विचारशस्त्रानारम्भप्रसङ्गात् । न हि‡‡ श्रुत्यर्थनिर्णायकतर्कप्रदर्शनाय

* कार्यत्वादिति २ पुस्तके नापनभ्यते । अहत्वाकार्यत्वादिति ३ पुस्तके ।

† प्रतिषेधप्रत्योपाधविति २ पु. पा. ‡ मिथ्यात्वस्याङ्गीकारादिति अस्तः पाठः २ पु. ।

§ निषिध्येतेति २ पु. पा. ।

॥ प्रतिषिध्यमानहेतुत्वमिति २ पु. पा. ।

** प्रपञ्चादितादात्म्येति २ पु. पा. ।

*** अन्यस्वरूपेति २ पु. पा. ।

†† नेति नास्ति १ पु. ।

‡‡ हिमश्रो नास्ति १-३ पुस्तकेन ।

विचारशास्त्रारम्भः किं तु परकीयतर्कनिराकरणायेव । ब्रह्म तु श्रुतिमात्रसिद्धमिति चेत् तर्ह्यसद्वा इदं सदेव सोम्येदमित्यादिश्रुतिद्वयसामर्थ्यात्कारणस्य सदसत्त्वे स्याताम् । सर्वशक्तित्वाद् ब्रह्मणः सर्वमुपपन्नमिति चेद् न* । तथा सति कदा विच्छून्यत्वस्यापि प्रसङ्गात् । सर्वशक्तित्वं तु श्रुत्यनुसारेणैवावगन्तव्यम् । श्रुत्यर्थश्च तदनुसारितर्कान्निश्चेतव्यः । अतोऽनुमानमपि श्रुत्यविरोधि प्रपञ्चमिथ्यात्वं साधयिष्यत्येव । न च सन् घट इत्यादिसद्वुद्भुतगुणमविरोधः । अनुगतसत्ताया अधिष्ठानत्वाद् घटादिविशेषाणामेव मिथ्यात्वात् । तस्मादश्रुतः परिणामवाद इति सिद्धम् ॥

एवं च सति विवर्तवादाभिप्रायेणैव ब्रह्मणः श्रुतो द्विविधकारणत्वमुक्तम् । तच्च कारणत्वं तटस्थलक्षणत्वेन यद्यपि लक्ष्याद् ब्रह्मणः पृथग्भूतं तथापि तस्य मिथ्यात्वान्न लक्ष्यस्याद्वितीयत्वविरोधः । न च सत्यस्यैव लक्षणत्वं न मिथ्याभूतस्येति वाच्यम् । असाधारणसंबन्धो हि लक्षणत्वप्रयोजको न लक्षणसत्यत्वम् । सन्यानामप्यसंबद्धानां काकादीनां गृहोपलक्षणत्वादर्थनात् । असत्यानामपि संबद्धानां रजतादीनां यद्रजतमित्यभात्सा शुक्तिरित्यादौ शुक्त्यादिलक्षणत्वात्† । अस्ति चात्र प्रपञ्चब्रह्मणोर्वास्तवसंबन्धाभावेऽप्याध्यासिकस्तादात्म्यसंबन्धः । अतः प्रपञ्चजन्यादिकारणत्वेन तटस्थेन जिज्ञास्यविशुद्धब्रह्मस्वरूपं निर्विघ्नमुपलक्ष्यते ॥

न चातलक्षणेन प्रधानादीनि लक्षयितुं शक्यन्ते । तेषां सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वाभावात् । सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वयोश्च सूत्रस्य यच्छब्देन विवक्षितत्वात् । सा च विवक्षा सूत्रगतेदंशब्दार्थभूतकार्यप्रपञ्चपर्यालोचनया लभ्यते ॥

तं च प्रपञ्चं वादिनः स्वप्रक्रियानुसारेण विभजन्ति । तथा हि । द्रव्यगुणकर्मसामान्यानीति वार्तिककारीयाः । कार्यकारणयोगविधिदुःखान्तशब्दवाच्या जगद्दीश्वरसमाधिचिपवणक्षानाद्यनुष्ठानमोक्षाः पञ्चेति शेषाः । द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः षडिति वैशेषिकाः । जीवाजीवाऽऽस्रवसंवरनिर्जरबन्धमोक्षाः सप्तेति क्षणिकाः । तत्र वदो मुक्तो नित्यसिद्धश्चेति त्रिविधो जीवपदार्थः । पुद्गलास्तिकायो धर्मास्तिकायोऽधर्मास्ति-

नानावादिमतेन प्रपञ्चविभागः । स द्विविधस्त्रिविधो वा वेदान्तिमते । २०१

काय आकाशास्तिकाय*श्चेत्यजीवपदार्थश्चतुर्विधः । आप्लावयति पुरुषं
ज्ञानजननेन विषयेष्वितीन्द्रियप्रवृत्तिरास्रवः । स्रोतसो† द्वारं संवृणोतीति शम-
दमरूपा प्रवृत्तिः संवरः । निश्शेषेण पुण्यापुण्ये सुखदुःखोपभोगेन‡ जरय-
तीति तपश्शिलारोहणादिर्निर्जरः । अष्टविधं कर्म बन्धः । अलोकाकाशे सत-
तोर्ध्वगमनं मोक्षः । द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषपारतन्त्र्यशक्तिनियोगा अष्टा-
विति चिरन्तनाः प्राभाकराः । द्रव्यगुणकर्मसामान्यसमवायुशक्तिसंख्यासादृ-
श्यान्यष्टाधित्याधुनिकाः । प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्ताद्यवतर्क-
निर्येयसादृजल्पवितर्कडाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानि षोडशेति॥ नैया-
यिकाः । एकादशेन्द्रियपञ्चप्राणपञ्चभूतानुहङ्गारमहदव्यक्तपुरुषाः पञ्चविंशति-
रिति सांख्याः । वेदान्तिनस्तु त्रयं चा** इदं नामरूपं कर्म†† नामरूपे
व्याकरवाणीति श्रुतिद्वयमाश्रित्य त्रैविध्यं द्वैविध्यं वा ऽङ्गीकुर्वन्ति ॥

युक्तश्चान्त्यः पक्षः । स्रष्टुः सृज्यगोचरनामरूपयोः प्रथमं बुद्ध्यारोहात् ।
लोके घटं चिकीर्षो कुलाले‡ तद्दर्शनात् । मूलकारणमपि नामरूपाभ्यां स्वयु-
द्भगद्वयं सृजति स्रष्टव्यात् कुलालवत्॥१॥ यथावता जगद्बुद्धिमन्त्रे मनकार्यमिति
लभ्यते । न च जीवकार्यत्वं शङ्कनीयम् । कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टानां नामरूपा-
त्मकानां सर्वजीवानां कार्यान्तःपातित्वात् । न च जगत्कारणस्य सर्वज्ञत्वे
विषदितव्यम् । जगतः प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयत्वात् । प्रति-
नियतदेशोत्पादाः कृष्णमृगादयः । प्रतिनियतकालोत्पादाः कोकिलादयः ।
प्रतिनियतनिमिना नवाम्बुदनादसभवा बलाकागर्भादयः । प्रतिनियतक्रिया
प्राप्त्यानां याजनादयः । प्रतिनियतफलं ब्रह्मलोके सुखं नरके दुःखमि-
त्युदाहार्यम् । तामोदृशो नियतमसाङ्क्येण कथमसर्वज्ञः सम्यादयेत् । नापि
सर्वशक्तित्वे विषदितव्यम् । जगतो मनसा ऽप्यचिन्त्यरचनारूपत्वात् । न
ह्येकस्या अपि शरीररचनाया विविधनाडीजालादिसंनिवेशविशिष्टाया रूपं
मनसा ऽपि यथा चिन्तयितुं दूरे जगदचनायाः । तदीदृशं जगत्कथ-

* आकारास्तिकाय. चेति शोधित १ पु ।

† सुखदुःखे सभोगेनेति १ पु. पा. ।

॥ निग्रहस्थानतीति षोडशेतीति २ पु. पा. ।

•• त्रयं द्वयं चेति शोधितं १ पु. ।

†† लोके घटचिकीर्षुकुलाले इति २ पु. पा. ।

† चोक्तम इति २-१ पु. पा. ।

॥ समवायेतिमाने विभेयेति पाठः २ पु. ।

१ पञ्चमहाभूतेति २ पु. पा. ।

†† कर्मैति इति २ पु. पा. ।

॥ बुबाधनइति नास्ति १ पु. ।

मसर्वशक्तिर्विरचयेत् । तदेवं सूत्रगतयच्छब्देनैव सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च विवक्षितम् ॥

सूत्रं चोपलक्षणप्रतिपादकमेवं योजनीयम् । अस्योक्तविधस्य जगतो जन्मादि यतः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः कारणाद् भवति तत्कारणं ब्रह्मेति ॥

नन्वत्र सूत्रे ब्रह्मस्वरूपलक्षणं नेतुं न च तदन्तरेण स्वरूपमवगम्यते प्रकृष्टप्रकाशात्मत्वमनुक्ता शाखाये चन्द्र इत्येवोक्ते चन्द्रस्वरूपानवगमात् । यच्छब्देन तदुक्तमिति चेतत्किं सर्वशक्तित्वम् उत सर्वज्ञत्वम् । नाद्यः । प्रधानादावपि तत्संभवात् । न द्वितीयः । सर्वोपाधिकस्य तस्य शुद्धब्रह्मस्वरूपत्वायोगात् * । सर्वज्ञत्वं च दुर्भणम् । किं पङ्क्तिः प्रमाणैः सर्वज्ञत्वम् उत प्रत्यक्षेणैव । आद्ये ऽपि न तावद् युगपत्सर्वज्ञत्वम्† । प्रत्यक्षादीनामयुगपत्प्रवृत्तेः । क्रमेण सर्वज्ञत्वे ऽपि तत्किं सर्वोपरोक्ष्यम् उत सर्वज्ञानमात्रम् । नाद्यः । नित्यानुमेयानामापरोक्ष्यानुपपत्तेः । न द्वितीयः । अस्माकमपि पङ्क्तिः प्रमाणैः क्रमेण सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षेणैव सर्वज्ञत्वमपि किं बाह्येन उत मानसेन अथ वा साक्षिप्रत्यक्षेण । नाद्यः । बाह्येन्द्रियाणां देशकालविप्रकृष्टार्थेषु साक्षात्संबन्धाभावात् । परम्परया संबन्धे ऽस्माकमपि सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् । द्वितीये ऽपि किं केवलेन मनसा उत योगाभ्यासजन्यातिशययुक्तेन अथ वा सर्वविषयसंस्कारयुक्तेन । नाद्यः । केवलमनसो बहिरस्यातन्व्यात् । न द्वितीयः । अतिशयस्य स्वविषयगण प्रभवात् । मार्जारादिदृष्टीनामपि योग्यरूपेष्वेवातिशययत्न्यदर्शनात् । न तृतीयः । प्रथमतः सर्वयद्गताभावे‡ तत्र संस्कारायोगात् । क्रमेण सर्वयद्गते सति तत्संस्काररूपरूपेण ऽप्य॥तीतानागतवर्तमानार्थानामनन्तानामियताऽनवधारणात्सर्वयद्गतानुपपत्तिः । न च साक्षिप्रत्यक्षेण सर्वज्ञता । प्रदीपप्रभायतम्यातीतानागतार्थग्राहित्वाभावात् । तस्मान्नास्ति सर्वज्ञ इति ॥

अत्रोच्यते । सर्वविषयाकारधारिण्यु मायापरिणामेषु प्रतिबिम्बितं चेतन्यं सर्वानुभय इत्युच्यते । तस्य च विषयेराध्यामिकसंबन्धाद्वर्तमानकाले तावत्स-

* ब्रह्मस्वरूपत्वायोगादिति ३ पु० पा० ।

† आद्ये युगपत्सर्वज्ञत्वं क्रमेण वा । नाद्यः इति १ पु० पा० ।

‡ सर्वयद्गताभावे इति ३ पु० पा० । § संस्कारेति तच्छब्दरहितः पाठः २ पु० ।

॥ अपिशब्दे नास्ति ३ पु० ।

वैज्ञत्वं सिद्धम् । अतीतविषयाणां तदवच्छिन्नमायावृत्तीनां तदवच्छिन्नानु-
भवानां च निवृत्तेः तत्संस्कारादस्मदादिष्विवातीतविषयाः स्मृतिरूपा
मायापरिणामा भवन्ति । तत्प्रतिबिम्बितानुभवेनातीतविषयज्ञत्वमपि सिध्य-
ति । तथा सृष्टेः प्रागपि सत्त्वमाणापदार्थावधारणस्य कुलालादिषु दृष्टत्वा-
दागामिसर्वविषयज्ञानमपि स्वमायापरिणामवशाद्भविष्यतीति युक्ता सर्वज्ञता ।
न चात्र मानाभावः । यः सर्वज्ञ इति श्रुतेः । न च स्वरूपलक्षणत्वासंभवः ।
लक्षणाभिधानावसरे सर्वज्ञशब्देन सर्वप्रकाशकत्वोपलक्षितशुद्धचेतन्यमात्रस्य
विवक्षितत्वात्* । तदेवं जन्मस्थितिनाशव्यविकारव्यङ्ग्यकारणस्य ब्रह्मणः
सूत्रस्य स्वरूपलक्षणमपि सिद्धम् ।

यद्यपि वृद्धिपरिणामापक्षयास्त्रयो भावविकारा जन्मस्थितिनाश-
व्यतिरेकेण प्रसिद्धास्तथापि वृद्धिर्जायते वृद्धिस्तिष्ठति वृद्धिर्नश्यतीत्येव-
मेव वृद्ध्यादयो निरूप्यन्ते नान्यथा । ततो वृद्ध्यादीनां जन्माद्यन्तर्भा-
वान्न सूत्रगतादियद्देन पृथग् ग्रहणम् । न च निरुक्तकारपठितपद्माय-
विकारग्रहणे सति नास्त्यन्तर्भावप्रयास इति याच्यम् । तदा ह्यप्येययाव्यस्य
न तावदनुमानादि मूलम् । अस्माकमपि तत्संभवेन तद्वाक्यवैयर्थ्यात् ।
नापि प्रत्यक्षम् । ब्रह्मजन्यमहामूलविकाराणां श्रुतिमन्तराणाप्रत्यक्षत्वात् ।
भौतिकविकारा यव मुनिना प्रोक्ता इति चेत् तर्हि तेषामिह ग्रहणे भौतिक-
कारणं भूतपञ्चरूपेण ब्रह्मत्वेन सूत्रे लक्षितमिति बुद्धिः स्यात् । अतः श्रुत्यु-
क्ता जन्माद्यस्यैव एवात्र ग्राह्याः । न हि श्रुतिर्मूलप्रमाणमपेक्षते येनोक्तदोषः
स्याद् अतोऽयत्किञ्चिज्जन्मशुद्धतर्भातिकं तस्य सर्वस्य मूलकारणत्वेन श्रुत्युक्तं
ब्रह्मेशश्च लक्षितमित्ययगम्यते । नन्वेवमपि सूत्रे श्रुत्युक्तं जन्मेव सूच्यतां
तावतेवेक्तार्यसिद्धेरिति चेद् न । केवलनिमित्तकारणव्यङ्ग्याव्युदासार्थत्वात्
स्थितिप्रलययोः । न ह्यनुपादाने केवलनिमित्ते स्थितिप्रणयो संभवतः । यद्यपि
जन्मस्थितिप्रलया निरुक्तकारणाप्युक्तास्तथापि न तदवचनद्वारा श्रुतिमू-
लत्वं सूत्रस्य कल्पनीयम् । सूत्राणां साक्षाच्छ्रुत्यर्थनिर्णयपरत्वात् । अन्यथा
कथिवाक्यान्येव यत्प्रमाणसूत्रैरुदाहृत्य निर्णयेरन् । तस्माद्यते । वा इमानि

* विप्रक्षितव्यत्वादिति १ पु. पा. † अवेति भास्ति १ पु. ‡ यत इति २-३ पु. पा. ।

§ तदुत्तरंति शोधितम् १ पु. ॥ तत्र तस्मादिति २ पु. पा. ।

भूतानि जायन्तइत्येतच्छ्रुत्युक्तानेव जन्मस्थितिनाशान् साक्षात् सूत्रे निर्दिश्य
तत्कारणं ब्रह्मेति लक्ष्यते ॥

ननु कथं ब्रह्मणः कारणत्वं किं ब्रह्म पूर्वरूपं परित्यज्य रूपान्तरेण
परिणमते उतापरित्यज्य विवर्तते । आद्ये सृष्टेरुपरि ज्ञानानन्दरूपस्य ब्रह्मण
उच्चेदः स्यात् । अथ जगद्रूपेण परिणतं तद् ब्रह्म पुनरपि प्रलया-
वस्थायां ज्ञानानन्दब्रह्मरूपेण* परिणमते† तथापि‡ तस्य ब्रह्मणः पुन-
र्जगदाकारपरिणामस्य भावित्वा§दनिर्मोक्षप्रसङ्गः । न च सृष्टिश्रुतिः परिणामे
प्रमाणम् । तस्याः सृष्टिमात्रेण सीमायाः पूर्वरूपपरित्यागापरित्यागयोस्ताड-
स्यात् । न च अन्यन्तरं परिणामे संभवति । अज आत्मा महान् ध्रुव
इति ध्रुवशब्देन परिणामविरुद्धकोटस्याभिधानात् । कूटस्थत्वं च ब्रह्मणो
निरवयवत्वादुपपन्नम् ॥

ननु निरवयवमपि परिणमतएव । तथा हि । हेमगतस्वकादिप-
रिणामः परम्परया परमाणुपर्यवसायी अवयववृत्तित्वात्॥ संयोगवत् ।
संयोगो ह्यवयव्येकदेशसमवेतः परम्परया निरवयवपरमाणुसंयोगपुरःसरः
प्रसिद्ध इति । तत्र यत्तत्र्यं कोऽयं परिणाम इति । मृत्पिण्डस्य घट-
रूपापत्ताविधेः स्वावयवधानां पूर्वसंयोगात्संयोगान्तरापत्त्या संमूर्द्धितावयवत्वं
परिणामः । तत्क्राद्यातञ्जनावयवसंयोगेन चौरस्य दधिभाववदवयवान्तर-
संयोगेन संमूर्द्धितावयवत्वं॥ वा । मूनेः घृद्धत्ववदवस्थान्तरं** वा । काष्ठस्य
स्तम्भाद्यापत्तिवदन्ययाभावे वा । अश्वोरण्वन्तरसंयोगेन ह्यणुकापत्तिवद्व-
स्त्वन्तरसंयोगो वा । उदकस्य नदीभाववत्परिस्पन्दो वा । पक्वफलस्य वर्णा-
न्तरवद् गुणान्तरोदयोः†† वा । उपादानानुरक्तद्रव्यान्तरोत्पत्तिर्यो । न तावत्प्र-
थमद्वितीयो । निरवयवस्य तादृशपरिणामानुपपत्तेः । नापि तृतीयचतुर्थो ।
तथा सति जगदाकारपरिणामे पुनर्ब्रह्मभाधानुपपत्तावनिर्मोक्षप्रसङ्गः । न हि
घृद्धः कदा चिदपि युवा भवति । नापि स्तम्भा घृद्धरूपेण प्ररोहेयुः । क

* ब्रह्मात्मरूपेति २ पु० पा० । † परिणमते इति १ पु० पा० । ‡ तथापीति ३ पु० पा० ।

§ पुस्तकत्रयेऽप्येवमेव पाठः परन्तु परिणामस्य भावित्वादिति पाठः सामञ्जसः प्रतिभाति ।

॥ अवयववृत्तित्वादिति १ पु० पा० । ॥ संमूर्द्धितावयवत्वमिति संग्रहद्वयिकनः पाठः २ पु० ।

** घटस्य मित्राद्यस्थान्तरमिति २ पु० पा० ।

†† यथान्तरादिवद् यथान्तरोदय इति २ पु० पा० । गुणान्तरवद् गुणान्तरोदय इति १ पु० पा० ।

चित्पुनः प्ररोहोऽपि दृश्यत इति चेत् तर्हि मोक्षस्यापि तथा पुनः परिणाम-
रूपत्वे सत्यनित्यत्वं दुर्वारं स्यात् । नापि पञ्चमपष्ठसप्रमाः । परिणामलक्षण-
स्यातिव्याघ्रेः । यस्त्वनन्तरसंयोगिन्याकाशे परिस्पन्दमाने भ्रमरे लोहित्या-
दयवति च पटे द्रव्यपरिणामबुद्ध्यभावात् । नाप्यष्टमः । अवयविनस्तथा परि-
णामे ऽप्यवयवपरिणामस्य दुर्भणत्वात् । किं हेमावयवानां रुचकरूपेण परि-
णामः किं वा रुचकोपयुक्तद्रव्यान्तररूपेण उत रुचकोपयुक्तावस्थान्तर-
रूपेण । न तावद् द्वितीयतृतीयौ । रुचकव्यतिरेकेण तदुपयुक्तद्रव्यान्तरा-
वस्थान्तरयोरदर्शनात् । नापि प्रथमः । रुचकस्यावयविकार्यत्वात् । अय-
यवकार्यत्वे चारम्भघादप्रसङ्गात् । न चावयवानां रुचकानुगमानुपपत्तिः ।
अवयविद्वारा तदुपपत्तेः । न चावयवव्यवेषु विकारमन्तरेणाश्रितावयविनि-
विकारानुपपत्तिः । परमाणौ असतोरेव जन्मविनाशयोर्द्वाणुके दर्शनात् । जन्मवि-
नाशव्यतिरिक्तधर्मस्य तथात्वमिति चेद् न । कपालेष्वसत्या एव घटत्वजाते-
र्घटसमवेतत्वात् । व्यापकानामवयवानामवस्थान्तरमन्तरेण व्याप्यस्यावय-
विनो ऽवस्थान्तरं नोपपन्नमिति चेद् न । व्यापकयोर्जातिगुणयोरवस्थान्त-
राभावे ऽपि व्याप्यद्रव्ये तद्वर्शनात् । अस्तु वा ऽवयवानां परिणामस्तथा-
प्यवयविपरिणामप्रयुक्तत्वात्तसौ ब्रह्मपरिणामस्य दृष्टान्तः । न हि ब्रह्मावय-
वकं परिणामि किं विदस्ति यत्प्रयुक्तो ब्रह्मपरिणामः स्यात् । निरवयवत्वा-
दवयविदृष्टान्तेनापि ब्रह्मणः परिणामसिद्धिः ॥

यत्तु निरवयवसंयोगवत्परिणाम इति । तथापि किं दृश्यमानावयवि-
संयोगस्य परमाणुसमवेतत्वमुच्यते उत परमाणुसंयोगपूर्वकत्वं कल्प्यते ।
नाद्यः । परमाणुगतरूपादिवदप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । अवय-
विन्येव घटत्वजातिसमवायवत् संयोगोपपत्तेः । अवयवानां संयोगे ऽनुग-
मस्त्वयवविद्वारा ऽन्यथासिद्धः । संयोगस्यावयविपृत्तित्वे कृत्स्नस्यापित्यप्रस-
ङ्गेनावयवव्येष पृत्तिरिति चेत् तर्ह्यवयविनां तन्तूनां संयोगासंभवेन घटाना-
रम्भप्रसङ्गः ॥ । कृत्स्नस्यापित्यं तु तार्किकं प्रत्यययथावृत्तिपरमाणुसंयोगोदाहर-

* नोपपद्यते इति २ पु. पा. ।

† प्रमात्रप्रत्यक्षत्वमिति २ पु. पा. ।

‡ परमाणुतट्टपादोति २ पु. पा. ।

§ तन्तूनामिति १ पु. नास्ति ।

॥ प्रसङ्गादिति २ पु. पा. ।

णेन परिहर्तव्यम् । अन्यान्यप्रत्यक्षाशवर्तो शब्द उदाहार्यः * । तस्मान्न संयोगदृष्टान्तेन निरवयवपरिणामो ऽनुमातुं शक्यः ॥

ननु कथं ब्रह्मणो निरवयवत्वं येन परिणामो निराक्रियेत सावयवत्वस्य दुर्भणत्वाच्छ्रुतेश्चेति† वदामः । सावयवत्वे किमवयवावयविनोरुभयोरपि स्वप्रकाशत्वम् उतान्यतरस्यैव । आद्ये तयोस्तिरेतराविषयत्वात् केन चिदपि सावयवत्वं प्रतीयातुं‡ । द्वितीये घटात्मनोरिव तयोर्नांशांशिभावसिद्धिः । श्रुतिश्च निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति§ क्रियावयवशून्यतामाह । नियन्तृत्वादिक्रियाणि॥ श्रूयतइति चेत् तर्हि¶ तत्त्वतो निष्क्रियत्वं मायया सक्रियत्वमिति व्यथस्या ऽस्तु । मायाभिः पुरुरूप ईयते इति** विनिगमश्रुतेः†† । निर्व्यापारस्य चेतनस्य सुषुप्ते पुरुषार्थत्वानुभवेन निष्क्रियत्वस्य तात्त्विकत्वोपपत्तेः । न च ब्रह्मप्रवृत्तेर्मायिकत्वे युतयभावः । स्वप्रवृत्तिवत्‡‡ त्रिप्रयोजनत्वेन मिथ्यात्वोपपत्तेः । तदेवं§§ निरवयवं ब्रह्म न परिणमते॥॥ किं तु विवर्तते इति द्वितीयपक्षो ऽङ्गीकार्यः । तस्मिन्नपि पक्षे पूर्वरूपमपरित्यजते। ब्रह्मणो निर्विकारत्वाज्जगद्रूपेण विकरिष्यमाणं वस्त्यन्तरं किं चिदङ्गीकार्यम् । तत्किं माया उतान्यत् । नान्यत् । ब्रह्ममायाभ्यां व्यतिरिक्तस्य॥॥ कार्यत्वेन मूलकारणत्वायोगात्॥

मायापक्षे ऽपि किं माया प्रज्ञा तथा मेधेत्यभिधानमनुसृत्य मायाशब्देन प्रज्ञोच्यते उत पामरप्रसिद्ध्या मन्तोपधादिः अथ वा स्वकीयपरिहर्तमन्यत्वेन जडात्मिका का चित्पारमार्थिकशक्तिः किं वा नासदासीदित्यादिशास्त्रानुसारतो ऽनिर्वचनीयशक्तिः । आद्ये ऽपि न तावत्प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्मेति श्रुत्युक्तब्रह्मचेतन्यरूपप्रज्ञाया*** मायात्वं संभवति । भूयश्चान्ते विश्वमायानिश्रुतिः देवी ह्येषा गुणमयी मायया ऽयहृतज्ञाना इति शास्त्रेण मायाया निवर्त्यत्वगुणमयत्वप्र†††ज्ञानावरणत्वाभिधानात् । चेतन्यस्य

* उदाहर्तव्य इति २ पु. पा. ।

† दुर्भणत्वाच्छ्रुतेश्चेति २ पु. पा. ।

‡ प्रतीयेत इति ३ पु. पा. ।

§ इत्यादिनेति १ पु. पा. ।

॥ अपिप्रश्नो नास्ति ३ पु. ।

¶ चेदु न तर्हिइति २ पु. ।

•• इतोऽप्येतस्याने श्यामिति २ पु. पा. ।

†† विनिगमनश्रुतेरिति ३ पु. पा. ।

‡‡ स्वप्नप्रवृत्तिप्रवृत्ति ३ पु. पा. ।

§§ तदेतदिति १ पु. पा. ।

||| ब्रह्मणा परिणमते इति २ पु. । परमये पाठो ऽसङ्गतः प्रति भाति ।

॥॥ व्यतिरिक्तस्य भवेत्येति ३ पु. पा. ।

*** रूपसंज्ञाया इति २ पु. पा. ।

††† प्रश्नो नास्ति ३ पु. ।

मायाशब्दार्थः । मतभेदेन मायाविशिष्टब्रह्मणो मायाया एव बोधादानत्वम् । २०७
तदसम्भवात् । नापि धीः प्रज्ञा श्रेयुषो मतिरित्यभिधानोक्ताया बुद्धिरूपप्र-
ज्ञाया मायात्वम् । बुद्धेरुपादानत्वायोगात् । न द्वितीयः । न हि लोके
मन्त्रोपधादौ मायाशब्दः प्रयुज्यते किं तर्हि तत्कार्ये गन्धर्वनगरादौ वा-
धिते । न तृतीयः । पारमार्थिकशक्तौ प्रमाणाभावात् । चतुर्थे ऽप्यनिर्वच-
नीया सा माया किं जगत उपादानं किं वा जगदुत्पत्तौ कारणमिति विवे-
क्तव्यम् । तत्र माया तु प्रकृति विद्यादिति श्रुतेरुपादानत्वमुक्तम् । न च
प्रक्षिप्यते अनयेति प्रकृतिशब्दः करणे* व्युत्पादनीय । उपादाने कृत्वात् ।
कृतेश्च प्राद्वत्यात् । इन्द्रो मायाभिरिति तृतीयाश्रुत्या कारणत्वमिति चेद्
न । तत्रात्मनो बहुत्वापत्तावेव कारणत्वश्रयणात् । तावता च प्रपञ्चोपादा-
नत्वे का हानिः † । आत्मन आकाशः समूत इति पञ्चम्या प्रकृतित्वमा-
त्मनः श्रूयते । ततो न मायेरुपादानमिति चेद् न । निमित्ते ऽपि पञ्चमी-
सम्भवात् । न च मायेव निमित्तमस्त्विति वाच्यम् । जाड्यरूपेण मायायाः
प्रपञ्चे ऽनुगतत्वात् । आत्मा ऽपि सत्तारूपेण स्फूर्तिरूपेण वा ऽनुगत इति
चेद् एव तर्ह्येतामा मायां चेत्युभयम् उपादानमस्तु । तथा च माया-
यामतिव्याप्तेन जगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणेन विशुद्धं ब्रह्म न सिध्यति ॥

अत्रोच्यते । एकस्य कार्यस्य परस्परनिरपेक्षोपादानद्वयाऽसम्भवात्माया
ब्रह्म च मिलित्वेऽकमेवोपादानमिति वाच्यम् । तत्र चेद्विध्यसम्भयति । रज्ज्वा
समुक्तसूत्रद्वयवत्समप्रधानभावेनोभयमपि जगत उपादानम् । तत्र सत्तास्फू-
त्यैश्वर्योर्ब्रह्मण उपयोगः । जाड्यविकाराशयेऽस्तु मायाया इति के चिदाहुः ।

देवात्मशक्तिमिति श्रुतिश्रुतान्मायाया शक्तिरेव साक्षादुपादानम् ।
शक्तेश्च नियमेन शक्तिमत्पारतन्त्र्यात् शक्तिमति ब्रह्मण्यप्यर्थाद् उपादानत्व
पर्यवस्यतीत्यन्ये ॥

आरोपिताया मायाया अधिष्ठानब्रह्मस्यरूपमन्तरेण यस्तुतः स्य-
रूपान्तराभावाद् मायाया एव साक्षादुपादानत्वे ऽपि तदधिष्ठानत्वेन
ब्रह्मणो ऽप्युपादानत्वमवर्जनीयमित्यपरे ॥

* करणे इति २ पु ण ।

† का ना हानिरिति २ पु ण ।

‡ माया ब्रह्मणि मिलित्वेति २ पु ण ।

आद्ये पक्षे मायाविशिष्टब्रह्मणो मुख्योपादानत्वं द्वितीयतृतीययोस्तु मायाया एव । पक्षत्रये ऽपि विशुद्धब्रह्मण औपचारिकमेवोपादानत्वम् । तच्च मुख्योपादानस्य जगत्कारणत्वं स्वरूपलक्षणम् । औपचारिकोपादानस्य तु तत्तटस्थलक्षणम् । तथा सति किं स्वरूपलक्षणत्वेनाभिप्रेतं जगत्कारणत्वं मायायामतिव्याप्तं किं वा तटस्थलक्षणत्वेन । नाद्यः । मायाया लक्ष्यान्तःपातित्वात् । न द्वितीयः । जगत्कारणत्वस्य तटस्थलक्षणरूपेण मायायामवृत्तेः । तस्माज्जगत्कारणत्वरूपतटस्थलक्षणेन ज्ञानानन्दादिरूपस्वरूपलक्षणेन च विशुद्धब्रह्मसिद्धिः ॥

ननु न तावत्पृथिव्याद्युपादानत्वं ब्रह्मलक्षणम् । पृथिव्यादीनामुत्पत्त्यदर्शनात् । नापि घटाद्युपादानत्वम् । घटादीनां पृथिव्यादिकार्यत्वादिति चेद् मेवम् । विमताः पृथिव्यप्रेजोवायवः जायन्ते पृथिव्यप्रेजोवायुबुद्धिगोचरत्वात् संप्रतिपन्नपृथिव्यप्रेजोवायुभागवत् । आकाशकालदिगादयो जायन्ते विभक्तत्वाद् घटादिघत् । ननु प्रत्यनुमानमस्ति पृथिव्यादयो न जायन्ते महाभूतत्वादाकाशवत् । आकाशश्च न जायते निरवयवद्रव्यत्वादात्मवदिति चेद् मेवम् । सामान्यविषयान्महाभूतत्वहेतोरपि विशेषविषयस्य पृथिवीबुद्धिगोचरत्वस्य बलीयस्त्वात् । तदुक्तं भट्टाचार्यैः ।

बाधः सामान्यशास्त्रस्य विशेषविषयादथा ।

अनुमानान्तरेरेवमनुमानस्य बाधनम्* ॥ इति ।

आकाशजन्माभावानुमाने श्रुतिविरोधः साधनविकलश्च दृष्टान्तः । निर्गुणात्मनि गुणवत्त्वलक्षणस्य द्रव्यत्वस्याभावात् । तस्माज्जायमानपृथिव्यादिद्रव्यतत्त्वजगदुपादानत्वं ब्रह्मलक्षणम् ।

ननु घादिनो जगदुपादाने विप्रतिपद्यन्ते । तथा हि । विमताः सर्वे विकाराः सुखदुःखमोहसामान्यप्रकृतिकाः तदन्वितस्वभावात्त्याद् ये यदन्यतस्वभावास्ते तत्प्रकृतिकाः यथा मृदन्विता मृत्प्रकृतिकाः शरापादयः । तथा विमताः सर्वविकारा अविभक्तैकप्रकृतिकाः परिमितत्यादनेकत्वाद्विकारत्वाच्च शरावादिवदिति सांख्याः प्रधानं जगदुपादानमनुमिमते ॥

विमतं कार्यद्रव्यं स्वपरिमाणादणुतरपरिमाणारब्धं कार्यद्रव्यत्वात्प-
टवदिति* परमाणुस्तद्वादिनः कल्पयन्ति ॥

सर्वं कार्यमभावपुरःसरं योग्यत्वे सत्यनुपलभ्यमानपूर्वावस्थत्वाद्वा-
तिरेके परपरिकल्पितात्मवदिति शून्यं शून्यवादिनो वदन्ति ॥

योगाः शैवाश्च स्वकीयागमसामर्थ्याद्विरुध्यगर्भं पशुपतिं चाहुरिति ॥

तदयुक्तम् ‡ । आन्तराणां सुखादीनां बाह्यानां घटादीनां च प्रत्य-
क्षतो भेदप्रतीतो सुखदुःखमोहसामान्यान्वितत्वहेतोरसिद्धत्वात् । घटा-
दिविकाराः सुखदुःखमोहात्मका स्वाभिव्यञ्जकचितोपाधौ सुखाद्याकारप्रति-
भास॥हेतुत्वाद् यथा दर्पणोपाधौ मुखाकारप्रतिभासहेतुर्मुखात्मको विम्ब
इति हेतुसिद्धिरिति चेद् न । तथा सत्येकमेव पदार्थमुपलभ्यमानस्य युग-
पत्सुखादिवित्तयोपलम्भप्रसङ्गात् । अदृष्टवशादेकोपलम्भ इति चेद् न ।
अदृष्टेन यस्तुसामर्थ्यानियमायोगात् । न ह्यदृष्टवशात्पापणो मृदुर्भवति । अदृ-
ष्टस्य यस्तुसामर्थ्यानियमाकावे ऽप्युपलम्भनियामकत्वमस्त्येवेति चेद् एव-
मपि सुखादिसामान्यान्वितत्वहेतुरनेकान्तिकः । शुक्रादिगुणैः**घटत्वादिसामा-
न्यैश्वान्वितानां द्रव्याणां तत्प्रकृतित्वादर्थेनात् । परिमितत्वमपि यस्तुकृतं
चेत् प्रधानपुरुषयोर्नित्ययोरनेकान्तिकता । देयकालकृत चेद् घटद्विमरका-
दिषु प्रत्यक्षदृष्टभिन्नप्रकृतिकेष्वनेकान्तम् । एतेनानेकत्वविकारत्वहेतू व्या-
ख्यातो । कार्यद्रव्यत्वं † दीर्घविस्तीर्णदुकूलद्वयारब्धे सङ्कुचिते†† रज्जुद्रव्ये
ऽनेकान्तिकम् । अथ दुकूलद्वयसंयोगमन्तरेण रज्जुद्रव्यं नामान्यन्नास्ति तथापि
तत्प्रत्यनुमानयस्तम् । विमतं ह्यणुक सावयवारब्धं सावयवत्वाद् घटवदिति
हि प्रतिप्रयोगः । शून्यवादिनो ऽपि‡‡ घटस्य पूर्वावस्थारूपा मृतप्रत्यक्षोपल-
ब्धेत्यसिद्धे । हेतुः । योगयोगागमास्तु वेदविरोधादप्रमाणम् ॥

ननु यादिनां प्रमाणानुपपत्तायपि न प्रमेयानुपपत्तिः । न हि चक्षुरूपद्रव्य-
मात्रेण दृश्यरूपादिहानिर्दृष्टेति चेद् न । प्रमेयस्याप्यन्यदीयस्य दुर्निर्हृत्यात् ।

* घटवदिति २ पु. पा ।

‡ तदयुक्तमिति २ पु. पा ।

॥ ह्याकारप्रतिभासं १ पु. ।

** शुक्रगुणैरिति २ पु. पा ।

‡‡ अपि घटान्वाने हिमस्य २ पु. ।

† पूर्वावस्थात्वादिति २ पु. पा ।

‡ मुखादीति २ पु. पा ।

† घटादेयोपलम्भ इति २ पु. पा ।

†† दुष्पुनरुपाय्ये दृष्टे संकुचिते इति २ पु. ।

किं केवलं प्रधानादि जगत्कारणम् उतेश्वराधिष्ठितम् । नाद्यः । अचेतनस्य प्रति-
नियतरचनानुपपत्तेः । द्वितीये ऽपि तस्येश्वरस्य श्रुतिसिद्धत्वे ब्रह्मवादप्रसङ्गः ।
अनुमानगम्यत्वे कुलालादिदृष्टान्तेनैव परिच्छिन्नज्ञानशक्तित्वं स्यात् । अथ कुला-
लादिष्वदनेकत्वाभावादेकस्य सर्वजगत्स्रष्टुस्तस्य सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वे अर्थाद्
भविष्यतः । एवमपि विमतं जगज्जीवेश्वराभ्यामुत्पद्यते कर्मत्वाद् घटादि-
ष*दित्यतिप्रसङ्गे दुर्वारः । अदृष्टद्वारा जीवस्यापि जगत्कर्तृत्वादिष्टापत्तिरिति
चेत् तर्हि घटादिवैलक्षण्याय पृथिव्यादौ कर्तृभ्यं प्रसज्येत । शून्यस्य तु
निरुपाख्यत्वान्न जगदुपादनत्वसंभावनाप्यस्ति । जगतः सदन्वयात् । सद-
न्वयः संवृत्तिकल्पित इति चेद् एवमपि त्वन्मते निरन्वयविनाशघतः पूर्व-
कल्पस्य संस्कारासंभवेन तत्सदृशो वर्तमानकल्प † इति नियमो न स्यात् ।
ततश्च कर्मतत्फलतत्प्रमाणव्यवहारोच्छेदः । विशिष्टसंनिवेशयुक्तदेवादिभाव-
कामनया ऽनुष्ठितकर्मणां कल्पान्तरे तथातिथ्यदेवादिरुपानुत्पत्तेः‡ कर्मोच्छेदः ।
अत्यन्तपुण्यकारिण आकल्पं स्वर्गमनुभूय कल्पान्तरे पूर्वजातिस्मरणपूर्वकं
जन्म श्रुतेः फलत्वेन श्रुतं तच्च फलं निरन्वयविनाशे संस्काराभावात् संभ-
वेत् । तथा पूर्ववेदस्य निरन्वयविनाशे सति धर्मस्य मानान्तरागम्यत्वेन
तद्गोचरनूतनपदरचनायाः पुरुषैः कर्तुमशक्यतया धर्मप्रमाणमप्युच्छिद्येत ।
तदङ्गीकारे च तथैव तदभिमतकर्मतत्फलतत्प्रमाणानामप्युच्छेदः स्यात् ॥

सर्वे कार्ये स्वभावादेवोत्पद्यतइति बार्हस्पत्यो§ मन्यते । स प्रतिवक्त-
व्यः । किं स्वयमेव स्वस्य निमित्तमित्यर्थः किं वा निर्निमित्तमुत्पद्यतइति ।
नाद्यः । आत्माश्रयत्वात् । द्वितीये घटस्य भावाभावो युगपत्स्याताम् । क्रम-
कारिनिमित्तनिरपेक्षत्वात् । अथ मन्यसे त्वन्मते ऽपि तस्य निमित्तस्य क्रम-
कारित्वं स्वाभाविकं चेत्स्वभाववादः । निमित्तान्तरसापेक्षत्वे ऽनवस्थापातः ।
कालभेदेन तस्यैव क्रमकार्यवस्थाङ्गीकारे ऽपि स कालक्रमः स्वाभाविकश्चेत्स्व-
भाववादः । निमित्तान्तरापेक्षश्चेदनवस्थेति । तदसत् । किमनेनऽवस्थापा-
दनेन वस्तूनां सामर्थ्यस्य निमित्तान्तरानिरपेक्षत्वमुच्यते किं वा सति वस्तूनां
सामर्थ्यं निमित्तान्तरानुसरणं व्यर्थमिति । आद्यो ऽङ्गीकृत एव । द्वितीये

* घटर्षादिति २ पु० पा० । † वर्तमानः कल्प इति २ पु० पा० ।

‡ रूपानुपपत्तेरिति २ पु० पा० । § बार्हस्पत्यश्रवार्थाकः । इहस्पतिप्रोक्तव्याध्यायेनृत्वात् ।

ऽपि किं निमित्तान्तरापेक्षत्वं न प्रतीयत इत्युच्यते किं वा प्रतीतमपि दुर्नि-
रूपमिति । नाद्यः । प्रत्यक्षविरोधात् । घटमारभमाणस्य कुम्भकारस्य दण्डच-
क्रादापेक्षायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न द्वितीयः । सर्वानिर्वाच्यात्यवादिने
दुर्निरूपत्वस्यालंकारत्वात् । भूतचतुष्टयमेव तत्त्वं प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं स्व-
भाववाद एव पारमार्थिक इति मन्यमानस्य तत्र * प्रतिज्ञातार्थं हेतूपन्यासे
सनिमित्तत्वप्रसङ्गः । अनुपन्यासे च प्रतिज्ञातार्थासिद्धिः । प्रतीतिमात्रशर-
णत्वे चाऽनिर्ध्वनीयत्वादापातः । तदेवं वस्तुवन्तरम्य कारणत्वसम्भावना-
निराकरणे पारिशेष्यादस्मदुक्तः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वर एव कारणमित्ये-
तादृशी युक्तिरपि ब्रह्मस्वरूपनिर्णयायानेनैव सूत्रेण तन्त्रेणावृत्त्या वा सूचितेति
दृष्टव्यम् । अनया च युक्त्या यथोक्तब्रह्मसंभायनायां परवादागमेन तत्साध-
यितुं शक्यम् । यथाहुः ।

सम्भावितः प्रतिज्ञायां पक्षः साध्येत हेतुना ।

न तस्य हेतुभिस्त्राणमुत्पत्तयेव यो हतः† ॥ इति ।

नन्वनुमानादेव यथोक्तेऽश्वरसिद्धौ किमाभ्यां युक्त्यागमाभ्याम् । न
च सत्यागमे ऽनुमानप्रयासवेद्यर्थमिति वाच्यम् । यतो वा इत्याद्यागमभ्या-
नुमानसिद्धार्थानुवादकत्वात् । अनुमानं चेवं प्रयोज्यं विमतं जगद् उपादा-
नोपकरणाद्यखिलाभिन्नकर्तृकं कार्यत्वाद् गृह्यदिति यथेष्टेऽपि नैव दध्यत इति चेद्
न । विमतं जगद्गृहकर्तृकमसर्वकर्तृकं वेत्यातिप्रसङ्गस्यापि तद्वत्सुसाधत्वात् ॥

ज्ञानैश्वर्यशक्तय उत्कृष्यमाणाः क्व चित्पर्यवसिताः उत्कृष्यमाणध-
र्मत्वात्परिमाणवदिति सांख्या योगाश्च वदन्तीति चेद् न । निरीश्वरवादिनां
देवादिभिः सिद्धसाधनत्वात् । सर्वविषयज्ञानैश्वर्यशक्तिमति पर्यवसितत्य-
साधने ऽपि गुरुत्वरगद्वेष्टुःखादिर्दुष्यनेकान्तिकता ॥

पुण्यपापफलं कर्म तत्फलाद्यभिचेन प्रदीयते कर्मफलत्यात्मेशक-
लयदिति नैयायिका अनुमिमता इति चेद् न । देवादिभिरेव सिद्धसाधनत्वात् ।
अतः संभावनाद्युद्दिहेतुत्वेनागमोपकारिणीमस्मदुक्तां युक्तिमेवाज्ञानाद् यथेष्टे-

* तत्र तत्रेति २ पु. पा. ।

† दृष्टव्याऽत्र टिप्पणी २५ पृष्ठे ।

† कारणत्वेनानिर्ध्वनीयेति २ पु. पा. ।

‡ रागद्वेषादुद्वेष्टव्येति २ पु. पा. ।

कादयो ऽनुमानं मन्यन्ते । न हि युक्तिरेवानुमानं व्याख्याभासे ऽनुपपत्त्याभास उदाहरणमावदर्शनं चेत्येतत्तयं संभावनावुद्धिजनकत्वेन युक्तिरित्युच्यते । अव्याभिचरितव्याप्तिकमर्थनिश्चायक्रमनुमानम् । अतो वैशेषिकादिप्रयोगाणां सत्यप्यनुमानदोषे श्रुतिसिद्धब्रह्मणि संभावनावुद्धिहेतुत्वेनास्मदुक्तयुक्तिव-
मविरुद्धम् ॥

एवं तर्हि युक्तिव्याजेन वैशेषिकाद्याभिमतमनुमानमेव जन्मादिसूत्रे ब्रह्मनिश्चायकत्वेनोपन्यस्तमिति चेद् अनुमानमावात्कारणसद्भावमावसि-
द्धावपि सत्यज्ञानादिरूपस्य ब्रह्मण आगममन्तरेणासिद्धेरागमयथनष्ट
सूचतात्पर्यात् । आगमवाक्यानि हि धृत्यमाणसूत्रैः उदाहृत्य तात्पर्यतो
निर्णीयन्ते । ब्रह्मसाक्षात्कारस्य शब्दानुसारिभिर्न्यायैर्ब्रह्मणि वेदान्तवाक्य-
तात्पर्यनिर्णयाधीनत्वात् । न ह्यनुमानादिप्रमाणान्तरनिर्णेतृणां वैशेषिकादीनां
ब्रह्मावगतिर्दृश्यते । न चापौरुषेयस्य पौरुषेयमनुमानं भूलमिति युक्तम् ।
न चैवमनुमानस्यात्यन्तानपेक्षा* स्यादिति वाच्यम् । श्रुत्यर्थदाढ्याय श्रुत्य-
विरोधिन्यायस्यापेक्षितत्वात् । षण्डितो मेधावीत्यादिश्रुत्येवागमस्य पुरुषबु-
द्धिसाहाय्यमङ्गीक्रियते । अन्यथा ऽध्ययनादेव ब्रह्मावगतावाचार्यवाग्गुह्यो
वेदेत्युक्तो गुरुपदेशनियमो व्यर्थः स्यात् । आचार्यो हि श्रुत्यनुसारिभि-
र्दृष्टान्तेः शिष्येभ्यः प्रत्ययदाढ्यमुत्पादयति । तच्च प्रत्ययदाढ्यं मननरूपत्वाद-
वगतिहेतुः । एतदेव हि मननं यदाचार्यश्रुत्या स्वश्रुत्या च श्रोतप्रत्ययस्य
दाढ्यापादनम् । मननस्य चावगतिहेतुत्वं मन्तव्य इति श्रुत्या सिद्धम् ॥

ननु धर्मजिज्ञासायां वेदस्मृतीतिहासपुराणान्येव प्रमाणं नानुमानादि ।
तत्रापि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्या निर्णयहेतव्यः । पदान्तरनिरपेक्षः
शब्दः श्रुतिः । श्रुतिस्त्यार्थस्यार्थान्तरणार्थिनाभावो लिङ्गम् । अन्यान्याक्ता-
द्वाधेनिधियोग्यतावन्ति पदानि वाक्यम् । वाक्यद्वयसामर्थ्यमारभ्याधीत-
विषयं प्रकरणम् । क्रमवर्तिनां पदार्थानां क्रमवर्तिभिः पदार्थैर्गंधाक्रमं सम्य-
न्धः स्थानम् । संज्ञासाम्यं समाख्या । तैरेव ब्रह्मनिर्णयो ऽप्यस्त्विति चेद्
न । युतयनुभययोरपि ब्रह्मजिज्ञासायामपेक्षितत्वात् । युतयपेक्षा पूर्वमेव

प्रसाधिता । अनुभवो नाम ब्रह्मसाक्षात्कारफलको ऽन्तःकरणवृत्तिभेदः । न च तमन्तरेण चानाकाङ्क्षा निवर्तते । न च ब्रह्मस्वरूपमनुभवितुमयोग्यमिति शङ्कनीयम् । घटादिवत्सिद्धवस्तुत्वात् । विमतं ब्रह्मवाक्यमनुभवनिरपेक्ष-फलपर्यन्तज्ञानजनकं प्रमाणभूतवेदवाक्यत्वाद् धर्मवाक्यवदिति चेद् न । अनुभवायोग्यविययत्वोपाधिहतत्वात् । न ह्यनुष्ठानसाध्यो धर्मो ऽनुष्ठानात्पूर्व-वाक्यबोधावसरे ऽनुभवितुं योग्यः । अनुष्ठानं तु विना ऽप्यनुभवं शब्दज्ञानमावादेय सिध्यतीत्यनपेक्षित एव धर्मानुभवः ॥

नन्वनुभवयोग्यत्वानुभवसापेक्षत्वाभ्यां विना ब्रह्मणो धर्मेण सह वैषम्यान्तरं नास्ति प्रत्युत वेदप्रमेयत्वं सममेव । ततो ऽनुभवकृतवैषम्यमपि मा भूदिति चेद् न । धर्मब्रह्मणोः कर्तव्यसिद्धयोः पुरुषाधीनत्वानधीनत्वादिवैषम्यसंभवात् । लोके सावद्वेदततो ऽश्वेन गच्छति न च गच्छति पदभ्यां वा गच्छतीति कर्तव्यस्य गमनस्य करणाऽकर-णान्ययाकरणेषु* पुरुषाधीनत्वं दृश्यते । तथा वेदे ऽप्यतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति करणाकरणे भूयेति । उदिते जुहोत्यनुदिते जुहोतीति करणान्ययाकरणे । ज्योतिष्टोमेन यजेत न कलऽजं भक्षयेदिति विधिप्रतिषेधो । घ्रीहिभिर्गजेन यवेर्वेत्तीच्छाविकल्पः । पद्यागानां समुच्चयः । न हिंस्यात्सर्वा भूतान्यग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्युत्सर्गापवादो । प्रकृतेरतिदिष्टानां कुशमयवर्द्धिणं विकृतावुषदिष्टशरमयवर्द्धिर्भिर्वाधः । प्रकृतानां नारिष्ट्रोहामानां वैकृतेः उपहोमेः समुच्चित्यानुष्ठानमभ्युच्चयः । उदिते जुहोत्यनुदिते जुहोतीति शायामेदेन व्ययस्थितविकल्पः । न चेवं सिद्धे ब्रह्मणि पुरुषाधीनत्वविधिप्रतिषेधेच्छाविकल्पसमुच्चयेत्सर्गापवाद-आधाभ्युच्चयव्ययस्थितविकल्पादयः संभवेयुः । सिद्धयस्तुन्यपि स्याणुर्धा पुरुषो वेति विकल्पो ऽस्तीति चेद् न । पुरुषेच्छार्थान्त्येनायस्तुतन्त्रम्य तस्यासम्यक्तात् । योषा वा घ गोतमाग्निरित्यादौ पुरुषेच्छाधीनमग्रस्तु-तन्त्रमेव ध्यानमागमिकं सम्यगुपलभ्यनर्हाति चेद् न । तस्य कर्तव्यगोवर-त्यात् । अथापि सिद्धयस्तुनः सम्यग्ज्ञानाधीनत्वात् सम्यग्ज्ञानम्य च प्रमा-तृपुरुषेच्छाधीनत्वाद्वैतस्थपि पुरुषाधीनं भविष्यतीति चेद् न । सत्यामपि

पुरुषेच्छायामिदं रजतमित्यत्र वस्त्वभावे सम्यग्ज्ञानादर्शनात् । [व्याघ्रादौ च वैपरीत्यात्] * । तस्मात्सिद्धगोचरसम्यग्ज्ञानस्य वस्त्वेव प्रधानं प्रयोजकम् । तत्रैवं सति सिद्धगोचरं ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतन्त्रमेवेति न ज्ञानद्वारा ऽपि ब्रह्मणः पुरुषाधीनत्वम् । अतो धर्मादत्यन्तं विलक्षणस्य सिद्धस्य ब्रह्मणो युक्ता युक्त्यनुभवापेक्षा ॥

ननु ब्रह्मणः सिद्धवस्तुत्वेन घटादिवन्मानान्तरगोचरत्वाज्जन्मादिसूत्रमनुमानोपन्यासार्थमेवास्त्विति चेद् मेवम् । न तावद् ब्रह्म वेदान्तानभिज्ञप्रत्यक्षगम्यं रूपादिहीनत्वात् । अनुमानमपि किं यत्कार्यं तत्सकारणमिति सामान्यव्याप्तिकम् उत यत्कार्यं तद् ब्रह्मकारणकमिति विशेषव्याप्तिकम् । नाद्यः । तावता ब्रह्मासिद्धेः । द्वितीये ऽपि ब्रह्मण इन्द्रियविषयत्वे ऽनुमानवेपथ्यं तदविषयत्वे व्याप्तिवहासिद्धिः ॥

नन्वेवं सत्यनुमानच्छायेोपजीवियुक्तीनामपि ब्रह्म गोचरो न स्यात् सत्यमेवं तथापि शब्दावगम्ये ब्रह्मणि संभावनाबुद्धिहेतवे युक्तयः । तथा हि । मृदादिदृष्टान्तेरुपादानव्यतिरेकेण कार्यस्यानिरूपणादद्वितीयता संभाव्यते । स्फटिकलोहित्यदृष्टान्तेनात्मनि कर्तृत्वादिरारोपितत्वम् † । प्रतिबिम्बदृष्टान्तेन जीवब्रह्मैक्यम् । रज्जुसर्पदृष्टान्तेन ब्रह्मव्यतिरिक्तप्रपञ्चस्य स्वातन्त्र्याभावः । घटाकाशदृष्टान्तेनासङ्गताद्वारेण‡ विशुद्धाद्वितीयप्रत्यगात्मता । तत्प्रपञ्चदृष्टान्तेन जीवब्रह्मैक्यसत्प्रता§ । तथा च विधिप्रतिषेधवाक्ययोः प्रयत्नेकत्वनिवर्तकत्वाकाङ्क्षितस्तुतिनिन्दार्थवादवत् स्वरूप॥वाक्यस्य फलपर्यन्ततापेक्षितसंभावनार्थवादतां श्रुत्युक्तयः प्रतिषद्यन्ते । अन्यथा निरर्थकास्ताः स्युः ¶ । तस्मादुपकारकयुक्तिसूचनापूर्वकं वेदान्तवाक्यप्रदर्शनार्थमेव सूत्रम् ॥

ननु सर्वत्र वेदवाक्ये ब्रह्मपदस्याप्रसिद्धार्यत्वान्न तात्पर्यं स्याद्ये विशेषणत्वेन विशेषणत्वेन वा वाक्यार्थे समर्पयितुमलम् । ततः किं तद्वेदान्तवाक्यं यत्सूत्रे लिख्यमिति मिति । उच्यते । सत्यज्ञानानन्तानन्दप्रत्यगात्मस्वरूपस्य ब्रह्मपदार्थस्याप्रसिद्धावपि ब्रह्मत्यमात्रस्य बृहत्त्यर्थरूपस्य प्रसिद्धत्वात्तदनुवादेन सत्या-

* [ ] एतन्मध्यस्थो ग्रन्थः १ पु० नास्ति ।

† कर्तृत्वादिरपि सत्यमिति १ पुस्तके ।

‡ अमरद्वयं त्रैलोक्यं २ पु० पा० ।

§ सत्यता चेति २ पु० पा० ।

॥ अर्थवादवत् यस्तु कथं १ पु० पा० ।

¶ निरर्थकाः स्युः इति १ पु० पा० ।

दिपदार्थपरस्परान्वयसामर्थ्याद्विशिष्टं ब्रह्म प्रतिपत्तुं शक्यतइति लक्षणरूपेण ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरं सत्यादिवाक्यम् । न च प्रमाणान्तरसिद्धस्य लक्षणत्वात्सत्यादीनामपि लक्षणात्वे तद्वाक्यस्य प्रमाणान्तरप्रसिद्धार्थानुवादकत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अर्थोल्लेखणत्वे ऽपि मानान्तरानवगतब्रह्मबोधकत्वेन साक्षात्प्रमाणरूपत्वात् । वाक्यं तु यस्मादाकाशः संभूतः स आत्मा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्येवं स्वाध्यायपाठक्रममुल्लङ्घ्य योजनीयम् । प्रसिद्धस्य कारणत्वस्यानुवादात्वात् । प्रसिद्धमनूद्याप्रसिद्धं प्रतिपादयतिइति न्यायात् । अन्यान्यप्युपनिषद्वाक्यान्त्येवं ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन योजनीयानि । तत्रैवं सति भूगुणै वाहणिरित्यारभ्य तद् ब्रह्मेत्येतदन्तं वाक्यं सूत्रद्वयस्योदाहरणम् । तथापि भूगुरित्यादि तद्विजिज्ञासस्वेत्येतच्च प्रथमसूत्रस्य । तत्सूत्रप्रतिपादयोरधिकारनिर्ययज्ञानकर्तव्यतयोस्तस्मिन्नुदाहरणे ऽनुगमात् । तद्विजिज्ञासस्वेत्येतद्विहाय यतो वा इत्यादि तद् ब्रह्मेत्यन्तं वाक्यं द्वितीयसूत्रोदाहरणम् । तयोः सूत्रवाक्ययोरर्थैक्यानुगमात् ॥

ननु जगत्कारणे नानात्वस्यापि प्रतीतिरस्ति यत इति तसिलप्रत्ययस्य बहुत्वैकत्वयोः स्मरणात्* । तथा च तदनुवादेन कथमद्वितीयं ब्रह्मात्र प्रतिपादनीयमिति । उच्यते । येन जातानीति वाक्यशेषादेकत्वविषयश्च तसिलप्रत्ययो निर्द्धार्यते । स च प्रत्ययः कारयैकत्वं प्रमापयति । यद्यपि यत इत्यत्र प्रातिपदिकार्थस्य जगत्कारणमात्रस्यानुमानतो ऽपि सिद्धेरनुवादात्वं तथापि प्रत्ययार्थस्यैकत्वस्य मानान्तरासिद्धेः प्रत्ययस्य प्रमापकत्वमविरुद्धम् ॥

ननु किमेकत्वमत्र लक्षणं किं वा लक्ष्यम् उतान्यत् किं चित् । आद्ये कारणत्वमेकत्वं चेति लक्षणद्वयं ब्रह्मणो व्यर्थं स्यात् । द्वितीयतृतीययोस्तु वाक्यभेदप्रसङ्गः । एकत्वब्रह्माख्ययोर्द्वयोः प्रतिपादात्वादिति चेद्मैशम् । आद्ये कारणत्वं तदस्यलक्षणमेकत्वं म्यरूपलक्षणं चेत्युभयोः सार्थकत्वम् । द्वितीये कारणमनूद्यैकत्वविशिष्टं ब्रह्म विधीयतइति न वाक्यभेदः । तृतीये तु यत्कारणं तदेकमिति प्रथमं कारणमनूद्यैकत्वं विधाय परचा-

व्यदेकं कारणं तद् ब्रह्मेति कारणमेकत्वसहितमनूय ब्रह्मत्वं बोध्यतइति
वाक्येकवाक्यत्वात् वाक्यभेदः । तथा च सर्वजगत्कारणस्यैकत्वे* सृज्य
गोचरज्ञानशक्ती विहाय स्रष्टृत्वासंभवात्सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वे अप्यस्मिन्नेव
वाक्ये कारणस्यार्थात्सिध्यतः ॥

ननु यो गोसदृशः† स गवयशब्दवाच्य इतिव्यदेकं कारणं तद्
ब्रह्मशब्दवाच्यमिति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धपरं वाक्यं प्रतिभाति । तथा सति
बृहत्पथैरूपयस्तु‡ प्रतिपादकं न स्यादिति चेद् न । तद्विजिज्ञास्येति
जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञाय कीदृशं तदित्याकाङ्क्षायां तद् बृहत्पथैरूपमिति स्वह-
पप्रतिपादनात् । संज्ञासंज्ञिसंबन्धस्त्यार्थिको भविष्यति । एवं च सत्येकं सर्वज्ञं
सर्वशक्तिकं सर्वतो ऽनवच्छिन्नं च जगत्कारणं तच्च ब्रह्मशब्दाभिधेयमिति
वाक्यार्थः सपद्यते ॥

ननु निरुपाधिकस्वरूपकथनमन्तरेण सोपाधिकत्वासर्वज्ञत्वादयो धर्मा
न प्रतीयन्ते । यतो यत्सुषिरं तदाकाशं प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द इतिवत् स्वरूपलक्ष-
णमेव श्रुत्या किं चिद्वक्तव्यम् । ब्रह्मशब्दाभिधेयमेव स्वरूपलक्षणमिति चेद् न ।
बृहत्त्वधर्ममात्राभिधानात् । यथा महान् घट इत्युक्ते महत्त्वस्य निरु-
पाधिः घटो धर्मितया प्रतीयते तथेहापि वक्तव्यम् । सच्छब्दाभिधेयं
लक्षणमिति चेद् न । महासामान्यमात्राभिधानात् । ननु यथा सन्नित्युक्ते घट
इत्यवान्तरसामान्यव्यक्तिरपर्ययसानत्वेन महासामान्येनापेक्ष्यते तथेहाप्यवा-
न्तरसामान्यव्यक्तिर्वक्तव्या । ज्ञानमेव बृहत्त्वसर्वज्ञत्वादिधर्मवत्तया निरु-
पाधिब्रह्मस्वरूपलक्षणमिति चेद् न । वेदान्तिमते विज्ञानत्वस्य सुख-
दुःखरागद्वेषापेक्षया महासामान्यरूपत्वेन तथाप्यवान्तरसामान्याधारव्य-
क्त्यपेक्षाया अनिवर्तनादिति । अवोच्यते । आनन्दादुपेव खल्विति श्रुत्या
ऽऽनन्द एव निरुपाधिब्रह्मरूपमिति निर्णीयते । श्रुत्यन्तरं च यो वे
भूमा तत्सुखमिति सुखस्येव ब्रह्मधर्मत्वमाह । एवं तर्हि विज्ञान-
मानन्दमिति सामानाधिकरण्याद्विज्ञानं निरुपाधिकं ब्रह्म॥गुणः स्यादिति चेत्
तत्र वक्तव्यं किं विज्ञानानन्दयोः सामानाधिकरण्यं नीलोत्पलयद् गुणगुणि-

* कारणस्यैकत्वे इति १ पु० । † गोसदृश इति १ पु० पा० । ‡ वसिष्ठ इति नास्ति २ पु० ।

§ नस्त्विति नास्ति २ पु० । ॥ विज्ञानमेव ब्रह्मेति २ पु० पा० ।

भाषविषयया किं वा द्रव्यं घट इति वत्परापरसामान्याभाषविषयया ।
नाद्यः । केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतेः । गुणस्य गुणिना भेदाभेदयोरनिरूपणा-
दुपपन्नं निर्गुणत्वम् ॥

✓ अथ भेदाभेदवादी न निर्गुणं द्रव्यमस्तीति जल्पति । मा भूत्तिर्गुणं
द्रव्यं ब्रह्म तु न द्रव्यं प्रमाणाभावात् । समवायिकारणत्वाद् द्रव्यमिति चेद्
न । आरम्भवादाऽनभ्युपगमात् । उपादानकारणत्वाद् द्रव्यमिति चेद् न ।
गुणादीनामपि स्वगतस्त्रेयस्ववाच्यत्वाद्विधर्मोपादानत्वात् । गुणो नाम धर्मः ।
तथा च न निधर्मकः पदार्थोस्तीति चेद् न । कस्य चिदुर्मस्यैव निधं
र्मकताया अङ्गीकार्यत्वात् । अन्यथा ऽनवस्थापतेः । तस्मान्न निर्गुणं ब्रह्मेति
वचनं दर्शनप्रद्वेषमात्रम् । द्वितीयपक्षो ऽङ्गीकृत इव । विज्ञानं सामान्यपरं
तद्विशेष आनन्दः स इव हि ब्रह्म । न च सर्वज्ञत्वाऽद्वितीयत्वाद्विधर्मै
सद्वितीयत्वम् । प्रपञ्चोपाधिकतया तेषामनिर्वचनीयत्वात् । विज्ञानसामान्यमपि
दुःखरागादुपाधिकत्वादननिर्वचनीयमेव । तादृशसामान्याधारे विज्ञानप्रयुक्ता-
क्रियाकारितयानन्दे विज्ञानव्यवहारो ऽप्युपपन्न इव । ननु यथा कल्पित-
रजतत्वाधारभूतायां शुक्तायमुख्यो रजतव्यवहारस्तथा ऽऽनन्दे विज्ञानव्य-
वहारः स्यादिति चेद् न । तद्वदत्र पारमार्थिकसामान्यान्तराभावेन येष-
म्यात् । तदेव विज्ञानस्य भाव आनन्दो ब्रह्मेति स्वरूपलक्षणास्य आत्ता
त्वादशेषमस्तिमङ्गलम् ॥ इति विवरणप्रमेयसंग्रहे द्वितीयमूखं समाप्तम् ॥

द्वितीयसूत्रे ब्रह्मणो लक्षणद्वयमभिहितम् । इदानीं सूत्रकारेण
ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वे हेतुरुच्यते-शास्त्रयोनित्वादिति । पूर्वसूत्रस्य श्रुतिश्रु-
क्तिभ्यां सर्वज्ञत्वसाधनाद्ध्यर्थमेतदिति चेद् मैवम् ।

शब्दोपादानभावाद् ध्वनिगतविषयद्योतनाशक्त्योन्त-
र्ब्रह्मण्येव स्युरग्नेर्विषयविषयिणी दीपशक्तिः खलूच्चैः ।
द्रष्टृश्च ज्ञानशक्तिर्ननु न करणता किं तु दीपप्रभाय-
त्संयुक्तद्योतनेवेत्यपरमिह पुनः साध्यते सर्ववित्त्वम् ॥ -

अयमर्थः । साधितमपि पुनर्हेत्यन्तरेण दृढीक्रियते । न च पुनस्तु-
प्रसङ्गः । जगत्कर्तृत्वशङ्क्या* ५५क्षिप्ते सर्वज्ञत्वे समाधीयमानत्वात् । विमतं
ब्रह्म वेदगतसर्वविषयप्रकाशनशक्त्याधारः वेदोपादानत्वाद् यथा दीपगत-
प्रकाशनशक्त्याधारो दीपोपादानभूतो ऽग्निरिति हि प्रयोगः । यद्यपि वेदे
करणशक्तिरप्यस्ति तथापि चेतनत्वाद् ब्रह्मणो ज्ञानशक्तिरेवानुमेया । न हि
चेतनस्य कर्तुः करणशक्तिः संभाव्यते । न चोपादानोपादेययोः सर्वशक्त्य-
नुगत्या भाव्यमिति नियमो ऽस्ति । अग्निकार्यभूतायां प्रभायां प्रकाशशक्ते-
रेवानुगमाद् दाहशक्तेरनुगमात्† । एवं वेदोपादाने ऽपि ब्रह्मणि बोधशक्ति-
रेवानुगच्छतु को विरोध इति । न च वेदस्य सर्वप्रकाशकत्वे विषयित्वम् ।
पुराणाद्यनेकविद्योपबृंहितेन वेदेनाविषयीकृतस्य यस्तुनः सत्त्वे मानाभा-
वात् । न च वेदोपादानत्वमसिद्धम् । वेदस्य नामप्रपञ्चान्तःपातित्वा॥ज्ञान-
रूपप्रपञ्चोपादानत्वस्य च ब्रह्मणि सर्वोपनिषत्सिद्धत्वात् । ननु ब्रह्म न वेदो-
पादानं वेदोक्ताखिलाभिन्नत्वादृष्यादिवदिति चेद् न । वेदोक्तमात्राभिन्नत्व-
स्योपाधित्वात् । ब्रह्म तु वेदोक्तादप्यधिकं जानाति । तथा हि । वेदः स्ववि-
षयविज्ञानादप्यधिकविषयय**तृणीतः थाव्यप्रमाणत्वात्पाणिनिप्रणीतशास्त्र-
वत् । संभाव्यते ह्येतत्साध्यम् । लोके यागविषयस्यापि धीरगुडादिमाधुर्यविशे-
षस्यानुभवगम्यत्वात्†† । तथा च वेदस्य व्यापहार्यसर्ववस्तुप्रकाशकत्वात्सर्व-

* जगत्कर्तुरपि वेदकर्तृत्वशङ्कयेति ३ पु. पा. । † प्रकाशशक्तीति ३ पु. पा. ।

‡ उपादानभूताग्निरिति समस्तः पाठः ३ पु. । § दाहशक्तेरनुगमादिति ३ पु. पा. ।

॥ प्रपञ्चान्तपातित्वादिति ३ पु. पा. । ¶ कप्यादिवदतीति ३ पु. ।

** स्वविषयविज्ञानवर्धिति १. पु. पा. । †† अनुभवगम्यादिति ३ पु. ।

सत्यम् । वेदोपादानं ब्रह्म तु व्यवहारातीतं निजस्वरूपमपि स्वचेतन्येना-
भिव्यनतीति निरतिशयसर्वज्ञम्* । अथ वेदो ऽपि ब्रह्मस्वरूपं लक्षणया
प्रकाशयेत् तथापि वेदः किं चिन्मुख्यमेव वृत्त्या प्रकाशयति किं चिद्विषय-
प्रकाशयति किं चित्प्रामाण्येन किं चिद्विशेषेण । ब्रह्म तु सर्वैः सर्वात्मना प्रकाशयतीति
वेदादप्यधिकाभिज्ञमेव ॥

ननु वेदस्य ब्रह्मणा प्रणयनं नामोच्चारणमात्रं चेदुपाध्यायवद् ब्रह्मा-
ऽसर्वज्ञं स्यात् । अथे बुद्धो रचितत्वे व्याकरणादिवेदः पौरुषेयः स्यात् ।
अथ मन्यसे प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य विवदित्वा रचिता व्याकरणादयो
मानान्तरसापेक्षतया पौरुषेया भवन्तु नाम वेदस्य तु नित्यज्ञानजन्यनित्ये-
च्छायात्वा ईश्वरेण रचितस्य मानान्तरनिरपेक्षस्य कथं पौरुषेयत्वमिति ।
नेतत्सारम् । तादृगीश्वरे प्रमाणाभावात् । अनुमानानामीश्वराऽसाधकत्वस्य
पूर्वसूत्रे दर्शितत्वात् । आगमस्तत्साधक इति चेद् न । उक्तेश्वरसिद्धौ
तत्प्रोक्तागमप्रामाण्यसिद्धिः तत्सिद्धौ चोक्तेश्वरसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वात् † ।
वेदस्यानपेक्षत्वादेव प्रामाण्यं नेश्वरप्रोक्तत्वाद् अतो नेतरेतराश्रय इति
चेद् श्वमयीश्वरेच्छा नित्या ज्ञानजन्या चेति व्याहृतिर्दुष्परिहरा ।
अथार्थे बुद्धो रचितत्वे समे ऽपि व्याकरणादीनां यकभिप्रायप्रयुक्तत्वात्प्रो-
रुषेयत्वं वेदानां त्वध्ययनविधिप्रयुक्तत्वादपौरुषेयतेति चेद् न । विमता
वेदा यकभिप्रायप्रयुक्ता नाऽध्ययनविधिप्रयुक्ता वा अथे बुद्धो रचितत्वाद्याकर-
णादिवदिति पौरुषेयताया दुर्धारत्वात् । न च वेदानां चेतन्याप्यनिर्विक-
ल्पकज्ञानपूर्वकत्वं व्याकरणादिवैयर्थ्यमिति याच्यम् । चेतन्यप्यप्यभिलषित-
साधनोपरागे अधिकल्पकत्वात् ॥

नन्वपौरुषेया वेदाः प्रवाहाविच्छेदे सत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वादात्म्य-
दिति चेत् किमत्र स्मरणागोचरकर्तृकत्वं हेतुः उताप्रमोदमाणकर्तृक-
त्वम् ‡ । आद्यो जीर्णकूपादायनेकान्तिकः । द्वितीयो ऽमिट्टः । वेदो
विशिष्टबहुचतुष्टयप्रणीतः बहुष्येविषयवाच्यप्रमाणत्वाद् भारतम् । स इदं
सर्वमसृजत ऋचो यजूंषि सामानीत्यनुमानागमाभ्यां वेदे कर्तुः § प्रमो-

* सर्वज्ञत्वमिति १ पु. १.

† कर्तृकत्वं हेतुरिति १ पु. पा. १.

‡ अन्योन्याश्रयमिति ३ पु. पा. १.

§ वेदकर्तृरिति १ पु. पा. १.

यमाणात्वात् । एवं तर्हि वेदस्य पौरुषेयत्वप्रसङ्ग इष्ट इति चेद् न । प्रामा-
 ण्यभङ्गप्रसङ्गात् । न तावन्नित्येच्छादिमदीश्वररक्षितत्वात् प्रामाण्यम् । दूषि-
 तत्वात् । नापि महाजनपरिग्रहाद्वेहात्मभावचन्द्रप्रादेशमात्रत्वादीनां महाज-
 नपरिगृहीतानामेवाप्रामाण्यदर्शनात्* । स्मृतिपुराणपिशादिवाक्यवदर्थस्य माना-
 न्तरसिद्धतया प्रामाण्यं स्यादिति चेद् मैवम् । किं वेदार्थभूतो धर्माधर्मौ
 प्रत्यक्षेणानुभूतौ उतागमान्तरेण । न चरमः । अनयस्थानात् । प्रथमे ऽपि
 न हि तावदस्मदादिप्रत्यक्षेण धर्माधर्मावुपलभामहे । नापि योगिप्रत्यक्षं
 तद्वाहकम् । तस्य स्वविषयरूपादिव्येशितिशयकरत्वात् । न चात्मसमवेततया
 धर्माधर्मौ मानसप्रत्यक्षाविति वाच्यम् । वेदसृष्टिकाले धर्माधर्मयोर्भावितो-
 रवर्तमानत्वात् । पूर्वकल्पानुष्ठितौ धर्माधर्मौ तदा वर्तन्ते एवेति चेद् न ।
 पूर्ववेदसृष्ट्यापि तथेत्यनवस्थायामन्धयरम्पराप्रसङ्गात् । तस्मात्पौरुषेयत्वे
 वेदस्य प्रामाण्यं दुःसम्पादम् । अत एव सुगता आर्हताश्चाऽप्रमाणं वेदमाहु-
 रिति-चेद् न । तेषां स्वागमेष्वप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अत एव लोकायत आगम-
 मात्रं नेच्छतीति चेद् न । तस्य वाक्यमात्राप्रामाण्ये वादानधिकारः । लौकिक-
 वाक्यप्रामाण्ये किमपराहुं वेदवाक्येः । तदेवं पौरुषेयत्वे वेदस्येष्टं प्रामाण्यं
 प्रभज्येत । अपौरुषेयत्वे ब्रह्मण उपाध्यायवदसर्वज्ञत्वं प्रसज्येतेति ।

अचोच्यते । पौरुषेयत्वं तावन्न सहामहे । तथा हि । किं शब्दार्थतत्सं-
 बन्धानां पौरुषेयत्वमुक्त क्रमावस्थितवाक्यानाम् । आद्ये ऽपि न तावज्जीवाः
 कर्तारः तथा सति कश्चित्सागरं विश्वित्वा मेरुशब्दमपि वाचकत्वेन प्रयु-
 ज्जीत । स्यतन्त्रत्वात् । नापीश्वरः कर्ता । कल्पादिषु शब्दार्थसमन्धव्यवहारः
 पूर्वपूर्वव्यवहारपरम्पराधीनः अभिधानाभिधेयव्यवहारत्वाद् इदानीन्तनव्य-
 वहारवदित्यनादित्वानुमानात् । न च हित्यादिसाङ्केतिकशब्देष्वनेकान्तः ।
 तेषां गात्रादिशब्दवदभिधानाभासत्वात् । न द्वितीयः । सृष्टिकालीनं वेदा-
 ध्ययन पूर्ववेदाध्ययनानुष्मृतिनिबन्धनं वेदाध्ययनत्वाद् इदानीन्तनवेदाध्य-
 यनवदित्यनादित्वमिद्वेदः । न चेवं सर्वेष्वपि ग्रन्थेष्विदमनादित्यं भुसाधमिति
 वाच्यम् । तेस्तरेव ग्रन्थेस्तत्कर्तृणां प्रतिपादनात्तदागमविरोधात् । इहापि

श्रुत्येव वेदस्य कर्ता प्रतिपाद्यतइति चेत् किं हिरण्यगर्भविषयया इदं सर्वम-
सृजत ऋचो यजूंषीत्यादियुत्या किं वेश्वरविषयया ऽस्य महतो भूतस्य निः-
श्वसितमित्यादियुत्या । नाद्यः । यो ब्रह्माणं विदधातीत्यादिश्रुतेो हिरण्य-
गर्भात्पतेः प्रागेव वेदसद्भाष्यगमात् । सतामेव वेदानां हिरण्यगर्भमुद्भो प्राय-
मिकमाविर्भावमभिप्रेत्यासृजतेति श्रुतिरप्युपपन्ना । न द्वितीयः । उपादानप्र-
करणपठिता सा श्रुतिः ईश्वरस्य वेदोपादानत्वमेव ब्रूते न तु वेदकर्तृत्वमपि ।
ईश्वरोपादानत्वमपौरुषेयत्वं च विरुद्धमिति चेद् न । यत्तादृशपौरुषेयत्वस्या-
ङ्गीकृतत्वात् । भारतादीनां व्यासादिभिर्मनान्तरेणार्थे बुद्धा रचितत्वं पौरु-
षेयत्वम् । ततो मूलप्रमाणत्वेन तत्प्रामाण्यम् । वेदो नायं बुद्धा रचितः
असर्वज्ञवचनत्वाभावे सति धर्माधर्मब्रह्मप्रमाणस्य तु परपरिकल्पितेश्वरबुद्धि-
वत् । तथा च ब्रह्मकार्यस्यापि वेदस्य स्वतःसिद्धे प्रामाण्ये न का विद्वानिः* ।
ननु प्रमाणदृष्ट्यादी ह्याप्तः । तददृष्टस्योत्प्रेक्षितस्य च वक्ता नाप्तः । तथा च
वेदो न प्रमाणम् आप्राप्रणीतवाक्यत्वाद् उन्मत्तवाक्यवदिति चेद् मैथम् ।
वेदः प्रमाणम् अनाप्राप्रणीतवाक्यत्वाद् मन्वादिवाक्यवदित्यपि प्रयोगात् ॥

कथं तर्हि निर्णय इत्युच्यते । प्रामाण्यं स्वतःसिद्धमप्रामाण्यं तु कार-
णदोषादिति ह्यस्मत्सिद्धान्तः । अचेन्मत्तवाक्यस्य भ्रान्त्योत्प्रेक्षया वा दुष्टं
ज्ञानं मूलमित्यप्रामाण्यमुचितम्† । मन्वादिवाक्यस्य स्वत एव प्रामाण्ये सत्या-
प्रणीतत्वात्प्ये। गुणो ऽपि प्रतिबन्धककारणदोषनिवारकतयोपयुज्यते । वेदस्य
तु प्रतिबन्धासंभवादन्तरेणैव गुणं स्वतः प्रामाण्यं सिध्यति । मन्वाप्रयोगान-
पेक्षत्वे स्मर्यमाणेनापि घटशब्देन घटः प्रमीयेत । प्रमीयतां नाम यत्र कुत्र
चित् पुरोवर्तिनि तु घटरहिते स्थले प्रमाणान्तरविरोधाद् न प्रामाण्यते ॥

अथ मत्तं कस्य चित्कदा चिदसति प्रमाणान्तरोदये तस्मिन्नपि म्यले
घटः स्मर्यमाणशब्दात्प्रमीयते तर्ह्यप्राप्रयोग इव प्रामाण्ये हेतुरस्तु । स च
प्रयोगो द्वेधा निष्पद्यते । मन्वादिवाक्यानि मानान्तरेणार्थमुपलभ्य प्रयुक्तानि ।
वेदवाक्यानि पूर्वपूर्वप्रयोगाननुमृत्य प्रयुक्तानि । उन्मत्तवाक्यानि पुनस्तदुभ-
याभाषादप्रमाणान्येष ॥

नन्वेवं वेदे प्रामाण्यमन्धपरम्परापस्तं भवेदिति चेत्तर्ह्येवं व्यवस्था
ऽस्तु । स्मर्यमाणशब्देभ्यस्तात्पर्याभावाद्गार्थप्रमितिः । वेदे पुनरध्ययनविधि
तात्पर्यादाप्रप्रयोगाभावे ऽपि प्रमितिरुत्पत्स्यतइति । न चाध्ययनविधिवा-
क्यस्य तात्पर्याभावादप्रामाण्यं शङ्कनीयम् । स्वेनेव तात्पर्यसिद्धेः । न
चेवमात्माश्रयो दोषः* । शब्दशब्दवत्स्वपरनिर्वाहकेष्वविरोधात् । अतो
ब्रह्मवद्वेदस्यापि पर्यालोचनायामनादित्वं पर्यवस्यति न तु कालिदासादिय-
न्यवत्परोक्षेयत्वम् । न चानादित्वे ऽपि पुराणवाक्यवदन्यथासंनिवेशप्रणयनं
शङ्कनीयम् । नियतक्रमविशिष्टानामेव वर्णपदवाक्यप्रकरणकाण्डादीनां वेदशब्द-
वाच्यानां कल्पादिप्रलययोरप्याविर्भावतिरोभावमात्रभाजां कूटस्थनित्यत्वाङ्गी-
कारात् ॥

तर्हि वेदो न ब्रह्मोपादानः अनादित्वात् कूटस्थनित्यत्वाच्च ब्रह्म
वदिति चेद् । स्वतन्त्रत्वोपाधिहतत्वात् । वेदस्तु ब्रह्मपरतन्त्रः ब्रह्मण्या-
रोपितत्वाद् यथा रज्ज्वामारोपितो रज्जुतन्त्रः सर्पः ॥

ननु रज्जुसर्पवद्वेदस्य कथं मिथ्यात्वमुच्यते । निर्वक्तुमशक्यत्वादिति
ब्रूमः । तथा हि । किं वर्णमात्रं वेदः किं वा क्रमसहिता वर्णाः । नाद्यः ।
अक्रमव्युत्क्रमोच्चारितेषु वर्णेषु वेदबुद्ध्यभावात् । द्वितीये ऽपि स क्रमः किं वर्ण-
निष्ठ उच्चारणनिष्ठो वा उपलब्धिनिष्ठो वा । वर्णनिष्ठत्वे ऽपि तावत्क्रमो न देश-
कृतः संभवति । वर्णानां सर्वगतत्वात् । नापि कालकृतः । नित्यत्वात् ।
नापि वस्तुकृतः । विरोधात् । न ह्येकदेव राजा जारेति जकारस्य पूर्वापर-
भावो† युक्तः । नाप्युच्चारणनिष्ठः क्रमो वर्णेषूपरक्यने । उच्चारणतत्क्रमयोः
श्रोत्राविषयत्वात् । वेदस्तु वर्णात्मा श्रोत्रग्राह्यः । उपलब्धिनिष्ठो ऽपि किं
वर्णानां धर्म उत वर्णेष्वारोप्यते किं वा वर्णानामुपलक्षणम् । नाद्यः । अन्य-
निष्ठस्यान्यधर्मत्वानुपपत्तेः । द्वितीये ऽप्यख्यातिवादिनः क्रममात्रस्य वा
वर्णमात्रस्य वा वेदशब्दानर्हत्वाद् विशिष्टप्रत्ययस्यानङ्गीकाराद् अथिवेकमा-
त्रमेव वेद इति अर्थोक्तबोधो न स्यात् । अन्यथाप्यातो पुनर्येगिष्टप्रत्यय-
स्यानङ्गीकाराद् अथिवेकमात्रस्याद्विशिष्टार्थस्य चाभावाद् घानातिरिक्तो‡

* आत्माश्रयो दोष इति मय्यस्य शाङ् ३ पु० ।

† पूर्वापरीभाव इति ३ पु० पा० ।

‡ विद्वानतिरिक्तंति शोधितं ३ पु० ।

वेदो न स्यात् । न तृतीयः । क्रमविशिष्टवर्णप्रत्ययस्य प्रत्यक्षत्वात् । अतो
ऽनिर्वचनीयो वेदः । अनिर्वचनीयस्यापि तुच्छव्यावृत्तत्वाद्देहात्मवदर्थक्रिया-
सामर्थ्यमविरुद्धम् । तदेवं ब्रह्मविवर्ततया ऽकार्यस्यापि वेदस्यानादित्वकूटस्थ-
नित्यत्वाभ्यां मानान्तरादर्थोपलब्धिपूर्वकपुरुषेच्छाधीननिष्पाद्यत्वाभावाच्च पौ-
रुषेयत्वदोषः । सर्वार्थप्रकाशकवेदोपादानस्य ब्रह्मण उपार्थायवैलक्षण्याद-
सर्वज्ञत्वदोषो ऽपि न । न च ब्रह्मणः स्वयंप्रकाशस्य सर्वसंसर्गित्वादेव सर्वज्ञ-
तासिद्धौ वेदोपादानत्वेन तत्साधनं व्यर्थमिति वाच्यम् । वाय्वाकायरसग-
न्धादिसंसर्गिणः सवितृकिरणस्य तत्प्रकाशकत्वाददर्शनात् । तस्मात्सर्वार्थप्रकाश-
नसमर्थसर्ववेदोपादानतयेव सर्वज्ञत्वं साधनीयमिति सूचकाराभिप्रायः ।
इति षष्ठं धर्मोक्तं समाप्तम्* ॥

जगज्जन्मादिनिमित्तोपादानकारणं सर्वज्ञं ब्रह्म शास्त्रैकगम्यम् । २२५

स्वरूपेणाधिष्ठानत्वमपेक्ष्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वव्यापदेश इतीष्टसि-
द्धिकाराः प्रकारान्तरेण वर्णयन्ति । ब्रह्मैकमेव स्वाविद्याया जगदाकारेण वि-
वर्तते स्वप्नादिवदिति ॥

सर्वे ऽप्येते सिद्धान्ताः । प्रक्रियाणां सत्त्वावबोधाय कल्पितत्वादिति
सर्वे निर्मलम् ॥ इति विवरणप्रमेयसंग्रहे * तृतीयसूचं समाप्तम् † ॥

* विद्यापरममुनिकृते ह्यधिकं य युः ।

† ३ सूत्रे २ सर्वज्ञमेव समाप्तम् । आदितः सप्त सर्गकानि गतानि ।

तृतीयसूत्रे ब्रह्मणि वेदान्ताः प्रामाण्यमिति प्रतिज्ञातं चतुर्थसूत्रे तत्प्रा-
माण्यामुपपादयते ॥

ननु सूत्रकारवचनविरोधाद्भूतवस्तुप्रतिपादनायोगात्प्रयोजनशून्यत्वा-
दनधिगतार्थत्वाभावाच्च न ब्रह्मणि वेदान्तप्रामाण्यं* संभवति । सूत्रकारो हि
जेमिनिराम्नायस्य क्रियार्थत्वादिति सूत्रेणाक्रियार्थानां वेदान्तानामानर्थक्य-
मेवाह । यद्यप्यादिमध्यावसानेषु वेदान्तानां ब्रह्मेक्यतात्पर्यदर्शनाद् नानर्थ-
क्यसंभवस्तथापि न प्रामाण्यं घटते । ब्रह्मबोधका वेदान्ता न प्रमाणं
मानान्तरयोग्यत्वे सति मानान्तरानुपलभ्यस्य ब्रह्मणो बोधकत्वात् । यथा
स्पर्शयोग्यस्य स्पर्शाऽनुपलभ्यस्य विषयतन्निम्नोन्नतभावस्य बोधकं चाक्षुषज्ञा-
नम् । न च विशेषणसिद्धिः । ब्रह्म मानान्तरयोग्यं परिनिष्ठितवस्तुत्वाद् घटा-
दिवत् । न च ब्रह्मेकप्रमाणत्वेऽपि परिनिष्ठितत्वाद्गन्धादिवदिति वाच्यम् ।
चक्षुःस्पर्शनयाह्येषु घटादिद्रव्येष्वनेकान्त्यात् । तथापि प्राभाकराभिमतं
कार्यं प्रमाणान्तरयोग्यं तुच्छव्यावृत्तत्वाद् घटवदित्याभाससमानत्वमिति चेद्
न । परिनिष्ठितत्वस्योपाधित्वात् । अनुमेयमविष्यद्ब्रह्मादौ परिनिष्ठितत्वा-
भावाच्च साध्यव्याप्तिरिति चेद् यद्यपि प्रमाणान्तरयोग्यत्वं प्रति प्रतियोग्य-
पेक्षस्य तुच्छव्यावृत्तत्वस्य प्रयोजकत्वे गौरवं तच्चिरपेक्षस्य परिनिष्ठितत्वस्य
प्रयोजकत्वे लाघवमिति नास्त्येव साम्यम् । ब्रह्म शब्दैकगम्यं रूपादिभि-
र्व्याप्तिप्रहादिभिश्च हीनत्वात् परकीयकार्यवदिति चेद् न । अनुभषगम्य-
ताया अपि भवद्विरङ्गीकारात् । एवं च सति प्रथमानुमाने हेतुगतं माना-
न्तरानुपलभ्यस्येति विशेषणमसिद्धमिति चेद् न । अनुमातृणां ब्रह्मानुमया-
सिद्धौ विशेषणसिद्धेः । अतः प्रथमानुमानेन संघादकमूलप्रमाणरहितानां
वेदान्तानामप्रामाण्यं सिध्यति । अपौरुषेयवचसां न मूलप्रामाण्यापेक्षेति चेत्
सत्यम् । तथाप्यहं मनुष्य इति प्रत्यक्षेण बाधितत्वादादित्यो यूप इति यद-
प्रामाण्यमेव । उक्तप्रत्यक्षस्य दोषजन्यत्वेन श्रुत्यबाधकत्वे ऽपि सिद्धे ब्रह्मणि
प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्येषूपप्राप्यनिष्परिहाररूपप्रयोजनासंभवात् तात्पर्यरहिता वेदा-
न्ता नैव प्रामाण्यं लभन्ते ॥

* वेदान्तानां प्रामाण्यमिति ३ पु० पा० ।

† चाक्षुषव्याप्तिरिति १ पु० पा० ।

‡ जेमिनिसूत्रं १ पा० २ पा० १ सू० ।

§ आनुमानिकमविष्यदिति २ पु० पा० ।

ब्रह्मणि वेदान्ता न प्रमाणमपि तूपासनायामिति पूर्वपक्षः । २२७

अथोच्येत न प्रयोजनं तात्पर्यं वा प्रामाण्यप्रयोजकं किं त्वनवग-
तार्थबोधकत्वमिति । एवंमपि मानान्तरायोग्यं कार्यमेव वेदः प्रमाणम्
न तु तद्योग्यं सिद्धं ब्रह्म । तस्मादनर्थका वेदान्ताः । अध्ययनविधिपरिगृ-
हीतानामप्रामाण्यमयुक्तमिति चेत् तर्हि कर्तृरूपस्य जीवस्य देवतारूपस्य
ब्रह्मणश्च प्रकाशकत्वेन क्रियाविधिशेषत्वमस्तु । तथा च मन्त्रार्थशब्दादिय-
त्प्रामाण्यं सेत्स्यतीति * । ब्रह्मविधायकत्वेनेव प्रामाण्यमस्त्विति चेद् न ।
क्रियाविषयस्य † विधेः परिनिष्ठत्वस्तुन्यसंभवात् । ननु न तावद्वेदान्ता शक्य-
विधेः शेषभूताः सो ऽरोदीदित्यादिवत्प्रकरणशठमायात् । नापि सर्ववि-
धिसमूहस्य । भिन्नवस्तुप्रतिपादकानां सर्वविधीनामेकवाक्यत्वाभावात् । न च
धर्मसामान्यमेकमेव सर्वविधिभिः प्रतिपाद्यमिति वाच्यम् । सामान्यस्यानुष्ठा-
नानर्हत्वात् । अथोच्येत यथा सर्वकर्तृसंबन्धिन्या जुहुः प्रकृतिद्वयं सम-
र्पयत्यर्थमयीवाक्यमनारभ्याधीतमपि सर्वकर्तृवाक्यानां प्रत्येकं शेषभावं भजते
तथा कर्तुः समर्पका वेदान्ता अपीति । नैतत्सारम् । निर्विशेषप्रधानैर्वेदान्-
तोरात्मनि स्तूयमाने प्रतिपाद्यमाने वा कर्मप्रवृत्तावनुपयोगात् । न चापयोगः
कल्पयितुं शक्यः । कर्तृत्वादिसर्वविशेषनिराकरणस्य प्रवृत्तिविरोधित्वात् ।
तस्मात् क्रियाविधिशेषा वेदान्ताः ॥

एवं तर्हि सगुणोपासनाविधिशेषा भवन्तु । न चेवं मन्तव्यम् । उपासना-
विधिशेषैरपि वेदान्तेः सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टं जगत्कारणं परिनिष्ठितं ब्रह्मस्वरूपं
न सिध्यति संवादकमूलप्रमाणाभावात् । अत उपास्याविद्धे । कथमुपासनाविधिः
दूरे तच्छेषत्वं वेदान्तानामिति । अनुमानादनिर्दिष्टविशेषे जगत्कारणे ऽवगते
तस्योपासनाविधौ नित्यशुद्धबुद्धसत्यज्ञानानन्तत्वादुपास्यगुणारोपेण वेदान्ता-
नामन्यथात् । ननु वेदान्तानामुपासनाविधिपरत्वेन देयताकाण्डे ऽन्यथस्यावज्ञा-
स्ति प्रकरणभेदात् स्वकाण्डे तु यस्तुमाष्ययश्चायिनि न को ऽपि विधिः श्रूयते न
च कल्पयितुं शक्यते । पूजा प्रणिष्टभाग इत्यादौ द्रव्यदेयतासंबन्धवद् न विधि-
कल्पकस्यापुनस्तत्वादिति चेद् मेवम् । अध्ययनविधिपरित्यजेय प्रामाण्यं
परिकल्प्य तत्प्रामाण्यानुपपत्त्योपासनाविधेः कल्पयितुं शक्यत्वात् ।

फलं चेतावदरे खल्वमृतसत्वमित्यादर्थवादगतं मोक्षरूपमवगन्तव्यम् । तस्मात्
ब्रह्मणि वेदान्ताः प्रमाणं किं तूपासनायाम् ॥

इत्येवं पूर्वपक्षे प्राप्ते सूत्रकार आह तत्तु समन्वयादिति * । तुल्यत्वेन
पूर्वपक्षो निषिध्यते । तदिति स्वपक्षे प्रतिज्ञा । तद् ब्रह्म वेदान्तेः प्रतीयत-
इत्यर्थः । कुतः । वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्येण सम्यगन्वितत्वात् ।
तात्पर्यं हि पुरुषधर्मः स च कथं वेदान्तानां स्यादिति चेद् † मेवम् ।
न हि विषयेय तात्पर्यम् । सत्यामपि विवक्षायामप्रयुक्ते शब्दे तात्पर्यव्य-
वहाराभावात् । नापि पुरुषप्रयोगमात्रम् । उन्मत्तादिप्रयोगे तदभावात् ।
अतस्तदर्थप्रमितिशेषत्वं ‡ तात्पर्यम् । तच्च शब्दधर्म एव । न च तस्मि-
न्नपि विषयैव तत्प्रयोजिकेति वाच्यम् । केवलव्यतिरेकाभावात् । सत्यपि
तादर्थ्यं विवक्षाभावापराधेन तात्पर्यभावाददर्शनात् । न च विवक्षाव्यतिरे-
केण तात्पर्यगमकाभावः । उपक्रमादीनां भावात् § । न च प्रमेयस्य कार्य-
त्वमेव तात्पर्यगमकम् । पुनस्ते जात इत्यादिष्वसत्यपि कार्यत्वे तात्पर्यद-
र्शनात् । तथापि तात्पर्यदेव प्रमेयस्य कार्यपर्यवसानमनुमीयतामिति चेद्
न । कार्यत्वप्रमितितात्पर्येयोरन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । कार्यविषयप्रमितौ सत्यां
तत्प्रमितिजननसामर्थ्यलक्षणं तात्पर्यं सिध्यति सिद्धे च तस्मिन्तत्प्रमिति-
सिद्धिरिति । ननु तात्पर्यभावः प्रमितिप्रतिबन्धकः । विषं भुङ्क्ष्वेत्यादौ वा-
क्यादेव प्राप्ताया विषभोजनप्रमितेस्तात्पर्यभावेन प्रतिबध्यमानत्वात् । तत्प्र-
तिबन्धनिवारकं च तात्पर्यम् । तथा च प्रथमतो वाक्यादेव कार्यप्रमितौ सत्यां
पश्चात्तथैव कार्यप्रमित्या प्रतिबन्धनिरासि तात्पर्यमप्यस्तीत्यवगम्यते ॥ न
पुनस्तात्पर्येण कार्यप्रमितिर्भाव्यते ततो नान्योन्याश्रय इति चेत् सत्यम् ।
तथापि कार्यत्वं न तात्पर्यलिङ्गं जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद्गवीधुकयवाग्वा
वेत्यादिषु सत्यपि कार्ये तात्पर्यभावात् । अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधु-
काश्चेत्युत्तरवाक्येनारण्यतिलानां गवीधुकानां च निराकरणात् । तस्मादुपक्र-
मादीन्येव तात्पर्यलिङ्गानि ।

* इतिशब्दो नास्ति २ पु० ।

† चेच्छब्दो नास्ति २ पु० ।

‡ प्रतिपत्तिशेषत्वमिति २ पु० । § तात्पर्यपाटकोपक्रमादीनां भावादिति २ पु० पा० ।

॥ अस्तीति गम्यते इति २ पु० पा० । ¶ यवाग्वा जुहुयादिति १ पु० पा० ।

उपक्रमोपसंहाराद्यभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।

अर्थवेदोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिश्चये ॥

• अत्युक्तत्वात् । प्रसिद्धानि हि सर्वेष्वपि वेदान्तेषु ब्रह्मण उपक्रमादीनि । ततस्तात्पर्येण वेदान्ता ब्रह्मणि समन्विताः ॥

अन्वयस्य सम्यक्त्वं नामेतरवैलक्षण्येनार्थप्रतिपादनम् । इतरञ्च हि गामानयेत्यादिशब्दाः क्रियाकारकसंसर्गं प्रतिपादयन्ति । उद्भिदा यजेतेत्य-
चोद्भिद्यामशब्दयोरेकार्थत्वेऽपि नयोगाकाङ्क्षा विद्यते । नीलमुखलमित्य-
गुणगुणिनेभेदाभेदो प्रतिपाद्यो । एकार्थप्रतिपादकेष्वप्यन्येषु शब्देषु लिङ्गसंख्ये
अवर्जनीये । वेदान्तास्तु न तथा संसर्गं वा साकाङ्क्षार्थं वा भेदाभेदो वा लिङ्ग-
संख्याविशिष्टं वा प्रतिपादयन्ति किं त्वभिधावृत्त्या लक्षणयोपाधिद्वारा वा
ऽखण्डेकरसमेध जगत्कारणसामान्यानुवादेन प्रतिपादयन्ति ॥

तच्च ज्ञानशब्दोऽनेकविकारयुक्तान्तःकरणवृत्तिप्रतिधिम्यित्तचैतन्ये
व्युत्पन्नः । आनन्दशब्दश्च शुद्धसात्त्विकान्तःकरणवृत्त्यभिव्यक्तायामत्यनुकू-
लतया स्फुरन्त्यां कस्यां विद्युक्तो लोके प्रसिद्धः । तावेतो ज्ञानानन्दशब्दो
वाक्यान्तरेण नित्यत्वप्रतिपादकेन विरोधावृत्त्यंशं परित्यज्यानुकूलतया
स्फुरन्तीं व्यक्तिं प्रतिपादयतः । तथा च वृत्तिव्यागांशे * लक्षणा इतरांशे
तु मुख्यवृत्तिः । एकसत्यानन्तशब्दाः स्वगतभेदाभाषमिध्यात्वाभाषसजाती-
यविजातीयद्वितीयाभावाभिधानद्वारेण तच्च लक्षणया वर्तन्ते । सर्वज्ञः
सर्वशक्तिरित्यादिशब्दाश्चानिर्वचनीयप्रपञ्चोपाधितया तच्च वर्तन्ते । अयमात्मा
ब्रह्म सत्यमसीत्यादिशब्दाश्च भागस्यागलक्षणा ब्रह्मण्येव वर्तन्ते । तदेवं
सर्वे वेदान्ता अखण्डेकरसब्रह्मप्रतिपादकाः ॥

अनु सत्यज्ञानादिशब्दानां भिन्नार्थत्वे कथमखण्डेकरमे वृत्तिः । एका-
र्थत्वे पुनरुक्तिप्रसङ्गः । नैव दोषः । तात्पर्येण प्रतिपादयत्युक्तत्वेऽपि व्याय-
त्यानामसत्यजडादीनामनिर्वचनीयार्थानामेकत्वात् । न चानिर्वचनीयपदार्थेन
तदभावेन वा परमार्थभावरूपद्वैतस्य का चित् क्षतिरस्ति । तस्मात्तत्त्वम-

* वृत्तिभागांशे इति २ पु. अन्धमध्ये पाठः । अर् 'भा' इत्येतदुपरि 'न्या' इति मूलं
तथा मिलितम् । १ सजातीयविजातीयभावेति १ पु. पाठः ।

॥ तात्पर्यप्रतिपादयत्येति समलः पाठः २ पु. ।

स्यादिमहावाक्यानि सो ऽयं देवदत्त इत्यादिवाक्यवदखण्डेकरसं प्रतिपाद-
यन्ति । तथा हि । एकं देवदत्तमेकस्मिन् देशे काले च द्वौ पुरुषौ दृष्टवन्तौ ।
पुनर्देशकालान्तरे तमेव तावेष ददृशतुः । तयोर्मध्ये सोऽयं देवदत्त इति
प्रत्यभिजानात्येकः । अपरस्तु पूर्वदृष्टाद् देवदत्ताद्विभ्रं पश्चाद्दृष्टुं मन्यते ।
तं प्रत्यभिज्ञाहीनमितरे बोधयति सो ऽयं देवदत्त इति । तत्र बोधयिता
स्पष्टं भेदेन प्रतीयमानयोस्तत्तद्वेशकालयोस्तद्विशिष्टयोर्वा देवदत्तयोरेक्यं न
प्रत्यभिजानाति विरोधात् किं तु विशिष्टद्वयोपलक्षित एको देवदत्तः प्रत्य-
भिज्ञागोचरः । तत्र प्रत्यभिज्ञानं देवदत्तस्वरूपैक्यम् । विशिष्टाभिधायिभ्यां सो
ऽयमिति पदाभ्यां स्वार्थैकदेशपरित्यागेनैकदेशलक्षणा परस्मै प्रतिपाद-
यति ॥

ननु सो ऽयमिति पदार्थयोर्देवदत्तैक्यं तदेव वाक्येनापि प्रतिपा-
द्यते उतान्यत् । आद्ये ऽनुवादप्रसङ्गः । न द्वितीयः । ऐक्यान्तरस्याभा-
वादिति चेद् न * । प्रत्यभिज्ञाया अप्यनेन न्यायेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अभि-
ज्ञावगतस्यैक्यस्य बोधने ऽनुवादकत्वम् ऐक्यान्तरं तु नास्तीत्येषापि
सुवचत्वात् । एकस्य कालद्वयसंबन्धः प्रत्यभिज्ञाप्रमेयमिति चेद् न ।
तस्याप्यभिज्ञाद्वयेनैव सिद्धत्वात् । अथ प्रत्यभिज्ञानस्यानधिगतार्थगन्तृत्वा-
भावे ऽपि भेदभ्रमव्युदासित्वादभिज्ञाभ्यां भेदभ्रमाव्युदासिनीभ्यां फलतो
विशेषसद्भावात्प्रामाण्यं † तर्हि सो ऽयमिति वाक्यस्याप्येवमेव पदाभ्यां विशेष-
सद्भावात्प्रामाण्यमन्तु । एवं च तत्त्वमसिवाक्यमपि त्वंपदार्थे कर्तृत्वाद्यंगं
विरोधिनां परित्यज्य साविमात्रमुपादाय तत्पदार्थे परोक्षाद्यंगपरित्यागेना-
वशिष्टेन चिन्मात्रैक्यं पदार्थप्रतीतिसमये प्रतिपन्नमपि भेदभ्रमव्युदासाय
प्रतिपादयति । तदयं प्रयोगः । तत्त्वमस्यादिवाक्यम् अखण्डार्थनिष्ठं कार्यकरण-
व्यतिरिक्तद्रव्यनिष्ठत्वे सति समानाधिकरण्यात्वात् सो ऽयं देवदत्त इति वाक्य-
पदिति ॥

ननु मृद् घटौ नीलमुत्पलमित्यादौ पदार्थयोः प्रत्येकमसाधारण-
मेक्यमेकैकपदप्रमेयं पदार्थयोरितरेतरैक्यं तु वाक्यप्रमेयमित्यनधिगतार्थगन्तृ-

त्वादेव यथा वाक्यप्रामाण्यं तथा ऽप्यस्तु । तथा च भेदभ्रमव्युदासमात्र-
विशेषात्प्रामाण्यमित्येषा कष्टकल्पना न भविष्यतीति चेद् न । वेषम्यात् ।
तत्र हि कार्यकारणयोर्द्वैव्यगुणयोश्च* भिन्नयोरेक्यं प्रतिपादयते व्यवहारो भट्ट-
नय इति न्यायेन भेदाभेदाभ्युपगमात् । अत्र त्वखण्डेकरसं प्रतिपादयत-
इत्यस्ति महद्वैषम्यम् ॥

अत्र के विदाहुः । य आत्मनि तिष्ठन्नेष तत्रात्मा सर्वान्तर-
इत्यादिशास्त्राज्जीवब्रह्मणोरपि भेदाभेदावभ्युपेयो । अन्यथा पदार्थवाक्या-
र्थयोः साङ्ग्येदिति । ते प्रष्टव्याः । तत्र भेदो ज्ञानेन निवर्त्यते न
वेति । न चेन्मोक्षो न स्यात् । निवर्त्यते चेत् तदापि भेदाभेदविषयमेव
ज्ञानं तन्निवर्तकम् उताभेदमात्रविषयं ज्ञानान्तरम् । नादाः । ज्ञानस्य
स्वविषयनिरास्यत्वायोगात्† । न द्वितीयः । अभेदज्ञानजनकप्रमाणाभा-
वात् । त्वन्मते शास्त्रस्य भेदाभेदविषयत्वात् । शास्त्रजन्यभेदाभेदज्ञाना-
भ्यासादभेदज्ञानं जायतइति चेद् एवमपि ज्ञाननिवर्त्यत्वे भेदस्य मिथ्यात्वं
स्यात् । ज्ञानेनाज्ञानं निवर्त्यते भेदस्तु कर्मभिर्विनश्यतीति चेद् न । ब्रह्म
वेद ब्रह्मेव भवतीत्येवकाराभिधेयभेदनिरासस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वावगमात् ।
अथ ज्ञानप्रागभाववद्वेदस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे ऽपि न मिथ्यात्वं तथापि किं
येनैवाकारेण जीवस्य ब्रह्मणो भेदस्तेनैवाभेदो ऽपि उताऽऽकारान्तरेण । आद्ये
भेदनिवृत्तावभेदो ऽपि निवर्तते । तत्प्रयोजकाकारस्येक्यात् । द्वितीये निरव-
यवब्रह्मभूतस्य जीवस्य धर्मभूतो भेदो न तावत्कर्मणा निवर्तयितुं शक्यते ।
ज्ञानेन तन्निवृत्तावपि यदि तेन भेदेनोपलब्धितो जीवस्तदा ब्रह्मेव जीवः
स्यात् । अथ भेदविशिष्टस्तर्हि भेदनाशे जीवो ऽपि नश्येत् । अथ विशिष्टा-
कारनाशे ऽपि विशेषांशो जीवो ब्रह्मैक्यरूपं मोक्षमनुभवेत् तर्हि संसारद-
शायामपि ब्रह्मतादात्म्यापन्नः स एव विशेषांशो जीव इत्यभ्युपेयम् । संसार-
मोक्षयोर्वैयधिकरण्यायोगात् । ऐतेनैतदप्यपास्तं यदमृतानन्देनोच्यते न
गुणज्जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदो विरोधात् किं ॥ पदार्थत्वदशायामतिरेको
वाक्यार्थत्वदशायां चाखण्डत्वमिति । एकधेयानुदष्टव्यं नेह नाना ऽस्ति किं

* वचनं नास्ति २ पु. ।

† तच्छब्दो नास्ति ३ पु. ।

‡ स्वविषयस्य निर्विशिष्टत्वायोगादिति ३ पु. ।

चनेत्यादिश्रुतिविरोधश्च । न च य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादिश्रुतिर्भेदाभेदो
प्रतिपादयति किं तु भ्रान्तिप्रसिद्धं भेदमनूद्याभेदमेव बोधयति । कथं तर्हि
पदार्थवाक्यार्थयोः साङ्ख्येपरिहार इति चेद् उच्यते । तत्र न तावत्पदवा-
च्यस्य वाक्यार्थेन साङ्ख्येप्रसङ्गोऽस्ति । वाच्यस्याविद्याकल्पितोपाधिविशिष्टत्वात् ।
पदलक्ष्यस्य तु वाक्यार्थत्वमिष्टमेव । तस्मान्महावाक्यस्याखण्डार्थतायां न
कदा चिदनुपपत्तिः ॥

तथा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याद्यान्तरवाक्यमप्यखण्डार्थनिष्ठं लक्ष-
णवाक्यत्वात् प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्यवत् । तत्र कश्चिच्चन्द्रप्रा-
तिपदिकार्थानभिधः कं चित्प्रच्छ अस्मिन् ज्योतिर्मण्डले कश्चन्दो ना-
मेति । सेपि चन्द्रप्रातिपदिकमाशयेषिवक्ष्या प्रमुद्धे प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति ।
तत्र प्रकाशशब्दः प्रकाशत्वसामान्याभिधानमुखेन लक्षणया व्यक्तियोगे वर्तते ।
प्रकृष्टशब्दश्च प्रकर्षगुणाभिधानमुखेन लक्षणया प्रकाशविशेषे वर्तते । तत्र गु-
णसामान्ययोगश्चन्द्रपदानभिधेयत्वात्तदुभयं व्युत्स्य तत्समवायिप्रकाशविशेष
यत्र चन्द्रपदाभिधेयतया समर्प्यतइति प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रशब्दानामेकार्थता
सिध्यति । न चैवं पदद्वयवैयर्थ्यम् । अप्रकाशमेधादिव्यावृत्तौ प्रकाशपदस्या-
ल्पप्रकाशनलक्षादिव्यावृत्तौ प्रकर्षपदस्य चोपयोगात् । एवं सत्यज्ञानादियाक्ये
ऽप्यखण्डार्थता योजनीया ॥

यत्तूक्तं ब्रह्मणः परिनिष्ठितयन्तुतया मानान्तरयोग्यस्यापि माना-
न्तरेणानुपलभ्यमानत्वात्तद्वोधकानां वेदान्तानां विषयतन्निम्नोन्नतभाषयोध-
कधधुर्वदप्रामाण्यमिति । तत्र यत्तुक्तं किं प्रमाणान्तरयोग्यत्वे सति तद-
नुत्पत्तौ विषयस्याभावे निश्चिते तत्र शब्दमिष्यात्यमाशङ्कते किं वा
प्रमाणान्तरसंभिन्नार्थविषयत्वात्पौरुषेयवचोपत्सापेक्षं प्रामाण्यमिति उक्तं प्रमा-
णान्तरयोग्यार्थविषयतया तत्सिद्धार्थानुपादाशङ्केति । नाद्यः । मानान्तरानु-
दयमात्रेण तथात्ये सर्वत्रातिप्रसङ्गात् । पौरुषेयवचसां मानान्तरसापेक्षत्वे
ऽपि वेदवचस्तदयोगात् । न द्वितीयः । मानान्तरसंभिन्नार्थत्वाभावात् ।
यिमते वेदान्तवाक्यं मानान्तरसंभिन्नार्थं भूतार्थविषयत्वाद् नदीतीरफलस-
त्तावाक्यवदिति चेद् न । पौरुषेयवचनत्वस्योपाधित्यात् । अनुभूतार्थम्-
तियदिति निदर्शने ऽपि स्वार्थप्रवृत्तज्ञानान्तरवचन्यत्वमुपाधिः । न हि

वेदान्तानामपुरुषार्थैर्मयैवसाधित्वशङ्कानिरासेन ब्रह्मण्येव प्रामाण्योक्तिः । २३३
 योता हि पदेभ्यः पदार्थानवगत्य नूनमेवां संसर्गोऽस्तीति सहप्रयोगवला-
 दुत्प्रेषतइति चेद् भवेत् । उत्प्रेषाया एवात्र वाक्यजन्यप्रमितित्वात् । न
 तावदियमुत्प्रेषा स्मृतिसंशयविपर्ययोपपन्नोऽभवति । संस्कारजन्यत्वकोटिद्वयमा-
 धानामभावात्* । प्रमितित्वेऽपि प्रत्यक्षादिकारणान्तराभावाद् वाक्पञ-
 न्यत्वं परिशिष्यते । न च वक्तृज्ञानेनानुमितेन ज्ञेयमन्तरेणानुपपदमानेन
 पदार्थसंसर्गः कल्पयितुं शक्यः । तथा सति वेदे वक्तुरभावात्संसर्गप्रमित्य-
 सिद्धेः । तस्माच्छब्दमेव संसर्गज्ञानम् । अङ्गुल्ययादिवाक्यानां त्वनाप्रसंसर्गा-
 दर्थास्पष्टित्वम् । अर्थसंस्पर्शिनोऽपि प्रत्यक्षस्य कारणदेवे सति शुक्त्याद्याद्या-
 संस्पर्शित्वदर्शनात् । न ह्यपौरुषेयस्याद्वैतागमस्य कश्चिदपेक्षसंसर्गः संभवति
 येनार्थासंस्पर्शित्वमाशङ्क्येत । यदि द्वैतावभासीनि प्रत्यक्षादीनीति तेन पिह-
 ध्येरन् तदा† तान्येव बाध्यन्ताम्‡ । इन्द्रो मायाभिरित्यादिना मायाव्यतो-
 पजन्यात्वमयत्वात् । दोषजन्यात्वेऽपि स्वप्रवृत्तवहाराविसंवादे प्रामाण्यं ला-
 भात् । अद्वैतागमोऽपि प्रत्यक्षादिषिष्यस्य द्वैतस्य तत्त्वांशमेव बाधते न व्यय-
 हारसंवादांशम् । एवं च सति यथा मायाकार्योक्त्यापि प्रत्यक्षादीनां स्वस्ववि-
 पयेषु व्यावहारिकपदार्थेषु प्रामाण्यं तथैवाद्वैतागमस्य मायाकार्यत्वेऽप्यद्वैते
 स्वविषये प्रामाण्यं किं न स्यात् । न चेवं शुक्तिरक्षतादिज्ञानेऽतिप्रसङ्गः
 शङ्कनीयः । तथापि मायद्वार्थं प्रतिभासिकेषु रक्षतादिषु ज्ञानस्य स्वतः प्रामा-
 ण्यनिवारणात् । अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । विशेषदर्शनकालीनबाधपर्यलो-
 चनयोगेप्रामाण्यव्यवहारात् । न चाद्वैतज्ञानस्य कदा चिद्व्याधोऽस्ति येनै-
 तादृशमप्रामाण्यमुच्येत ॥

ननु विचगत्तन्निर्वातविषयवासुपज्ञानस्य विषयगतस्यामादिरैवाहं-
 निवेशविशेषाव्याप्तिवादप्रामाण्यं यथा दृष्टं तथाऽप्यद्वैताव्याप्तिप्रपञ्चो-
 दप्रामाण्यमिति चेद् न । तथापि स्पर्शज्ञानबाधादेवाप्रामाण्यात् । अनधि-
 गतार्थगन्तृत्वनक्षयस्य प्रामाण्यस्य न संवादापेक्षा शङ्कितुमपि शक्या । न
 याम्नायस्य मर्यस्य क्रियार्थत्वाद्विधियाशानामेव प्रामाण्यमिति वाच्यम् ।

* कोटिद्वयबाधनार्थमत्राहति २ पु. १

† तदा लीति २ पु. पा. १

‡ बाध्यन्ते इति २ पु. पा. १

§ विद्वत्तत्वाप्रामाण्यमिति २ पु. पा. १

॥ उत्तरावभासीनवाधेति २ पु. पा. १

इतरेतराश्रयत्वात् । विधिवाक्यानामेव प्रामाण्ये सिद्धे सर्वस्यान्नायस्य क्रियार्थत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ चेतरेतरेति । न च प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्ययोरिष्टप्राप्यनिष्ठपरिहारयोरभावादपुरुषार्थं ब्रह्मणि कथं वेदान्तप्रामाण्यमिति शङ्कनीयम्* । लोको हीष्टप्राप्यनिष्ठपरिहारावेव साक्षात् प्रार्थयते न प्रवृत्तिनिवृत्ती । तयोरायासात्मकत्वात् । अप्राप्त्यामादिप्राप्तावपरिहृतरोगादिपरिहारे चाऽऽयासमन्तरेणाभिलषितसिद्धिभावादायासं पुरुषः सहेतापि यच्च तु प्राप्तेष्वकण्ठचामीकरादिकमजानानः पुरुषः पुनः प्राप्तिमिच्छति परिहृतमेष च † रज्जु-सर्पादिकं परिजिहीर्षति तच्च ज्ञानमात्रादभीष्टसिद्धौ कुत आयासं सहेत । न हि तत्रायासो ऽपेक्ष्यते प्रत्युत ज्ञाने सति पूर्वेऽप्यायासः परिह्रियते । यच्च सति नित्यप्राप्तस्य ब्रह्मणः प्राप्तौ नित्यनिवृत्तस्य संसारस्य परिहारे च हेतुभूतं तत्त्वज्ञानं जनयतां वेदान्तानां कुतो ऽपुरुषार्थपर्यवसायित्वशङ्का । तस्माद्वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं केनापि धारयितुं न शक्यम् ॥

किं च । पुरुषार्थस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वे नित्यनैमित्तिकवाक्यानां प्रामाण्यं गुरुमते दुःसम्पादम् । न हि तच्च कलमस्ति । किं त्वनुष्ठाने प्रयास एव अननुष्ठाने तु प्रत्यघायः स्यष्टः । तत्त उभयथा ऽप्यनुष्ठानहेतूनां तेषां कथं प्रामाण्यसिद्धिः । तस्मात्प्रत्यक्षादिवच्छब्दस्याप्यनधिगताऽबाधिताऽसंदिग्धार्थबोधकत्वमात्रं प्रामाण्यनिमित्तम् । तच्च कार्यब्रह्मवाक्ययोः समानम् । तथा च सति पूर्वपक्षिणा वेदान्तानामप्रामाण्यसिद्धये महता प्रयासेन यद्विधिपरत्वकल्पनं ॥ तदकारण्ये ताण्डवितम् ‡ । तस्मात्सिद्धं ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यमिति ॥ इति विधरणप्रमेयसंग्रहे** चतुर्थसूत्रे प्रथमवर्णकं समाप्तम्†† ॥

* प्रामाण्यं नेति १ पु० पा० ।

† शुद्धो हीति २ पु० पा० ।

‡ चर्मवदो नास्ति ३ पु० ।

§ अधिशब्दो नास्ति १ पु० ।

॥ प्रयासेन यावद्विधिकल्पनमिति २ पु० पा० ।

॥ अकारण्यताण्डवितमिति ३ पु० पा० ।

•• विद्यारण्यमुनिविरचिते विधरणप्रमेयसंग्रहे इति ३ पु० पा० ।

†† आदितः प्रभृत्यष्ट वर्णकान्यत्र चतुर्थानि ।

वेदवाक्यं मानान्तरेणार्थमुपलभ्य विरचितं येन साधनव्यापकता स्यात् ।
अथ मन्यसे वेदान्तवाक्यस्य मूतार्थविषयत्वान्मानान्तरयोग्यार्थत्वं साध-
यित्वा तेन च संभिन्नार्थता* साधनीयेति । तर्हि विधिवाक्यानामपि
तुल्यव्यावृत्तार्थत्वान्मानान्तरयोग्यविषयतया संभिन्नार्थता केन धार्यते । न
च विधिवाक्यत्वादेव मानान्तरयोग्यार्थत्वाभावः । लौकिकविधिवाक्येषु
मानान्तरयोग्यार्थत्वदर्शनात् । तथापि तदयोग्यार्थत्वे कार्यसंबन्धग्रहणासंभ-
वाद्भेदे ऽपि तत्प्रतिपत्तिर्न स्यात् । अथ वैदिककार्यस्य कालव्याप्तीतस्वभा-
वत्वाद् न मानान्तरयोग्यता तर्हि ब्रह्मणो ऽपि रूपादिहीनस्यभावत्वादेव
मानान्तरयोग्यता न भविष्यति । अस्ति ब्रह्मणि मानान्तरं स्वरूपचेतन्या-
स्यमिति चेद् न । तस्येव ब्रह्मत्वाद् । स्वरूपचेतन्यस्य ब्रह्मप्रमायकत्वे
ऽपि तत्संभिन्नार्थत्वमात्रेण न तत्सापेक्षत्वदोषः । स्वप्रकाशपुरुषान्तरसंबेद-
नगोचरानुमानस्य तत्सापेक्षत्वदोषादर्शनात् । नापि तृतीयः । स्पर्शज्ञान-
योग्यद्रव्यविषयस्य चक्षुषो ऽनुवादकत्वाददर्शनात् । शब्दशब्देयमनुवादकतेति †
चेत् तथापि विधिवाक्ये तामाशङ्कां कथं परिहरिष्यसि । लौकिकस्य विध्य-
र्थस्य मानान्तरयोग्यत्वे ऽपि वैदिकस्य तदयोग्यत्वादिति चेद् मूतार्थे ऽपि
तत्समानम् । न च शब्दस्येवानुवादकत्वशङ्केति नियन्तुं शक्यम् । शब्दा-
यगते ऽर्थे मानान्तरमेवानुवादकमित्यस्यापि ‡ सुवचत्वात् । तस्मादूतार्थनिष्ठ-
मपि वैदिकं अत्रैव निरपेक्षं प्रमाणम् ॥

ननु सर्वज्ञातमवृद्धो मानान्तरेणार्थमुपलभ्य तत्र शब्दं प्रयुङ्क्ते ।
मध्यमवृद्धश्च तस्माच्छब्दातमर्थमवगत्य तत्र प्रयतते । तां च प्रवृत्ति-
मुपलभ्य बालो ध्युत्पद्यते यथाव्युत्पत्ति च शब्दस्य बोधकत्वम् । ततो
मानान्तरसंभिन्नस्येवार्थस्य शब्दप्रमेयतया कथं यच्चो निरपेक्षं प्रामाण्यम् ।
नेष दोषः । बालो हि स्वयं मानासंभिन्नं घटादिप्रमेयमात्रं प्रत्यक्षादि-

* स्वभिन्नार्थतेति २ पु. पा. ।

† अनुवादकत्वशङ्केतीति २ पु. पा. ।

‡ इत्यपीति १ पु. पा. ।

भिरवगत्य तत्र प्रवर्तमानः स्वदृष्टान्तेन मध्यमवृद्धस्यापि मानान्तरमिश्रितशुद्धप्रमेयज्ञानपूर्विकां प्रवृत्तिमनुमाय तस्मिन्प्रमेयमात्रे शब्दस्योत्तमवृद्धप्रयुक्तस्य सामर्थ्यमवगच्छति । न च वाच्यं कार्यस्य केवलस्य शब्दशक्तिविषयत्वे ऽपि सिद्धार्यस्य मानान्तरसंभिन्नस्येव तद्विषयतेति । तत्र तादृक्कार्यवाक्यगतसिद्धपदानि मानान्तरसंभिन्ने ऽर्थे शक्तिमन्ति कार्यवाक्यगतत्वात् कार्यपदवत् । तथा च तद्दृष्टान्तेनेतरेषामपि सिद्धपदानां तत्साधनीयम् । यत्तु तमवृद्धस्यार्थोपलब्धिहेतुभूतं मानान्तरं तद्विषयोत्पादनद्वारा शब्दप्रयोगे हेतुर्न तु शब्दप्रमेये ऽन्तर्मवति तच्च बालस्तदावगमिष्यति यदा स्वयमुत्तमवृद्धो भूत्वा शब्दप्रयोगं करिष्यति ॥

अत्र के चिन्नेदयन्ति । व्यर्थौ ऽयं व्युत्पत्तिनिरूपणप्रयासः । शब्दस्यार्थसंस्पर्शित्वात् । न ह्यङ्गुल्यये हस्तिग्रथशतमास्तइत्यादिशब्देः कश्चिदर्थः प्रमीयते । यथाप्याप्रवाक्ये प्रमीयते तथापि मानान्तरनिबन्धना सा प्रमितिर्न शब्दनिबन्धनेति ॥

तदेतच्चाद्यं प्राभाकरः परिहरति । यद्यपि पौरुषेयवाक्येर्नाभिधेयसंसर्गः प्रमीयते तथाप्येषमयं पुरुषो वेदेति यत्तृज्ञानविशेषः प्रमीयतमव । अङ्गुल्ययादिवाक्येष्वप्यव्यभिचारात् । स च ज्ञानविशेषो ज्ञेयविशेषं कल्पयतीति ॥

सोऽयं परिहारो ऽनुपपन्नः । वैग्रधिकरण्यात् शब्दस्यार्थसंस्पर्शित्वे चोदिते लिङ्गस्य तत्संस्पर्शित्वं प्रतिपाद्यतइति किं केन सङ्गच्छेत । यत्तृज्ञानद्वारा शब्दार्थसंस्पर्शः प्रतिपाद्यतइति चेद् न । यत्तृज्ञानस्य शब्दप्रमेयत्वायोगात् । गमानयेत्यादिवाक्येषु यत्तृज्ञानवाचकपदाभावात् । वाक्यार्थस्य पदार्थानतिरेकात् । अतिरेके ऽपि किं यत्तृज्ञानमात्रं वाक्यार्थं उत ज्ञेयविशिष्टम् । आद्ये लौकिकवाक्यादप्रमिते ज्ञेये व्यवहारो न स्यात् । ततो व्युत्पत्त्यभावाद्देदिकवाक्यम्याप्यबोधकत्वप्रसङ्गः । द्वितीये ज्ञेयमेव वाक्यात्प्रमीयतां यत्तृज्ञानस्य शब्दप्रयोगलक्षणलिङ्गानुमेयतया ऽन्वयासिद्धेः । ननु ज्ञेयमप्यन्यथासिद्धम् ।

गुरुमतेन वेदान्तानां कार्यशेषतया ब्रह्मप्रतिपादकत्वशङ्का । २३५

शब्दानां *सिद्धार्थे शक्तिमद्भूतत्वापि ब्रह्मणि वेदान्तप्रामाण्यं न संभ-
वतीति ये मन्यन्ते तेषां मतं पूर्ववर्णके निरस्तम् । ये पुनः कार्यान्वितस्यार्थै-
रयं शब्दशक्तिरिति मन्यमानाः कार्यशेषतयेव ब्रह्म वेदान्तेः प्रतीयते इति
कथयन्ति तेषां मतमस्मिन्वर्णके निरस्यते ।

ते ह्येवमाहुः । उतमष्टद्वेन गामानयेत्युक्ते अनन्तरं मध्यमष्टद्वेन क्रिय-
माणं गथानयनं व्युत्पत्तिर्मुखातो गथानयनकार्यमनेन धाक्येन बोधितमित्य-
द्यगत्य पुनरश्वमानय गां बधानेत्यादिप्रयोगेष्वबाधयोद्दाराभ्यां मेकैकस्य
पदस्य कार्यान्वितस्यार्थे सामर्थ्ये प्रतिपद्यते । न चेष्टसाधने व्युत्पत्तिः
संभवति । अतीति इष्टसाधनादौ मध्यमष्टद्वप्रवृत्त्यभावात् । कृतियोग्ये
इष्टसाधने प्रवृत्तिरस्तीति चेत् तर्ह्यव्यभिचारत्वात्कार्यमेव व्युत्पत्तिप्रयोजकं
भविष्यति । अव्यभिचारित्वमात्रेण कार्यस्य प्रयोजकत्वे कार्यगतलौकिकत्व-
स्याप्यव्यभिचाराद् व्युत्पत्तो प्रयोजकत्वं प्रसज्येत । तथा च वेदे नियोग-
प्रतिपत्तिर्न स्यादिति चेद् न । कार्ये परित्यक्त्यान्वितस्यार्थमात्रस्य प्रयो-
जकत्वाङ्गाकारे केनान्वित इति साकाहृत्वप्रसङ्गात् । न च लौकिकत्व-
परित्यागे बाधो ऽस्ति । ननु सिद्धपदानां कार्यान्वितस्यार्थसंभवे ऽपि कार्य-
पदस्य न तत्संभवः कार्यान्तराभावादिति चेद् न । धात्वर्थस्यापि का-
र्यतया तदन्वितनियोगे कार्यपदस्य व्युत्पत्तेः । यद्यपि लोके फलितो द्रुम
वृत्त्यादियावयानि कार्यरहितान्यपि प्रयुज्यन्ते तथापि तत्र तं पश्येत्पादिका-
र्याध्याहारो ऽऽगन्तव्यः । कार्यान्विते व्युत्पन्नस्य पदस्य कार्यमन्तरैर्बाधो-
क्तत्वात् । अतः प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यः॥प्रयोजनमन्तरेण धाक्यप्रयोगानुपपत्तेर्नि-
योगनिष्ठा वेदान्ताः । न च रज्जुसर्पकण्ठशामीकरादायिष तत्त्वज्ञानमात्रेण
प्रयोजनमुपलभामहे । न चैतच्छास्त्रीयम् । तथा सति श्रवणोत्तरकालीनयोर्मन-
ननिदिध्यासनयोरपिधिप्रसङ्गात् । न च सर्वस्य वेदस्य विधिनिष्ठत्वे सत्ये-
केव मीमांसा षोडशलक्षणी स्यादिति शङ्कनीयम् । क्रियाविधिप्रतिपत्तिवि-
धिरुपाभ्यां तद्वेदसिद्धेः । यानि वेदान्तवाक्यानि ब्रह्मस्यरूपप्रतिपादकानि

* पृथे शब्दानामिति ३ पु. पा. ।

† आवाचोद्गाणद्वाराभ्यामिति ३ पु. ।

‡ तं पश्येदित्यध्याहार इति ३ पु. पा. ।

§ अतीतेत्येति समस्तः पाठः ३ पु. ।

॥ प्रवृत्तिरिति ३ पु. पा. ।

सदेव सोम्येदमित्यादीनि तानि सर्वाणि सो ऽन्वेष्टव्य इत्यादिविधिषु को ऽसायात्मेत्याकाङ्क्षायां तच्छेषतयेवात्मविशेषं समर्पयन्ति । तस्मादनन्वयेषा ऽद्वितीयप्रतिपादकत्वं वेदान्तानां नास्तीति ॥

अशोच्यते । न सायन्नियोगब्रह्मणी समे अपि वेदान्तेः प्रमातुं शक्येते । यिरुद्रुषिकद्वयापत्तिप्रसङ्गात् । तच्च प्रथमसूचद्वितीयवर्णके विस्तृतम् । नापि नियोगमात्रं प्रमातुं शक्यम् । विधेयानिरूपणात् । न तावच्छब्दं ब्रह्मज्ञानं विधेयम् । तस्यापातिक्तस्याध्ययनादेव निष्पत्तेः । निर्येयश्च विचारजन्यः । अन्यथा ऽग्निहोत्रादिज्ञानस्यापि तद्वाक्याध्ययनतद्विचाराभ्यामसिद्धिप्रसङ्गात् । नापि शब्दावगते ब्रह्मणि स्मृतिसंतानो विधेयः । तद्विधेरदृष्टफलत्वे स्वर्गादिवन्मोक्षस्यापि* कर्मजन्यत्वेनानित्यत्वप्रसङ्गात् । अथाऽङ्गमर्देन† प्रवाहेण शरीरे सुखप्रवाहोत्पत्तिवदभीष्टब्रह्मविषयस्मृतिसंतानेनापि सुखसंतानो दृष्टफलं भवेत् तर्ह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्सिद्धेर्विधिवैयर्थ्यम् । अस्तु तर्हि स्मर्यमाणस्य साक्षात्करणं स्मृतिसंतानविधेः प्रयोजनमिति चेत् तदापि‡ किं स्मृतिसंतानः स्वयमेव साक्षात्कारं जनयेत् उतादृष्टद्वारा अथ वा विज्ञानान्तरद्वारा । नाद्यः । न हि स्मृतिरूपस्य परोक्षज्ञानस्य संतानो विषयसाक्षात्कारं जनयितुमुत्सहते । अन्यथा ऽनुमानज्ञानसंतानो ऽप्यनुमेयसाक्षात्कारमुत्पादयेत् । द्वितीये ऽपि न तावत् स्मृतिसंतानजन्यमदृष्टमात्रं साक्षात्कारोत्पादने प्रभवति । साक्षात्कारस्य प्रमाणजन्यत्वात् । प्रमाणस्याप्यदृष्टसद्वकारित्वे प्रमाणेनेव साक्षात्कारोत्पत्तावदृष्टवैयर्थ्यम् । न तृतीयः । स्मृतिसंतानजन्यं तद्विज्ञानान्तरं स्वयमेष साक्षात्कारजनकम् उतादृष्टद्वारेत्यादिविकल्पदोषप्रसङ्गात् ॥

ननु तर्हि शब्दावगते ब्रह्मणि ध्यानं विधीयताम् । न च स्मृतिसंतान एव ध्यानम् । स्मृतिसंतानस्य वस्तुगोचरत्वाद् ध्यानस्यारोपितविषयतया ऽपि संभवात् । न च प्रयोजनाभावः । ब्रह्मापरोक्षस्य § प्रयोजनत्वात् । दृश्यते हि ध्यानाभ्यासप्रवयसामर्थ्यान्मृतपुत्राद्यापरोक्षम् । न च तद्वदेष ब्रह्मापरोक्षस्य॥ भ्रान्तत्वप्रसङ्गः । शब्दप्रमाणसंवादस-

* अविशब्दो भास्ति १ पु । † यथाङ्गमर्देनेति १ पु । ‡ तथापीति २ पु. पा. ।

§ ब्रह्मापरोक्षस्येति १ पु । ॥ अत्रापि ब्रह्मापरोक्षस्येति १ पु. दृश्यते ।

वेदान्तानां विधेयनियोगयोरशक्यनिरूपणत्वाद् ब्रह्मण्येव प्रामाण्यम् । २३०
 द्वायात् । स्वप्रवस्तु*साक्षात्कारस्यापि कस्य चिज्जागरणज्ञानसंवादे प्रामाण्य-
 दर्शनात् । नेतत्सारम् । स्वतःप्रामाण्यहानिप्रसङ्गात् । न च स्वप्ने चक्षुरादि-
 प्रवृत्तिमन्तरेण वस्तुसाक्षात्कारः संभवति । जागरणसंवादस्तु सादृश्यादुपप-
 द्यते । अथ स्मृतिसंतानध्यानयोरविधेयत्वे ऽपि शब्दज्ञानादन्यदेव ज्ञान-
 मलौकिकं अथमननादिकरणकं वेदानुवचनादीतिकर्तव्यताकं ब्रह्मापरोक्ष-
 फलकं मोक्षकामः कुर्यादिति विधीयतइति चेद् मैवम् । वेदान्तानां ब्रह्मप्र-
 माणके विधेयज्ञाने प्रामाण्यकल्पनाद् ब्रह्मण्येव साक्षात्प्रामाण्यकल्पनाया लघी-
 यस्त्वात् । न च विधिसंस्पर्शित्वं प्रामाण्यकारणं किं तु प्रमितिजननम् ।
 अन्यथा अग्निहोषादिवाक्यं दर्शपूर्णमासविधिनिष्ठमपि स्याद् विधिसंस्पर्शा-
 विशेषात् । प्रमितिश्च सत्यज्ञानादिवाक्येभ्यो ब्रह्मण्येव जायते न विधौ ।
 न च लौकिकात्प्रामाण्यादन्यदेव वैदिकं प्रामाण्यं विधिसंस्पृष्टमिति शङ्कनी-
 यम् । यथा शब्दार्था यस्य लौकिकास्तस्य वैदिकास्तथा प्रामाण्यस्यापि
 लोकवेदयोरैकत्वात् । तदेवं वेदान्तेषु न किं विधिधेयं निरूपयितुं शक्यम् ॥

नापि नियोगः सुनिरूपः । लोके ह्याचार्यः शिष्यं नियुङ्क्ते इत्या-
 दावुत्कृष्टस्य पुरुषस्यापरपुरुषप्रेरणात्मको ऽभिप्रायभेदो नियोगत्वेनाभि-
 मतः । न चासावपौरुषेये वेदे संभवति । ननु नियोगो नाम प्रवर्तकः प्रव-
 र्तकत्वं कार्यबुद्धिगम्ये वस्तुनि प्रतिष्ठितमिति चेत् किमिदं कार्यं नाम किं
 कृतिसंस्पृष्टं किं वा कृतियोग्यम् अथ वा कृतियोग्यत्वे सति क्रियाकारकफ-
 लविलक्षणं किं चिदलौकिकम् । नाद्यः । कृतिर्हि पुरुषप्रवृत्तिः कार्यं च प्रवृ-
 त्तिनिमित्तम् । न च प्रवृत्तिसंस्पृष्टस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं संभवति । अथत आ-
 त्माश्रयत्वात् । न द्वितीयः । दुःखसाधनानामपि कृतियोग्यतया कार्यत्वे
 सति प्रवर्तकत्वप्रसङ्गात् । न तृतीयः । तस्य प्रत्यक्षाद्यगोचरस्य व्युत्पत्त्य-
 योग्यस्य शब्दप्रतिपादात्वासंभवात् । न च पराभिमतकार्येणङ्गीकारे प्रवर्त-
 काभावः । कृतियोग्येष्टसाधनस्य प्रवर्तकत्वात् । कृतियोग्यत्वविशेषणोपादा-
 नात्त चन्द्रोदयादौ व्यभिचारः । यदापि कृतियोग्यस्य फलस्यापि प्रवर्तकत्व-
 मस्ति तथापि बालस्य व्युत्पत्तिनिमित्ततया मध्यमशुद्धप्रवृत्तिहेतुभूतं गद्यान-

* स्वप्ने यस्मिन्निति २ पु. पा. ।

† संस्पृष्टमिति २ पु. ।

‡ अक्षरानादिति २ पु. पा. ।

§ इति चेद् नेति २ पु. पा. ।

यनादिलक्षणमिष्टसाधनमेव । अतश्च येयं महता प्रयासेन कार्येषुत्पत्तिः
 साधिता सा नास्माकमनिष्टा इष्टसाधनस्यैव कृतियोग्यस्य कार्यत्वाभ्युपगमात् ।
 एकमेव हि यस्तु कृतिनिवृत्त्यतया कार्यमित्युच्यते इष्टनिवृत्त्यतया चेष्टसाध-
 नमिति * । न च पराभिमतलौकिककार्ये इवेष्टसाधने ऽपि कृतियोग्ये ऽननुभूये
 प्रमाणाभावः शङ्कनीयः । अतीतेष्वन्नपानादिष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामिष्टसाधन-
 त्वमयमत्यानागतस्यैव तेषु तदनुमानात् । न चेवं परकीयकार्यमनुमानं
 शक्यम् । अलौकिकत्वव्याघातात् । तस्मात्कृतियोग्येष्टसाधनमेव विध्यते
 न तु नियोगः । नचेतादृशो ऽपि विधिर्घेदान्तेषु सम्भवति । तथापिद्यानि
 पृतिलक्षणे मोक्ष इष्टस्तस्य च साधनं ब्रह्मात्मैव तत्त्वज्ञानम् । सो ऽयं साध्य-
 साधनभावो लोकाभिदुः । शक्तितत्त्वज्ञानेन तद्विद्यानिवृत्तिदर्शनात् । अत-
 स्ताद्विधिपरत्ये घेदान्तानामनुपादकत्वप्रसङ्गः । ननु सिद्धे व्युत्पाद्यभावाद्-
 ब्रह्मपरत्यमपि न सम्भवतीति चेद् न । प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः
 पिबतीत्यादायप्रसिद्धमधुकरपदार्थस्य पुरुषस्य प्रसिद्धपदगमभिध्याद्वारेण सि-
 द्धाये ऽपि व्युत्पत्तिदर्शनात् । न च तत्र कार्योपधाहारः कल्पनीयः । प्रयो-
 जनप्रमाणयोरभावात् । न च व्युत्पत्तेः कार्याव्यभिचारः प्रयोजनम् । तस्यैवा-

जीवब्रह्मणोर्भेदवादिमतनिरासः । कर्मभिर्मिथ्याज्ञानस्य न निवृत्तिः । २३६

नेतत्सारम् । आद्यन्तशून्यस्य मोक्षस्योपासनात्मकक्रियासाध्यत्वा-
योगात् । विमुक्तश्च विमुच्यते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यादिश्रुतिर्मोक्ष-
स्यानादिसामाह । विद्याया ऽमृतमश्नुते ब्रह्मसंस्थो ऽमृतत्वमेतीत्यादिका
वाचिनाशितां प्रतिपादयति तथा तदनुयाहको न्यायो ऽप्यनुसंधेयः । सा-
दित्वे च मोक्षस्यान्तवत्त्वं स्यात् । अन्तवत्त्वे च पुनर्बन्धान्मोक्षशब्दस्योपच-
रितार्थत्वप्रसङ्गः । तथा क्रियासाध्यत्वे ऽभ्युदयफलवच्छरीरेन्द्रियादि*सम्बन्ध
उपचयापचयत्वं च केन वार्येत । कर्मफलस्य वैचित्र्यदर्शनाच्छरीरादिरहितो
मोक्षो ऽपि तत्फलं भविष्यतीति चेद् न । शरीरादिरहित्यस्य स्वाभाविक-
त्वात् । तथा हि । न तावदात्मनो देहेन संयोग उपपद्यते । निरवयव-
त्वात् । नापि समवायः । देहं प्रति समवायिकारणत्वाभावात्सामान्यादि-
रूपत्वाभावाच्च । एवं तादात्म्यादिनिराकरणमूढम् । ततो वास्तवसम्बन्धा-
भावे सत्यशरीरत्वं स्वाभाविकं सशरीरत्वं तु मिथ्याज्ञानकृतमित्यभ्युपेयम् ॥

न च मिथ्याज्ञानं कर्मभिर्निवर्तते । नाप्यशरीर एव मोक्षः कर्मभिरन्यथा
परिणम्यतइति धत्तुं शक्यम् । कूटस्थस्य परिणामायोगात् । नन्वेवमप्युपासना-
साध्यत्वमात्रेण मोक्षस्य कथमुपचयादिप्राप्तिरिति चेद् उच्यते । तत्रोपासनस्य
स्वरूपतः संप्र्याप्तः कालतो वा परिमितिरस्ति न वा† । न चेत् तद्व्यं-
निर्धारितविशेषस्यापासनस्यानुष्ठानमशक्यं स्यात्‡ । अस्ति चेत् तर्हि वा
प्रदर्शनीया । न हि साङ्गदर्शपूर्णमासपरिमितिवदेतावद्विदमित्युपासनाम्यदु-
पपरिमितिः प्रदर्शयितुं शक्यते । न च संप्र्याप्तः परिमाणमस्ति । सहस्रं
लक्षं वा प्रत्ययानां मोक्षसाधनमित्येतादृशस्य निगमकस्यादर्शनात् § । नापि
कालतः परिमाणमस्ति । शकं यत् सहस्रं वा संवत्सराणामुपासनेनस्य मोक्ष
इति नियमप्रमाणाभावात् । मरणमेवावधिरिति चेत् तथापि दर्शपूर्णमास-
घटेकाकारा साधनपरिमितिर्न लभ्यते ॥ । एकेन दर्शभिः शतेन सहस्रेण वा
कालेन कस्य चिन्मरणात् पुरुषभेदेपूपचयापचयप्रसङ्गात् । उपास्यापरोक्ष-
मयधिरिति चेत् तथापि कस्य चित्कालेनापरोक्ष्यात्माधनेपचयाप-
चयो तदवस्थावेव । अतस्तत्फले मोक्षे ऽप्युपचयापचयो दुर्गोरो । लोके

* आदिशब्दो नास्ति २ पु. ।

† अस्ति वा न वेति ३ पु. पा. ।

‡ अशक्यत्वादिति ३ पु. ।

§ निगमकस्याभावादिति ३ पु. पा. ।

॥ नापनभ्यते इति ३ पु. पा. ।

वेदे च क्रियातारतम्यात्*त्फले ऽपि तारतम्यदर्शनात् । न चेपासनेकाङ्क-
प्याभावे ऽपि फलेकङ्कष्यं शास्त्राद्विष्यतीति शङ्कनीयम् । शास्त्रस्यान्यथा-
ऽनुपपत्तेः । न्यायविरुद्धकल्पनायोगात् । अतो यत्कृतकं तदनित्यमित्यादि-
न्यायानुसारेणानित्यत्वादिकं मोक्षस्य प्राप्नोति ॥

यत्कृतमपुनरावृत्तिश्रुतिबाधितो ऽयं न्याय इति । तदसत् । तच्च किं
ब्रह्मलोकाभिपक्षयते न स पुनरावर्ततइत्येषा श्रुतिर्वाधिका उतैषैव देवपथो
ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमायते नावर्तन्तइत्येषा श्रुतिः । नाद्यः ।
अप्रसक्तप्रतिषेधात्† । न हि ब्रह्मलोकाभिपक्षयितुमये पुनरावृत्तिः प्रसक्ता । अथ
न स पुनरावर्तिष्यतइति वाक्यार्थः कल्प्येत तन्न । तद्यथेह कर्मजित इत्यादि-
श्रुत्या ऽनुमानेन च विरोधे सति श्रुतार्थपरित्यागेनाश्रुतार्थकल्पनाऽसम्भवात् ।
द्वितीये त्विममिति विशेषणं मानवान्तरे पुनरावृत्तिं दर्शयति । नन्वस्मिन्कल्पे
ऽनावृत्तिं प्रतिपादयतो वाक्यस्य कल्पान्तरे पुनरावृत्तिप्रतिपादने ऽपि तात्पर्ये
वाक्यभेद इति चेद् न । पुनरावृत्तेरार्थिकत्वात् । अन्यथा सर्वेषु सविशेष-
णवाक्येष्वस्य चेदास्य दुष्यरिहरत्वात् । नन्वेषा श्रुतिः कल्पे कल्पे प्रवर्तमाना
तच्च तच्चावृत्तिं निषेधति ततो ऽर्थादनावृत्तेरात्यन्तिकत्वसिद्धिरिति चेद् न ।
प्रतिपत्तृभेदात् । अस्मिन्कल्पे प्रतिपन्नानामागामिकल्पे पुनरावृत्तिस्तच्च प्रति-
पन्नानां तत उपरिकल्पे पुनरावृत्तिरित्यभ्युपेयम् । अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यात् ॥

नन्वस्तु तर्ह्यानित्य एव मोक्षः । अनित्यस्यापि स्वर्गादेः पुरुषार्थ-
त्वदर्शनात् । तथा चेपासनाक्रियासाध्यो मोक्षो भविष्यतीति चेत् किं न्यायानु-
सारेणैवमुच्यते किं वा श्रुत्यनुसारेण । नाद्यः । न्यायवित्त्वाभिमानिभिरेव
सांख्ययोगवैशेषिकनेयायिकबोद्धादिभिः सर्वैः स्वस्यप्रक्रियानुसारेणानादिमि-
थ्याज्ञानस्य तत्त्वज्ञानेन निवृत्तौ मोक्षो भवति स च नित्य इत्येषाङ्गीका-
रात् । न द्वितीयः । य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति तद्वै-
तस्यैव नृपिर्ब्रह्मदेवः प्रतिषेदे त्वं हि नः पिता यो ऽस्माकमविद्यायाः परं
परं तारयसि भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ययतद्विदुरमृतास्ते भवन्ती-
त्याद्याः श्रुतयो ब्रह्मात्मत्वदर्शनसमकालमेवाविद्यानिवृत्तावबिनाशिनं मोक्षं
दर्शयन्त्यो न क्रियानुप्रवेशशङ्कामपि सहन्ते ॥

नन्वहं ब्रह्मास्मीत्यादिशास्त्रं न ब्रह्मात्मैक्यपरं किं तु जीवधिल-
क्षणे * प्रमाणान्तराविरुद्धे ब्रह्मणि शास्त्रप्रतिपत्ते सम्पदध्यासक्रियायोगसंस्कारे-
ष्वन्यतमपरं भविष्यति । तत्र संपद् नामाल्पे वस्तुन्यालम्बने महद्ब्रह्मसुदर्शनम् ।
यथा ऽल्पे मनसि घृत्यनन्तत्वसाम्येनानन्तविश्वेदेवसंपादनं कृत्वा ऽनन्तलोक-
जयः । अनन्तं वै मनो ऽनन्ता विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयतीति
श्रुतेः । तथा जीवे चिद्रूपसाम्येन ब्रह्मरूपसंपादनं कृत्वा ब्रह्मफलमवाप्स्यति ।
अध्यासस्तथन्यस्मिन्नन्यत्वंदृष्टिः । यथा ऽऽदित्यो ब्रह्मेति श्रुतिवशाद्ब्रह्मरूप-
आदित्ये ब्रह्मदृष्टिस्तथा ऽवाप्यब्रह्मरूपे जीवे ब्रह्मदृष्टिः । तत्रालम्बनमविदा-
मानसमं कृत्वा सम्पादास्येव प्राधान्येन चिन्तनं संपद् आलम्बनस्येव प्राधा-
न्येन चिन्तनमध्यास इति तद्विवेकः । क्रियायोगस्तु यथा धामुर्वाच संयगे
इति श्रुतावाग्यादीन् संवृणोतीति संवरणक्रियासम्यन्धाद् द्वयोः संयर्गगुण-
त्वेनोपासनं तथा जीवस्य स्वगतेन बृहत्पर्ययोगेन ब्रह्मगुणतयोपासनम् ।
संस्कारश्च कर्मोद्गस्य ग्रीह्याज्यादेः प्रोक्तवावेतयादिना यथा भवति तथा
कर्तृतया कर्मगुणभूतस्यात्मनो ब्रह्मदृष्ट्या संस्कारः क्रियतइति ॥

नेतत्सारम् । किं जीवब्रह्मभेदप्रतिभासविरोधप्रयात्सम्पदादिपरत्वं
वेदान्तानां कल्प्यते किं वा जीवब्रह्मैक्ये तात्पर्योभावाद् उत फलानुभवात् ।
नाद्यः । अभेदे ऽपि विभ्वप्रतिविम्बवद्वेदप्रतिभासोपपत्तेः । न द्वितीयः ।
अहं ब्रह्मास्मीत्युक्तस्यैक्यस्य स एव ब्रह्म प्रविष्ट इति प्रवेशार्थयादेनाय
यो ऽन्यां देयतामुपगते ऽन्योपायन्यो ऽहमस्मीति ॥ स चेदेति भेदनि-
न्दया घोषपादितत्वात् । एवं सर्वश्रुतिष्वप्येक्यतात्पर्यलिङ्गप्रवेशादिकम-
वगन्तव्यम् । न तृतीयः । अविद्यानिधुतिर्वैद्यात्मभावरश्च फलं श्रूयते ।
न च संपदादिपरत्वे तदुपपद्यते । संपदादीनामप्रयासमुत्प्रेनाप्रमाण-
ज्ञानानामविद्यानियतैकत्वासम्भवात् । अन्यस्यान्यात्मत्यविरोधाद् । तस्मा-
देवपरं शास्त्रम् ॥

अथ कश्चिदाह । ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नो जीवः । तत्तत्र ब्रह्मणो
नित्यमुक्तता जीवस्य नित्यब्रह्मता च व्यपस्थामश्नुते । अत्यन्ताभेदे ॥

व्यवस्था किं न स्यात् । एकस्मिन्नेव वस्तुनि संसर्गस्य भावाभावौ विरुद्धा-
विति चेद् न । भेदस्य भावाभावयोरेकैव त्वया उच्यते । अत्र भेदो
नाम न भेदाभावः किं त्वेक्याख्यं धर्मान्तरमिति चेत् तथापि भेदाभेदौ
विरुद्धावेव परस्परनिवर्तकत्वात् । अहं मनुष्य इति प्रतीते देहात्मैक्यं नाहं
मनुष्योऽपि तु ब्रह्मास्मीत्यनेन देहात्मभेदभावेन * निवर्तते । तथा द्वौ चन्द्रा-
विति प्रतीतो भेदश्चन्द्रैक्यज्ञानेन निवर्तते । अतो विरोधमीतत्त्वं कथं
भेदाभेदावङ्गीकुर्वीथाः । तदङ्गीकारे वा ब्रह्मण्यविद्यासंसर्गेण तयोर्विभ्यति-
विभ्वदृष्टान्तेनोपपादयितुं सुगमयोः कस्तव प्रदेवः । न चांशभूते जीवे संसा-
रिणि सत्यंशिनो ब्रह्मणस्तदभावे तथास्ति कश्चिद् दृष्टान्तः । न हि यस्ते-
भेदेणे देहैकदेशे वा चण्डालसूतिकादिमिहस्पृष्टे कृत्वो वस्तुदेहावप्रचालनीयो
मभवत् । अतो न त्वन्मते ब्रह्मणोऽसंसारित्वं प्रत्युत सर्वजीवेः सर्वप्रपञ्चेन
वामिन्नतया सर्वे दोषजातं स्वात्मन्येव ब्रह्म पश्येत् । तथा च तादृगब्रह्मप्रा-
प्तेरपुरुषार्थतया शास्त्रारम्भादिकमनुपपन्नं स्यात् । न हि ज्ञानध्यानादिभिः
स्थोपाधौ कथं चित्प्रविलापितेऽप्यशेषजीवोपाधयः प्रविलापयितुं शक्यन्ते
येन ब्रह्मणि सर्वो दोषः परित्यजेत । अस्मन्मते तु ब्रह्मणि न कश्चिददोषः ।
प्रतिविम्बश्यामत्वादीनां विम्बसंघन्धादर्शनात् । तत्त्वज्ञानेन सर्वोपाधिवि-
निर्मादश्चोपपद्यते । स्वप्नकल्पितवस्तूनां सर्वेषामपि प्रबोधे निवृत्तिर्दृश्य-
नात् । शुक्लवामदेवादितत्त्वज्ञानेन सर्वोपाधिनिवृत्तादिदानीं संसारानुपलब्धिः
प्रसज्येतेति चेद् न । त्वत्पदेऽपि समानत्वात् । एकैकस्य जीवस्यैकैक-
स्मिन् कल्पे मुक्तावप्यनन्तजीवानामतीतानन्तकल्पेषु मुक्तौ कथं संसार उप-
लभ्येत । अनुमयमवलम्ब्येदानीन्तनसंसारसमाधानमुपयोः समानस् । उप-
पत्तिस्वैकात्म्यादिभिरस्माभिरेव कथं चिद्वक्तुं शक्यते । तथा हि । यस्य
मां प्रति बन्धमोक्षव्यवस्थां पृच्छसि स त्वमेक इय सर्वकल्पनाधिष्ठानभूत-
रिषदेकरस आत्मा त्वदन्ये मुक्ता मुच्यमाना मोक्षमाणाश्च सर्वे जीवास्त्य-
दविद्याया म्यग्रहण कल्पिताः । धामदेहादिमुक्तिश्रुतिश्च त्वत्प्ररोचनाय ब्रह्म-
विद्याप्रपञ्चार्थाः । एवं च सति कस्य बन्धमोक्षादित्येष संदेहस्तथा नायन्संसार-
दशायां मोक्षदशायां वा न जायते । एवं प्रत्येकं † तत्तत्पुरुषदृष्ट्या स स ‡ एषा-

त्मेति गुरुशास्त्राभ्यां बोधिते सति न कस्यापि संदेह उदेतीति किमशनु-
पपन्नम् । अतो ऽखण्डेकरसात्मवादे ऽनुपपत्त्यभावात्तत्परेण शास्त्रेणात्मतत्त्वे
बोधिते सद्य श्याधिदातत्कार्ययोः स्वप्रवत्प्रविलीनयोः सतोर्द्वितीये ब्रह्मणि
संपदादिरूपेणोपास्तिक्रियायाः को ऽवसरः । अत एव श्रुतिर्ब्रह्मण उपास्यत्वं
निषेधति । यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतं तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं
यदिदमुपासतइति । न च वेदात्त्वषदुपास्यत्वमपि स्यादिति मन्तव्यम् ।
अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधीति श्रुत्या वेदात्त्वस्यापि निषेधात् ।
अवेदात्त्वे ऽप्यखण्डेकरसब्रह्माकारान्तःकरणवृत्त्या चेतन्याभिध्यातियुक्तया
शास्त्रजन्यया विद्याया ऽविद्यातत्कार्यनिवृत्तेर्ब्रह्मणः * शास्त्रवेदात्त्वमुपसर्गते ।
एतां वृत्तिं † प्रति संनिधिमात्रेण खण्डेकरसत्त्वलक्षणस्वाकारसमर्पकतया स्वस्या-
कारसमर्पकघटादिष्ववृत्तिव्याप्यत्वलक्षणं विषयत्वं ब्रह्मणो ऽभिप्रेत्य मनसै-
वानुद्वृष्ट्यमेवो ऽणुरात्मा वेदितव्यस्तं त्वोपनिषदं पुरुषमित्याद्याः श्रुतयः
प्रधृताः । जडेषु घटादिष्विव प्रमाणकृतस्फुरणातिशयस्य स्वप्रकाशे ब्रह्मण्य-
संभवात्फलव्याप्यत्वाभावलक्षणमविषयत्वं च ‡ यतो याचो नियतं न इत्याद्याः
श्रुतयः प्रत्यपीयदन् । न चात्रात्यन्तं फलाभ्यायः । अन्तःकरणवृत्त्यभिध्यात-
त्वोपाधिना ब्रह्मचेतन्यस्येव फलत्वोपचारात् । घटादिष्वप्यस्येव फलत्वव्य-
वहारात् । तदुक्तम् ।

परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन संमता ।

संवित्सेवेह मेयोर्धौ वेदान्तोक्तिप्रमाणतः ॥ ॥ इति ।

अतो ब्रह्मचेतन्यमुपान्त्यक्षणे ऽयच्छिन्नतया फलायस्य भूत्या चरम-
क्षणे स्वायच्छेदिकां वृत्तिं नियतयति । तत उपर्येवच्छेदकाभावात्फलायम्यतां
परित्यज्य निर्विकल्पकचेतन्यमात्रं मोक्षदशायां परिशिष्यते । यद्यं च सति
नित्यमुक्तं ब्रह्मेव श्याधिदादिप्रतिबिम्बितं सञ्जीवमायमापद्य संसरति न्यवि-
द्याया च विमुच्यतइत्युक्तं भवति ॥

नन्येवं जीयस्येव ब्रह्मत्ये तत्त्वमस्यादिमहायाज्ञेषु षट्द्वयस्य पुन-
रुक्तिः स्यात् तत्परिहाराय भेदाभेदाद्यभ्युपेयायिति चेद् न । तथा सति

* प्रसमीति २ पु० पा० । † एतां चेति खण्डे ऽधिकः ३ पु० । ‡ चेति नास्ति १ पु० ।

‡ अत्यन्तक्रमाभाय इति धर्मलः पाठः ३ पु० । ॥ गुरुश्रवणश्रवणश्रवणं १६० श्रवणं ।

वाक्यार्थज्ञानेन शरीरेन्द्रियादिसंसारस्य निवृत्त्यसिद्धेः । तथा हि * । किमुप-
पत्तितस्तन्निवृत्तिः साध्यते उत भिद्यते हृदयबन्धिरित्याद्यागमात् ।
नाद्यः । त्वन्मते देहादिविशिष्टस्यैव जीवस्य ब्रह्मणा सह भेदाभेदयो-
र्वास्तवयोर्महावाक्यार्थतया तद्गोचरज्ञानेन देहादिनिवृत्त्ययोगात् । न
द्वितीयः । धर्तमानापदेशिन आगमस्य योग्यानुपलब्धिबिरोधेर्धवादत्वात् † ।
अथ मोक्षदशायां देहादिनिवृत्तावागमस्य तात्पर्यं तथापि यदि मोक्षदशायां
जीवस्य भेदांशो न निवर्तत तदा तन्निर्वाहाय देहेन्द्रियान्तःकरणाद्युपाधि-
रप्यभ्युपेयः । ततो न संसाराद्विशेषः । यद्वि च भेदांशनिवृत्तिः तदापि न
तत्त्वज्ञानातन्निवृत्तिः । तस्य स्वविषयानिर्गतकत्वात् । त्वन्मते भेदस्यापि
तत्त्वज्ञानविषयत्वात् । नापि कर्मेभिस्तन्निवृत्तिः । आगमविरोधात् । आगमस्य
सार्वकालिकभेदाभेदप्रतिपादकत्वाङ्गीकारात् । न च भेदाभेदघाते तत्त्वण-
दायौ सुनिहूयौ । तत्र को ऽसौ त्वणदायौ जीवः किं भेदाभेदाभ्यामंशभ्या-
मंशौ किं वांशद्वयसमुदाय उतांशद्वयमेव । आद्ये ऽपि यद्यभेदांशो ब्रह्म
तदा ब्रह्मणो जीवांशत्वं जीवस्य च साधयवत्वमापद्येत । अथाभेदांशो न
ब्रह्म तर्ह्यत्यन्तभेद एव स्यात् । न द्वितीयः । जीवस्यावस्तुत्वप्रसङ्गात् ।
समुदायिव्यतिरिक्तसमुदायानिहूयणात् । तृतीये ऽपि किमभेदांश एव जीवः
किं वा भेदांश एव उतांशद्वयं प्रत्येकम् अथ वांशद्वयं परस्परमभिन्नम् आहो
स्वित्परस्परमपि भिन्नाभिन्नम् । नाद्यः । ब्रह्मण एव जीवत्वप्रसङ्गात् । न
द्वितीयः । अत्यन्तभेदप्रसङ्गात् । तथा च तत्त्वज्ञानमोक्षादिव्यवहारासिद्धिः ।
न तृतीयः । जीवद्वयप्रसङ्गात् । न चतुर्थः । तदा ब्रह्मैव जीव इति बन्ध-
मोक्षव्यवहारासिद्धेः । न पञ्चमः । भेदाभेदानवस्थाप्रसङ्गात् । कस्य चायं
शास्त्रोपदेशः । न सावदभेदांशस्योपदेशः । ब्रह्मस्यरूपतया तस्योपदेशान-
पेक्षत्वात् ‡ । नापि भेदांशस्योपदेशः । अहं ब्रह्मास्मीति प्रतिपत्त्ययोगात् ।
मोक्षावस्थायामभिन्नतया युज्यते सा प्रतिपत्तिरिति चेद् न भेदांशस्य पुनर-
भेदः सम्भवति । विरोधात् । अविद्यादिदोषो ऽपि न सावदभेदांशस्य
युक्तः । ब्रह्मण्येव प्रसङ्गात् । नापि भेदांशस्य । उपाधिजननात्प्राग्भेदात्मा-

* तथा हीति नास्ति १ पु. ।

† त्रिरापे ऽनुवादत्वादिति न पु. वा. ।

‡ अनपेक्षित्वादिति न पु. वा. ।

घात् । अथोपाधिमनपेक्ष्य स्यत यथ मित्रोऽंशोऽंशी वा जीवस्तथापि तदंशवि-
नाशे जीवविनाशात्कस्य मोक्ष उपदिश्येत । अमेदांशस्य ब्रह्मणो नित्यमुक्त-
त्वात् । मोक्षो ऽपि मित्राभिन्नश्चेत् तर्हि ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्येवकार-
विरोधः संसारादविशेषश्च स्यात् । न च स्वर्गनरकबन्धमोक्षादिव्यवस्था-
सिद्धये भेदाभेदावपेक्षितो । भेदेनैव कथं चित्तुसिद्धेः । न च तावदेव
युक्तो । भेदस्य धर्मप्रतियोगिसापेक्षत्वादभिन्ने चैकस्मिन्वस्तुनि तदयोगात् ।
शास्त्रं पुनर्नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टेति भेदापमर्देनैव तत्रात्मेत्यभेदमेव प्रति-
पादयति न तु भेदाभेदौ । अथ जीवब्रह्मणोः स्वभावाद्भेदः स त्वद्रव्यत्वा-
दिसामान्यमेव दर्शयति । सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेति विकारसंस्पर्शपरि-
हारायैवं कल्प्यतइति चेद् न । विकारान्तर्वर्तिन्ये ऽप्यसङ्गस्वभावात्तया तत्सं-
स्पर्शाभावात् । अन्यथा मध्यमपरिमाणत्वेन साप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् ॥

ब्रह्मविद्याप्रोति परमित्यादिप्राप्तिश्रुतिबलाद् ब्रह्मणो दूरदेशवर्तित्वमिति
चेत् का ऽसौ प्राप्तिः । न तावद् ब्रह्मभावः । दूषितत्वात् । नापि जीवब्रह्मभ्या-
मारभ्यमाणं द्रव्यान्तरम् । मोक्षस्य विनाशित्वप्रसङ्गात् । मोक्षस्य नित्यत्वाद्
ब्रह्मणः सर्वगतत्वाङ्गीकारे सावयवत्वायोगाद् द्रव्यान्तरारम्भकत्वमेव न
स्यात् । जीवब्रह्मणोः संबन्धः प्राप्तिरिति चेद् मैवम् । न तावत्तादात्म्यम् ।
अणुमहतोर्विसृद्ध्योस्तदयोगात् । नापि समवायादिः । भिन्नद्रव्ययोः संयोगा-
तिरिक्तसंबन्धाभावात् । संयोगस्य च त्रिप्रयोगावसानतया पुनरावृत्तिप्राप्तेः ।
शास्त्रबलादपुनरावृत्तिरिति चेत् तर्हि स स्वराज्जयतीति ब्रह्मप्राप्त्यनन्तरं स्वरा-
ज्जावप्राप्ति*श्रवणादनेकेश्वराः प्रसज्येरन् । तस्माद् ब्रह्मप्राप्तिश्रुतिरविद्यानिवृत्तौ
जीवस्य स्वरूपभूतब्रह्माभिव्यक्तिविषया ॥

कथं तर्हि तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति मूर्धन्यया नाड्या गमनं मोक्षाय
भूयतइति चेद् मैवम् । नामृतत्वं नाम मोक्षः किं तूतमलोके चिरकालावस्था-
नम् । आ भूतसंप्रवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यतइति स्मृतेः । अन्यथा मूर्धन्य-
नाड्या† निर्गच्छतां प्रतीकोपासकानामपि मोक्षप्रसङ्गात् । न चेत्तद्विष्टम् । तेषामा-
विद्युल्लोकमेव गमनमित्येकस्मिन्नधिकरणे निर्णोतत्वात् । अथापि स यथ तान्

* स्वराज्यप्राप्तीति ३ पु० पा० ।

† मूर्धन्यया नाड्येति व्यस्तः पाठः ३ पु० ।

ब्रह्मप्राप्तिर्नाम स्वरूपमिव्यक्तिः । क्रियापूर्विका ऽऽप्रिर्ब्रह्मणि नोपपन्ना । २४७
 ब्रह्म गमयतीति श्रुत्या कश्चिदमानयः युस्यः संमुखमागत्य ब्रह्मोपासकान्गृ-
 हीत्वा विद्युल्लोकादुपरितनान्वरुणेन्द्रावापतिलोकानतिक्रम्य ब्रह्म प्रापयतीत्येवं
 गमनमेव मोक्षाय प्रतीयतइति चेद् न । तस्य गमनस्य कार्यब्रह्मविषयत्वात् ।
 न च बृहत्पथोऽनुगमात् परमेव ब्रह्माय याह्यमिति शङ्कनीयम् । ब्रह्मशब्दस्य
 कार्यब्रह्मणि कृदत्वात् । कृदिश्च योगवृत्तेर्बलीयसी शीघ्रप्रतिपत्तिहेतुत्वात् ।
 परब्रह्मण्यपि कृदिरस्तीति चेत् तथापि श्रुत्यन्तरे समानप्रकरणे ब्रह्मलो-
 कान् गमयतीति भोगभूमिविशेषवाचित्वाकशब्दश्रवणादन्यास्यपि शाखासु
 तटाकाश्चत्थराजगृहद्वारपालवेश्मसभापर्यङ्कादीनां भोग्यवस्तूनां प्रतीयमान-
 त्वात्कार्यब्रह्मेवेति निश्चीयते । किं चार्चिरादिमार्गेण गच्छतां निर्गुणब्रह्मप्रा-
 प्रिश्वेतर्हि पञ्चाग्निविद्यावतां गृहस्थानामपि सा स्यात् । न च स यतान्
 ब्रह्म गमयतीत्येतच्छब्दः पञ्चाग्निविद्यातिरिक्तान् परामृशतीति युक्तं वक्तुम् ।
 पञ्चाग्निविदामेव प्राधान्येन प्रकृतत्वात्तेषामनिर्दिष्टफलत्वप्रसङ्गात् । किं च ।
 ब्रह्मेणासनानां सर्वेषामपि यथोक्तद्वयं फलं तदा गुणोपचयापचयाभ्यामुपासना-
 यचयापचयो व्यर्थो स्याताम् । तथा च कर्मभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वमिति न्याय-
 विरोधः । अथोपचयापचयवतत्फलं तर्हि न विकारासंस्पर्शब्रह्मप्राप्तिः ।
 तच्च तदभावात् । किं च वैश्वानरोपासनफलं त्रैलोक्यशरीरापत्तिर्यदपीप्यते
 तदा विकारासंसृष्टे ब्रह्मणि कथं तदुपपाद्येत । अथ नेप्यते तदा तं यथा
 यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतिविरोधः स्यात् । किं च । पित्रादिसङ्कल्पेर्वि-
 कारसंसृष्टे ब्रह्मण्युपभोगो न स्यात्तु पित्रादिसङ्कल्पश्रुतिविरोधः । स्यात्तु द्वि-
 कारार्थं ब्रह्म पित्रादियुक्तं * स्यात् । किं च विकारार्थं ब्रह्म प्राप्नो ऽपि
 ब्रह्मेवेति मनसैतान्कामान्पश्यन् रमते तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयत-
 इत्यादिश्रुतो ब्रह्मण्य एव भोगः साधनेर्दर्शितः स्यात् । तथा चाप्रकामता
 विरुध्यते । स्वार्थप्रयुक्ता च सृष्टिः स्यात् । अथोच्येत न पित्रादिसङ्कल्पेर्ब्र-
 ह्मणि भोगो ऽभिधीयते किं तु ब्रह्मानन्दे निजितविषयानन्दान्तर्भावा-
 देश्यमप्यथोप उपचर्यतइति । तन्न । बहूनां श्रुतीनामुपचाकल्पनायोगात् ।
 तन्निर्योयकचतुर्थोऽध्यायचतुर्थेपादवेकल्यप्रसङ्गात् + । किं च । विकारार्थं ब्रह्म-
 प्राप्स्य लिङ्गशरीरमस्ति चेत् कलाप्रचयश्रुतिर्वाध्येत नास्ति चेद् मनसैतानिति

श्रुतिर्वाध्येत । किं च । तस्य लिङ्गशरीरविलयनिमित्तं विद्येव चेत् तद्व्यु-
त्क्रान्तिकाले विलयः स्यात् । लिङ्गशरीरारम्भककर्मणः क्षीणत्वात् । अमा-
नवपुरुषकरसंस्पर्शश्चेत् तदापि विद्युल्लोके स्यात् । उभयथापि न ब्रह्मा-
यडादुपरि लिङ्गशरीरविलयः । किं चोपाधिकजीवपक्षे जीवस्य न विकारा-
वर्तिब्रह्मगमनं संभवति । निरवयवावच्छेदस्य घटाकाशस्येवोद्भूत्यानयना-
योगात् । उद्धरणे च ब्रह्मशून्यो ऽयं प्रदेशः स्यात् । उपरिष्ठाच्च ब्रह्मोपपद्यः
प्राप्नुयात् । तस्मादुपाधिगमनादात्मनि गमनविभ्रमः । ननूपाधेरपि गमनं न
संभवति । तदुपादानस्य ब्रह्मणश्चलनशून्यत्वात् । न हि मृदि निश्चलायां
घटस्य गमनमस्तीति चेद् एवं तर्हि स्वाप्नगमनवन्मायाविजृम्भितो गमनादि-
प्रतिभासः । तदेवमाग्निरपि क्रियापूर्विका परब्रह्मणि नोपपद्यतइति सिद्धम् ॥

संस्कृतिपक्षे ऽपि न तावद् ब्रह्मणि गुणाधानलक्षणः संस्कारः संभ-
वति । अनाधेयातिशयरूपत्वात् । नापि दोषापनयनलक्षणः । नित्यशुद्ध-
स्वभावे दोषाभावात् । अथ मन्यसे निर्मलस्वभावे ऽपि दर्पणे ऽन्यसंपर्ककृ-
तमलस्यापनयनं यथा निघर्षणक्रियया भवति तथा ऽऽत्मन्यप्यविद्याकृतदो-
षस्यापनयनं क्रियया * ऽन्वितं । तच्च वक्तव्यं किमात्मान्नितया क्रियया
दोषापनयः किं या ऽन्याश्रितया । नादाः । सर्वगते निरवयवआत्मनि
क्रियानुपपत्तेः । न द्वितीयः । प्रत्यगात्मनो ऽन्यद्रव्यैः संयोगाभावेन तत्त-
दाश्रितक्रियां प्रत्यविषयत्वात् । अथात्मनि परित्यन्दपरिणामयोरभावे ऽपि
मन्त्रदेवताभिधानाद्वियनिरासवदीश्वराभिधानाद्वेदोपापनयः स्यादिति चेद्
न । तस्य दोषस्य पारमार्थिकत्वे स्वाश्रयविकारमन्तरेणापसारणायोगात् ।
न चात्मनो विकारः संभवति । अधिकार्यो ऽयमुच्यते इति स्मृतेः । दोषस्या-
विद्यात्मकत्वे विद्ययेव निवृत्तिः स्यान्न तु क्रियया । ननु शास्त्रार्थैः श्रानाधमना-
दिकर्मभिरात्मनो गुणाधानलक्षणः संस्कारः श्रूयतइति चेद् अन्तःकरणविशि-
ष्टस्येवात्मनस्तच्छ्रवणात् । न हि निरुपाधिकस्यात्मनो धर्मो धर्मो ननुतिष्ठतत्मा-
त्फलं संभवति । तस्मान्न संस्कृतिरप्यात्मनि संभवति । ततश्चोत्पत्त्यादिषु-
तुर्विधफलस्य मोक्षे दुःसंपादत्वात्तदतिरेकेणान्यस्य क्रियाफलस्याभावाच्च

विज्ञानस्येव मोक्षो गोचरो न क्रियायाः । ननु ज्ञानमपि ध्यानधन्मानस-
क्रियेति चेद् न । फलतः कारणतश्च ज्ञानक्रिययोर्विलक्षण्यात् । वस्तुस्फु-
रणं हि ज्ञानफलं तच्चात्मस्वरूपत्वादजन्यम् । तज्जन्मप्रतिभासस्तु तदभि-
व्यञ्जकान्तःकरणवृत्तिजन्योपाधिकः । न चैवं ध्यानक्रियाफलमजन्यं गह-
डदेवतादिध्यानाद्विषयनिर्हरणवश्याकर्षणादिफलस्य पूर्वमविद्यमानस्यैव जन्म-
दर्शनात् । कारणं च ध्यानक्रियायाश्चेदनाजन्यपुरुषेच्छापूर्वकः प्रयत्नो न
विषयसद्भाषः । असत्यपि विषये विधितो योपिदम्यादिध्यानदर्शनात् ।
ज्ञानं तु प्रमाणप्रमेयजन्यं न पुरुषेच्छामनुवर्तते । अनिच्छतो ऽपि दुर्गन्धा-
दिज्ञानदर्शनात् । यद्यप्यनुमानशब्दादिषु ज्ञानस्य न प्रमेयजन्यत्वनियमः
अतीतानागतवस्तुज्ञानेषु तदसंभवात् तथापि लिङ्गशब्दादितन्त्रमेव तथापि
ज्ञानं न पुरुषेच्छातन्त्रमिति क्रियातो विलक्षणमेव ॥

ननु संयोगविभागपरम्पराव्यतिरेकेण क्रियैव नास्ति यतो विलक्षणं
ज्ञानस्योपपाद्यते । सर्वत्र संयोगविभागपरंपरावृत्तिरिति श्येनादौ चलतीति
प्रत्ययो जायते । न चैवं स्थाणावपि श्येनसंयोगविभागवृत्तिरिति चलनप्रत्ययः प्रस-
ज्येतेति वाच्यम् । आकाशप्रदेशविशेषसंयोगविभागं प्रत्येव तदङ्गीकारात् ।
न हि स्थाणुराकाशप्रदेशविशेषैः संयुज्यते विभज्यते वा * । तस्मादतिप्रसङ्गा-
भाषान्नास्ति संयोगविभागप्रचयातिरेकिणी क्रियेति चेद् मेयम् । बहुलान्य-
कारावृत्ते नभस्यप्रतीयमाने तत्प्रदेशविशेषसंयोगविभागानामप्यप्रतीतो व्यद्योते
चलतीति प्रत्ययसद्भावात् । तस्मात्संयोगाद्यातिरिक्ता क्रिया प्रत्ययसिद्धा ॥

प्राभाकरस्तु क्रियाया नित्यानुमेयतां मन्वान इत्थं प्रयुङ्गे । विमला-
द्याद्यसंयोगविभागौ स्वाश्रयगतेनाव्यवहितपूर्ववर्त्येत्यन्तेनातिशयेन जन्यौ
व्यवस्थितद्रव्ये काटाक्षित्कत्वात् संयोगविभागजन्यकार्यवादीति । तत्र यो
ऽसावतिशयः स एव क्रिया भविष्यति । ईश्वरेच्छया सिद्धमाधनता मा भूदि-
त्युत्पन्नेनेत्युक्तम् । आत्ममनःसंयोगजन्यादृष्टव्यवच्छेदाप्यव्यवहितपूर्वव-
र्येति । द्रव्येण सहोत्पन्ने शोक्रयादायनैकान्तिकृत्यव्यवच्छेदाय व्यवस्थिते
द्रव्ये इति ॥

मेवम् । किमत्र संयोगिनेर्द्वयोरप्यतिशयः साध्यते किं वा ऽन्य-
तरस्मिन्नेव उताविशेषितमतिशयमात्रम् । नादाः । श्येनस्याणुसंयोगादाव-
भावात् । तस्यान्यतरकर्मजन्यत्वात् । न द्वितीयः । उभयकर्मजन्ये मल-
मेयसंयोगादौ साध्यां सम्भवात् । तृतीये ऽपि किमसौ क्रियाण्यो ऽतिशयः
स्थिरादेव द्रव्यादुत्पद्यते उतातिशयान्तरात् । आद्ये संयोगविभागयोरेव
तस्माद् द्रव्यादुत्पत्तिरस्तु किमनेनातिशयेन । द्वितीये ऽनयस्यापातः ॥

अथ मतं भूमिपादयोः संयोगः पादाश्रितकर्मणा जायते तच्च कर्म
न कर्मान्तरेण जायते किं तु प्रयववदात्मपादसंयोगेन ततो नानवस्थेति ।
तर्हि प्रयववदात्मपादसंयोगस्यैव भूपादसंयोगारम्भकत्वमित्यपि धर्तुं शक्य-
तया न कर्म सिध्येत् । तस्मान्नानुमेया क्रिया किं तु प्रत्यक्षेव । न च क्षणिक-
स्य कर्मणः कथमिन्द्रियसंयोगज्ञानं चणद्वयावस्यमिति वाच्यम् । शब्द-
विद्युदादिषदविरोधात् । अतश्च प्रत्यक्षसिद्धक्रियातो वैलक्षण्यं ज्ञानस्यो-
पपन्नम् ॥

नन्वन्तःकरणपरिणामरूपत्वाद् ज्ञानमपि क्रियैव सत्यं तथापि
ध्यानवत्पुरुषतन्त्रत्वाभावाद्विधियोग्यक्रियातो वैलक्षण्यमस्त्येव । यथा योषि-
त्यग्निध्यानं विधिजन्यपुरुषेच्छावशात्कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं न
तथा प्रसिद्धे ऽग्नावग्निज्ञानं विधातुं पुरुषेच्छया ऽनुष्ठातुं वा शक्यम् । सत्या-
मपीच्छायां मनःसहकृतस्य चक्षुषः स्पर्शनेन्द्रियस्य वा ऽग्निसंयोगमन्तरेण
तज्ज्ञानानुभवात् । सति तु तत्संयोगे विना ऽपीच्छां ज्ञानोदयात् ।
अन्यथाकरणं तु दूरापास्तम् । न हि पुरोधस्थितो ऽग्निर्निपुणतरेणापि
स्तम्भाद्याकारेणावगन्तुं शक्यते । कथं तर्हि रज्जौ सर्पज्ञानमिति चेत् तस्य
ज्ञानाभासत्वात् । न च सो ऽप्याभासः पुरुषतन्त्रः । अनिच्छतः कम्प-
मानस्यापि जायमानत्वात् । ननु लोके ऽमुमग्निं पश्येति केन विद्विहितो
सत्यन्यो ऽपि स्वेच्छया तदभिमुखो भूत्वा तं पश्यति असत्यां त्येच्छायां
विमुखो भूत्वा चक्षुषी निमील्य वा न पश्यति तथा शास्त्रयशादाद्यनीया-
द्यानीन् करणाद्युपेतानवलोकयति । अतः कथं पुरुषस्य ज्ञानधिययकरणा-
ऽकरणाऽन्यथाकरणेषु* स्वातन्त्र्याभावः ॥

उच्यते । आभिमुख्यवैमुख्ये दर्शनादर्शनयोः सामर्थ्या । तत्र तत्सम्पादनलक्षणक्रियायामेव पुरुषस्य स्वातन्त्र्यं न ज्ञानाज्ञानयोः । अतः पश्येत्युक्ते सामर्थी सम्पादयेत्ययमर्थः सम्पादते । यदि ज्ञानं पुरुषप्रयत्नजन्यं स्यात् तदा धारावाहिकद्वितीयतृतीयादिज्ञानानामुत्पत्तिर्न स्यात् । प्रथमज्ञानस्येव प्रयत्नान्तरीयकत्वात् । न हि प्रयत्नजन्यगमनादिक्रियायाः परम्परा सकृत्प्रयत्नमात्रादुत्पद्यमाना दृश्यते । अथ बाणविमोक्तकृष्णभ्रमणादौ प्रथमप्रयत्नादेव क्रियापरम्परा जायतइत्युच्येत तत्र । तत्रोत्तरोत्तरक्रियाणां वेगाख्यसंस्कारजन्यत्वात् । न च धारावाहिकज्ञानेषु तथा संस्कारो ऽस्ति । न च प्रथमज्ञानजन्यसंस्कारादुत्तरोत्तरज्ञानपरम्परा जायतामिति वाच्यम् । तथा सति स्मृतित्वप्रसङ्गात् । स्मृतित्वे चेन्द्रियसंयोगादानपेक्षत्वप्रसङ्गः । तस्माद् द्वितीयतृतीयादिज्ञानानां प्रमाणतन्त्रत्वात्प्रथमज्ञानस्यापि तथात्वे यत्तु प्रयत्नान्वयव्यतिरेको प्रमाणसामर्थीसम्पादनविषयतयोपपद्यते ॥

यत् स्मृतिज्ञानमपि संस्कारोद्बोधाधीनं न पुरुषप्रयत्नाधीनम् । सदृशदर्शनाददृग्प्रवशाद्वा संस्कारोद्बोधे प्रयत्नमन्तरेणाप्यनिष्ठविषयस्मृतिदर्शनात् । यदि क्वचित्स्मृतिविशेषे प्रयत्नापेक्षा दृश्येत तदापि प्रयत्नेन चिन्तापरपर्यायचित्तेकाग्र्यमेव जायते न तु स्मृतिः । तेन चैकाग्र्येण संस्कार उद्बोध्यते । तदुक्तं सदृशादृग्चिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्य बोधका इति ॥

यत्तु शास्त्रयथादाहयनीयादीनां शरीरावलोकनं तथास्ति का विदाह्वयनीयदेवताया मूर्तिरिति * । यो ऽयं परोक्षः प्रत्ययो मूर्तिविशेषविषयः स न पुरुषतन्त्रः । विनेव प्रयत्नं मूर्तिविशेषवाचिशब्देरेव जायमानत्वात् । यच्च पुरोधत्वंङ्गाराणां तन्मूर्तिविशेषाकारेण भायनं तत्र ज्ञानम् । अथवायन्तुत्वात् । न चाग्रयायस्तुत्वे कथं शास्त्रीयत्वमिति वाच्यम् । न हि शास्त्रमङ्गाराणां हस्तपादादीनवयवान्प्रतिपादयति । तथा सति प्रत्यक्षविरोधप्रसङ्गात् । किं तर्ह्यग्रयायन्तुगोचरेणापि भायनेन फलविशेषः साध्य इति प्रतिपादयति । न चासौ साध्यसाधनभागे मिथ्या । ततो भायनस्याग्रयायस्तुत्वे ऽपि न शास्त्रस्य का चिद्भूतिः । भायनस्य च पुरुषतन्त्रत्वमस्माभि-

रभ्युपेयतपय । तस्य ध्यानक्रियारूपत्वात् । ननु ध्यानमप्यनुभवतन्त्रमेव
 धारावाहिकस्मृतिज्ञानरूपत्वादिति चेद् न । अननुभूते स्मृत्ययोगात् । न हि
 योऽपिदादेरन्यादिरूपत्वं किं चिदनुभूतम् । ननु योषा वा व गोतमान्नि-
 त्यागमातदनुभव इति वाच्यम् । किमस्मादागमात्प्रमितिर्जायते किं
 वा विपर्ययानुभवः । आद्ये योऽपिदग्नित्वप्रमितिपरिणानेन वाक्येन ध्यान-
 विधिर्न सिध्येत् । अथ विधिपरमेतद्वाक्यं तदा न योऽपिदग्नित्वं प्रमी-
 यते । उभयपरत्वे वाक्यभेदो विरुद्धचिकित्वापत्तिश्च । योऽपिदग्नित्वप्र-
 मितौ प्रत्यक्षविरोधश्च । न द्वितीयः । दोषरहितस्यागमवाक्यस्य विप-
 र्ययानुभवहेतुत्वायोगात् । तस्मान्नैतेन* वाक्येन प्रसिद्धयोर्योऽपिदग्न्यो-
 स्तादात्म्यमनुभूयितुं शक्यं किं तर्हि यथा दर्शपूर्णमासादिरूपायाः शारी-
 रक्रियायाः स्वर्गसाधनत्वं तद्वाक्यात्प्रमीयते तथा ऽस्मादपि वाक्यात्क-
 स्यात्स्वन्मानसक्रियायाः फलविशेषसाधनत्वं प्रमीयते तर्हि योऽपिदग्नित्व-
 द्वयं व्यर्थं स्यादिति चेद् न । क्रियाभाजो मनस आकारविशेषसमर्पकत्वात् ।
 यथा गोकर्णोक्तारेण पाणिना ऽऽचामेदित्यथ गोशब्दः कर्णशब्दो वा ऽऽच-
 मनाङ्गस्य पाणेः स्वार्थसदृशकारं केवलं समर्पयतो न तु प्रसिद्धमर्थः†
 प्रतिपादयतः तथा योऽपिदग्नित्वशब्दावपि प्रसिद्धस्वार्थमस्पृशन्तावेष तत्स-
 दृशकारं मनसो ध्यानाङ्गस्य किं न समर्पयेताम् । न च योऽपिदग्नित्वा-
 दात्म्यस्यात्यन्तमप्रसिद्धत्वात्तत्सदृशकारसमर्पणमशुक्तमिति वाच्यम् । किं
 शब्दस्यात्यन्ताविद्यमानाकारसमर्पकत्वाभावः किं वा मनसस्तदाकारभाक्ता-
 भावः । उभयमपि वक्तुमशक्यम् । यतो नरस्य विषाणस्य चात्यन्ताविद्य-
 मानमेव संबन्धाकारं नरविषाणशब्दः समर्पयन्नपलभ्यते मनश्च तमाकारं
 भजते । ततश्च श्रुतिसमर्पिताकारविशिष्टाया मानसक्रियायाः प्रयाहो ध्यानं
 न तु स्मृतिप्रवाहः । नन्वविद्यमानविषये ध्यानस्मृतिप्रवाहयोरसाङ्ग्ये ऽपि
 विद्यमानविषये चतुर्भुजधारिविषयादौ शास्त्रेणानुभूते विधीयमानं ध्यानं न
 स्मृतिप्रवाहाद्विशिष्यतइति चेद् न । परोक्षत्वेनानुभूताया भूतैरपरोक्षसाल-
 यामप्रतिमादावनुसन्धानस्य विहितस्य प्रागनुभूतताभावेन स्मृतिव्यायो-

* न तैनेति २ पु० पा० ।

† प्रसिद्धस्वार्थमिति पाठः २ पु० ।

‡ असाङ्ग्ये विद्यमानेति २ पु० पा० । § शान्त्यर्थेति २ पु० पा० । ॥ यथानुभूततेति १ पु० पा० ।

गात् । अपरोक्षतया अनुभूतेष्वपि वस्तुषु स्मृतिर्ध्यानाद्विशिष्यते । तद्यथा ।
 बाल्ये पठित्वा वेदं चिरकालव्यवधाने सति पुनः पर्यालोचयन्नेकैकस्मिन्वाक्ये
 चिरं चित्तेकाग्र्यं कृत्वा तत्तद्वाक्यं यथापठितमेवावगच्छति सैषा स्मृतिः ।
 न चात्र पुरुषः स्वतन्त्रः । प्रयत्नेन चित्तेकाग्र्ये संपादिते ऽपि कस्मिंश्चिद्
 वाक्यविशेषे स्मृत्यनुदयात् । न च स्मर्यमाणमपि वाक्य*मन्यथा स्मर्तुं
 शक्यम् । अवेदवाक्यत्वप्रसङ्गात् । नापि स्वेच्छावशादस्मर्तुं शक्यम् ।
 अनिच्छतो ऽशेषावसरे ऽपि कदाचिद्वेदवाक्यस्मृतेरनिवार्यत्वात् । अतः
 कर्तुमकर्तुं†मन्यथा वा कर्तुमशक्या यथानुभूतं वस्तुविलङ्घयन्ती तत्संस्कारो-
 द्वोधमावाधीना स्मृतिरित्युच्यते । ध्यानं त्वनुभूते ऽननुभूते वा वस्तुनि
 विद्यमानानामविद्यमानानां वा‡ धर्माणां निरङ्कुशं कल्पनं यज्ञोक्ते मनोराज्य-
 मिति प्रसिद्धम् । न च तत्र पुरुषः परतन्त्रः । स्वेच्छामनोभ्यां विना साध-
 नान्तराऽनपेक्षणात् । तर्ह्ययथाशास्त्रमपि देवतादिध्यानं स्वेच्छानुसारेण प्रस-
 ज्येतेति चेत् सत्यं तत्केन निवार्यते । न हि मनोराज्यं राजादिना शास्त्रेण
 वा निवारयितुं शक्यते § । परं तु शास्त्रोक्तध्याने शास्त्रीयः फलविशेषो भवति
 नेतरत्र । अदृष्टे साध्यसाधनसंबन्धे शास्त्रस्य नियामकत्वात् । न च शास्त्र-
 मप्ययथावस्तुगोचरध्यानेन कथं फलविशेषं प्रतिपादयतीति वाच्यम् । न
 हि ययं शास्त्रं पर्यनुयोजितुं प्रभवामः शास्त्रस्याचिन्त्यमहिमत्वात् । अन्यथा
 क्वाहुतिप्रक्षेपः क्व वा स्वर्गः कामभोगपतिमद्राक्षीः । अद्यापि अद्भुताब्देन
 योषिदमन्यात्मिकां कां चिद्वेवतां परिकल्प्य तद्ध्यानस्य वस्तुविषयत्वं ब्रूये
 तह्योदित्यो यूपो यजमानः प्रस्तर इत्यादावपि तत्तदूपां देवतां प्ररत्न्य
 स्याद्यै प्रामाण्यं प्रसज्येत । प्रत्यक्षविरोधस्तु भवतो ऽपि समानः ॥ न चेवमि-
 न्द्रादिदेवतानामप्यपलापः । तत्प्रतिपादकमन्त्रार्थवादानां मानान्तरविरोधा-
 भावात् । ननु संघर्ष्यपि वस्तुष्वभिमानिन्यो देवताः सन्ति मृदब्रशीदापो ऽमृष-
 न्नित्यादौ मूषकारेण तदङ्गीकारादिति चेत् तर्ह्येवाऽप्यन्यभिमानिनी का
 चिद्वेवता योषिदभिमानिनी चापरेति देवताद्वयमस्तु । न च ते देवते अत्र

* वेदवाक्यमिति २ पु. पा. ।

† वेति नास्ति २ पु. ।

‡ विरोधस्तु भवत्यत्र समान इति २ पु. पा. ।

† अकर्तुमिति नास्ति २ पु. ।

§ शक्यमिति २ पु. पा. ।

॥ वेतरेति २ पु. पा. ।

ध्येये किं तु योषिदग्नितादात्म्यम् । न च तादात्म्यस्यावास्तवस्याभिमानिनी देवता संभवति । नरविषाणादावतिप्रसङ्गात् । न च योषिदग्निनामिका का चिद्वेवता स्यादिति मन्तव्यम् । नाममात्रत्वे योषिदवयवेषु यथा-योगमन्यवयवसम्प्रादनवैकल्यात् । सम्पाद्यते हि तथा श्रुतेः योषा वा घ गोतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समिल्लोमानि धूमो योनिरर्चिरित्यादिना । अथैतद्व्यानफलप्रदाता परमेश्वर एतद्वेवता भविष्यति तथापि नासावध्यः । न हि सर्वान्तर्यामिणो जगदीश्वरस्यातिजुगुप्सितयोषिदवयववहुषेण ध्यानमुचितम् । परमेश्वरस्य सर्वात्मकत्वादविरोध इति चेत् तर्हि तं यथा यथोपासते तदेव भवतीत्यनया न्यायानुगृहीतया श्रुत्योपास्याकारप्राप्तेः फलत्वावगमादुपासकस्याऽजुगुप्सितयोषिदवयवत्वप्राप्त्यावग्निरूपत्वप्राप्ते वा सत्यामनर्थफलैव पञ्चाग्निविद्या स्यात् । अथ विशेषगास्त्वलादव ब्रह्मलोकप्राप्तिः फलं तर्हि तद्वलादेव विना ऽप्युपास्यदेवता वस्तुविषयेण ध्यानेन फलसिद्धौ शास्त्रभक्तमन्येन त्वया ध्यानस्य वस्तुविषयतायां नात्यन्तमभिनिवेष्टव्यम् ॥

अथोच्येत

उपपापेषु सर्वेषु पातकेषु महत्सु च ।

प्रविश्य रजनीपादं ब्रह्मध्यानं ममाचरेत् ॥

इति स्मृतेः यथायस्तुविषयध्यानमवगम्यतइति । तत्र किं ध्यातृदृष्ट्या वस्तुविषयत्वं शास्त्रदृष्ट्या वा । आद्ये ऽपि यदि ध्याता ब्रह्मात्मत्वं जानाति तदा नासौ प्रायश्चित्ते ऽधिकरोति पातकादिसंबन्धाभावात् । अथ न जानाति तदा ऽसायात्मानमन्तःकरणविशिष्टतया ब्रह्मत्यरूपं च परोक्षतया ऽप्यगच्छन्नहं ब्रह्मास्मीति ध्यानं कथं वस्तुविषयं मन्येत । न द्वितीयः । ध्याता ह्यन्तःकरणविशिष्टम्यात्मनो ब्रह्मत्वं ध्यायति * । यद्यपि तत्रान्तःकरणांशं विहाय चिदंगम्य ब्रह्मन्त्यं शान्तसंयाद्री तथा ऽपि न तापता ध्यानस्य वस्तुविषयत्वम् । अन्यथा ऽनेन न्यायेनांगनः संयाद्रीनां शुक्तिरजसादि-धानानां मातृच्छिकसंयादिनिङ्गामासादिजन्यज्ञानानां च वस्तुविषयत्वेन

प्रामाण्यप्रसङ्गात् । ननु विदितब्रह्मात्मतत्त्वानामपि ब्रह्माध्यानं करिष्याम
इति व्यवहारदर्शनाद्व्यानस्य वस्तुविषयत्वमिति चेद् न* । प्रबलपूर्ववास-
नया प्रच्युते ब्रह्मात्मत्वानुभवे तस्यामेवावस्थायामेव व्यवहारात् । न हि
ब्रह्मात्मत्वमनुभवन्त श्वं व्यवहर्तुमर्हन्ति । न हि लेखे देवदत्तः स्वस्य
मनुष्यत्वमनुभवन् मनुष्यत्वं ध्यायामि ध्यास्यामीति वा व्यवहरति । ननु
ध्यायति प्रोषितनाथा एतिमित्यर्थं वस्तुविषये ऽपि ध्यानव्यवहारो ऽस्तीति
चेद् न । तच्च ध्यानशब्दस्य पूर्वानुभूतपरतिविषयस्मरणलक्षकत्वात् । यद्वा
विरहातुरा मनोराज्यं करोतीति मुख्यमेव ध्यानमस्तु । तस्मादवस्तुविषये
ध्याने पुरुषस्य स्वच्छन्दप्रवृत्तौ कः प्रतिबन्धः । ननु सकृत्प्रयत्नमात्रेण
घटिकामात्रं ध्यानानुवृत्तिरुपलभ्यते तच्च प्राथमिकमनोव्यापारं परित्यज्ये-
तरेण मनोव्यापाराणां प्रयत्ननिरपेक्षत्वाद् धारावाहिकज्ञानन्यायेन तद्विर-
पेक्षत्वे प्राथमिकस्यापि प्राप्ते सति सामान्यीकस्यादनर्थक्यं प्रयत्न उपधीयतां
तथा च ज्ञानाद् ध्यानस्य पुरुषतन्त्रत्वकृतं वैषम्यं न भविष्यतीति चेत्†
किमिदानीमेवधारभ्याऽभ्यस्यतामपि सकृत्प्रयत्नाद् ध्यानानुवृत्तिः किं वा
षट्प्रयत्नसप्तमेव । नाद्यः । अनुभवविरोधात् । न द्वितीयः । प्रतिमनो-
व्यापारं विद्यमानानामेव पृथक्प्रयत्नानामभ्यासपाटवमिभूततया ऽनभिमत-
मान्त्यात् । यथा बालस्यैकहायनस्य प्राथमिकगमनाभ्यासावसरे प्रतिपाद-
विन्यासं पृथक्प्रयत्नो ऽभिध्यज्यते न तथा पुनः शीघ्रगमने तदभिध्यक्तिरस्ति ।
न चात्र पुनः पृथक्प्रयत्नाभावः । विषमस्थले व्याधधानपतनादिना तदभि-
ध्यक्तेः । श्वं ध्यानाभ्यासपाटवोपेतस्यापि प्राथमिकध्यानानुसारेण प्रयत्न-
विशेषा अवगन्तव्याः ॥

अथ वा यथा चक्रघोषे वेगरहिते ऽप्युज्जृकृते तस्मिन्नेव वेगस्तादा
ऽभ्यासात्प्राग्गेगून्ये ऽपि ध्यानाभ्यासादुज्जृकृते मनसि वेगात्यः संस्कारः
कल्प्यताम् । अस्मिन्नपि पक्षे ध्यानस्य प्रयत्नतन्त्रत्वं नापेति ‡ । चाण्डय गम-
नस्याप्याद्यक्रियायाः प्रयत्नान्तरीयकत्वात् । न चेवं धारावाहिकज्ञानेषु
पृथक्प्रयत्नाः कल्पयितुं शक्यन्ते । यथा ऽनभ्यस्तविषये ध्याने प्राथमिके

* नेति नास्ति २ पु. १

† चेद् नेति २ पु. पा. १

‡ तन्त्रत्वं भासतेति १ पु. पा. १

द्वयोर्द्वयोरावृत्त्योर्मध्ये किं चित्किं चिद्भावधानं पृथक्प्रयत्नगमकमस्ति न
तथा प्राथमिके ऽपि धारावाहिकज्ञाने तदस्ति । प्रमाणप्रमेयसंबन्धजन्ये
तस्मिन् बालषुद्धयोर्विशेषाऽदर्शनात् । अथ द्वितीयतृतीयादिज्ञानाकारपरिणा-
मपरम्परानिर्वाहाय मनसि वेगः कथं चित् कल्पेत तथाप्यज्ञानस्य प्रयत्न-
नान्तरीयकत्वाभावात् ज्ञानं पुरुषतन्त्रम् । न हि ज्ञानं प्रयत्नान्तरमेव जायते
किं तु तेन प्रयत्नेन प्रमाणादिसामग्र्यां सम्पादितार्थां पश्चादुत्पद्यते तथा
ऽज्ञाने निवृत्तिरपि न प्रयत्नान्तरमाविनी किं तर्हि प्रयत्नेन विरोधिसामग्र्यां
सम्पादितार्थां पश्चान्निवर्तते । एवं च सामग्र्याः प्रयत्नतन्त्रत्वे सति ज्ञान-
मेव पुरुषेण कर्तुमकतुं वा शक्यमिति वादिनां विषमः । अन्यथाकरणं तु
ज्ञानस्यात्यन्तमनाशङ्कनीयमित्युक्तं पुरस्तात् । न च ध्यानमपि प्रयत्नसम्पा-
दितसामग्र्योत्पत्त्यं न प्रयत्नतन्त्रमिति वक्तुं शक्यम् । प्रयत्नातिरिक्तसामग्र्य-
भावात् । अतो ध्यानस्यान्यव्यवधानमन्तरेण साक्षादेव करणाऽकरणे सुशक्ते ।
अन्यथाकरणं तु निरङ्कुशं संभवति । तदेवमव्यक्तं वस्तुविषयं प्रमाण-
जन्यं ज्ञानं जन्यफले वस्तुनिरपेक्षं पुरुषेच्छाप्रयत्नमात्रजन्यं ध्यानमिति
ज्ञानध्यानयोर्मनसत्त्वेन समयोरपि फलतो विषयतः कारणतश्च महद्वैल-
क्षण्यं सिद्धम् । एवं च सत्यपुरुषतन्त्रतयाऽनुग्रातुमशक्यं ब्रह्मज्ञानं विधि-
योग्यं न भवतीत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्य इति सव्यावृत्त्योऽर्होऽयं ऽवग-
न्तव्यः । कथं तर्ह्यात्मन्येवात्मानं पश्येदिति दर्शनविधिरिति चेद् दर्श-
नसाधनभूतान्तर्मुखत्वादिविधित्वेन व्याख्येय इति धूमः । व्याख्यातं
चास्माभिर्विचारविधिपरत्वेन प्रथममूचतृतीयवर्णके । तदेव मोक्षपर्यालोच-
नया उत्पत्त्याद्ययोग्यब्रह्मपर्यालोचनया ज्ञानपर्यालोचनया च विध्यसम्भवादहे-
याऽनुपादेयात्मतत्त्वे वेदान्ताः पर्ययस्यन्तीत्यभ्युपेयम् ॥

नन्वहंप्रत्यगावसेयात्मनः कर्माङ्गत्वान्न च पर्यवृत्तिमानं वेदान्तानामपि
कर्मविधिसाक्षरेकषाड्यता स्यादिति चेद् न । अनन्यवेद्ये त्रिधाकारकसंसर्गशू-
न्यस्यात्मनि वेदान्तानां पर्यवसानात् । अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं
श्रुतमिति स्मृतिकारैः सर्वे वेदा धर्मे विनियुक्त इति चेद् न । तं त्वोपनिषदं
पुरुषं पृच्छामि सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति वेदेश्च सर्वेऽहमेव वेदा इति श्रुति-
स्मृतिवशात्पूर्वे स्मृत्यर्थस्य निर्णेतव्यत्वात् ॥

नन्वाम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शाना*मिति घटन् जेमिनि-
रित्थं मन्यते । उत्तमवृद्धोक्तशब्दश्रवणानन्तरं मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्तिं दृष्ट्वा तथा
तस्य कार्यचानमनुमाय कार्यान्वितत्वायै शब्दसामर्थ्यं व्युत्पत्सुर्जानाति । तथा
च सिद्धवस्तुन्यगृहीतसामर्थ्यस्य शब्दस्य † तद्वोधकत्वासंभवाद्देवान्तानाम-
प्यद्वेतात्मतत्त्वबोधकत्वं नास्तीति । मेषम् । किं भाट्टमतम् मघलभ्येवमुच्यते
किं वा प्राभाकरमतमघलभ्य । नाद्यः । अभिहितान्वयवादी हि भाट्टः । स चैवं
व्युत्पत्तिप्रक्रियां रचयति । उत्तमवृद्धेन वाक्ये प्रयुक्ते श्रोतुर्मुध्यमवृद्धस्य प्रवृत्त्या
विशिष्टसंसर्गज्ञानं शब्दकार्यत्वेनानुमाय शब्दसमुदायस्यार्थसमुदाये सामर्थ्यं
प्रतिपद्यते । तत्र गामानय गां बधानेत्यादिप्रयोगेष्वायायोद्भूराभ्या॥मानयनत-
त्संसर्गव्यभिचारे ऽपि गोमात्रस्यान्यथादुन्धने ऽपि गोशब्दस्य गोमात्रे संबन्धं
प्रतिपद्यते न त्वानयनतत्संसर्गयोर्व्यभिचरितयोः । एवं सर्वपदानां पदार्थस्व-
रूपमात्रेषु सामर्थ्यप्रतिपत्तेः संसर्गबोधः किंनिबन्धन इति वीक्षायामनन्यथा-
सिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दावगतपदार्थनिबन्धन इति कल्प्यते । ततः
पदेभ्यः पदाद्योः पदार्थेभ्यः संसर्ग इत्यभिहितान्वय इति ।

एवं च सत्येतन्मतानुसारेण शब्दस्य न कार्यान्वितस्यार्थं सामर्थ्यं
किं तु स्वार्थमात्रे । ततः सूत्रगतानर्थक्यपदेनाक्रियार्थानां शब्दानां नाभिधे-
याभावो दर्शयितुं शक्यः । अथ प्रयोजनाभावो वक्ष्येत तत्र । सो ऽरोदीदि-
त्यादवाक्यानां तथात्वे ऽपि निरतिशयानन्दरूपप्रज्ञाप्रतिपादकानां वेदान्तानां
निष्प्रयोजनत्यागोगात् ॥

नन्यस्तु तर्हि द्वितीयः पक्षः । अन्यताभिधानयादिना प्राभा-
करेण भाट्टप्रद्विरलपदार्थव्युत्पत्त्यनङ्गीकारात् । स ह्येवं व्युत्पत्तिप्रक्रियां रच-
यति । श्रुतां गामानय दशडेनेति शब्दस्य श्रवणानन्तरं श्रोतुर्गयानयने प्रवृ-
त्तिमुपलभ्य गयानयनकर्तव्यता ऽनेन श्रोत्रा शब्दात्प्रतिपत्तेति भूतार्थमंसृष्टे
कार्ये शब्दसमुदायस्य सामर्थ्यं घालः प्रतिपद्यते । पुनरत्र गां बधानाश्रमा-
नयेत्यादिप्रयोगान्तरेण गोशब्दस्यान्यथे कार्यसंसृष्टप्रगवाकृतोरन्यथातदुद्गारे च

* जेमिनिमूत्र १ च. २ पा. १ मू. ।

† शब्दस्येति नास्ति २ पु. ।

‡ भट्टमतमिति ३ पु. पा. ।

§ श्रोतुरिति नास्ति ३ पु. ।

॥ वायायोद्भूराभ्यामिति ३ पु. पा. ।

॥ कथनेनापि गोमात्रस्यान्यथा इति २ पु. पा. ।

कार्यसंसृष्टगवाकृतेरेवोद्भवात् कार्यसंसृष्टायां गवि पदसामर्थ्यं कल्प्यते । आन-
यनतत्संसर्गव्यभिचारे ऽपि कार्यसंसर्गव्यभिचारात् । एवं च सति यथा ऽभिहिता-
न्वयवादे पदानां प्रथमावगतसंसर्गबुद्धिहेतुत्वस्यापवादो वाक्यवाक्यार्थयोर्मध्ये
पदार्थतच्छक्तित्ववधानगौरवं चेति दोषद्वयमस्ति न तथा ऽन्विताभिधानवादे
तदस्ति प्रत्युत यदानामेव संसर्गप्रतिपादने लाघवमिति ॥

नैतन्सारम् । न हि प्रयोगभेदेषु कार्यसंसर्गं गव गवाकृतेर्निर्गमेन प्रतीयते

किं तु गुणद्रव्यक्रियाकारकसंसर्गश्च । तथा हि । शुक्रां गामानयेत्यत्र गुणस्य
जातियुक्तेन द्रव्येण सम्बन्धः द्रव्यस्य च विभक्त्यर्थेन कारकेण पुनश्च विभक्त्य-
र्थेविशिष्टस्य द्रव्यस्य क्रियया क्रियायाश्च नियोगकार्येणेति व्यवहितः कार्यस-
म्बन्धः । तथा च सत्यव्यवहितसम्बन्धोपादानसिद्धये ऽन्यान्वितस्वार्थमात्रे
शब्दसामर्थ्यमभ्युपेयं लाघवात् । अन्यथा ऽनुयादप्रसङ्गात् । कार्यान्वितस्वार्थेषु
प्रमाणान्तरगृहीतेषु शब्दसामर्थ्यं प्रतिपद्य पश्चाद् वाक्यप्रमाणादपि तावन्मात्र-
प्रतिपत्तौ कथमनुवादो न भवेत् । न च कार्येण सर्वपदार्थानामव्यवहितः
सम्बन्धो ऽस्ति येन तत्संसृष्टे सामर्थ्यं स्यात् । अस्ति कार्यस्य सर्वपदार्थैः
सम्बन्धः शेषशेषितत्वं इति चेत् तत्र कार्यस्य शेषिता नाम किं स्यामिता
किं वा ऽवयविता उत साध्यता अथ वा परमसाध्यता । नाद्यः । अचेतनस्य
स्यामित्यायोगात् । न द्वितीयः । इतरपदार्थानां कार्ये प्रत्यवयवत्वाभावात् ।
न तृतीयः । क्रियाया एव सर्वत्र कारकसाध्यत्वात् । न चतुर्थः । स्वर्गादेरेव
परमसाध्यत्वात् । अतः सर्वानुगतेः प्रयोजकत्वाभावाद्यान्यन्विते सामर्थ्यमभ्यु-
पेयम् । यदि कार्यान्विते सामर्थ्यं स्यात् तदा कार्यपदस्य तत्र सिध्येत्
कार्यान्तराभावात् । अस्ति धात्वर्थनक्षणं कार्यान्तरमिति चेद् न । धात्वर्थस्य
प्रथमतः कार्यत्वाभावात् । नियोगकार्यस्य साध्यत्वमिद्वयं धात्वर्थं विषयत्ये-
नान्विते पश्चात्करणभूतस्य च तस्य धात्वर्थस्यानुष्ठेयतया कार्यत्वं न तु
नियोगान्ययकान्ते । न चेकस्मिन्कार्यपदे व्यभिचारभयेन यदृणां पदानाम-
व्यभिचारित्वाकार्यान्वितायत्यहानमयुक्तमिति दाघ्यम् । तथा सत्यर्थगतप्रमा-
णान्तराहृत्यस्याप्यव्यभिचारितया शब्दसामर्थ्यविषयत्वप्रसङ्गात् । अथोच्येत
अनन्यवामिद्वयव्यतिरेकवनात्म्ये च शब्दसाध्यत्वं कल्पनीयम् । प्रमाणान्ता-
रणाहृत्यस्याव्यभिचारित्वं तु प्रयोगनिमित्ततया ऽन्यवामिद्वयम् । शब्दप्रयोगो

हि प्रमाणान्तरगृहीतएवार्थे सम्भवति नान्यथा । तस्मान्नोक्तप्रसङ्ग इति । तर्हि कार्यस्याव्यभिचारित्वमप्यन्यथासिद्धम् । मध्यमवृद्धप्रवृत्तिदर्शनेन हि बालस्य व्युत्पत्तिर्भवति । न च कार्यज्ञानेन विना मध्यमवृद्धप्रवृत्तिः । अतः प्रवृत्तिरूपलिङ्गदर्शनहेतुकार्याव्यभिचारस्यान्यथासिद्धेर्न कार्यस्य सर्वपदसामर्थ्यविपक्ष्यम् । एवं च सति देवदत्तो भुक्ता निर्गत इत्येवमादिभिः कार्यशून्येरेपि चाक्योलेके प्रतीयमाना ऽर्थप्रमितिर्हपपद्यते । न च कार्यरहितस्थले कथं व्युत्पत्तिरिति याच्यम् । निश्चयदुर्व्याकरणोपदेशेरेपि व्युत्पत्तिसम्भवात् । तस्मात्कार्यमनपेक्ष्यान्यान्वितस्वार्थे पदान्यभिदधति । नन्वान्वितामिधानाङ्गीकारे गोशब्द आनयनबन्धनादानेकप्रतियोगिकान्वयवत्स्वार्थमभिदध्याद् आनयशब्दश्च गवाश्वादानेकप्रतियोगिकान्वयवत्स्वार्थम् । तथा च गामानयेति चाक्यस्यार्थो व्यवस्थितो न स्यादिति चेद् मैवम् । गोशब्दार्थान्वयप्रतियोगिविशेषमानयशब्दो नियच्छति तथा ऽऽनयशब्दार्थान्वयप्रतियोगिविशेषं गोपदमिति पदद्वयबलाद्वाक्यार्थव्यवस्थासिद्धेः । नन्वेवमपि गोपदस्यानयनसंसृष्टगोत्वमर्थः । आनयपदस्यापि गोत्वसंसृष्टमानयनमित्यर्थाधिक्याभावात्पदद्वयस्य रर्थायता स्यादिति चेद् मैवम् । न हि गामिति पदमाषादानयनान्वितत्वं गोः प्रतीयते आनयेति वा पदमाषादानयनस्य गवान्वितत्वं किं तु पदद्वयेन परस्परान्वितत्वं प्रतीयते अतो नोक्तदोषः । ननु गोशब्दोच्चारणे कृते गवाकृतिरेव किमिति प्रतीयते न सामर्थ्याधिप्राप्तिभूतं सर्वमिति । अव्यभिचारात्संस्कारभूयस्त्वाद्वाकृतेरितरेषा व्यभिचारादिति ब्रूमः । ननु गोशब्देनानयशब्देन च पूर्वापरीभावादर्थभेद इति याच्यम् । आहिताग्न्यान्याहितशब्दयोरप्यर्थभेदप्रसङ्गात् । ननु गोशब्देन गोत्वे ऽभिहिते तत्संसृष्टमानयनमितरेणाभिधीयते तथा ऽऽनयशब्देनानयने ऽभिहिते तत्संसृष्टगोत्वं गोशब्देनाभिधीयतइत्यन्योन्याश्रयत्वमिति चेद् नैव दोषः । तत्पदश्रवणदशयां स सो ऽर्थः प्रतीयते अन्त्यपदोच्चारणानन्तरं च युगपत्सर्वपदानि स्मर्यमाणानि सम्भूय स्वार्थान् पूर्वमभिहितानेवान्योन्यसंसृष्टतया प्रतिपादयन्ति । तथा च कुत इतरेतराश्रयता । तदुक्तं शालिक्रमायेन ।

पदजातं श्रुतं सर्वे स्मारितानन्वितार्थकम् ।

न्यायसम्प्रादितव्यक्ति पश्चाद्वाक्यार्थबोधकम् ॥ इति १.

कार्यसंस्तृप्तगवाकृतेरेवोद्धारात् कार्यसंस्तृप्तायां गवि पदसामर्थ्यं कल्प्यते । अन-
यनतत्संसर्गव्यभिचारे ऽपि कार्यसंसर्गव्यभिचारात् । एवं च सति यथा ऽभिहिता-
न्वयवादे पदानां प्रथमावगतसंसर्गबुद्धिहेतुत्वस्यापवादो वाक्यवाक्यार्थयोर्मध्ये
पदार्थतच्छक्तिव्यवधानगौरवं चेति दोषद्वयमस्ति न तथा ऽन्विताभिधानवादे
तदस्ति प्रत्युत पदानामेव संसर्गप्रतिपादने लाघवमिति ॥

नैतत्सारम् । न हि प्रयोगभेदेषु कार्यसंसर्गं यत्र गवाकृतेर्निग्रमेन प्रतीयते
किं तु गुणद्रव्यक्रियाकारकसंसर्गश्च । तथा हि । शुक्रां गामानयेत्यत्र गुणस्य
जातियुक्तेन द्रव्येण सम्बन्धः द्रव्यस्य च विभक्त्यर्थेन कारकेण पुनश्च विभक्त्य-
र्थे विशिष्टस्य द्रव्यस्य क्रियाया क्रियायाश्च नियोगकार्येणेति व्यबहितः कार्यस-
म्बन्धः । तथा च सत्यव्यबहितसम्बन्धोपादानसिद्धये ऽन्यान्वितस्वार्थमात्रे
शब्दसामर्थ्यमभ्युपेयं लाघवात् । अन्यथा ऽनुवादप्रसङ्गात् । कार्यान्वितस्वार्थेषु
प्रमाणान्तरगृहीतेषु शब्दसामर्थ्यं प्रतिपद्य पश्चाद् वाक्यप्रमाणादपि तावन्मात्र-
प्रतिपत्तौ कथमनुवादो न भवेत् । न च कार्येण सर्वपदार्थानामव्यबहितः
सम्बन्धो ऽस्ति येन तत्संस्तृप्ते सामर्थ्यं स्यात् । अस्ति कार्यस्य सर्वपदार्थैः
सम्बन्धः शेषशेषिलक्षण इति चेत् तत्र कार्यस्य शेषिता नाम किं स्वामिता
किं वा उपयविता उत साध्यता अथ वा परमसाध्यता । नाद्यः । अचेतनस्य
स्वामित्यायोगात् । न द्वितीयः । इतरपदार्थानां कार्ये प्रत्यययवत्त्वाभावात् ।
न तृतीयः । क्रियाया गृह्य सर्वत्र कारकसाध्यत्वात् । न चतुर्थः । स्वर्गादेरेव
परमसाध्यत्वात् । अतः सर्वानुगतैकप्रयोजकलाभान्यान्विते सामर्थ्यमभ्यु-
पेयम् । यदि कार्यान्विते सामर्थ्यं स्यात् तदा कार्यपदस्य तत्र मिध्येत्
कार्यान्तराभावात् । अस्ति धात्वर्थलक्षणं कार्यान्तरमिति चेद् न । धात्वर्थस्य
प्रथमतः कार्यत्वाभावात् । नियोगकार्यस्य साध्यत्वसिद्धये धात्वर्थं विषयत्ये-
नान्विते पश्चात्करणभूतस्य च तस्य धात्वर्थस्यानुष्ठेयतया कार्यत्वं न तु
नियोगान्वयकाले । न चेकस्मिन्कार्यपदे व्यभिचारभयेन बहूनां पदानाम-
व्यभिचारितकार्यान्विताद्येत्यहानमयुक्तमिति वाच्यम् । तथा सत्यर्थगराप्रमा-
णान्तरयावत्त्यस्याप्यव्यभिचारितया शब्दसामर्थ्यविषयत्वप्रसङ्गात् । अयोच्यते
अनन्यथामिद्वान्वयव्यतिरेकवलात्मवैच शब्दयावत्त्वं कल्पनीयम् । प्रमाणान्त-
रयावत्त्वस्याव्यभिचारित्वं तु प्रयोगनिमित्ततया ऽन्यथामिदुम् । शब्दप्रयोगो

हि प्रमाणान्तरगृहीतस्वार्थे सम्भवति नान्यथा । तस्मात्प्रोक्तप्रसङ्ग इति । तर्हि कार्यस्याव्यभिचारित्वमप्यन्यथासिद्धम् । मध्यमवृद्धप्रवृत्तिदर्शनेन हि बालस्य व्युत्पत्तिर्भवति । न च कार्यज्ञानेन विना मध्यमवृद्धप्रवृत्तिः । अतः प्रवृत्तिरूपलिङ्गदर्शनहेतुकार्याव्यभिचारस्यान्यथासिद्धेर्न कार्यस्य सर्वपदसामर्थ्यविषयत्वम् । एवं च सति देवदत्तो भुक्ता निर्गत इत्येवमादिभिः कार्यशून्येऽपि यावत्केलौके प्रतीयमाना ऽर्थप्रमितिरुपपद्यते । न च कार्यरहितस्यैव कथं व्युत्पत्तिरिति वाच्यम् । निघञ्ठुष्याकरशेषदेशेरपि व्युत्पत्तिसम्भवात् । तस्मात्कार्यमनपेक्ष्यान्यान्वितस्वार्थे पदान्यभिदधति । नन्वान्विताभिधानाङ्गीकारे गोशब्द आनयनबन्धनाद्यनेकप्रतियोगिकान्वयवत्स्वार्थमभिदध्याद् आनयशब्दश्च गवाश्याद्यनेकप्रतियोगिकान्वयवत्स्वार्थम् । तथा च गामानयेति वाक्यस्यार्थो व्यवस्थितो न स्यादिति चेद् मैवम् । गोशब्दार्थान्वयप्रतियोगिविशेषमानयशब्दो नियच्छति तथा ऽऽनयशब्दार्थान्वयप्रतियोगिविशेषो गोपदमिति पदद्वयबलाद्वाक्यार्थव्यवस्थासिद्धेः । नन्वेवमपि गोपदस्यानयनसंसृष्टगोत्वमर्थः । आनयपदस्यापि गोत्वसंसृष्टमानयनमित्यर्थाधिश्याभावात्पदद्वयस्य पर्यायता स्यादिति चेद् मैवम् । न हि गामिति पदमाशदानयनान्वितत्वं गोः प्रतीयते आनयेति वा पदमाशदानयनस्य गवान्वितत्वं किं तु पदद्वयेन परस्परान्वितत्वं प्रतीयते अतो नेक्तदोषः । ननु गोशब्दोद्धारणे कृते गवाकृतिरेव किमिति प्रतीयते न सामर्थ्याधिपयोभूतं सर्वमिति । अव्यभिचारसंस्कारभूयस्त्वाद्वाकृतेरितरेषां व्यभिचारादिति ब्रूमः । ननु गोशब्देनानयशब्देन च पूर्वापरीभावादर्थभेद इति वाच्यम् । आहिताग्न्यग्न्याहितशब्दयोरप्यर्थभेदप्रसङ्गात् । ननु गोशब्देन गोत्वे ऽभिहिते तत्संसृष्टमानयनमितरेणामिधीयते तथा ऽऽनयशब्देनानयने ऽभिहिते तत्संसृष्टगोत्वं गोशब्देनामिधीयतइत्यन्योन्याश्रयत्वमिति चेद् नैव दोषः । तत्तत्पदश्रवणदशर्यां स सो ऽर्थः प्रतीयते अन्त्यपदोद्धारणानन्तरं च युगपत्सर्वपदानि स्मर्यमाणानि सम्भूय स्वार्थान् पूर्वमभिहितानेवान्योन्यसंसृष्टतया प्रतिपादयन्ति । तथा च कुत इतरेतराश्रयता । तदुक्तं शालिकनाथेन ।

पदज्ञातं श्रुतं सर्वं स्मारितानन्वितार्थकम् ।

नागप्रसम्पादितव्याक्तिं पश्चाद्वाक्यार्थबोधकम् ॥ इति १

न चैवमभिहितान्वयथादार्थादविशेषप्रसङ्गः । अभिहितान्वयथादे हि पदानि पदार्थानभिधायोपवीयन्ते पदार्थेभ्यो वाक्यार्थप्रतिपत्तिः । अन्विताभिधानवादे तु पदानामेष वाक्यार्थप्रतिपादकत्वमिति विशेषः । तस्मादन्विताभिधानवादे दोषाभावात्फलितो दुम इत्यादिकार्यशून्यवाक्यप्रयोगाणां च लोके भूयसामुपलम्भाद्वेदे ऽपि यदृक्कर्तुः प्रथमभवस्तस्मात्पूर्वा प्रपिष्टभाग इत्यादिकार्यरहितवाक्यानामुपलम्भादन्यान्वितस्वार्थमात्रे शब्दसामर्थ्यं सिद्धम् । यद्यपि तेषु वेदवाक्येषु कर्तव्य इति पदमध्याह्रियते तथापि न वाक्यार्थप्रतिपत्तिरसिद्धये तदध्याहारः । अन्तरेणाप्यध्याहारं तत्प्रतिपत्तेः । किं त्वपूर्वाद्येद्रव्यदेवतासम्बन्धावगमाधीनस्तदध्याहारः ॥

यत्तु वृद्धव्ययहारानुसारिणा सूचकारेणैव कार्यान्वितस्वार्थे शब्दसामर्थ्ये दर्शितं तद् भूतानां क्रियार्थेन समान्नाय इति तत्र धर्मजिज्ञासोपक्रमात्प्रकृतेः पयोगितया क्रियार्थतेत्युक्तं न तु सिद्धार्थे सामर्थ्याभावाभिप्रायेण । यतो भाष्यकारेणैव गुणगुण्यादीनां विशेषणविशेष्यादिभावेन समन्वयो दर्शितः । यदि जेमिनोयसूत्रं सिद्धार्थे शब्दसामर्थ्याभावपरं कल्पेत् तदानीमखण्डेकरसे ब्रह्मणि वेदान्तसमन्वयप्रतिपादकानि बादरायणसूत्राणि विरुध्येरन् ॥

ननु सत्यं ज्ञानमित्यादिवेदान्तेषु प्रातिपदिकार्थानामेकरसब्रह्मपरतया ऽन्वये ऽपि प्रथमाविभक्त्यर्थस्य कारकतया ऽन्वये सति कथमखण्डेकरसत्वसिद्धिरिति चेद् न । पाणिनिना प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाविभक्तेः स्मरणात् । तत्र लिङ्गसंख्यादयस्त्वर्थयात्रतीयमाना अपि प्रज्ञानघन एवेत्यादिश्रुतिविरोधादनिर्वचनीया भविष्यन्ति । ननु प्रथमान्तप्रयोगेष्वस्ति क्रियाध्याहारं कात्यायनः सस्मार । तथा च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मास्तीत्यध्याहारे ऽखण्डत्वं भज्येतेति चेद् मेवम् । एते दुमाः फलिताः अयं पुरुषो राजकीय इत्यादिप्रयोगेषु सम्बन्धमात्रपर्यवसायिष्वस्ति क्रियाध्याहारस्योपयोगाभावाद्याया नाध्याहारस्तथा ऽखण्डार्थपर्यवसायिषु वेदान्तेष्वप्ययगन्तव्यम् । किं च क्रियायामत्यन्तभक्तेनापि ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादिवाक्येषु भूतार्थे समन्वयो यत्तव्यः । क्रियायाश्चावासम्भवात् । हननाभावस्य प्राप्तिरक्रियानिवृत्तिलक्षणत्वात् । न च निवृत्तेः क्रियात्यम् । श्रौदासीन्यरूपत्वात् ॥

कार्यान्वितस्यार्थे शब्दसामर्थ्याङ्गीकारे ऽपि वाक्यानां भूतार्थसमन्वयः । २६१

अथ प्राभाकर आह । न तावत्प्रतिषेधवाचि नञ्पदं ब्राह्मणेन सम्ब-
ध्यते । प्रत्यक्षस्य ब्राह्मणस्य प्रतिषेधायोगात् । नापि धात्वर्थेन हननेन ।
हनन्मनसि प्रवृत्ततया हननस्याभावासम्भवात् । नापि तद्व्यप्रत्ययार्थेन फल-
प्रार्थनया प्रवृत्तिहेतुना कार्यबुद्ध्या वा । विविधस्यापि प्रत्ययार्थस्यात्र प्रत्यक्षस्य *
प्रतिषेधानहन्त्वात् । अतो यथा नेषेतोद्यन्तमादित्यमित्येवमविरोध्यनीक्ष-
णसङ्कल्पक्रिया विधीयते तथा ऽत्रापि रागप्राप्तिहननविरोध्यहननसङ्कल्पक्रिया
विधीयतइति ॥

तदेतद्वसारम् । नञ्पदस्याभावे मुख्यत्वात् । न च भावान्तरमेवा-
भावः । तथा सत्यभावस्य प्रतियोगिनिरपेक्षत्वप्रसङ्गात् । ननु तदन्यतद्विरो-
धिनापि नञ्पदस्यार्थः । तदुक्तम् ।

नामधात्वर्थयोगी तु नैव नञ् प्रतिषेधकः ।

यदत्यब्राह्मणाधर्मावन्यमात्रविरोधिना ॥ इति ॥

मैवम् । तत्र नञ्पदस्य लाक्षणिकत्वात् । अन्यथा ऽनेकार्थत्वस्या-
न्याय्यस्य प्रसङ्गात् । नेषेतेत्यत्र तु प्रजापतिव्रतप्रकरणत्वात् तदनुसारेण
लाक्षणिको ऽपि विध्यर्थः ऽनुष्ठेयव्रतलाभाय स्वीकृतः । न चात्र तथा मुख्य-
मभावं परित्यज्य लाक्षणिकार्थस्वीकारे किं चित्कारणमस्ति । न च हन-
नाभाव यवानुष्ठेय इति वाच्यम् । अनादेः प्रागभावस्य तदयोगात् । अन्यथा
विधिप्रतिषेधविभागव्यवहारो लौकिको न सिध्येत् । ननु नञ्पदार्थस्य धात्व-
र्थेनाव्यये सति हि हननप्रागभावो ऽवर्था भवति । न च तदन्वयः सुलभः ।
प्रकृत्यर्थस्योपसर्जनत्वात् । अतः प्रधानेन प्रत्ययार्थेन नञर्थस्यान्वयो वाच्य
इति चेद् एवमपि नञ्पदस्य नात्र प्रतिषेधपरत्वमपेक्षितम् । तद्व्यप्रत्ययो हि
विधिं ब्रूते । विधिर्नामेष्टसाधनम् । ततश्च हननस्य यद्विष्टसाधनत्वं पामरदृष्टि-
सिद्धं पुरुषस्य प्रवर्तकं तदेव तद्व्यप्रत्ययेनानूद्य प्रतिषिध्यते ब्राह्मणहननमि-
ष्टसाधनं न भवतीति । न च प्रत्यक्षमिष्टसाधनत्वमिति वाच्यम् । अदृष्टा-
विरोधदृष्टप्रयोजनस्येष्टशब्दार्थत्वात् । हननस्य चादृष्टविरोधित्वात् । नन्वि-
ह वा ऽमुत्र वा ऽनर्थहीनः पुरुषार्थः प्रपञ्चमध्ये नास्ति । अतश्चादृष्टविरोधिना

ऽपीष्टत्वमस्त्विति चेत्सत्यमेतत्सर्वकार्यो ऽनर्थसंयुक्त इति तथाप्यर्थाधिकः
 पुरुषार्थो ऽनर्थाधिको ऽपुरुषार्थ इति तद्विभागः । तथा चानर्थाधिकादपुरुषार्थ-
 भूतं ब्राह्मणहननं मुख्यतः प्रतिषिध्यते । हननप्रवृत्तिहेतुभूतरागाद्युद्बोधनिमित्त-
 प्रध्वंसे ऽनुप्रेय इति त्वर्थात्प्रतीयते । न चार्थिको ऽर्थो विधातुं शक्यः । अशा-
 ब्दत्वात् । यश्चार्थादर्थो न स चेदनार्थ इति न्यायात् । अतो हननमिष्टं न
 भवति किं त्वनिष्टमित्येतावति शास्त्रेण बोधिते, सति हननरागनिमित्तभूत
 इष्टत्वभ्रमो निरोद्धव्य इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवावगम्यते । नन्वेवमप्यत्र तद्य-
 प्रत्ययेनापूर्वाभिधानादनुष्ठानपरमेवैतद्वाक्यमिति चेद् न । मानान्तरागम्ये
 ऽपूर्वे संबन्धग्रहाभावात् । आगमादेवापूर्वमवगम्य तत्र संबन्धग्रहणे वक्रबन्ध
 प्रयासः स्यात् । क्षणिकस्य यागस्य श्रुतस्वर्गसाधनत्वानुपपत्त्या तदवगति-
 रिति चेत् तर्ह्यपूर्वमशब्दार्थः स्यात् । अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति निय-
 मात् । अन्यथा शरीरेन्द्रियविषयसंबन्धमन्तरेण स्वर्गासिद्ध्या शरीरादीनामपि
 प्रत्ययार्थत्वं प्रसज्येत । तदेवं कार्यान्वितस्वार्थस्य शब्दसामर्थ्यमित्यभिनिवि-
 शमानेनापि वाक्यानां भूतार्थसमन्वयस्याभ्युपेयत्वे किमपराद्धं वेदान्तैः ।
 न च वेदान्तेरवगते ऽपि ब्रह्मणि विधिमन्तरेण फलाभाव इति शङ्कनीयम् ।
 तत्त्वावगमेनाविद्यायां निर्वर्तितायां तत्कृतशरीरादिसंबन्धनिवृत्तेः फलत्वात् ॥

कर्मकृतः शरीरसंबन्धो नाविद्याकृत इति चेत् किमात्मनः कर्म
 स्वाभाविकं किं वा शरीरकृतम् । नाद्यः । चेतन्यस्य क्रियारहितत्वात् । न द्वि-
 तीयः । कर्मशरीरयोरन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् । कर्मशरीरव्यक्तोनां प्रवाहाङ्गीकारा-
 न्नान्योन्याश्रय इति चेत् तर्ह्यन्धपरम्परा प्रसज्येत । बीजाङ्कुरादियदधिरोध इति
 चेद् यद्यपि पुषादिसंबन्धघत् शरीरसंबन्धस्य कर्ममाश्रयनिमित्तत्वे पुषादा-
 विधौ शरीरे ऽप्यहमभिमानस्य गौणत्वं प्रसज्येत । न च तद्युक्तम् । सिंहदेयदत्त-
 योरिव शरीरात्मनोः प्रसिद्धमेदाभावात् । अन्यथा पुषादिशरीरेणैव स्वशरीरे-
 यापि प्रमातृत्वाभावप्रसङ्गात् । तस्मान्न कर्मनिमित्तः शरीरादिसंबन्धः किं
 त्वविद्याकृतः ॥

स च तत्त्वज्ञाननिवर्त्यः । अत एव श्रुतिस्तत्त्वदर्शिना यथापूर्वं
 संसारित्वं व्यावर्तयति सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णो ऽकर्णो श्वेत्यादिका । तर्हि

शरीरसम्यन्धोऽविद्याकृतो न कर्मकृतः स च तत्त्वज्ञाननिवर्त्यः । ५६३

तत्त्वज्ञाने सति सद्यः शरीरपातः स्यादिति चेद् न । तस्य तावदेव चिरं
यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ संपत्स्यइति श्रुत्या प्रारब्धकर्मशेषसमाप्तिपर्यन्तमव-
स्थानावगमात् । जीयन्ते चास्य कर्माणीति श्रुतिस्त्वनारब्धकर्मविषया ।
अपवादविषयं परित्यज्य सामान्यं प्रवर्ततइति न्यायात् । यद्यपि तत्त्वज्ञा-
नमशेषकर्मोपादानभूतामविद्यां निवर्तयति तथापि प्रारब्धकर्मणो न निव-
र्तकम् । स्थयं तत्फलत्वात् । तदुक्तमाचार्यैः ।

आरब्धस्य फले ह्येते भोगो ज्ञानं च कर्मणः ।

अविरोधस्तयोर्मुक्तो वैधर्म्ये चेतस्य तु ॥ इति ॥

न चेवं जीवन्मुक्तस्यात्मस्थानुभवद्वैतदर्शनयोर्विरुद्धयोः साहित्यं
प्रसज्येतेति मन्तव्यम् । न हि वयं तयोर्योगपदं ब्रूमः किं तु पर्याये-
णोद्घातिभवे । न च शरीरपातात्पूर्वमपरोक्षं तत्त्वज्ञानमेव नास्ति व्यासा-
दीनां सशरीराणामेव तत्त्वदर्शनस्य पुराणेष्ववगमात् । ननु तत्त्वदर्शनेनो ऽपि
यथा कदा चिद् द्वैतदर्शनं तथा ज्योतिष्टोमादिकर्मानुष्ठानमपि स्यादिति चेद् न ।
अनुष्ठानस्य प्रतिनियतदेशकालाधिकारकर्तृप्रतिपत्त्यधीनत्वात् । अतत्त्वदर्शन-
स्त्वारब्धकर्मनिमित्तोपाद्भवस्य देशकालनियमाभावेन प्रारब्धानुष्ठानसमाप्ति-
पर्यन्तमवस्थानायोगात् । यथासंभवमनुष्ठानमिति चेद् न । पुनस्तत्त्वदर्शनेना-
नुष्ठितकर्मणां बाधे सत्यनुष्ठानप्रयोजनाभावात् । प्रत्यहमुपजीयमानदुरितनि-
वृत्तिः प्रयोजनमिति चेद् न । ज्ञानिन आगामिदुरितादिसंख्यन्यासभ-
वात् । संभवे वा दैनंदिनतत्त्वदर्शनेनैव तन्निवृत्तेः ।

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृतमः ।

सर्वे ज्ञानप्रवेनेव वृत्तिनं सन्तरिष्यसि * ॥ इति स्मृतेः ॥

तत्त्वदर्शनेनः शास्त्रनियमाभावे यथेष्टाचरणं स्यादिति चेद् न ।
आचरणस्य हिताहितप्राप्तिपरिहाराप्रार्थनानिमित्तत्वात् । जीवन्मुक्तस्य तु
स्यात्मन्येव निरतिशयानन्दमशेषानर्थनिवृत्तिं च साक्षादनुभवतः साध्य-
पुसपार्थप्रार्थनाभावादाचरणमेव नास्ति कुतो यथेष्टाचरणप्रसङ्गः । भिदा-

टनादिप्रवृत्तिस्त्वारव्यकर्मदोषमूला । न च तद्वत्पुण्यपापे अप्यारव्यकर्मणा
प्रवर्तयतामिति वाच्यम् । आरव्यकर्मणः फलमात्रहेतुत्वात् । पुण्यपापयोः
पुनर्निमित्तमविद्यारागादि । तच्च तत्त्वज्ञानेन निवर्तितम् । न च मनननिदिध्या-
सनयोः प्रतिबन्दी ग्राह्या । तयोरपि श्रवणवदुपायत्वेन तत्त्वदर्शनात्प्रागेगनु-
प्रेयत्वात् ॥

ननु भेदाभेदयोर्हमयोरपि वास्तवत्वान्नद्वैतदर्शनेन द्वैतदर्शनं बाध्यते
येन कर्मप्रवृत्तिर्न सम्भवेत् । न च पूर्वपक्षसिद्धान्तादिनियमस्य भेदाभे-
दवादिना वक्तुमशक्यत्वात्सर्वसाङ्ख्येयमिति शङ्कनीयम् । अद्वैतवादे ऽपि
समानत्वात् । मैवम् । अद्वैतवादे मायाकल्पितस्य प्रपञ्चस्य यथादर्शनमेव
भेदेन व्यवस्थितत्वात् । ब्रह्मण एवाद्वितीयत्वात् । त्वन्मते तु साङ्ख्ये
दुष्परिहरम् । न च व्यवहारसाङ्ख्ये ऽप्यदुष्टो मोक्ष इति वाच्यम् । तत्त्वद-
र्शनेन प्रपञ्चानिवृत्तौ देहात्मभावमुखदुःखादेरप्यधाधादनिर्माद्यप्रसङ्गात् । संसा-
रदशायामेव भेदाभेदौ देहात्मभावादित्येति चेत् तथापि भेदाभेदयोः
परस्परविरोधः कथं परिह्रियेत । प्रामाणिकत्वादविरोध इति चेद् न ।
किं खण्डो गौरिति प्रत्यक्षज्ञानमेकमेव तत्र प्रमाणं किं वा मुण्डो गौरित्य-
नेन सहितम् अथ वा स ग्वायं गौरिति तृतीयज्ञानसहितम् । नाद्यः ।
खण्डो गौरित्यस्मिन्नप्रत्यये भिन्ने ऽभिन्नश्चेति प्रतिभासाभावात् । भेदाभेद-
शब्दोल्लेखाभावे ऽपि तत्प्रतीतिरित्येवेति चेद् न । परस्परोपमर्देरुपयोस्तयोः
सहप्रतिभासायोगात् । अथ जातिव्यत्ययोर्भेदस्तावदभ्युपेयतमय इतरैतरा-
त्मत्वादभेदो ऽप्यभ्युपेयत* इति चेद् न । भिन्नयोरितरैतरात्मत्वे संप्रतिपक्ष-
दृष्टान्ताभावात् । न द्वितीयः । खण्डो गोर्मुण्डो गौरित्यनयोऽज्ञानयोः संभूय
प्रमात्वाभावात् । अथापि प्रथमज्ञानेन यस्मिन् गोत्ये खण्डात्मकत्वं गृहीतं
तस्मिन्नेव गोत्ये द्वितीयज्ञानेन खण्डत्वं निराकृत्य मुण्डत्ये गृहीते ऽर्थोद्वे-
दाभेदसिद्धिरिति चेद् न । स ग्वायं गौरिति प्रत्यभिज्ञानमन्तरैकेकस्य गोत्य-
स्योभयसम्यन्धासिद्धेः । न तृतीयः । प्रत्ययद्वयस्यैकस्मिन्नर्थे प्रामाण्यायो-
गात् । न च प्रत्ययषयान्यथानुपपत्तिः प्रमाणम् । इत्येव ऽकारो दीर्घो ऽकारः
स ग्वायमकार इति प्रत्ययषयस्य भेदाभेदायन्तरैर्योपाधिकरूपस्य दीर्घत्योप-

जीवब्रह्मणोरभेदः । विध्यसम्भवाद् ब्रह्मण्येव वेदान्तसमन्वयसिद्धान्तः । २६५
 जीवनेनाप्युपपत्तेः । नन्वेवं भेदाभेदयोरसंभवे ऽप्यात्मनि तो स्यातामिति
 चेद् न । तत्र भेदासिद्धेः । विवादगोचरापन्नाः स्यावरजङ्गमशरीरव्यक्तयः
 प्रतिवादिशरीरव्यक्त्यात्मनैवात्मवत्यः शरीरव्यक्तित्वात् प्रतिवादिशरीरव्य-
 क्तिवादित्येकत्वानुमानात् । अथात्मानो भिन्नाः युगपज्जननमरणादिविरुद्ध-
 धर्माश्रयत्वादग्न्युदकादिवदिति चेद् न । जननादीनां शरीराश्रयत्वेन हेतु-
 त्वसिद्धेः । न चात्मेकत्वे सुखदुःखादिसाङ्ख्यप्रसङ्गः । प्रतिबिम्बेषु सत्यप्ये-
 कत्वे वर्णसाङ्ख्यदर्शनात् । अन्योन्यपृथगान्ताननुसन्धानमपि शरीरभेदादेवो-
 पपद्यते । एकस्याप्यात्मने ऽतीतशरीरादिष्वनुसंधानादर्शनात् । न च जी-
 वानामन्योन्यभेदाभावे ऽपि जीवब्रह्मणोरभेदः स्यादिति मन्तव्यम् । न ताव-
 दत्र प्रत्यक्ष क्रमते । जीवब्रह्मणोरतीन्द्रियत्वात् । नापि विरुद्धधर्माश्रय-
 त्वहेतुना अग्न्युदकादिवदिति चेद् न । जननादीनां शरीराश्रये हेत्व-
 सिद्धेः । नापि नियन्तृनियन्तव्यादि श्रौतलिङ्गं भेदे मानम् । नान्योतोस्ति
 द्रष्टु नान्योतोस्ति श्रौतेत्यादिश्रुतिभिस्तस्य बाधात् । नापि द्वा सुपर्णंति श्रुत्या
 भेदसिद्धिः । स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इत्याद्येकत्वप्रतिपादक-
 श्रुतिविरोधात् । भ्रान्तिसिद्धद्वैतानुवादेनापि द्वित्वश्रुत्युपपत्तेः । तस्मान्न
 भेदाभेदौ विना ऽद्वैतदर्शनेन द्वैतदर्शनस्य बाधः सिद्धः । ततश्च ब्रह्मसाक्षा-
 त्कारमात्रेण फलसिद्धेर्न वेदान्तेषु विधिगन्धोपि शङ्कनीयः । यदि स्यात्तर्ह्येकैव
 षोडशलक्षणी धर्ममीमांसा प्रसज्येत । तथा चायातो ब्रह्मजिज्ञासेति पृथगारम्भो
 नोपपद्येत । शरीरेन्द्रियसाध्या विधिभेदाः पूर्वमीमांसायां निरूपिताः । इह तु
 मानससाध्यो विधिर्निरूपित इति पृथगारम्भ इति चेत् तर्ह्ययातः परि-
 शिष्टधर्मजिज्ञासेत्येवारभ्येत न त्वेवमारभ्यते । तस्माद्धर्मब्रह्मभेदादेवानयो-
 र्मीमांसयोर्भेदः । तदेवं विधिशङ्काया अप्यभावात्निर्विघ्नो ब्रह्मणि वेदान्तसम-
 न्वय इत्यशेषमतिमङ्गलम् ॥

संगृहीतं विवरणं सहानेकैर्निबन्धनेः ।

टीकाऽऽयासं विना लोकाः क्रीडन्त्वच ययासुखम् ।

महतां हृदयं बोद्धुमशक्तो ऽप्यतिभक्तिः ।

अकार्षं गन्धमेतेन प्रकाशात्मा प्रसीदतु ।

यद्विद्यातीर्थगुरवे शुश्रूषा ज्या न रोवते तस्मात् ।

अस्त्वेषा भक्तियुता श्रीविद्यातीर्थपादयोः सेवा ॥

इति श्रीविवरणप्रमेयसंग्रहे चतुर्थसूत्रे द्वितीयवर्णकं समाप्तं * समाप्तं
च चतुर्थसूत्रम् ॥

समाप्तश्च विवरणप्रमेयसङ्ग्रहः ॥

शुभं भवतु ॥

* आदितः प्रभति ६ वर्णकान्यत्र पूर्णानि ।

